

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וארבעה, התשס"ב

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ב

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

	מאמרים	
137	עוזי אורנן	סוגי התעתיק הלטיני: דקדוקי, מלא וחסר
	אסתר בורוכובסקי-	מן הכתב אל הדיבור: שמות סימני הפיסוק
	בר-אבא	בפונקציות שונות בלשון
103	משה בר-אשר	על כמה לשונות בעברית של קומראן
7	מרדכי ברויאר	שלוש מהדורות מקרא
33	שמעון זנדבנק	שירה ותרגום שירה: המסלולים המקבילים
93	שלמה יזרעאל, בנימין	לקראת כינון מאגר העברית המדוברת בישראל
265	הרי וגיוורא רהב	מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד):
	שלמה יזרעאל	דוגמאות טקסטים
289	מרדכי מישור	על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא
231	יוסף עופר	הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים
181	משה פלורנטיין	עקומת ההטעמה העברית והנלמד ממנה ומעברית
221	יהודה פליקס	השומרונים על הטעמת לשון המשנה
		תיאור הנזר – ציץ הקודש של הכוהן הגדול בדגם
51	שמואל פסברג	פרח השיכרון אצל יוסף בן מתתיהו
		מדוע אין מוצאים מִלֶּךָ בהפסק במסורת טבריה
207	יונה צבר	למקרא
		מה נשתנה: השוואת שני תרגומים להגדה של
73	ישראל רוזנסון	פסח בארמית חדשה יהודית של עמדיא וזאכו
59	חיים שטרן	מִכְבֵּשׁ גְּנוּת או גְּנוּת? עיון במשמעותו של ביטוי
		מילות היחס בלשונו של ש"י עגנון על רקע
245		מקורותיו הלשוניים

מן העבודה במילון ההיסטורי

153 מרדכי מישור יום נקמה – יום נחמה

ביקורות

331 יצחק אבישור "לשון לימודים" – מהדורה מדעית
 321 מרדכי ברויאר המסורה הבבלית לתורה
 157 שמואל פסברג שירת בני מערבא
 315 מנחם צבי קדרי תחביר לשון המשנה

הערות ותגובות

עדה ורטהיימר על פסוקית הנשוא הבלתי משועבדת: למאמרה
 339 של טלי בר, לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297–328
 "בת" בהוראה של 'ביצה': למאמרו של אלכס
 343 טל, לשוננו סג (תש"ס–תשס"א), עמ' 221–226
 סתומות בלשון מגילות מדבר יהודה: למאמרו של
 167 א' קימרון, לשוננו סד (תשס"ב), 165–166
 165 מחיקת הַמֶּן-
 אלישע קימרון שתי הערות: (1) למאמרו של אהרן עמית, לשוננו
 דניאל שפרבר סג (תש"ס–תשס"א), עמ' 227–238; (2) למאמרו
 של ראובן ש' שטיינר, שם, עמ' 239–246
 345

ספרים שנתקבלו

347

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וארבעה, חוברת ראשונה ושנייה
התשס"ב

ירושלים התשס"ב

”לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ב

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס ”גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ס)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וארבעה, חוברת א-ב, התשס"ב

תוכן העניינים

מאמרים	
7	על כמה לשונות בעברית של קומראן
33	שלוש מהדורות מקרא
	יהודה פליקס
	תיאור הנזר – ציץ הקודש של הכוהן הגדול בדגם
51	פרח השיפרון אצל יוסף בן מתתיהו
59	מִכְבֵּשׁ גנות או גנות? עיון במשמעותו של ביטוי
	מה נשתנה: השוואת שני תרגומים להגדה של
73	פסח בארמית חדשה יהודית של עמדיא וזאכו
93	שירה ותרגום שירה: המסלולים המקבילים
	שמעון זנדבנק
	אסתר בורוכובסקי-
	בראבא
	מן הכתב אל הדיבור: שמות סימני הפיסוק
103	בפונקציות שונות בלשון
137	סוגי התעתיק הלטיני: דקדוקי, מלא וחסר
	עוזי אורנן
מן העבודה במילון ההיסטורי	
153	יום נקמה – יום נחמה
	מרדכי מישור
ביקורות	
157	שירת בני מערבא
	שמואל פסברג

	הערות ותגובות
165	אלישע קימרון מחיקת המן
	שמה יהודה פרידמן סתומות בלשון מגילות מדבר יהודה: למאמרו של
167	אלישע קימרון בחוברת זו
I	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' משה בראשר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

הרב מרדכי ברויאר, רח' עוזיאל 56, ירושלים 96424

פרופ' יהודה פליקס, רח' ז'בוטינסקי 6, ירושלים 92142

ד"ר ישראל רוזנסון, מכללת אפרתה, רח' בן-יפונה 17, ירושלים 91102

פרופ' יונה צבר, Department of Near Eastern Languages and Cultures, UCLA, Los Angeles, CA 90095-1511, USA

פרופ' שמעון זנדבנק, רח' דרך האהיות 9ב, עין כרם, ירושלים

ד"ר אסתר בורוכובסקי-בראבא, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

פרופ' עוזי אורנן, המחלקה למדעי המחשב, הטכניון, חיפה 32000

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034

ד"ר שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון העברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84105
פרופ' שמה יהודה פרידמן, בית המדרש לרבנים באמריקה, ת"ד 4719, ירושלים 91046, והמחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן 52900

על כמה לשונות בעברית של קומראן

1. מבקש אני לדון בכמה לשונות שנקרו בקטע 4Q 462 שפרסם M. S. Smith ב-DJD XIX בשנת 1995, עמ' 195 ואילך.¹ הכוונה לטקסט העוסק בישיבת (או ליתר דיוק בישיבות) בני ישראל במצרים; הקטע מובא אצלו בעמ' 198. מתכוון אני לבחון היבטים של דקדוק ושל מילון בכמה מן הלשונות שנקרו בקטע ולראות אותן בהקשר רחב. תחילה צריך לשוב ולומר את הידוע; קיטועם של הרבה מן הטקסטים מקומראן אינו מאפשר הכרעה חדה בקביעת הממצאים וממילא בבירור פשרם בהקשרים שהם נתונים בהם. לפיכך אני נוקט כאן וכאן לשון אפשר ושמא.

א. רִיקְמָה

2. בשורה 5 אנו קוראים:

[םִּיקְמָה הלכנו כי לוקח] .

סמית מתלבט בין הקריאה רוקמה לריקמה ומעדיף את הראשונה. בהערות הוא מרחיב את היריעה ואומר כי רוקמה היא חלופה של רִיקְמָה ואף מציין שם מובאות אחדות ממגילות קומראן ומפנה לספרות המחקר.² ואכן הוא מתרגם with embroidered robe we went (= עם כסות רִיקְמָה הלכנו). אבל בהמשך הדברים הוא מברר גם אפשרות אחרת, שהגרסה היא ריקמה, המכוונת לקריאה רִיקְמָה, שהיא צורה מורחבת של רִיקְמָה. הוא קושר את המשפט המצוי כאן אל הפסוק בספר שמות (ג, כא): "והיה כי תלכו לא תלכו ריקם", פסוק שהפועל הִלַךְ ותואר הפועל רִיקְמָה באים בו ביחד.

בניתוח המורפולוגי של המילה מציין סמית כי רִיקְמָה היא צירוף של שלושה

* המאמר הזה מבוסס על הרצאה שנשאתי ביום ב' בשבט תשס"ב (15 בינואר 2002), בכנס המשותף למרכז אוריון ולקבוצת המחקר על ספרות קומראן במכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית (בריכוזה של פרופ' דבורה דימנט), שהתקיים בקריית האוניברסיטה העברית בגבעת רם בירושלים.

1. סמית, 1995 (בתחילת עמ' 195) הפנה לשני בירורים קודמים – אחד שלו ואחד של אייזמן ווייז (עיי' שם).

2. ראה סמית, 1995, עמ' 201.

צורנים: (א) רִיקָּה³, (ב) החתימה האדוורביאלית רִיקָּה, (ג) החתימה רִיקָּה. הוא אף מדמה שם את המילה הזאת אל מאודה (מאודה, מאדה) בעברית של קומראן שהיא הרחבה של תואר הפועל מאוד⁴. סמית סבור כי הביאור הזה עשוי להתקבל, גם אם הגרסה היא רוקמה בוי"ו, ואזי לפנינו צורה מעין רוקמה, חלופה של ריקמה.

3. אני דבק בפתרון שלפנינו הצורה ריקמה (=ריקמה). אפשרות הקריאה הזאת נתמכת היטב משרידי המילה הקודמת לריקמה. סמית מציין בצדק שלפני המילה מצאנו [ו] ים; חלקה העליון של האות יו"ד ברור היטב מן התצלום. אבל משום מה בהצעת הפירוש הראשונה הוא מתרגם כאמור "with [...] we went" (=עם [...]) (הלכנו). בלי משים נמצא אפוא קורא: [ע]ים. וראוי היה להשלים ולקרוא: [למצר]ים ריקמה הלכנו. וכך ביתר שאת ניכרת הזיקה לפסוק שהביא מספר שמות (ג, כא): "לא תלכו ריקם". אלא שביציאה ממצרים נאמר לישראל "לא תלכו ריקם", אבל הדובר או הדוברים בקטע מציינים כי למצרים הלכו ריקם⁵.

ויש להוסיף ולציין כי תואר הפועל ריקם – ככל תואר פועל אחר – עשוי לעמוד אחרי הפועל המתואר או לפניו. מצאנו "לא תלכו ריקם" (בפסוק שהובא זה עתה מספר שמות), "יבשו הבוגדים ריקם" (תהלים כה, ג), ומצאנו גם "ריקם שלחנתי" (בראשית לא, מב), "וריקם השיבני" (רות א, כא), בדומה לחנם; אתה מוצא את המבנה "רדפוני חנם" (תהלים קיט, קסא) וגם את המבנה "חנם נמכרתם" (ישעיהו נב, ג).

4. אבל יש להדגיש כי מי שמדמה את ריקם < ריקמה אל מאוד < מאודה (מאודה) עושה רק עבודה חלקית ואינו עומד על העניין לאשורו. כידוע, המילה מאד משמשת במקרא כשם עצם. מצאנו שתי הופעות שלו: מאדך (דברים ו, ה), מאדו (מלכים ב כג, כה).⁶ אך על פי רוב מאוד משמשת כתואר הפועל או כמילת חיזוק לשם תואר או לבינוני. בתפקידים אלו מצאנו, כידוע, מאות הופעות של המילה, כגון "ויחר לקין

3. סמית מציין את המילה הזאת בכוכבית (*ריק) כאילו לפנינו צורה משוחררת, ומעיר כי בלא תוספות מצאנו את השם ריק בחריק. ולא שם לבו כי החתימה רִיק נוספה לתואר רִיק/ריק (כגון "כי לא דבר רִיק הוא מכס" בדברים לב, מז, "אנשים רִיקים" בשופטים יא, ג) כפי שהיטיבו אחרים לראות (ראה למשל מילון בן-יהודה בערכו).

4. ראה קוטשר, תשי"ט, עמ' 316–317, 393 ומקומות נוספים לפי המפתח בעמ' 515. החילוף הָנָם (נוסח המסורה, ישעיהו מא, כז) לעומת הנומה (במגילת ישעיהו) שהוזכר בהקשר זה בידי סמית אינו עניין לכאן. נראה כי המילה הנומה היא גלגול של הָנָה (הָנָה + כינוי הנסתרים האופייני ללשון המגילות הגנוזות); התנועה e הבאה בהברה סגורה הפכה u בהשפעת המ"ם.

5. ואולי אפשר לשקול את הקריאה "[ממצר]ים הלכנו ריקם". ואכמ"ל.

6. ומצאנו מאד כשם עצם (במשמעות 'רכוש') גם בברית דמשק: "וכל האובד ולא נודע מי גנבו ממאד המחנה" (ט, שורות 10–11), "ומגורנו ומגתו אל ימכר להם בכל מאדו" (יב, שורות 10–9).

מֵאֲדָּ (בראשית ד, טו); "גם האיש משה גדול מֵאֲדָּ" (שמות יא, ג). ואין מיתוסף לִמֵּאֲדָּ כל סימן דקדוקי המציין את תפקידה כתואר הפועל וכמילת חיזוק. הוספת החתימה ׀ה בעברית של קומראן – מאודה וכיוצא בה – עושה את המילה תואר פועל שקוף בעל סימן דקדוקי כזה, בדומה לתפקיד של ׀ה המציינת את המקום (מה שנוהגים לכנות "ה"א המגמה"): אֲרֻצָּה, הַנִּנְבָּה, שְׁמָה וכיוצא באלה, ובדומה לִ׀ה שבלִ׀ה בהיקריותיה כתואר הפועל, כגון "ויחלק עליהם לִ׀ה" (בראשית יד, טו).⁷ ברם יִיקָם יש בה כבר חתימת תואר הפועל ׀ם (ām); זה שריד של היחסה ā האדוורביאלית בתוספת התמיים (-m) הקדום כמו בתוארי הפועל אָמָנָם, חָנָם, יוֹמָם.⁸ ומדוע אפוא תיתוסף למילה החתימה האדוורביאלית ׀ה על החתימה האדוורביאלית ׀ם?

5. נראה כי יש מקום להניח שהחתימה ׀ם בִּיקָם לא הורגשה עוד כחתימה אדוורביאלית בעברית של קומראן, ולפיכך נוספה לה החתימה ā, כדי לציין במובהק את מעמדה התחבירי כתואר פועל. אבוא עתה לפרש את דבריי; תחילה ארחיק אל לשון התנאים ואחר כך אשוב אל לשון קומראן.

בלשון התנאים ידועה היטב הצורה יִיקָן המשמשת כשם תואר או כשם תואר מועצם. מדובר בהצטרפות של שני מרכיבים: יִיקָ+ן. בן ציון גרוס מגיח כי ריקן היא מילה שאולה מן הארמית. הוא מבסס את קביעתו על הממצאים בתרגום אונקלוס, בסורית ובמנדאית.⁹ ויש מקום להרהר בקביעתו על מוצאה הארמי של יִיקָן.¹⁰

לענייננו כאן יש להדגיש כי בלשון התנאים המילה יִיקָן ביחיד נכתבת על פי רוב יִיקָם, אף כי ברור שברוב המכריע של היקריותיה של המילה בלשון זו מדובר בשם התואר או בשם התואר המועצם יִיקָן הנחתם מעיקרא בנו"ן ולא בתואר הפועל יִיקָם. ואכן צורת הנקבה של שם התואר/השם הזה היא יִיקָנִית (למשל תוספתא בבא קמא ג, ז) וצורת הרבים שלו היא יִיקָנִים/יִיקָנִין (למשל שבת טז, ה), כלומר העיצור האחרון של המילה הוא מעיקרו נו"ן. ומעיד על כך נאמנה גם הפועל גזור השם רָקָן וְנִתְרָקָן שנגזר מן יִיקָן: כגון יִיקָנִי (עוקצין א, ה), יִיקָנִה (שם א,

7. ואכן קוטשר (תשי"ט, עמ' 316) הטיב להביא יחד את ה"א של מקום וה"א של תואר הפועל" (זו הכותרת שלו לדיון שם).

8. ומצאנו כידוע גם ā < ō: פְּתָאם. נעיר כי לתוארי הפועל חתומי ׀ם נדרש לאחרונה קוגוט, תשס"ב, עמ' 115–116, ויעוין גם במה שכתב מישור, תשמ"ו, על אודות יוֹמָם וגלגוליה במרוצת הדורות.

9. ראה גרוס, תשנ"ד, עמ' 112–113. קביעת מוצאה הארמי של יִיקָן מובאת שם בסוף הדיון בעמ' 113.

10. גם גלוסקא (תשמ"ח, עמ' 1125–1126) פורש יריעה רחבה של נתונים מן הארמית. אבל הוא נוקט לשון זהירה יותר: "ואפשר שמארמית נשאלה [המילה יִיקָם] בלשון התנאים".

ג, (ה) במסורת כ"י פרמה ב (דה-רוסי 497; להלן: פב) ובעדים אחרים, ¹¹ נתרוקנה (נדריס י, ב).¹²

6. אבל, כאמור, צורת היחיד יִיקָן נכתבת על פי רוב ריקם בעדים הטובים של לשון התנאים. כבר העיר גרוס על הכתיב יִיקָם בכ"י קופמן, בכ"י קמברידג', הוצאת ו"ה לו (להלן: ל) ובכ"י פב.¹³ וזה הכתיב גם ברוב כתבי היד האחרים למשנה בכל שש הופעותיה של המילה: "וביתו יִיקָם"¹⁴ (תענית ב, ב), "כלי יִיקָם" (פרה ט, ו; י¹⁵, י¹⁶; יא, ו¹⁷), "המלא [...] הִיקָם"¹⁸ (פסחים ה, ו), "המלא בִּיקָם"¹⁹ (יומא ה, ד). ומצאנו ריקם במקום ריקן גם בספרא (כ"י רומי 66): "לעשותו יִיקָם כמלא" (ספרא זבים ב, ב פעמיים; מהדורת פינקלשטיין, עמ' שיט).²⁰ אבל מצאנו גם את הכתיב ריקן כפי שצוין בהערות המלוות את הדוגמות שהובאו לעיל מן המשנה²¹ וכמו שמצאנו בכ"י וינה של התוספתא, כגון "מלא [...] ריקן"²² (חגיגה ב, י), "אחד רכוב ואחד ריקן"²³ (שם, בבא קמא ב, י ועוד).

וברור לי כי הכתיב יִיקָם במקום ריקן עשוי להיות תלוי בשני גורמים: השפעת הכתיב של תואר הפועל המקראי יִיקָם וחילופי m/n²⁴ בסוף המילה.²⁵

11. אך נקדן כ"י קופמן 2 (שהעתיק דף אחד ממסכת נידה ואת שבעת הדפים האחרונים של סדר טהרות) וקטע גניזה מנוקד בניקוד בבלי גורסים יִיקָנו, יִיקָנה בבניין פֻּעַל, מקבילי חסר הדיגוש של פֻּעַל (ראה בראש, תשנ"ב, עמ' 135).
12. ראה בראש, שם, עמ' 142.
13. ראה גרוס, תשנ"ד, עמ' 113.
14. כן הוא גם בכ"י פרמה א דה-רוסי 138 (להלן: פא) ובדפוס הראשון נפולי רנ"ב (להלן: ד"ר), אבל כ"י רמב"ם (מהדורת הר"י קאפח [להלן: רמב"ם]) וכ"י פריז 328–329 (להלן: פס) גורסים ריקן (ברם בחילופי הנוסח מביא הר"י קאפח ריקם).
15. גם כתבי היד אנטונין (להלן: א), פא, פס וכן ד"ר גורסים ריקם, וכן רשם ייבין (תשמ"ה, עמ' 1047) מקטע משנה בניקוד בבלי. אבל רמב"ם גורס ריקן (אולם בחילופי הנוסחאות הביא המהדיר רקם וגם ריקם).
16. גם כתבי היד א, פס ורמב"ם גורסים ריקם, אבל פא גורס ריקן.
17. גם כתבי היד א, פא, פס וכן ד"ר גורסים ריקם, אבל רמב"ם גורס ריקן (ברם בחילופי הנוסחאות הביא הר"י קאפח ריקם).
18. אבל כתבי היד פא, רמב"ם, פס, וכן ד"ר גורסים הריקן.
19. וכן גורסים גם פס וד"ר, אבל פא ורמב"ם גורסים ריקן.
20. ראה ייבין, תשמ"ה, עמ' 1047; גם העדות מן הספרא לא הוזכרה בידי גרוס.
21. ראה הערות 14–19 לעיל.
22. אבל כתבי היד ארפורט ולונדון גורסים ריקם.
23. כאן גם כ"י ארפורט גורס ריקן.
24. גרוס (תשנ"ד, עמ' 113) מייחס חשיבות מכרעת להשפעת הכתיב של ריקם המקראית ומבטל את עניין חילופי s/n. גלוסקא (תשמ"ח, עמ' 1126) נוקט לשון זהירה יותר: "ויתכן שהכתיב בצורת היחיד 'ריקם', הוא כתיב היסטורי, המושפע מ'ריקם', המשמשת כתיב במקרא".
25. לענייננו אין כל חשיבות לדבר, אם מדובר בחילופי m/n או במעתק m < n בסוף המילה. אף

7. יש לציין כי אפשר שיש בידינו עדות לקיומו של שם התואר ריקן בארמית של קומראן. פרט זה נתון לנו בתרגום הארמי לאיוב מקומראן. בטור VI שורה ט נשרדה כנראה המילה [רִיקָנָה, המתרגמת את רִיקָם שבאיוב (כב, ט).²⁶ יודעים אנו על חילופי 'ם/י' בעברית של קומראן, כפי שמביא קימרון בדקדוקו.²⁷ וכבר קדם פרוף' יחזקאל קוטשר והראה את התופעה הזאת לפני ארבעים שנה ויותר; הוא רשם את הכתיב מדים במגילת ישעיהו השלמה (ישעיהו ט, ג; ס, ו) במקום מִדִּין בנוסח המסורה.²⁸ נראה שיש בידינו עדות גם לתואר הפועל רִיקָם בעברית של קומראן – ה' ריקם²⁹ – וזה עשוי היה לִיהָגוּת רִיקָן. אם כן, נמצא כי שם התואר רִיקָן, הידוע לנו (אולי) בארמית של קומראן, מזדהה בהגייתו עם תואר הפועל רִיקָם (< רִיקָן).

על יסוד כל הנתונים הללו נראה כי לא נטעה אם נאמר שהופעת הצורה רִיקָמָה באה להבחין מן ברור בין תואר הפועל רִיקָם/רִיקָן לבין הצורה השמנית (כלומר שם התואר, או התואר המועצם) רִיקָן, כדרך שבאה החתימה a בתואר הפועל מאודה להבחין בינו לבין השם מאוד.

8. ויש מקום להניח כי הופעתם של תוארי הפועל מִאֲדָה ורִיקָמָה בעברית של קומראן שהיו מוטעמים מלעיל עשויה הייתה להסתייע ממקבילותיהם בארמית. למשל, בארמית המצרית מצאנו את תוארי הפועל כלא (פֶּלָא = לגמרי), ברא (פֶּרָא = החוצה, בחוץ), עלא (עֶלָא = למעלה) ועוד.³⁰ ובארמית המקרא מצאנו את תוארי הפועל המוטעמים מלעיל: פֶּלָא (עזרא ה, ז), עֶלָא (דניאל ו, ג). כך יש להבין ככל הנראה גם את "אֲרַע מִנִּי" (דניאל ב, לט) שהכתיב שלה הוא ארעא (באומגרטנר – ולא רק הוא – מציע לה את הניקוד אֲרַעָא).³¹

9. במאמר מוסגר אעיר כי תואר הפועל המקראי רִיקָם חוזר ומופיע בעברית של האמוראים בארץ ישראל ובבבל כשאלה מן המקרא,³² כגון "סופו לצאת ריקם" (פסיקתא לעשרת הדיברות קיג, ב), "אין תפילתו חוזרת ריקם" (בבלי ברכות לב ע"ב) ועוד.³³ ויצוין שריקם כתואר הפועל נקריית פעם אחת גם בספרות

אם נטען כי המ"ם נעתקה אל נו"ן בסוף המילה, גם אז כתיב של מ"ם במקום נו"ן עשוי ללמד גם הוא על המעתק הזה. ואין הדברים מצריכים פירוש.

26. ראה סוקולוף, 1974, עמ' 38, 113.

27. ראה קימרון, 1986, עמ' 27 וכן ההפניות לספרות המחקר שהוא מציין שם.

28. ראה קוטשר, תשי"ט, עמ' 82. הוא מביא שם גם שתי הופעות של הכתיב ההיסטורי מדין.

29. המילה נמצאת בטקסט מקוטע ביותר ונטול הקשר ברור, שפרסמו J. Strugnell ו-D. Harrington ב-DJD XXXV בשנת 1999, עמ' 323. הכוונה לטקסט 4Q 418, קטע 96 שורה 4.

30. ראה מוראוקה-פורטן, 1998, עמ' 93, 94.

31. ראה מילונם של קלר-באומגרטנר, 1953 בערכו.

32. ניתן להגיע למסקנה זו בקלות על יסוד הנתונים המובאים במילון בן-יהודה בערך "ריקם".

33. יש לציין כי הכתיב ריקם במקום ריקן (שם התואר!) נתיקיים גם הוא בספרות האמוראים, למשל

התנאים: "מיד הוא מחזירה ריקם" (מכילתא, שירה ד, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 130). בהערכת הנתון הזה דעתי כדעתו של גרוס, תשנ"ד שכתב (עמ' 113): "תיעודו של ריקם כתואר הפועל דל הוא, ויש מקום לספק אם הייתה לו אחיזה של ממש בלשון החיה". גרוס כורך כאן את לשון התנאים (המכילתא) עם לשון האמוראים (בראשית רבה),³⁴ וברור כי יש לראות בדוגמה היחידה מלשון התנאים ובדוגמות שמלשון האמוראים שאילות מן המקרא.³⁵

10. השימוש החי של החתימה האדוורביאלית ה־ה בעברית של קומראן ניכר גם בתואר פועל נוסף. נקל לראות שהכותבים מרבים להשתמש בתואר הפועל שמה בלשונם שלהם יותר מאשר בצורה חסרת ה־ה – שם. יושם נא לב שבהרבה מן ההופעות שמה משמשת כתיאור מקום, בדומה לשם, ולא דווקא כתיאור הכיוון ("ה־א המגמה"). למשל, במגילת המקדש משמש רק תואר הפועל שמה כפי שציין בפניי פרופ' אלישע קימרון, כגון "ולוא תהיה שמה תערוכת" (מה, שורות 6–7), "אשר יהיו מבשלים שמה" (לו, שורה 14).³⁶ ואכן הבדיקה מעלה כי במגילת המקדש משמש רק תואר הפועל שמה ולא שם (בסך הכול 14 פעמים). ראוי להזכיר בהקשר זה את יחסי שם/שמה בטקסט 4Q 158 קטעים 1–2, שפרסמו J. M. Allegro ו־A. A. Anderson ב־DJD V בשנת 1968. חלקו הראשון של הקטע הוא הרחבה של סיפור פגישת יעקב עם המלאך בפנאל (בראשית לב, כה–לב). במובאה מן המקרא מצאנו שם בעמ' 1: "[ויברך] אותו שם" (שורה 7 = בראשית לב, ל). וכך הוא במשפט הרומז לאותה מובאה: "וילך לדרכו בכרכו אותו שם" (שורה 10). אבל במקום שאין למילה יסוד בלשון הכתוב נוקט הכותב "וַיִּנְתֵּר יֵצֶקֶל לְבָדוֹ שִׁמָּה" (שורה 3).

וגם זאת, הממצאים בנוסח שומרון של החומש מגלים תמונה ברורה ומובהקת של העדפת השימוש בצורה שמה. כוונתי למה שעולה ממסורת הקריאה שלהם. זו מכירה רק את הצורה šamma (=שָׁמָּה) גם כשהכתיב בחומש שלהם הוא שם, כגון

"שלא יהא שולחנך מלא ושלחן רבך ריקם" (בבלי ביצה כ ע"ב; כך הוא במאגר הנתונים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. הטקסט ממסכת ביצה נתייחד על כ"י גיטינגן 3 בספריית המדינה והאוניברסיטה של סקסוניה התחתונה), אבל בספרים שלנו שבדפוסים כתוב ריקן.

34. ראה ההפניה שלו להערות 68–69 (גרוס, תשנ"ד, עמ' 113).

35. ויש להעיר כי בכל מקום שצורה כלשהי מתועדת בלשון התנאים במכילתא בלבד והיא עומדת כנגד הממצאים שביתר ספרות התנאים, יש לבדוק אם אין ידן של לשון המקרא מכאן ושל לשון האמוראים מכאן בממצא שבמכילתא. ואכמ"ל.

36. המובאות ממגילת המקדש הן על פי קימרון, 1996. אולי לא מיותר להעיר כי גם בנוסח המסורה של המקרא מצאנו שָׁמָּה שעניינה 'שם' ולא דווקא 'לְשֵׁם', כגון "שָׁמָּה קברו את אברהם [...] שָׁמָּה קברו את יצחק [...] (בראשית מט, לא), "כי שָׁמָּה ישבו כסאות למשפט" (תהלים ככב, ה) ועוד.

"לגור שם" (בראשית יב, י) *algor šamma*, "ויבן שם" (שם כב, ט) *wyibni šamma* ועוד.³⁷

11. בחתימת העניין הזה מבקש אני להצביע על כמה מקבילות דקדוקיות המלמדות על בקשת השקיפות במבע הלשוני, בדומה למה שהצעתי לראות במאד < מאודה, ריקם < ריקמה. הרי הן:

א. כינוי הרמז לנקבה זאת בנוי משני צורנים: זא/זו³⁸ בתוספת ת. ³⁹הוספת התי"ו סופחת לכינוי צורן נקבה, ונמצא כינוי הרמז לנקבה מובחן היטב מכינוי הזכר זה. וגם זאת, הכינוי המיועד הזאת נכתב פעם במקרא הזאתה: "ונתתי את הבית הזה כשילה ואת העיר הזאתה [כתיב; אך הקרי: הזאת] אתן לקללה" (ירמיהו כו, ו). אפשר שבכתיב הזאתה יש הד לצורה נוספת של כינוי הרמז לנקבה. דוברים שלא חשו עוד בסימן הנקבה ת שבכינוי הזאת ספחו לו את חתימת הנקבה המובהקת יותר, ה: הזאתה.⁴⁰ משמע, הכינוי הזאתה יש בו שני צורני נקבה: ת+ה. וכך גם תואר הפועל ריקמה יש בו שתי חתימות אדוורביאליות: ך+ה. בשתי הדוגמות רואים כי משעה שתש כוחו של הצורן הראשון הוצמד למילה צורן שני.⁴¹

ב. במעבר מלשון המקרא ללשון חכמים נשתנתה תנועתו הסופית של כינוי הרמז לקרוב ברבים: אלה < אלו. וכבר העיר סגל על תיעודה של הצורה אלו בלשון

37. ראה בן-חיים, תשל"ז, עמ' 290; הובאו שם כל הופעותיה של המילה בחומש נוסח שומרון. בבדיקה של עשרים ההופעות הראשונות של המילה בחומש השומרוני בקטע בראשית יב, ז – כב, ט בכ"י C במהדורתו של אברהם טל (טל, תשנ"ד) מצאתי שהיא נכתבה תמיד שם, אבל מצאנו גם את הכתיב שמה, כגון "לנוס שמה" (בראשית יט, כ) כנוסח המסורה.

38. לפני שנים הציע ד"ר דוד טלשיר לראות באל"ף של זאת אל"ף עיצורית בדומה למקבילה זאת במצבת מישע ("הבטת זאת" בשורה 3) ובדומה לזא בארמית עתיקה. אף הוא רואה בתי"ו יסוד רומז ולאו דווקא צורן הנקבה (טלשיר, תשמ"ז, עמ' 165). וראויה הצעה זו לעיון. לעת הזאת די לנו בציון הדעה המקובלת שהאל"ף מציינת את התנועה ם בדומה לוי"ו של הכינוי זו הרווח בלשון חכמים ומצוי גם במקרא בכתיב זה/זו ("לא זה הדרך ולא זה העיר" – מלכים ב ו, יט; "ועדתי זו אלמדם" – תהלים קלב, יב). וכך עולה מן המקבילה הארמית דה/דא (ראה מילון קלר-באומגרטנר בערכו).

39. בדומה לדת של הערבית הדרומית.

40. הסבר זה שמעתי מפרופ' זאב בן-חיים בשנת תשכ"ה. והעירני ידידי פרופ' יאן יוסטן שהמילה הזאתה הנמצאת בנוסח המסורה חסרה בנוסח המקורי של תרגום השבעים; מצאנו שם: *καὶ αὐτὴν πόλιν δώσω εἰς κατάραν* ὡς ὁ οἶκος τοῦτον ὡς περ Σηλωμ καὶ τὴν πόλιν δώσω εἰς κατάραν (6, 33) = ואתן את הבית הזה כשילה ואת העיר אתן לקללה. לדעתו מילה זו היא כיסודות אחרים (מן העברית המאוחרת) הנמצאים רק בקטעים שנקרו בנוסח המסורה ואינם מצויים בנוסח השבעים. ואפשר שהדבר תומך בדעה שההרחבות בנוסח המסורה לירמיהו מאוחרות הן. תודתי נתונה לפרופ' יוסטן על הערתו. סוגיית ההרחבות בנוסח המסורה לירמיהו קובעת מקום לעצמה והרבה חוקרים נדרשו לה (ראה עתה בירוורו המקיף של עמנואל טוב, תשנ"ט).

41. ראה הערה 46 להלן.

בן־סירא.⁴² גם כאן ברור כי המרת ה־ē ב־ū באה לתת חתימת ריבוי שקופה לכינוי הרמז.⁴³ ויש כזאת גם במקומות אחרים.⁴⁴

ג. בעברית המדוברת כיום הומרה צורת הבינוני השמנית נוֹרָא בצורה נוֹרָאִי; ניתוספה לבינוני נוֹרָא החתימה i- המציינת במובהק שמות תואר. נראה כי נצטרפו כאן גורמים אחדים שהחישו את הופעתה של הצורה נוֹרָאִי. היעדר השימוש בנפעל של השורש יר"א בעברית החיה ניתק בתודעת הדוברים את הבינוני נוֹרָא מן הבניין והחיש את שילובו בתצורת שם התואר. תהליך כזה לא נרחש בצורות בינוני של נפעל של פעלים אחרים, כגון נוֹלָד, נוֹצֵר וכיוצא בהן, מפני שיש בפעלים אלו שימוש מלא בפרדיגמת הנפעל בכל הזמנים. זאת ועוד, צורות הבינוני של פעלים אחרים בנפעל עדיין תקף בהן השימוש הפועלי. ואין להתעלם גם מן השימוש הרווח בלשון הדיבור של נוֹרָא כתואר פועל, כגון "הבגד נורא יפה", "התחשק לי נוֹרָא לבוא". הוספת ה־i מבחינה היטב בין שם התואר (נוֹרָאִי)⁴⁵ לתואר הפועל (נוֹרָא).⁴⁶

12. כללו של דבר, נראה כי בקשת השקיפות הדקדוקית היא שפעלה גם במעבר מן רִיקָם לִרְיקָמָה בעברית שבמגילות קומראן, והיא המתגלה במעבר מן מאוד אל

42. ראה סגל, תרצ"ו, עמ' 50. הכוונה לפסוק זה: "עד מתי תחסרון מן אילו ואילו, ונפשכם צמאה מאד תהיה" (נא, כד). הפסוק מובא גם במהדורת האקדמיה ללשון העברית לספר בן־סירא.

43. יוזכרו כאן דברי סגל (תרצ"ו, עמ' 49–50): "בצורות אלו נתחלף הסגול של המקראי אֵלָה לשורוק על יד הנטיה העממית להדגיש את הוראת הריבוי של הכינוי, ולהתאימה לצורת הריבוי של כינויים אחרים, כמו אנו, ממנו ועוד".

44. תופעה מקבילה נרחשה בלהגי הערבית המגרבית. כינויי הרמז לרבים לקרוב ולרחוק הוקשו לכינויי היחיד והתנועה u מציינת בהם את הרבים:

hada – הָה – hadak – ההוא

hadi – הָי – hadik – ההיא

hadu – הָלוּ – haduk – ההם/ההן

45. נזכיר כאן גם את שם התואר נוכחי. מילון בן־יהודה בערכו מביא את נִכְחִי/נוכחי ("מה שהוא לדבר נגדו") כנראה מן נִכַח. מילון אבן־שושן מביא גם את נִכְחִי מן נִכַח (= "עכשווי, השייך לזמן הזה") וגם את נִכְחִי מן נִכַח ("הנמצא ממול, נגדי, הנמצא נכח"). וראה גם מילון ההווה בערכים "נוֹכַח" ו"נוֹכַח". פרופ' שמואל פסברג הזכיר גם את ההבחנה בין השם עֲנָק לשם התואר עֲנָק, שזה האחרון הפך בעברית הישראלית עֲנָקִי בחתימת שם התואר י.י. וכך: "המשוררים העֲנָקִים הם כחגבים בעיניו" (אלחריזי, תחכמוני יח; הובא במילון אבן־שושן) מן העבר, לעומת בניין עֲנָקִי, ממדים ענקיים (שתי הדוגמות הובאו במילון הנ"ל בערך "עֲנָקִי") מן הלשון החדשה.

46. אפשר להוסיף כהנה וכהנה דוגמות של צורנים דקדוקיים "יתרים" שנוספו לצורנים קיימים, מתוך בקשת השקיפות הלשונית. ודאי שכך יש לראות את תופעת הריבוי הכפול. כידוע יש שמות עצם לא מעטים שיש בהם שני צורני ריבוי, כגון סַם המתרבה בלשון המקרא סַמִּים אבל בלשון חז"ל סַמְיָנִים/סַמְקָנִים (ויש עוד ניקודים אחרים למילה זו), או בִּינָה המתרבה במקרא בִּינְיָנוֹת (דברי הימים ב יז, יב). נראה כי הדוברים שלא חשו בצורן הריבוי יָן (ān) ספחו עליו את אחד מצורני הריבוי העבריים המובהקים ביותר: יִים (īm), יוֹת (ōt), יִוִּית (iyyōt). תופעת

מאודה כמו במעבר של שם אל שמה בקומראן ובעברית נוסח שומרון. ואף זאת, הופעת תוארי הפועל חתומיָה בעברית של קומראן עשויה הייתה להסתייע בתופעה המקבילה בארמית בת התקופה, שהכירה תוארי פועל כאלה (פָּלָא, עֶלָא וכיוצא בהם).

ב. מֵאָחַד

13. בשורה 8 אנו קוראים:

כבודו אשר מאחד ימלא את המים ואת הארץ.

סמית תרגם את השורה הזאת כך (עמ' 200): his glory which secretly will fill the waters and the earth. בהערות הפירוש (עמ' 202) הוא מעיר שהבנת המילה מאחד היא עיקר בשורה הזאת, ומציע לה שלוש אפשרויות ביאור: (א) תחילה הוא מעלה את הסברה שיש כאן פסוקית יחס חסרה או מקוצרת: "אשר מאחד [...]". לדעתו, צריך להבין את המילה מאחד כאילו כתוב "[=מטיפה] אחת"⁴⁷ או דבר מה דומה, כלומר שיעורו של המשפט הוא "כבודו אשר [מטיפה] אחת ימלא [...]". (ב) מדובר כאן בתואר פועל לפועל ימלא; אבל סמית לא ציין מה משמעותו של

הריבוי הכפול מרובה כידוע במילים שאולות. דוברים שאינם חשים בצורך הריבוי של הלשון המשאילה מוסיפים למילה השאולה צורן ריבוי של הלשון השואלת. למשל כך קרה לצורת הרבים של השם כְּתָבָה בספרדית או בצרפתית שבפי יהודי דרום מערב צרפת: במקום ketubboth יש שאתה מוצא ketubboths בתוספת צורות הרבים s- (ראה בראש, תשמ"ח, עמ' 62 הערה 23 ועמ' 73 הערה 90). על כן אין פלא שצורות כאלו מתפרשות פירוש מוטעה, כדרך שקרה למילה סְלִיחוֹת אצל יהודי דרום מערב צרפת, צורת הרבים היא les selixots והיחיד le selixot. וכך עשו, כידוע, מחברי מילונים וקונקורדנציות ודוברים במילים עבריות אחדות: מן פִּינְיָוִת גזרו את צורת היחיד פִּינְיָת, מן סִמְמָנִים גזרו את היחיד סִמְמָן ומן נִצְנִים גזרו את היחיד נִצֵּן. וכבר עמדו חוקרים על התופעה בעברית שלנו, כגון brake (כלם) שנכנסה לעברית בצורת הרבים brakes ונתפסה כצורת יחיד בְּרָקֶס ומכאן הריבוי בְּרָקְסִים (דיונים יסודיים בריבוי הכפול נמצאים אצל גרוס, תשנ"ד, עמ' 172–192, 281–288).

ואולי לא מיותר להעיר כי יש שמצאנו ריבוי משולש. דוברים שלא הרגישו בשני צורני ריבוי בשם עצם מסוים ספחו לו צורן ריבוי שלישי. כך עלתה הצורה rummanims (=רימונים, עיטורים לספר תורה) בספרדית של יהודי דרום מערב צרפת. מצויה כאן צורת הריבוי השבור בערבית rummān; מאחר שלא הובנה כצורת רבים, נספח לה הריבוי העברי im-. לימים ספחו לה הדוברים את צורן הריבוי הספרדי s- (לפירוט העניין ראה בראש, תשמ"ח, עמ' 78–79). מבע כפול של תואר פועל בעברית שלנו ידוע בצורה הלא-תקנית מְיָדִית. מן הרגע שנוצר מתואר הפועל מְיָד שם התואר מְיָדִי, הוכשרה הדרך להיווצרות תואר-הפועל מְיָדִית, בשל האוטומטיות ביצירת תוארי פועל חתומי ית משמות תואר חתומי יי, כגון מְעֵשִׂי (שם תואר), מְעֵשִׂית (תואר פועל); ענייני, עניינית וכיו"ב.

47. סמית לא אמר דבר על חוסר ההתאם התחבירי במין בין טיפה לשם המספר אחד.

תואר הפועל הזה בהקשר זה ועל מה נשען ביאורו. (ג) אולי לפנינו הבינוני הפעיל של פִּעַל מן השורש הארמי אח"ד – מֵאַחַד, בדומה למה שמצאנו בתרגום הארמי שלנו לאיוב. "מֵאַחַד פְּנֵי כְּסֶה" (איוב כו, ט) ניתרגם "מֵאַחַד [...] דמן כורסיה", ומֵאַחַד עניינו 'מִכְסֶה'.⁴⁸ מסתבר כי תרגומו של סמית נתבסס על האפשרות השלישית.

14. נראה כי יש להעדיף את האפשרות השנייה דווקא ולהבין את התיבה כתואר פועל, כלומר מאחד היא מן אֶחָד, ועניינה הוא 'בבת אחת' או 'יחד'; כלומר "כבודו אשר בבת אחת ימלא את המים ואת הארץ" או "כבודו אשר ימלא את המים ואת הארץ יחד". אם כך הוא, משמע כי שימושה של מאחד כאן מקביל לשימוש של תואר הפועל פִּעַל בלשון המקרא ובלשון חכמים שעניינו 'ביחד', כגון: "זאב וטלה ירעו כאחד" (ישעיהו סה, כה), "כל הקהל כאחד ארבע רבוא [...] (עזרא ב, סד), "השוחרט שני ראשין כאחד" (משנה חולין ב, ב). וכך משמשת הארמית פְּתִיחָה שמשמעה 'כאחת', 'בבת אחת', 'ביחד': "באדין דקו כְּתִיחָה פרולא חספא [...] ודהבא" (דניאל ב, לה). ועוד יותר ראוי להסמיק לכאן את מחדא (> מן חדא) של הסורית שעניינה 'מיד', 'בבת אחת'.⁴⁹

15. ויש להעיר כי השימוש בתואר הפועל מֵאַחַד בקומראן יש לו מקבילות נוספות בארמית. בארמית המקרא מצאנו מבנה דומה, ובו מן עשויה לבוא בתפקיד זהה לפני שם עצם או לפני שם תואר: "ענה מלכא לדניאל ואמר מן קשט דאלהכון הוא אלה אלהין" (דניאל ב, מז). לפנינו הצירוף מן קשט (=מן אמת), המשמש כתיאור בהוראת 'בְּאַמְת'. "ענה מלכא ואמר מן יִצִיב ידע אנא [...]" (שם ב, ח); גם הצירוף מן יִצִיב⁵⁰ עניינו 'בְּאַמְת'.⁵¹ אלא שבביטויים הארמיים האלה מן עומדת לעצמה

48. דרך אגב, מילון יסטרוב, שסמית מפנה אליו, מביא מתרגום איוב צורת בינוני סביל – מֵאַחַד (=מכוסה) – ולא צורת בינוני פעיל.

49. וכבר העמיד על הפרט הזה מורגנשטרן, 1977, עמ' 142.

50. במתכונת זו נוצר בדורנו הביטוי מן פְּרִיר (ודוק מן פְּרִיר ולא מן הֶרֶר) במשמעות 'בבירור', כגון "השוא הנע הופך שוא נח כפי שהראנו מן ברור ח' ליון" (בראש, תשל"ז, עמ' 87). ככל הידוע לי זה השימוש הראשון של הצירוף הזה בעברית. הוא חודש בידי הכותב בסמוך להופעתו כאן בהשראת מן יִצִיב ומן קשט, ומאז הכה שרשים והריהו משמש בעטם של אחרים. הרי דוגמה מן הזמן האחרון: "דומה כי שלושת המקורות שהוצגו לעיל חושפים מן-ברור את נסיונותיהם של חכמי הדורות ליישב את חידת 'האקרוסטיכון המקראי' האלפביתי" (א' מלמד, פעמים 88 [תשס"א], עמ' 18). אולי אין זה מיותר להעיר כי אין לערב את המבנה מן פְּרִיר (ומן יִצִיב של הארמית) עם המבנה מן הֶרֶר, מן הֶרֶרֶר, מן הֶרֶרֶר וכיו"ב (מן ולאחריה שם עצם או צורת בינוני [סביל] מידועים), שנידונו בהרחבה ובהעמקה הראויה בידי אסתר גולדנברג, תשל"ח-תשל"ט.

51. דוגמה נוספת נתונה לנו בצירוף מן האמנו (=באמת) בתרגום השומרוני לחומש (לפירוט הדברים ראה להלן § 31). והעיריני פרופ' אברהם טל על הדוגמה המעניינת שנמצאה בחיבור

כדרך הארמית ובעברית היא דבוקה למילה התוכפת והנו"ן נטמעת בעיצור הראשון שלה. לפי דעתי, אין לנתק מכאן את השימוש של מן + בינוני בארמית של ארץ-ישראל ובלשון חכמים, כגון מן יִתֵּב / מִיִּתֵּב, מִיִּוֶּשֶׁב, מִעוֹמֵד שתואר מְשָׁלֵם בידי קוטשר. זה משמש כידוע כפסוקית מצב, אבל אין כאן המקום להאריך בזה.⁵²

ג. עם החביב

16. בשורה 11 אנו קוראים:

כי היה בתוכנו עם החביב.

כבר הערתי במקום אחר⁵³ משמו של פרופ' מנחם קיסטר שהצירוף "לעם סגולה" (דברים ז, ו; יד, ב; כו, יח) ניתרגם בידי אונקלוס "לְעַם חֲבִיב". אפשר כי הצירוף "עם החביב" בתעודה מקומראן ליקח מתרגום ארמי לתורה, שקדם מאות בשנים לתרגום המוכר לנו כתרגום אונקלוס,⁵⁴ כמו התיבה בסעדה במובאה בטקסט מקומראן במקום בעזרתך (נחום ג, ט); אפשר כי גם היא נלקחה מתרגום ארמי שקדם שנים הרבה לתרגום יונתן לנביאים.⁵⁵

17. ויש לומר מילים אחדות על היחס התחבירי בין השם המתואר (עם) לשם התואר (החביב). ניתן לראות את הצירוף כדוגמה נוספת למבנה הידוע מצירופים כמו "יום הששי" (בראשית א, לא), "שער העליון" (יחזקאל ט, ב; דברי הימים ב כג, כ), "לולב הגזול" (משנה סוכה ג, א), "דם הירוק" (עדריות ה, ו). ואכן מצאנו כיצא בו גם בקומראן, אם כי הוא נודע עד כה רק במבנה של יום+ה+מספר סודר, כפי שהוצג לאחרונה במאמר מלומד ומעניין של אלכסנדר בורג.⁵⁶ מצאנו שם: "יום

ארמי שומרוני, ספר אסטיר (ראה בן-חיים, תש"ג-תש"ד, דף יא 1, עמ' 119, 188): "ושרו רבניה עלין מקבל ומגלי" = והחלו השרים נכנסים בסתר ובגלוי; מקבל (=מן קבל = מן חושך = בסתר), מגלי (=מן גלי = מגלי = בגלוי).

52. ראה קוטשר, תשל"ז, עמ' קצט-רג וכן בביקורתו על כך ג ספר שני של עברית וארמית נוסח שומרון (=בן-חיים, תשכ"ז) בתרביץ לו (תשכ"ח), עמ' רסג (=קוטשר, תשל"ז, עמ' רסג). יצוין כי כבר קדם ילון ועסק בנושא בקונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה ב (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 12-14.

53. ראה בראשר, 2000, עמ' 17; קיסטר, 2000, עמ' 137.

54. ראה בראשר, שם, עמ' 15-19.

55. ראה שם, עמ' 17. הרי דוגמה נוספת שמסר לי ד"ר מרדכי מישור: כנגד נוסח המסורה "וחרפת אֶלְמִנְתִּיךָ" (ישעיהו נד, ד) מצאנו בקומראן "[וחר]פת ארמלותך" (ב-4Q176, קטעים 8-11 שורה 6, שפרסמו J. Aleyro ו-A. A. Anderson ב-DJD V כ-1968 בעמ' 62); זה נוסח המשתלשל כנראה מתרגום ארמי. נעיר כי תרגום יונתן לפסוק נוקט "וחרסודי ארמלותיך".

56. ראה בורג, 2000, עמ' 26 ואילך. האפשרות שהמבנה שם עצם + ה"א הידיעה + שם תואר, בדגם יום השישי, לולב הגזול, הוא מעיקרו פסוק ויקה שנתגלגל למבנה של שם ותוארו (גרעין

הרביעי ויום החמישי ויום הששי"⁵⁷ (4Q 252, קטע 1 שורות 9-10).⁵⁸ לדוגמות הללו מיתוספת עכשיו הדוגמה "עם החביב".

18. יש לשקול גם אפשרות אחרת; שמא הצירוף עם החביב הוא גלגול פונטי של העם החביב, ובשל שכנות הה"א עם העי"ן חלה הפלולוגיה, והה"א נשללה לא רק בהגייה אלא גם בכתיב (העם < עם).⁵⁹ נשילת הה"א עשויה הייתה להתרחש גם בתואר החביב ואין מניעה להניח שהיא אכן נתרחשה, אלא שבמילה הזאת הכתיב ההיסטורי מחפה עליה.

התופעה של נשילת ה"א הידיעה לפני עיצור גרוני ידועה היטב בלשון חכמים. היא מצויה בטקסט שנתכנה "אבי אבות טקסט",⁶⁰ הלא הוא כתובת רחוב, והיא מוכרת מכתבי יד של ספרות חז"ל כפי שראינו במקומות רבים. בכתובת רחוב מצאנו: "העיירות אסורות" (שורה 11) לעומת "העיירות האסורות" (שורה 9) כפי שהעיר פרופ' אלישע קימרון לפני שנים.⁶¹ אין קושי לראות כי במובאה הראשונה (משורה 11) הה"א מקוימת בשם המתואר העיירות ורק במילה האסורות היא נשללה, בדומה למה שמצאנו בעם החביב; הה"א חסרה לפני עם אבל מקוימת בשם התואר החביב. ונזכיר דוגמה אחת מני רבות מן המשנה בכ"י קופמן: "הירבוזין השוטין וחלגלוגות"⁶² (שביעית ט, א).⁶³

19. משקלם של שני הפתרונות המוצעים הוא זהה פחות או יותר. יש מי שירצה לטעון כי עם החביב אינו יכול להתפרש בדומה ליום הרביעי וכיוצא בו, שכן רק המבנה של ציון התאריך נמצא בקומראן, ובו אולי מתגלה במגילות קומראן לא

ולואי) נידונה בעבר בהרחבה ובהעמקה. יעוין היטב במה שכתב בן-חיים, תשמ"ז, עמ' 103-99, וראה גם למברט, 1895.

57. ראה בורג, שם, עמ' 26.

58. הדוגמה "יום השביעי" (11Q20, קטע 14 שורה 2, מתוך DJD XXIII משנת 1998, עמ' 396) שהביא בורג (בעמ' 33) מסופקת ביותר. מצאנו שם [יו]ם השביעי, ואין מניעה להניח שהיה כתוב שם היום או ביום השביעי. והדוגמה "יום הרביעי" שהביא שם (4Q225, קטע 1 שורה 7, מתוך DJD XIII משנת 1994, עמ' 143) אין לה שחר; בכתב היד כתוב "יום הבריאה" ("יו" הגרסה לדיוקה" כפי שאמר לי פרופ' אלישע קימרון).

59. הצעה זו הובאה בקצרה בידי קיסטר (2000, עמ' 137 הערה 6) משמו של קימרון. קיסטר עצמו העלה שם את הסברה שמא יש להסמיק את החביב למילה התוכפת לה יעקב] (כמו במבנה המלך דוד).

60. כך כינה פרופ' יעקב זוסמן את כתובת רחוב (ראה מאמרו "כתובת הלכתית מעמק בית שאן: סקירה מוקדמת", תרביץ מג [תשל"ד], עמ' 148).

61. ראה א' קימרון, "כמה הערות לקריאתה, כתיבה ולשונה של כתובת רחוב", תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 156.

62. נקדן כ"י קופמן הוסיף לשם הזה, כדרכו במקומות אחרים, את ה"א הידיעה שנראתה לו חסרה.

63. ראה בר-אשר, תש"ס, עמ' 103-104.

שימוש חי אלא חיקוי מכוון של לשון המקרא בצירופים "יום הששי" (בראשית א, לא), "יום השבעי" (שמות יב, טו) וכיוצא בהם. אך לפי דעתי אין זו טענה של ממש; הזהות במבנה היא עיקר, עם החביב ויום הששי הם מבנה תחבירי אחד, ואין לצמצם את תחולתו לקבוצה סמנטית אחת בלבד. ועל כן אין מניעה להניח שמדובר בשימוש חי.

כנגד זה יש מי שירצה לטעון כי השמטת ה"א הידיעה (העם < עם) בשל השכנות לעיצור הגרוני היא תופעה שקיומה מפוקפק, שכן תמוה הדבר שהה"א נשלה בשם המתואר (העם < עם) אבל נתקיימה בשם התואר (החביב). מי שיטען כך נזכיר לו כי זה בדיוק מה שמצאנו בכתובת רחוב – "העיירות אסורות" (שורה 11), אלא ששם הה"א נשלה בכתב רק בשם התואר ולא בשם המתואר, אבל למעשה היא נשלה גם ב"העיירות". ויש להניח כי בהופעה הראשונה הה"א עדיין מקוימת רק בכתב בשני מרכיביו של הצירוף ("העיירות האסורות").

לעת הזאת אני מציע להעמיד את שתי ההצעות זו ליד זו בלי העדפה של אחת מהן.⁶⁴

ד. התקיים

20. בשורה 12 כתוב:

ייעבודו ויתקימו ויזעקו אל ה',⁶⁵

סמית מציע את התרגום הזה: and they will serve and they will endure and they will cry to YHWH. ונראה כי הפועל התקיים בא שנית בסוף שורה 13:

והנה נתנו במצרים שנית בקץ ממלכה ויתקי[מו].

זה תרגומו של סמית: and then they were delivered into Egypt a second time in a royal period and they endure[d].

אף כי אין בידינו הקשר מלא, כמצוי ברוב התעודות שנתפרסמו בשנים האחרונות, ההקשר הנתון בשורה 12 דיו להעמיד על שימוש (או שימושיו) של הפועל התקיים בקטע הנתון.

64. יש מקום להזכיר בהקשר זה דוגמה מסוג אחר בטקסט מקומראן שפרסמה C. Newsom (ב־DJD XXIII, 1995, עמ' 99 ואילך). ב־4Q 374, קטע II 2 שורה 5 מצאנו "כל הארצות", וכנגד זה בקטע I 2 מצאנו "כל הרצות". ונראה כי הצדק עם המהדירה, שטענה שהרצות היא כתיב פונטי של הארצות. כאן רקע ההשמטה הוא אחר; מדובר בערעור המתגלה באל"ף בעברית המקרא, כגון (הַאֲזִיקִים < הָאֲזִיקִים) (ירמיהו מ, ד) ובעברית של קומראן, כגון נַאֲסִפִים (נוסח המסורה, ישעיהו, יג, ד) לעומת נספִים (מגילת ישעיהו השלמה); יעוין במה שכתב בעניין זה קוטשר, תשי"ט, עמ' 398–399.

65. בכתב היד באות כאן ארבע נקודות (....), המציינות את שם הוי"ה (ראה הערתו של סמית לשורה 12 וקודם לכן לשורה 7).

א. התקיים = קם

21. תרגומו של סמית לשורה 12 מלמד שהוא ראה כאן שתי פעולות של בני ישראל (שהוזכרו בשורה 11): עָבַד (serve) וְעָקָ (cry), והפועל שבינתיים מתאר מצב – התקיים (endure, סָבַל או שָׁרַד).⁶⁶ אם כך הוא, זו כנראה העדות הראשונה בעברית לצורה התקיים במשמעות 'נשאר קיים ועומד',⁶⁷ המשמשת בלשון חכמים, כגון "אם נתקיימת"⁶⁸ שלושים יום בידוע שאינה טרפה" (תוספתא חולין ג, יט). התפעל/נתפעל זה ממיר את קם בבניין קל המשמש במקרא גם בהוראה 'נשאר קיים', 'המשיך להיות',⁶⁹ כגון "בשומו כל אבני מזבח כאבני גר מנפצות, לא יקמו אשרים וחמנים" (ישעיהו כז, ט), "ועתה ממלכתך לא תקום" (שמואל א יג, יד).

22. ויש מקום לשקול פתרון אחר. נראה לי להניח כי מובאים כאן שלושה פעלים המציגים שלוש פעולות של ישראל שהיו נתונים תחת עול מצרים. תחילה עבדו⁷⁰ את מצרים ולאחר מכן התקיימו וזעקו אל ה'.

והרי פירוש דבריי: גם אני סבור שהתקיים מחליף בהקשר זה את קם בבניין קל, אבל כוונתי לתחליף של הפועל קם בשימושו הרווחים ולא במשמעות 'נשאר קיים ועומד'.

דבר רגיל בעברית המקרא שהפועל קם בבניין קל בא ברצף אחד עם פועל אחר במבנה "קם ופָעַל". ועל פי רוב מצאנוהו בטקסטים סיפוריים במבנה "ויקם ויפִעַל", כגון "הוא קם ויך בפלשתים" (שמואל ב כג, י), "ויקם וילך אל ארם נהרים" (בראשית כד, י), "ויקם ויעבר את הנהר" (שם לא, כא), "ויקם דוד ויברח" (מלכים א כא, יא), "ויקומו ויעלו בית אל" (שופטים כ, יח). ויש כידוע דוגמות לא מעטות של מבנים כאלה שהפועל השני בהם אינו פועל תנועה דווקא, כגון "ויקמו משם האנשים וישקיפו" (בראשית יח, טז), "ויקומו [...] ויקראו" (נחמיה ט, ג), "ויקמו [...] ויברכו את העם" (דברים הימים ב ל, כז), "ויקם [...] ישוע וכְּנִי [...] ויזעקו"⁷¹

66. פרופ' שמואל פסברג הוא שהציע לי להעדיף את הבנת endure המובא בידי סמית במשמעות 'שָׁרַד' על פני הוראות אחרות.

67. ראה מילון בן־יהודה, ערך "קָיָם", עמ' 5916.

68. יש לקרוא נְתַקְיֶמֶת (צורת בינוני בנו"ן במקום המ"ם; ראה בר־אשר, תשל"ז, עמ' 128–135).

69. ראה בן־יהודה, ערך "קום", הוראה ו, עמ' 5841.

70. סמית נוקט כאן לשון עָתִיד, ואני מבאר את הפעלים כצורות וְיִקְטֹל, המביעות עבר.

71. כאן הפועל בא ביחיד (וְיִקְם) לפני שם ביחיד (השם הפרטי יְשׁוּעַ), שהוא חלק ממשפט כולל המביא שמות פרטיים אחדים כנושא המשפט (יְשׁוּעַ, בְּנִי, קְדִמְיָאֵל, שְׁבַנְיָה, בְּנִי, שְׂרָבְיָה, בְּנִי, בְּנִי), אבל הפועל השני (וְיִזְעֲקוּ) הבא אחרי כלל השמות בא בצורת הרבים, בדומה לפסוק "וַתִּדְבֹּר מַרְיָם וַאֲהֲרֹן בַּמִּשְׁחָה [...] וַיֹּאמְרוּ הֵרֵק אֶךְ בַּמִּשְׁחָה [...]") (במדבר יב, א–ב). וראה הערתו של מרדכי זר כבוד בפירושו לעזרא ונחמיה בסדרה "דעת מקרא", ירושלים תש"ם ("ויקם – בתרגומים ויקומו"). התרגומים המבוססים על כללי תחביר שונים מכללי תחביר העברית נקטו פועל רבים.

בקול גדול" (נחמיה שם, ד). בשלוש הדוגמות האחרונות מופיע פועל של אמירה כפועל השני ברצף. פועל זה עשוי להתפרש כמצייץ פעולה שנייה לאחר הקימה. תחילה קם מי שקם ואחר כך הלך/ברח/השקיף/קרא/בירך/זעק. בכגון זה קם הוא (כעין) פועל עזר המצייץ תחילת פעולה.⁷² ואפשר לפרשו גם כחלק מנשוא מורחב, כלומר קם [כדי] ללכת / [כדי] לברוח / [כדי] להשקיף / [כדי] לקרוא / [כדי] לברך וכו', בדומה למבנה "ויקמו [...] להלל"⁷³ לה' אלהי ישראל" (דברי הימים ב כ, יט).

23. במקביל למבנה הזה מצאנו בקטע הנזכר מקומראן "ויתקמו ויזעקו" (לעומת "ויקמו ויזעקו" של לשון המקרא).⁷⁴ כלומר משמש כאן התפעל כנגד הקל שבלשון המקרא. השינוי הזה אין בו כל קושי. הפועל קם הוא מן הפעלים העומדים ("האינטרנטיביים" בלשוננו של ח"א גינזברג⁷⁵), ובפעלים עומדים מצאנו שבמעבר מן העברית הקדומה למאוחרת הבניין הקל עשוי להיות מומר בבניין נפעל או בבניין התפעל/נתפעל. גינזברג מצביע על פִּשַל < נִכְשַל, טָמָא < נִטְמָא, קָדַשׁ < נִקְדַּשׁ, סָעַר (שער) < נִסְעַר, רָעַשׁ < נִרְעַשׁ בעברית המקרא.⁷⁶ בדברו על המעבר קל (פועל עומד) < התפעל (נתפעל) הוא מביא את הדוגמות זָקַן < נִזְדָּקַן, חָזַק < נִתְחַזַּק, מָעַט < נִתְמַעַט, קָטַן < נִתְקַטַּן, רָבָה < נִתְרַבָּה במעבר מלשון המקרא ללשון חכמים.⁷⁷

24. אין מניעה אפוא להניח שמה שמצאנו כאן בקטע מקומראן משקף את התהליך המתואר, ובמקום הפועל העומד ויקמו מצאנו ויתקמו. אם כך הוא הדבר, יש למסקנה הזאת גם משמעות לקסיקלית. אנו מכירים את קִים בפִּעַל בלשון המקרא כבר בספרים שלאחר תקופת בית ראשון ואחר כך בספרי בית שני ממש במשמעות 'מילא את הדבר', 'מימש אותו', 'שמר עליו', או 'נתן לו תוקף':⁷⁸ "ויחלו לְקִים דבר"

72. כך היטיב טל להביא במילונו כהוראת משנה (מס' 13) בערך "קום" בארמית השומרונים (טל, 2000, עמ' 764) כגון 'וקם פרעה וצמת אכלסין וברכין' שניתרגם שם 'וקם פרעה ואסף אוכלוסים גדולים'.

73. דבר דומה אומר רש"י ברצפים אחרים, שהפועל הראשון בהם הוא פועל תנועה, כגון ויצא וילך בפסוק 'ויצא יעקב מבאר-שבע וילך חרנה' (בראשית כח, י'); בד"ה 'וילך חרנה' אומר רש"י: "יצא ללכת לחרן", כלומר "יצא כדי ללכת לחרן"; יסוד הדבר הזה בדרשה שבבראשית רבה. ואכמ"ל.

74. ראה הערה 71 לעיל.

75. ראה גינזברג, תרצ"ד, עמ' 216 והערה 1 שם.

76. ראה שם, עמ' 216. נעיר כי באשר לשורש כש"ל העלה שם גינזברג גם את האפשרות שהמעבר הוא מן הסביל הקל (*פִּשַל) לנפעל.

77. ראה שם, עמ' 216 הערה 1. וראה בן-חיים, תשמ"ה (פסקה 150א, הערה 2 בעמוד 206) על אודות הממצא בארמית השומרונים (וההפנייה למאמרו על כתובת ספירה בלשוננו לה [תשל"א, עמ' 249]).

78. ראה מילן בן-יהודה, עמ' 5910.

(יחזקאל יג, ו), "לְקַיִם כָּל דְּבַר" (רות ד, ז), "קִימְנִי וְנֶאֱקִימָה" (תהלים קיט, כח; שם קו), "כֹּאשֶׁר קָיִם עֲלֵיהֶם מִרְדֵּכִי" (אסתר ט, לא ועוד שש הופעות בספר הזה). הצורה החוזרת/הסבילה בבניין נתפעל מתועדת בלשון חכמים במשמעות 'נשאר קיים ועומד'⁷⁹ (ובהוראות אחרות כפי שנראה בהמשך⁸⁰). אבל בקטע מקומראן, אם הצעתנו מתקבלת, התקיים אינו אלא חלופה של קָם כפועל עזר, כלומר "התקיים ופעל" עניינו אפוא: קָם ופָּעַל, או קָם לְפָעַל.

25. יש להזכיר בהקשר זה שימוש קרוב של נְתָקִים בלשון חז"ל. כוונתי לנתקיים שעניינו "התיצב עליו כערב להצילו" כהגדרת מילון בן־יהודה.⁸¹ זו ההוראה העולה בבירור מדרשת הפעלים נָצַב ועוֹמֵד בבראשית רבה פרשה ט: ⁸²

"והנה ה' נצב עליו" (בראשית כח, יג) רבי חייא ורבי ינאי, חד אמר "עליו" – על סולם, וחרנא אמר "עליו" – על יעקב. מאן דאמר "עליו" על סולם – ניחא, מאן דאמר "עליו" על יעקב – מתקיים עליו. אמר רבי יוחנן הרשעים מתקיימין על אלהיהם, שנא' "ופרעה חולם והנה עומד על היאור" (בראשית מא, א), אבל הצדיקים אלהיהם מתקיימים עליהם, שנאמר "והנה ה' נצב עליו".

כל ההופעות של התקיים על בקטע לעיל ענינן "עומד על" במשמעות 'עומד עליו לשמר'. מתקיים עליו פירושו "[ה'] עומד עליו [לשמרו]"; לדעת הדרשן "הרשעים מתקיימים על אלהיהם" ענינו עומדים על אלהיהם לשמרם, וכך גם "הצדיקים אלהיהם מתקיימים עליהם".⁸³ ואם כך הוא, יש בלשון חז"ל המשך של השימוש שמצאנו בקומראן: התקיים שענינו 'עָמַד', 'קָם' בשינוי קל בהוראה.

26. ונעיר כי המעבר מן הקל אל החוזר/הסביל של הבניין הכבד בפועל קו"ם בהוראת 'קָם', 'עָמַד' כבר מתועד בספר בן־סירא. מצאנו שם את הפסוק: "מהתעשק ע[ם שפ]חה לך ומהתקומם על יציעיה" (מא, כב) בנוסח של מגילת

79. ראה 21§ לעיל ומילון בן־יהודה במקומות הנרמזים לעיל בהערות 67, 69.

80. ראה 25§ להלן.

81. ראה מילון בן־יהודה, עמ' 5918.

82. ראה מהר' תאודור-אלבק, עמ' 792–793. הקטע מובא כאן בשינויים קלים – בפסוק ובמילוי הכתיב.

83. וראה גם המובאה מירושלמי ברכות ט, א (יג ע"א בדפוס ונציה, ועמ' 67 במהדורת הירושלמי כתב יד לידן של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א): "בשר ודם יש לו פטרון [...] הרי אני מתקיים עליו [...]". ודבריו של ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 49–50 (תודתי נתונה לידידי פרופ' מנחם קיסטר שהפנה אותי למקום זה). הערתו של ליברמן על מתקיים עליו במשמעות 'מגן עליו' בציון תפקידו של הפטרון (=קיומה בלשון הירושלמי) בארמית הגלילית (והמקבילה בסורית של ארץ־ישראל) אינה שומטת את הקביעה שהתקיים ענינו 'עָמַד' שהתרחבה משמעותו.

מצדה.⁸⁴ נקל להיתפס לפירוש שיראה בהתעשק ובהתקומם לשון ריב כפי שתפס התרגום היווני, אבל מסתבר יותר ביאורו של מנחם קיסטר שהראה בצורה משכנעת שהתעשק בהקשר זה עניינו תינוי אהבים,⁸⁵ והתקומם כאן עניינו כנראה קם, עמד על יצועיה של השפחה.⁸⁶ אם כך הוא, משמע לפנינו בבן סירא התקומם במקום קם/עמד, ובקומראן מופיעה החלופה המאוחרת התקיים במקום קם/עמד.

ב. התקיים = התקומם

27. אציע לשקול גם אפשרות נוספת. ידוע כי הפועל קם משמש גם בהוראה של 'התנגד', 'התריס' ואפילו 'הרשיע' או 'נהג כאויב', כגון 'ואתם קמתם על בית אבי היום ותהרגו את בניו שבעים איש' (שופטים ט, יח) שבפי יותם בן גדעון. וידוע במיוחד הבינוני שהפך שם עצם – קם, במשמעות 'צר ואויב', כגון 'תהרס קמך' (שמות טו, ז), 'שפתי קמי והגיונם' (איכה ג, סב). לשדה הסמנטי הזה שייכות גם הצורות מבינין התפולל שבמקרא – התקומם. כולן באות במקרא בבינוני: 'יגלו שמים עונו, וארץ מתקוממה לו' (איוב כ, כז), 'יהי כרשע אויבי, ומתקוממי כעול' (שם כז, ז), 'הפלה חסדיך מושיע חוסים, ממתקוממים בימינך' (תהלים יז, ז), 'הצילני מאויבי אלהי, ממתקוממי תשגבני' (שם נט, ב), 'הלא משנאיך ה' אשנא, ובתקוממך'⁸⁷ אתקוטט' (שם קלט, כא). בדוגמה הראשונה מתקוממה היא צורת בינוני פועלי, ואולי כך הוא גם בהופעה הראשונה מתהלים. ביתר ההופעות מדובר בצורות בינוני המשמשות כשם עצם. בכל אלה התפולל (התקומם) ממיר את בניין קל (קם) האינטרסטיבי (פועל עומד) במשמעות 'התנגד'.

אפשר לכאורה לטעון כי התקיים הבא כאן בקטע מקומראן עניינו התקומם, קם נגד; כלומר, נוכל להבין את הכתוב בשורה 12 כך: תחילה עבדו את מצרים, ואחר כך התקוממו וזעקו נגדה. ואולי כך הוא גם בשורה 13 'והנה נתנו במצרים שנית

84. זה הנוסח במהדורת האקדמיה ללשון העברית: ספר בן-סירא, המקור קונקורדנציה וניתוח אוצר המילים, ירושלים תשל"ג.

85. ראה קיסטר, תש"ן, עמ' 351 (הדוחה את התרגום היווני). וראה מה שכתבו מ"צ סגל, ספר בן-סירא השלם, ירושלים תשי"ט, עמ' רפב וכן ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 295 (אני מודה לד"ר חיים א' כהן שהפנה אותי למקום זה).

86. בעניין התקומם נוקט קיסטר (שם) לשון שמא: "מובנו של 'התקומם' הרבה פחות ברור". נראה לי כי המובאה שהוא מזכיר שם ממדרש בראשית רבה ("העמידתו לפני מיטתה") תומכת בפירוש התקומם = עמד. ונעיר כי התקומם שעניינו 'עמד' נמצא גם בקומראן. במגילת ההודיות אנו קוראים: "[לה]תקומם לפני נגעי" (דף XXII שורה 10 במהדורתו של H. Stegemann), כלומר לעמוד לפני נגעי, כעולה מן ההקבלה הגמורה בקטע אחר במגילה זו עצמה: "ולפני נגעי העמדת רוחי" (דף XVII שורה 12 במהדורה האמורה). תודתי נתונה לפרופ' מנחם קיסטר שהפנה אותי לפרט זה.

87. זה גלגול של ובמתקוממך. בשל הפלולוגיה נשלה המ"ם הראשונה.

בקצ ממלכה ויתק[מו] – כלומר: והנה ניתנו במצרים פעם שנייה בקץ ממלכה ואחר כך התקוממו (או יתקוממו).

כאמור, קם שעניינו התנגד הומר כבר בלשון המקרא בהתקומם.⁸⁸ וידוע כי צורות פולל/התפולל של לשון המקרא הומרו בלשון חכמים בצורות פיל או פול, נתפיל או נתפול כמו קומם שהפך קים, כוין שהפך פון וכן התקומם, התפון שהפך נתקים, נתפון. צורה כזאת נודמנה לנו במגילה מקומראן – ויתקומו – בבניין נתפעל (נתפיל) במקום התקומם של המקרא. אבל השימוש של התקיים במשמעות 'התקומם', 'התנגד' נשלל מכול וכול – היכן שמענו שבני ישראל התקוממו במצרים?

28. עתה נפנה אל הפסוקים במקרא העשויים לעמוד ברקעו של הקטע מקומראן. הכוונה היא לשמות א, יג-יד; ב, כג-כה. עניין השעבוד (עב"ד) נזכר בקטע הראשון (א, יג-יד): "ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך. וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך". העבודה שבה ונזכרת ועימה הזעקה בקטע השני: "ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו ותעל שועתם אל האלהים מן העבודה" (ב, כג). נראה כי מי שכתב את הקטע בקומראן נסמך על הפסוקים האלה בכתבו "ויעבדו ויתקומו ויזעקו". אחר העבודה זעקו, אלא שהכתוב הדגיש את דבריו באמרו "ויתקומו [=ויקומו] ויזעקו". וראוי להדגיש את הזיקה הממשית בניסוח בין הקטע שלנו בקומראן "ויתקומו ויזעקו" לפסוק בספר נחמיה (ט, 3) "ויקם [...] ויזעקו".⁸⁹ בסיכומי של דבר, אם מקבלים אנו את התלות של הקטע מקומראן בפסוקים האלה מספר שמות, משמע אין עניינה של ויתקומו 'שָׁדוּ'⁹⁰ אף לא 'הַתְּקוּמָמוּ' אלא 'קָמוּ וזעקו' או 'קָמוּ לזעוק'.

דברי חתימה

29. העיון בארבעת הלשונות הפגיש אותנו עם סוגיות לשון שונות. ככולן מדובר במילים או בצירופים שנקרו אך פעם אחת בטקסטים מקומראן. נראה כי עניינן

88. וכך הבין היווני את התקומם שבספר בן-סירא (ראה 26§ לעיל). ונעיר כי קומם במשמעות דומה אכן נמצא בספר בן-סירא: "בין זקנים אל תקומם, ושרים אל תרבו לטרד" (לה, ט).

89. שהובא לעיל ב-22§.

90. ואולי יש מי שירצה עדיין ללכת בעקבות סמית ולטעון שבעל המגילה מקומראן רצה לתת ביטוי לעובדה שבני ישראל התקיימו (=שָׁדוּ). למרות העבודה הקשה והגזירה על הילדים הם "פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד" (שמות א, ז), כלומר הם המשיכו להתקיים ורק אחר כך זעקו. אך נראה לי לתת משקל מכריע יותר לתלות הספרותית בקטעים שהבאתי בפנים ובמיוחד בפסוק כג בפרק ב "ויאנחו [...] מן העבודה ויזעקו". צריך לומר שהיינו מצפים אולי שהפעל שבין ויעבדו ויזעקו יתן ביטוי לאנחה ("ויאנחו"), כלומר לסבל של בני ישראל. אבל אין צריך לומר שאין ויתקומו נענה לציפייה הזאת.

ופירושן של יִיקָמָה ושל מֵאָחֶד ברור דיו; לפנינו שני תוארי פועל, האחד בעל מאפיין מורפולוגי ברור והאחר במבנה תחבירי ברור. בזה וגם בזה יהיה קשה לבטל את השפעת הארמית על כותבי העברית הזאת. הצירוף עם החביב עשוי להתפרש בשתי דרכים נבדלות ואין הכרעה חדה איזו מהן עדיפה. עניינו של הפועל ויתקימו חתוך פחות. קיומו של התפעל של קִים בקומראן הוא תיעוד מוקדם לתצורה הזאת של השורש קו"ם שהייתה מוכרת עד עכשיו רק בלשון חז"ל, אבל שימושה אינו מבורר דיו, אם כי לדעתנו ראוי להעדיף את הפתרון שהצענו, כלומר ויתקיימו עניינה 'קמו' (ויתקימו ויזעקו = 'קמו וזעקו' או 'קמו לזעוק'). עם זאת לא מיותר להדגיש בעניין זה כי במקום שהתיעוד מועט גדלים הספקות. ויש לראות בביורוננו אך צעד ראשון ולא צעד אחרון.

נספחים

א. לעניין יִיקָמָה (§§2–12)

30. תואר הפועל אָמַנְם⁹¹ נקרה פעמיים בחומש על פי נוסח המסורה הטברנית: "האף אָמַנְם אַלד ואני זקנתי" (בראשית יח, יג), "הָאָמַנְם לֹא אוֹכַל כְּבֹדְךָ" (במדבר כב, לו).⁹² כן נמצאה הצורה אָמַנְהָ (בהטעמת מלרע!) פעם אחת בחומש: "וגם אָמַנְהָ⁹³ אחותי בת אבי היא" (בראשית כ, יב). בכל שלושת הפסוקים האלה גורס החומש השומרוני את הצורה אָמַנְם.⁹⁴ קריאתם של השומרונים בשלוש הופעותיה של המילה היא āmēnimma⁹⁵, כלומר לפנינו השם āmen (אָמֵן) בתוספת הכינוי הצמוד לנסתרים imma; היינו אָמֵן שלהם.⁹⁶ הדבר משתקף בנוסחאות של התרגום הארמי לפסוקים האלה:⁹⁷ אימננון⁹⁸ (בראשית יח, יג; כ,

91. הניקוד בקמץ קטן (אָמַנְם) לא נקרה בחומש.
92. רק ההופעה הראשונה מבין השתיים נקרתה במסורת הניקוד הבבלי (ראה ייבין, תשמ"ה, עמ' 1047).
93. וכך גורסת מסורת בבל – כמובן בתנועת u אחרי האל"ף (ראה ייבין, שם, עמ' 863).
94. נעיר כי בבראשית ב, יב שונה סדר המילים בנוסח שומרון: "וגם אָמַנְם אחותי היא בת אבי" (כמובא אצל טל, תשנ"ד במקומו, וכעולה מבן-חיים, תשל"ז במקומו).
95. כך נקראת המילה גם בהופעה במדבר (כב, לו) האָמַנְם, המצרפת את ה"א השאלה למילה אָמַנְם.
96. ראה בן-חיים, תשל"ז, עמ' 25. אני מודה לפרופ' אלישע קימרון שהסב תשומת לבי לקריאת השומרונים.
97. גרסות התרגום השומרוני המובאות כאן הן על פי טל, תש"ם–תשמ"ג.
98. הגרסה המובאת כאן בפנים היא של כ"י J; בהערות 99–101 להלן מובאים חילופי הגרסה שבכתבי היד האחרים של התרגום השומרוני.
99. במקום זה גורסים כתבי היד A, B, M אימננון וכ"י C אמנון.

יב¹⁰⁰ (במדבר כב, לז¹⁰¹). טל במילונו (עמ' 204–205) מביא את השם אימן (תחת השורש התנייני הימן [=האמין]); אימן בא לדעתו עם כינוי הקניין לנסתרים כצירוף קפוא בשלוש ההופעות (של אימננון) בתפקיד של תואר הפועל.¹⁰² הוא מתרגם אל נכון את אימננון (ואת אימננון)¹⁰³ 'אָמָנִים'.¹⁰⁴

31. וראוי לתת את הדעת לגרסת C בפסוק מבראשית כ, יב, המתרגמת את אמנם על ידי הצירוף מן האמנו.¹⁰⁵ טל במילונו (עמ' 205) מעיר אל נכון שהמילה האמנו באה במעמד אדוורביאלי. מוטב לדייק ולומר כי המעמד האדוורביאלי נוגע לצירוף כולו – מן האמנו (=מן אמונה) במשמעות 'באמונה', 'באמת', בדומה לשימוש שמשמשים הצירופים מן יָצִיב ומן קֶשֶׁט של ארמית המקרא,¹⁰⁶ שטל עצמו רומז להם, ובדומה לתואר הפועל מֵאָחָד שנזדמן לנו בעברית של קומראן.¹⁰⁷ לענייננו חשוב לקבוע כי הנוסח מן האמנו מלמד כי ההוראה המקורית של אמנם לא נתעמעמה, גם אם תצורתה העולה מקריאת השומרונים היא של שם צמוד כינוי ולא במבנה של תואר פועל רגיל.

100. A גורס עיסק; C גורס מן האמנו (ראה להלן §31). M מביא בקשטה; מן הסתם מעתיק M הושפע כדרכו מאונקלוס שתרגם גם את אָמָנִים וגם את אָמָנָה במילה בְּקֶשֶׁטָא.

101. B גורס וימננון; ב-A אין ביטוי למילה הזאת בתרגום לארמית.

102. וכך נהג טל במילונו (טל, 2000, עמ' 205) גם בגרסה אימננון שבכתבי היד M, B, A בבראשית יח, יג (ראה הערה 99 לעיל).

103. ראה ההערה שלפני זו.

104. מבחינה מסוימת מעמד המילה אימננון/אימננון כמעמד עֶרְפָּךְ (ויקרא ה, טו; כז, ג ועוד). גם כאן משמש שם עצם צמוד כינוי נוכח, אבל לכינוי אין כל תפקיד תחבירי והוא כינוי קפוא יָתֵר; עֶרְפָּךְ עניינה למעשה עֶרֶךְ; ואכן המתרגמים הקדמונים נטו לשחרר את המילה מכינוי הנוכח הקפוא. אונקלוס למשל נוקט פִּרְסָן (ויקרא כז, יג) או הוסיף כינוי צמוד לנסתר או לנסתרת כמתחייב מן ההקשר, כגון פִּרְסָנָה (ויקרא ה, טו), פִּרְסָנָה (שם כז, ד), לעומת זאת התרגום השומרוני יש בו נוסח הנוקט שיאם (=ערך, מחיר; ויקרא ה, טו). או צורה בכינוי המתחייב מן ההקשר: שיאמה (שם כז, ד [כינוי נסתר], ה [כינוי נקבה]) בדומה לאונקלוס; ויש בו נוסח הנגזר אחרי העברי ונוקט בכל מקום נוסח המתרגם את כינוי הנוכח: שיאמך (ויקרא ה, טו; ה, יח; כז, ב ועוד. לפירוט הנתונים ראה טל, תש"ם–תשמ"ג בתרגומה של עֶרְפָּךְ). למעשה גם המילה āmenimma הנקריית בשלושת הפסוקים הנזכרים כתואר הפועל היא במעמד של השם בנפרד āmen, העשוי לשמש לא רק נושא ונשוא במשפט אלא גם כתיאור, כמו בְּקֶר העשוי לשמש נושא ונשוא במשפט וגם כתיאור (ומן) כמו בפסוק "בְּקֶר ויָדַע ה' את אשר לו" (במדבר טז, ה). כמובן, קביעתנו זו נוגעת רק למישור הסינכרוני של עברית המקרא, שכן בְּקֶר זו עשויה הייתה להיחתם בחתימה האדוורביאלית -a, שנשלה עם נשילת התנועות הסופיות הקצרות בעברית הטברנית. ואכמ"ל. ויש מה להוסיף על תוארי פועל צמודי כינוי קפוא, כמו יחידיו, בשעתו וגלגוליהם; ועוד חזון למועד.

105. ראה הערה 100 לעיל.

106. ראה §15 לעיל.

107. ראה §13–15 לעיל.

32. ויש להרהר שמא תואר הפועל המקורי שנשמר כצורתו במסורת היהודים (נוסח טבריה ונוסח בבל) נתגלגל מלכתחילה במסורת שומרון כדרך שנתגלגל גם תואר הפועל שם (*šamma < (šam)*¹⁰⁸ ועוד יותר כדרך שנתגלגל תואר הפועל *יִקְם* אל *יִקְמָה* בקומראן; היינו אמנם + ה: אמנמה. ואפרש מעט את דבריי: בעברית שבמסורת היהודים תואר הפועל נבנה מן *אָמַן* (*um̄n >*) בתוספת התווית האדוורביאלית *אָם* (*am*) – *אָמַנְם/אָמְנָם*, ובמסורת שומרון הוא נבנה מן *אָמַן* (*āmen*) בתוספת האדוורביאלית *אָם* (*am*) – *āmenam*. וכמו שביקשם בתקופת קומראן, *אָם* לא הייתה שקופה ולא הורגשה עוד כתווית אדוורביאלית ולפיכך ניתוספה לה החתימה *ה* (*יִקְם < יִקְמָה*). כך במסורת שומרון ל-*āmenam** ניתוספה הסופית *a*; ובדומה ל-*šamma < šam* עלתה גם *āmenama**¹⁰⁹, אלא שברבות הימים *ama* שלא הייתה חתימה רווחת (וכנראה לא שימשה בלשון החיה)¹⁰⁹ הומרה בטעות בחתימה *imma* של כינוי הנסתרים, שהיא חתימה רווחת מוכרת וחיה בלשון. עם זאת אף שניטשטשה צורתה של המילה, משמעותה לא דהתה כעדות התרגום מן האמנו (=באמת) שבכ"י C.¹¹⁰ ומיותר לומר כי דברינו אלו לא יצאו מגדר השערה.

ב. לעניין התקיים (§§20–28)

33. דומה שאיש לא יערער על העובדה שבניין התפעל ממיר את בניין קל בפעלים עומדים. מבקש אני להוסיף ולהבהיר כאן פרטים הנוגעים לשימוש של התקיים בביטוי "ויתקומו ויזעקו" במגילות מקומראן. כשאנו אומרים כי "התקיים וזעק" ממיר את "קם וזעק" במשמעות "התחיל לזעוק" או "קם כדי לזעוק", אנו אומרים כי המשמעות הבסיסית של התקיים התחילה לדהות והוא הפך פועל עזר. וברור כי תהליך כזה המוכר בפעלים בבניין קל נרחש גם בצורות מן הבניינים החוזרים/הסבילים – נפעל והתפעל (נתפעל) – בעברית ובמקביליהם בארמית – *אֶתְפַּעֵל*, *אֶתְפַּעֵל*.

34. אפרש דבריי בדוגמות אחדות בלבד. אין לך ביטוי מובהק להיחלשות הגמורה של המשמעות הבסיסית של פועל מן הפעלים כתהליך הפוקד פעלים שהפכו אוגדים. ובדיוע שאנו מוצאים שפועל משמש אוגד גם בבניין קל וגם בבניין

108. ראה סוף §10 לעיל.

109. אין לנו סיבה להניח קיום צורת *āmenamma** בהכפלה תניינית של המ"ם השנייה.

110. אני מביא אפשרות אחרת המסבירה את הופעתה של הקריאה *āmenimma* במסורת שומרון, שהעלה בפניי פרופ' מנחם קיסטר. *āmenimma* הוא מימושו של הכתיב אמנם שנשתמר לא רק בנוסח טבריה ובנוסח בבל אלא גם בנוסח שומרון. משנשכח תפקידה המקורי של אמנם כתואר הפועל עשויים היו הקוראים להבין את הכתיב אמנם כביטוי לשם העצם אמן צמוד כינוי הנסתרים (אמנ+ם), וכך נולדה הקריאה *āmen* (שם העצם אָמַן) + *imma* (כינוי הנסתרים).

חוזר/סביל. התופעה מוכרת היטב בשורש ה"ה: לא רק הָיָה משמש אוגד אלא גם נִהְיָה, כגון "מאתי נִהְיָה הדבר הזה" (מלכים א יב, כד). כן מוכר וידוע השימוש של עֲשֶׂה וַנַּעֲשֶׂה כאוגדים בלשון חכמים. העניין הזה הוצג בצורה מדויקת ובהירה בידי פרופ' זאב בן-חיים,¹¹¹ כגון "ולא נעשית אפטרופא [...] נעשית אפטרופא" (כתובות ט, ו) בחלק מעדי הנוסח של המשנה לעומת עֲשֶׂה (פעמיים) בכ"י קופמן ובעדים נוספים.¹¹² חילופי הקל והנתפעל מלמדים שזה וגם זה משמשים אוגדים כפי שהיטיב בן-חיים להראות שם. אף הוא מזכיר שם את שימושו של שורש עב"ד לא רק בבניין קל אלא גם בבניין אֶתְפַּעֵל. מארמית השומרונים הוא מביא את הדוגמה "בראשית אתעבד אוצר למאוריה" (בן-חיים, תשכ"ז, עמ' 56 שורה 12) – 'בראשית נעשתה אוצר למאורות'.¹¹³ דוגמות מן הארמית היהודית (=הגלילית) מובאות במילונו של סוקולוף (1990, עמ' 392),¹¹⁴ כגון "אתעבדו מי <א> ערמן ערמן" (=המים נעשו ערמות ערמות) בתרגום הארמי מארץ-ישראל (כ"י נאופיטי) לשמות (טו, ח). התופעה ידועה היטב גם בסורית של ארץ ישראל, כגון "כאפא הדא דפסלו בניי אתעבדת ריש לויתא" (מתי כא, 42; זו מובאה מתהלים קיח, כב: "אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה").¹¹⁵

35. מן הראוי להזכיר את מה שהביא בן-חיים מן הפיוט השומרוני¹¹⁶ על עמ"ד העברי ועל מקבילו קו"ם בארמית בתפקיד אוגד. הוא ציין לדוגמה זו: "נפשה קעמה בבלוד"¹¹⁷ = הנפש עומדת בבהלה. והעיר שם:

הפעל קום משמש לאו דווקא כמלוא משמעותו אלא כאוגד, בדומה לפעל עמד בלשון חכמים (כגון כ"מ פ"ה מ"א: עמדו חטין בשלושים דינרין). וכבר מצאתי שימוש זה בלשון המקרא, בחילופים שבין מקראות: ותהי (שמ"ב כא, יח) – ותעמד (דה"א ב, ד), הָיָה (שמ"ב כד, טז) – עֲמִיד (דה"א כא, טו).¹¹⁸

111. בן-חיים, תשכ"ז, עמ' 56–57.

112. בן-חיים, שם; אף הוא מפנה אל ילון, תשכ"ד, עמ' 54–55. עיין שם.

113. והעיר שם בן-חיים: "הפעל עבד בבניין קל ובבניין אתפעל בא בארמית השומרונים לא רק כמלוא משמעותו, אלא אף במשמעות הדהויה לכדי מה שנוהגים לכנות אוגד והוא עשוי אפוא לשמש תמורת הוה".

114. סוקולוף מפנה שם אל בן-חיים במקום הנזכר לעיל בהערה 111.

115. הדבר מרומז בלבד אצל F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berolini 1903, עמ' 141, אבל מפורש היטב אצל F. Schwally, *Idioticon des palästinischen Aramaeisch*, Giessen 1893, עמ' 65.

116. ראה בן-חיים, תשכ"ז, עמ' 57 ובמיוחד בעמ' 142.

117. שם, עמ' 142.

118. וכך יש לפרש ככל הנראה את עמ"ד בפסוק "ורוחי עֲמִידת בתוכם" (חגי ב, ה). עֲמִידת היא אוגד וזמנו של המשפט הוא הווה כאילו לפנינו "ורוחי בתוכם".

36. ומצאנו בארמית שהחוזר/הסביל של קו"ם משמש במקום הקל. דוגמה ברורה הובאה בידי סוקולוף במילונו (עמ' 481):¹¹⁹ "יתקיים לך כל מה דילך" בתרגום הארמי הארץ-ישראלי (כ"י נאופיטי) לבראשית לג, ט בתרגום של הפסוק "יהי לך אשר לך". דוגמה אחרת מצא בן-חיים בתבת מרקה (150 א';¹²⁰ ניסוחו הזהיר של בן-חיים אינו מעמעם את קביעתו): "אלא עיאתה בלבטה בדיל הן לא תסור ובגבאיה תקעם". וכך הוא תרגם את המשפט הזה: "כי אם חיזקתיו בקללה למען אשר לא תסור ותעמוד בעונש". אם כן תקעם תורגמה תעמוד. והרי מה שהעיר בן-חיים על צורתה (בהערה 2 שם): "רואה אני תקעם לפחות מעיקרא צורת אתפעל, שמצד המשמעות אינה נבדלת מצורת הקל".¹²¹ קיצורו של דבר תקעם היא צורה כעין תִּתְקַיֵּם < תִּקְיָם (בהטמעת תי"ו הבניין) < תקעם. אחרי כל זאת נוכל לומר כי התקיים החל משמש כפועל עזר בקומראן, כלומר לפנינו פועל שמשמעותו הבסיסית דהתה במקצת, ורק לימים אנו מוצאים שבארמית של ארץ-ישראל ללהגיה דהתה המשמעות של הפועל באופן גמור, והוא החל משמש אוגר, תחליף שווה-תפקיד לפועל הָהָה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

בורג, 2000 = A. Borg, "Some Observations on the יום Syndrome in the Hebrew of the Dead Sea Scrolls", בתוך מוראוקה-אלוולד, 2000, עמ' 26-39

בן-חיים, תש"ג-תש"ד = ז' בן-חיים, "ספר אסטיר (עם תרגום ופירוש)", תרביץ יד (תש"ג), עמ' 104-125, 174-190; טו (תש"ד), עמ' 71-81, 128
בן-חיים, תשכ"ז, תשל"ז = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כך ג, ספר שני: קול רינה ותפילה, ירושלים תשכ"ז; כך ד: מלי תורה, ירושלים תשל"ז
בן-חיים, תשמ"ה = ז' בן-חיים, תיבת מרקה והיא אסופת מדרשים שומרוניים – מקור תרגום ופירוש, ירושלים תשמ"ה
בן-חיים, תשמ"ז = ז' בן-חיים, "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היובל לאבא בנדויד), בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 99-109
בראשר, תשל"ז = מ' בראשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 83-102
בראשר, תש"ם = מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם

119. אך סוקולוף אינו מציין שהפועל משמש אוגר.

120. ראה בן-חיים, תשמ"ה, עמ' 206-207 והערה 2 שם.

121. בן-חיים הפנה שם למאמרו על כתובת ספירה, לשוננו לה (תשל"א), עמ' 249.

בר-אשר, תשנ"ב = מ' בר-אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היוכל לישראל ייבין), בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 123-151

בר-אשר, תשנ"ח = מ' בר-אשר, "נוספות למרכיב העברי בלשונות הדיבור של יהודי דרום-מערב צרפת", פעמים 74 (תשנ"ח), עמ' 60-86

בר-אשר, 2000 = M. Bar-Asher, "A Few Remarks on Mishnaic Hebrew = 2000, and Aramaic in Qumran Hebrew", בתוך מוראוקה-אלולד, 2000, עמ' 12-19

גולדנברג, תשל"ח-תשל"ט = א' גולדנברג, "שני ביטויים בסגנון העברית של ימי הביניים בשימושם בעברית של ימינו", לשוננו לעם כט (תשל"ח), עמ' 108-115; "עוד שני ביטויים בסגנון ימי הביניים", לשוננו לעם ל (תשל"ט), עמ' 221-225

גינזברג, תרצ"ד = ח"א גינזברג, "מבעד למסורת", תרכ"ז ה (תרצ"ד), עמ' 208-223

גלוסקא, תשמ"ח = י' גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ח
גרוס, תשנ"ד = ב' גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד

טוב, תשנ"ט = ע' טוב, "אפיון הרובד העודף של נוסח המסורה בספר ירמיהו", ארץ ישראל כו (תשנ"ט), עמ' 55-63

טל, תש"ם-תשמ"ג = א' טל, התרגום השומרוני לתורה - מהדורה ביקורתית, כרך א: בראשית, שמות; כרך ב: ויקרא, במדבר, דברים; כרך ג: מבוא, תל-אביב תש"ם-תשמ"ב-תשמ"ג

טל, תשנ"ד = א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, תל-אביב תשנ"ד
טל, 2000 = A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, 2 vols., Leiden- = 2000, Boston-Köln 2000

טלשיר, תשמ"ז = ד' טלשיר, "מעמדה של העברית המקראית המאוחרת בין לשון המקרא ללשון חכמים", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היוכל לאבא בנדויד), בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 161-172

ייבין, תשמ"ה = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה

ילון, תשכ"ד = ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
למברט, 1895 = M. Lambert, "Le mot suivi des nombres ordinaux", *Revue des Etudes Juives* 31 (1895), pp. 279-281

מוראוקה-פורטן, 1998 = T. Muraoka and B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic*, Leiden-New York-Köln 1998

- T. Muraoka and J. E. Elwolde (Eds.), *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, Leiden-Boston-Köln 2000
- M. Morgenstern, "Language and Literature in the Second Temple Period", *Journal of Semitic Studies* 48 (1997), pp. 130–145
- מישור, תשמ"ו = מ' מישור, "יום, יומם, יממה", לשוננו לעם לו (תשמ"ו), עמ' 203–212
- סגל, תרצ"ו = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- M. Sokoloff, *Targum to Job from Qumran Cave XI*, Ramat Gan 1974
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990
- M. Smith, "462. 4Q Narrative", *Discoveries in the Judaean Desert*, XIX, Oxford 1995
- קוגוט, תשס"ב = ש' קוגוט, "למעמדם של שמות התואר ותוארי הפועל בלשון המקרא: עיונים מורפולוגיים ותחביריים והשלכות פרשניות", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יג (תשס"ב), עמ' 111–137
- קוטשר, תשי"ט = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט
- קוטשר, תשל"ז = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז
- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986
- E. Qimron, *The Temple Scroll: A Critical Edition with Extensive Reconstructions*, Jerusalem 1996
- קיסטר, תש"ן = מ' קיסטר, "לפירושו של ספר בן-סירא", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 303–378
- M. Kister, "Some Observations on Vocabulary and Style in the Dead Sea Scrolls", בתוך מוראוקה-אלוולד, 2000, עמ' 137–165
- L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden 1953
- DJD = Discoveries in the Judaean Desert

שלוש מהדורות מקרא

לפני למעלה משלושים שנה הטיל עליי מוסד הרב קוק להתקין לו מהדורת מקרא לצורך פירוש "דעת מקרא". כאשר התחלתי לעסוק במלאכה זו נדהמתי לראות שלא הייתה אז אפילו מהדורה אחת של המקרא שאיננה מלאה שיבושים: כל כתבי היד משובשים בכתב, וכל מהדורות הדפוס משובשות גם בכתב¹ וגם בניקוד ובטעמים. ונמצא אפוא שספר הספרים, כביכול, עדיין לא הגיע אל עם הספר.

התייעצתי עם כמה מומחים על הדרך להתקנת הנוסח. היו שיעצו לי להדיר את "הנוסח המקובל בישראל", דהיינו את נוסח יעקב בן חיים בדפוס ונציה רפ"ה על פי הגהות מנחת שי, והיו שיעצו לי להוציא נוסח אחד מכתבי היד העתיקים כגון כתב יד לנינגרד B19a (להלן: ל).

אולם לא יכולתי לקבל את העצות האלה, שהרי בעיניי ראיתי שכל הנוסחים האלה הם משובשים ואינם מתאימים למסורה, ולא רציתי להוציא מתחת ידי דבר שאינו מתוקן. משום כך חיפשתי שיטה חדשה² להתקנת הנוסח: בדקתי את כתבי היד העתיקים שנכתבו בסמוך לתקופת המסורה; לאלה צירפתי גם את נוסח יעקב בן חיים, שהוא היסוד של הנוסח המקובל בישראל. בכל מקום שמצאתי מחלוקת בין המסירות האלה, הכרעתי ביניהן על פי הערות המסורה שביצעתי ומצאתי וכן על פי הרוב המכריע של המסירות. הנוסח שנתקבל בדרך זו היה אמנם נוסח אקלקטי שלא נמצא כמות שהוא בשום כתב יד או מהדורת דפוס; אך לא היה לי ספק, שזה הוא הנוסח של המסורה ושל בן אשר, שכל ישראל כבר קיבלו על עצמם לקבוע על פיו את נוסח המקרא.

באותם הימים עדיין לא נמסר כתר ארם צובה לרשות הרבים. וכאשר הגיע אחר כך תצלום הכתר לידי, שמחתי להיווכח שכיוונתי כמעט בכל מקום לנוסח הכתר. ראיתי בכך אישור לשיטה שנקטתי; יחד עם זה כבר יכולתי להניח, שהנוסח שהצעתי הוא נוסח הכתר גם באותם מקומות במקרא שהכתר לא נשתמר בהם. ונמצא אפוא שהנוסח הזה איננו רק נוסח אקלקטי שנקבע על פי הנוסח והמסורה של כתבי יד שונים, אלא הוא גם הנוסח הדיפלומטי של כתר ארם צובה, "שעליו היו הכל סומכין

1. בעיקר בנ"ך.

2. שיטה זו של התקנת הנוסח נתבארה באריכות בספרי, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, וראה בייחוד את המבוא שם.

לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו" (רמב"ם, הלכות ספר תורה ח, ד).

על פי הנוסח הזה ההדרכי אחר כך את מהדורת המקרא של מוסד הרב קוק שיצאה לאור בירושלים בשנת תשמ"ט. וכך זכיתי בע"ה להחזיר את האבדה לבעליה. שהרי כבר היה בידי עם ישראל נוסח מדויק של תורה, נביאים וכתובים. אולם כל הדברים האלה אמורים רק בנוסח הכתיב, הניקוד והטעמים. שכן בשלושת התחומים האלה הנוסחים של המסירות השונות דומים זה לזה במקומות לא מעטים; ונוסף על כך המסורה עוסקת הרבה בנוסח הכתיב. ולפיכך בתחומים אלה אפשר לקבוע את הנוסח על פי הערות המסורה ועל פי הרוב המכריע של המסירות. כנגד זה אי אפשר לקבוע בשיטה זו גם את נוסח הפרשות הפתוחות והסתומות, שכן הערות המסורה הטברנית אינן עוסקות בפרשות בשום מקום. נוסף על כך יש הבדלים רבים בנוסח הפרשות בין המסירות; שכיח מאוד, שהאחת מניחה פרשה פתוחה במקום שהשנייה מניחה רק פרשה סתומה, והשלישית איננה מניחה פרשה כלל. נמצא, שאי אפשר למצוא את נוסח הפרשות לא על פי הערות המסורה ולא על פי הרוב המכריע של המסירות, אלא רק על ידי העתקת הפרשות מכתב יד אחד. הדעת הייתה נותנת אפוא להעתיק את הפרשות מכתב יד ל', שהוא כתב היד העתיק היחיד הכולל את כל המקרא ואשר הגיע לידינו בשלמות. אולם הרמב"ם כבר פסק שיש להעתיק את הפרשות מכתב ארם צובה. ולפיכך זו הייתה השיטה שבה נקבעו הפרשות במהדורת מוסד הרב קוק: בתורה הועתקו הפרשות שהרמב"ם העתיק מהכתב בהלכות ספר תורה (ח, ד). בנ"ך הועתקו הפרשות מהכתב במישורין בכל מקום שהכתב נשתמר בו; ורק במקום שהכתב לא נשתמר בו הועתקו הפרשות מכתב יד ל'.

אולם אף על פי שזו הייתה הדרך היחידה לקביעת נוסח הפרשות, דעת המהדיר לא הייתה נוחה ממנה. שהרי בעינינו אנחנו רואים שהפרשות של כתב יד ל' שונות במקומות רבים מאוד מאלה של הכתר. נמצא שצירפנו כאן שתי שיטות שונות וחלוקות, שכל אחת מהן יכולה להיות נכונה, אך צירופן לאחת בוודאי איננו ראוי. נוסף על כך, בעצם העתקת הפרשות של כתב יד ל' כבר עברנו על דעת הרמב"ם, שפסק שרק כתר ארם צובה מציג נוסח מוסמך של הפרשות. כל זאת ועוד: כתב יד ל' הוא מדויק מאוד רק בניקוד ובטעמים, אך הוא משובש ביותר בנוסח הכתיב,³ ולפיכך כבר אפשר לשער שגם נוסח הפרשות שלו איננו נוסח מעולה. תדע שכן, שהרי גם אחדות מן השירות שלו מסודרות בצורה שאיננה מתקבלת על הדעת.⁴ אולם הרמב"ם כבר פסק, שטעות בסידור הפרשות פוסל את הספר,⁵

3. הוכחתי דבר זה במבוא לספרי על הכתר ובפרקים ג, ד שם.

4. ביניהן שירת האזינו ושירת דבורה.

5. הלכות ספר תורה ח, ג.

ובוודאי אין זה שבחה של מהדורה, שהיא מוסרת לציבור נוסח שיש מקום לחשוש שהוא פסול.

פתרון מפתיע לבעיה זאת נמצא רק לאחר מכן, שכן היום כבר יש בידינו רשימה מלאה של כל הפרשות של הכתר בנ"ך. רשימה זו נערכה לפני כמאה וארבעים שנה על ידי ר' יהושע קמחי ביזמתו ובשליחותו של חותנו, ר' שלום שכנא ילין.⁶ קיומה של הרשימה הזאת היה ידוע למומחים, אך היא עצמה אבדה ולא נודע מקומה. היא נתגלתה רק לפני שנים אחדות על ידי יוסף עופר, שזיהה אותה והציל אותה מגניזה ומאבדון. קשה מאוד להגזים בחשיבות התגלית הזאת. כאשר יזם ר' שלום שכנא את עריכת הרשימה הזאת, הוא נתכוון רק לטובת עצמו ולתקנת הסופרים בעירו ובדורו. אך היום כבר אנחנו יודעים, שהוא פעל למען עם ישראל לדורותיו. שהרי כשליש מהכתר כבר אבד על ידי הפורעים שהציתו את בית הכנסת שבחלב. ואלמלא יזמתו של ר' שלום שכנא ותגליתו של יוסף עופר, לא הייתה לנו היום כל אפשרות לכתוב נוסח מדויק של כל המקרא.

כאשר נתבקשתי אחר כך לההדיר את מהדורת המקרא של הוצאת "חורב", כבר הייתה בידי רשימתו של ר' יהושע קמחי. על פיה קבעתי את כל הפרשות שבנ"ך במקום שהכתר לא נשתמר בו. נמצא, שהמפעל שהוחל בו במהדורת מוסד הרב קוק הושלם כהלכה רק במהדורת "חורב", שכן רק היא מוסרת נוסח מוגה של כל המקרא, נוסח שאיננו מדויק רק בכתיב, בניקוד ובטעמים, אלא גם בפרשות, שהרי כל הפרשות של המהדורה הזאת מועתקות מכתר ארם צובה, שרק הוא מציג – על פי דעת הרמב"ם – את הנוסח המוסמך של הפתוחות והסתומות. אולם חשיבות רשימת הפרשות של ר' יהושע קמחי איננה תלויה רק בהלכה שנפסקה על ידי הרמב"ם, אלא היא ניכרת מאליה כאשר משווים את הפרשות של מהדורת "חורב" לאלה של מהדורת מוסד הרב קוק במקום שהכתר לא נשתמר בו. נביא לכך דוגמה אחת, שלא ללמד על עצמה בלבד יצאה, אלא ללמד על הכלל כולו. בעזרא ב, א–נח ובנחמיה ז, ו–ס יש שני פרקים מקבילים על מספר העולים משבי הגולה. וזה סדרם בעזרא וכעין זה גם סדרם בנחמיה:

ואלה בני המדינה העלים משבי הגולה... אשר באו עם זרובבל...: (א–ב)	
בני פרעש אלפים מאה שבעים ושנים:	(ג)
בני שפטיה שלש מאות שבעים ושנים:	(ד)
...	(ה–ה)
...	(ו)
הכהנים בני ידעיה לבית ישוע תשע מאות שבעים ושלשה:	(ז)
בני אמר אלף חמשים ושנים:	(ז)

6. ראה על כך בפרוטרוט: "י עופר, "הכתר והתנ"ך של רש"ש ילין", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 295–354.

...	...	(לח-לט)
הלויים בני ישוע וקדמיאל לבני הודויה שבעים וארבעה:	(מ)	
המשררים בני אסף מאה עשרים ושמנה:	(מא)	
בני השערים בני שלום בני אטר בני טלמן הכל מאה שלשים ותשעה:	(מב)	
הנתינים בני ציחא בני חשופא בני טבעות:	(מג)	
בני קרס בני סיעהא בני פדון:	(מד)	
...	...	(מה-נד)
בני עבדי שלמה בני סטי בני הספרת בני פרודא:	(נה)	
בני יעלה בני דרקון בני גדל:	(נו)	
בני שפטיה בני חטיל בני פכרת הצביים בני אמי:	(נז)	
כל הנתינים ובני עבדי שלמה שלש מאות תשעים ושנים:	(נח)	

בטרם נדון בפרשות של הפרק הזה יש לעמוד על מבנה פסוקיו: כל פסוק מזכיר משפחה אחת ומוסר את מספר בניה. יוצאת מכלל זה רק רשימת הנתינים ובני עבדי שלמה (מג-נח); שם כל פסוק מזכיר משפחות אחדות, ורק הפסוק האחרון מוסר את המספר הכללי של כל בני המשפחות האלה.

נביא להלן את סדר הפרשות בפרק זה. נפתח בפרשות הפתוחות:

הכתר ("חורב")	כתב יד ל' (מוסד הרב קוק)
עזרא	נחמיה
ואלה בני המדינה	ואלה בני המדינה
הכהנים ⁷	הכהנים
הנתינים	הנתינים

הפתוחות שבכתר מובנות; בעזרא הן מחלקות את הפרק לשני חלקים: משפחות לא-מיוחסות המנויות מיד אחרי הכותרת (בני פרעש וכו') ומשפחות מיוחסות (הכהנים וכו'). ואילו בנחמיה הן מבדילות גם בין בעלי ייחוס חיובי (הכהנים, הלויים וכו') ובין בעלי ייחוס שלילי (הנתינים ובני עבדי שלמה). כתוצאה מכך כבר נתחלק הפרק לשלושה חלקים. כנגד זה אי אפשר להבין את הפתוחות של כתב יד ל' בעזרא, וגם בנחמיה הן מתבארות רק בדוחק רב.

נעבור עתה אל הפרשות הסתומות. כאן יש מחלוקת עקרונית בין הכתר ובין כתב יד ל'. בכתר יש סתומה לכל פסוק, ואילו בכתב יד ל' יש סתומה לכל משפחה.⁸ משום

7. בעזרא הפתוחה היא אחרי "הכהנים": "בני ידעיה לבית ישוע" וגו'; ואילו "הכהנים" כתוב לעצמו בפרשה סתומה. בנחמיה יש רק פתוחה לפני "הכהנים". טעמו של ההבדל הזה לא נתבאר.

8. הדברים אמורים, כמובן, רק באותם הפסוקים והמשפחות הבאים אחרי הכותרת ואינם פותחים פרשה פתוחה.

כך בשני כתבי היד האלה יש סתומה בתחילת כל אחד מהפסוקים הקודמים לרשימת הנתינים⁹ (ג-מב), שהרי כל פסוק כולל שם משפחה אחת.¹⁰ לא נחלקו אלא בפסוקים של רשימת הנתינים ובני עבדי שלמה. בכתר יש שם סתומה אחת בכל פסוק (מג-נז). יוצא מכלל זה רק הפסוק שלפני האחרון בנחמיה בלבד.

בני שפטיה בני-חטיל / בני פכרת הצביים בני אמון: (ז, נט)

בפסוק זה יש שתי סתומות: אחת בתחילת הפסוק ואחת באמצעו. ויש עניין רק בחריג הזה, המעיד על הדיוק ועל המהימנות של מסורת הפרשות שבכתר. שכן זה הוא הפסוק היחיד ברשימה זו הכולל ארבע משפחות, ואילו שאר כל הפסוקים אינם כוללים יותר משלוש משפחות, כגון "בני קרס בני סיעה בני פדון". ועל פי זה יש להבין את שיטת הכתר גם בעזרא וגם בנחמיה: בעזרא השווה את דין הפסוק הזה לדין שאר כל פסוקי הרשימה, ולפיכך הניח בו רק סתומה אחת; ואילו בנחמיה ביקש לבטא את ייחודו של הפסוק הזה הכולל ארבע משפחות. משום כך חילק אותו לשתי סתומות, שכל אחת מהן כוללת שתי משפחות.

שיטה אחרת בכתב יד ל. שם יש בעזרא סתומה לכל משפחה (מג-נז). הואיל וכל משפחה פותחת שם בתיבת בני ולאחריה שם המשפחה, הן מסודרות שם בתבנית עשרת בני המן:

הנתינים	בני
ציחא	בני
חשופא	בני
טבעות:	בני
קרס	בני
סיעהא	בני
...	...

בפסוקים שנידונו עד כה (מג-נז) הסתומות שבכתב יד ל מרובות מאלה שבכתר. ואילו בפסוק המסכם את רשימת הנתינים ועבדי שלמה (נח) היחס הוא הפוך: יש שם סתומה רק בכתר ולא בכתב יד ל. ייחודו של הפסוק הזה, שהוא מזכיר רק מספר ואיננו מזכיר משפחה. לפי זה אפשר לומר, שכל אחד משני כתבי היד האלה הולך כאן לשיטתו. בכתר הסתומות תלויות רק בראשי הפסוקים, ומשום כך יש שם סתומה אחת בראש כל פסוק, בין שהוא כולל משפחות רבות (מג-נז) ובין שאין הוא

9. חריג תמוה בכתב יד ל בעזרא ב, פסוקים כב, כג: יש שם שני פסוקים, שכל אחד מהם מביא משפחה אחת, ואף על פי כן יש סתומה רק בפסוק הראשון: "אנשי נטפה חמשים וששה:", ולא בפסוק השני: "אנשי ענתות מאה עשרים ושמונה:".

10. כל בני השוערים נחשבים למשפחה אחת, והם מצטרפים למניין אחד בסוף הפסוק (מב).

מזכיר אף משפחה (נח). כנגד זה בכתב יד ל הסתומות תלויות במשפחות, ולפיכך יש שם סתומה לכל משפחה, אפילו אין היא כתובה בראש הפסוק (מג-נז), ואין שם סתומה בראש פסוק שאיננו מזכיר משפחה (נח).

אולם כל הדברים שנאמרו כאן ביחס לכתב יד ל נכונים רק בעזרא, ואילו בנחמיה נשתבשה החלוקה ללא תקנה. הרשימה מתחילה באמצע עמודה אחת ומסתיימת באמצע העמודה הבאה. יש שם סתומה בתחילת הרשימה: "הנתינים בני צחא" וגו' (ז, מו), ולאחריה באים ברצף אחד כל הפסוקים וכל המשפחות בלא כל רווח עד סוף העמודה: "בני בקבוק בני" (ז, נג), ורק בעמודה השנייה חזר הסופר אל שיטתו שבעזרא ושם סתומה לכל משפחה. וזו תבנית בכתב היד:¹¹

חרשא:	בני ברקוס	בני ¹²
סיסרא	בני תמח:	בני
נציח	בני תטיפא:	בני
עבדי שלמה		בני
סוטי	בני ספרת	בני (ז, נד-נז)
... (נז-נט)

הסתירה שבין שתי העמודות האלה יוצרת נוסח מופרך, שיש בו כדי לעורר את תמיהת הקוראים, ולא עוד, אלא בשעתו גם עורר את תרעומת המו"ל שביקש לפתות אותי "לתקן" את הנוסח. ואף על פי שלא שמעתי בקולו, לא יכולתי שלא להצדיק אותו. אכן קשה לתאר את צערו של מהדיר שנאלץ למסור לציבור נוסח שאין לו שחר. מנגד קשה לתאר את שמחתו כאשר הוא זוכה אחר כך לתקן את המעוות הזה ולמסור לציבור נוסח מתוקן שאין בו דופי – לא מצד גדרי ההלכה ולא מצד שיקולי ההיגיון.

אולם אף על פי שבכך כבר נפתרו כל הבעיות העקרוניות הנוגעות לההדרת נוסח המקרא, עדיין נותרה כאן בעיה שלא עלה בידי למצוא לה פתרון. כתבי היד העתיקים נהגו לשים רווח אחד בכל שורה של ספרי אמ"ת וכך לחלק כל שורה לשתי צלעות. רווחים אלה אינם יוצרים פרשה סתומה, וכל עצמם לא באו אלא לתת לפסוקים אופי של שירה. לפיכך מקום הרווחים לא נקבע על ידי המסורה, אלא הרשות הייתה נתונה לכל סופר להניח אותם כרצונו – ובלבד שישים רווח אחד בכל שורה. אולם הדעת הייתה נותנת שהוא ישים אותם כך, שהשורה תתחלק בהם על פי העניין. אך רוב הסופרים לא הקפידו על כך, וייחודו של כתר ארם צובה ניכר

11. זו היא תבנית עשרת בני המן על פי האמור במסכת סופרים יג, ג. וראה על כך בספרי על הכתר (הערה 2 לעיל), עמ' 151.

12. זו היא השורה השלישית שבעמודה; בשתי השורות הראשונות החלוקה איננה ודאית.

גם בעניין זה. במקום שהדבר היה אפשרי, כתב פסוק שלם בשורה אחת והניח את הרווח אחרי הטעם המחלק את העניין. לדוגמה:

אשרי תמי־דרך	ההלכים בתורת ה':
אשרי נצרי עדתיו	בכל־לב ידרשוהו:
אף לא־פעלו עולה	בדרכיו הלכו: (תהלים קיט, א-ג)

אולם במקומות רבים סידור כגון זה לא היה אפשרי. ראה לדוגמה את השורות הבאות בכתר:

במתים חפשי	כמו חללים שכבי
קבר אשר לא זכרתם עוד	והמה
מידך נגזרו:	שתי בבור תחתיות
במחשכים במצלות:	עלי סמכה חמתך
וכל־משבר־ך ענית סלה:	הרחקת
מידעי ממני	שתי תועבות למו
כלא ולא אצא:	עיני דאבה מני עני
קראתיך ה' בכל־יום	שטחתי אליך כפי:

(תהלים פח, ו-י)

אילו ביקש לחלק את השורות האלה לפי העניין, היה זה צריך להיות סידור השורות:

במתים	חפשי
כמו חללים שכבי קבר	אשר לא זכרתם עוד
והמה	מידך נגזרו:
שתי בבור תחתיות	במחשכים במצלות:
עלי סמכה חמתך	וכל־משבר־ך ענית סלה:
הרחקת מידעי ממני שתי	תועבות למו כלא ולא אצא:
עיני דאבה	מני עני
קראתיך ה' בכל־יום	שטחתי אליך כפי:

ברור שסידור זה איננו נאה; שהרי יש בו שורות אחדות שבהן הפרוץ מרובה על העומד בצורה בלתי מתקבלת על הדעת. כך בשורה הראשונה יש רווח גדול מאוד בין שתי תיבות בודדות העומדות בשני קצות השורה, וכעין זה בשורה השלישית ובשורה שלפני האחרונה. משום כך, כנראה, לא נתקבל סידור זה בכתר, ובמקומו נתקבל הסידור שהוצג לעיל, שבו השורות ערוכות בצורה נאה, אף על פי שלא נחלקו על פי התוכן.

על פי זה יש להבין את מנהג הדפוסים המאוחרים, שחדלו לחלק את השורות של ספרי אמ"ת לצלעות. מסתבר, ששתי הצורות האלה לא נתקבלו על דעתם – זו מפני

שאינה נאה, וזו מפני שאינה הגיונית. משום כך ביטלו את עצם החלוקה לצלעות, וכתוצאה מכך סידור השורות בספרי אמ"ת דומה שם לזה של כ"א ספרים. אולם אין שום ספק, שמנהג זה של הדפוסים איננו מנהג ראוי, שהרי המנהג לחלק את השורות של ספרי אמ"ת לצלעות נזכר כנראה כבר במסכת סופרים יב, יב: "לבלר מובהק מרצפן בפתחות באתנחיתא וסופי פסוקים; וכן תילים כולו, ואיוב ומשלי".

ניסיון להחזיר עטרה ליושנה נעשה במהדורת מוסד הרב קוק, אך לשם כך היה צורך לנקוט שיטה חדשה של סידור השורות, שהרי שום מו"ל לא יסכים להדפיס נוסח מקרא שבו השורות מתחלקות בצורה שאינה נאה או שאינה הגיונית. משום כך זו הייתה שיטת הסידור במהדורה זו: הפסוקים נתחלקו לשורות והשורות נתחלקו לצלעות על פי טעמי המקרא. אך הרווח המחלק כל שורה לצלעות שווה באורכו בכל השורות, וכתוצאה מכך אורך השורות עצמן שונה בין שורה לשורה. כך בפסוקים שהובאו לעיל:

במתים	חפשי
כמו חללים שכבי קבר	אשר לא זכרתם עוד
והמה	מידך נגזרו:
שתני בבור תחתיות	במחשכים במצלות:
עלי סמכה חמתך	וכל-משברך ענית סלה:
הרחקת מידעי ממני	שתני תועבות למו כלא ולא אצא:
עיני דאבה מני עני	
קראתיך ה' בכל-ימים	שטחתי אליך כפי:

ברור שסידור זה של השורות הוא יפה ואף מרהיב עין. אף על פי כן אין ספק, שרוח המסורה איננה נוחה ממנו. שכן כתבי היד העתיקים הקפידו תמיד שסופי השורות יהיו מכוונים זה כנגד זה, ואילו כאן השורות מעורבות, אחת קצרה ואחת ארוכה, וסופה של זו איננו מכוון כנגד סופה של זו. ולא עוד, אלא הסידור הזה יכול גם להביא לידי תקלה. שכן סופר שיעתיק את השורות האלה כמות שהן כבר פסל את הספר, שהרי בשני זוגות השורות הראשונות וכן בשתי השורות האחרונות יש שורה קצרה לפני שורה ארוכה. כתוצאה מכך נוצרה שם פרשה פתוחה במקום ששום פרשה איננה צריכה להיות. וכבר פסק הרמב"ם, שאם הסופר הניח פרשה במקום שאין בו פרשה הרי הספר פסול.

משום כך לא הסכמתי במהדורת "חורב" לקבל את השיטה הזאת, שכן סבור הייתי שמנהגו של "לבלר מובהק" איננו כדאי לדחות הלכה פסוקה של הפרשות הפתוחות. אולם כבר הוכחנו שאי אפשר לקבל גם את שתי האפשרויות האחרות של חלוקת השורות לצלעות. משום כך חזרתי במהדורת "חורב" לשיטה שהייתה מקובלת ברוב הדפוסים ונמנעתי מלחלק לצלעות גם את השורות של ספרי אמ"ת. ונמצא, שסידור השורות בספרי אמ"ת דומה לסידורן בכ"א ספרים.

אולם שיטה זו איננה קשה רק מצד עצמה – משום שהיא מבטלת מנהג ותיק העולה מכתבי היד וממסכת סופרים – אלא יש בה עוד קושי אחר, שלא היה ידוע בתקופת הדפוסים המאוחרים. היום אנחנו יודעים, שהרווח שהונח בכתבי היד אחרי כותרת של מזמור תהלים או בתוך הכותרת לא נמסר לרצון הסופרים, אלא נקבע על ידי המסורה ויוצר פרשה סתומה.¹³ וראה לדוגמה את סידור השורות הבאות בכתר ארם צובה:

מזמור לתודה	הריעו לה' כל הארץ:
עבדו את ה' בשמחה	באו לפניו ברננה: (תהלים ק, א-ב)

הרווח הראשון נקבע על ידי המסורה, שהרי הוא בא בסוף הכותרת, ואילו הרווח השני נקבע על פי רצון הסופר, והוא בא רק לחלק את השורה לשתי צלעות. וראה את סידור שתי השורות האלה במהדורת "חורב":

מזמור לתודה	הריעו לה' כל הארץ: עבדו את
ה' בשמחה באו לפניו ברננה: דעו כי ה' הוא אלהים	

כאן הועתק רק הרווח הראשון המציין את סוף הכותרת, שהרי הוא נקבע על ידי המסורה; כנגד זה לא הועתק הרווח השני שבא רק לחלק את השורה, ולא נקבע על ידי המסורה. וראה עוד את שתי השורות הבאות בכתר:

למנצח על מות לבן	מזמור לדוד:
אודה ה' בכל לבי	אספרה כל נפלאותיך: (תהלים ט, א-ב)

הרווח הראשון נקבע על ידי המסורה שהרי הוא בא באמצע הכותרת. כנגד זה לא נמסר במסורה על שום רווח שייצין את סוף הכותרת. אף על פי כן גם סיום הכותרת ניכר יפה, שהרי הוא בא בסיום השורה. נוסף על כך יש כאן גם רווח באמצע השורה השנייה, אך רווח זה לא נקבע על ידי המסורה, שהרי הוא בא רק לחלק את השורה לשתי צלעות. וראה סידור השורות האלה במהדורת "חורב":

למנצח על מות לבן	מזמור לדוד: אודה ה'
בכל לבי אספרה כל נפלאותיך: אשמחה ואעלצה בך אזמרה	

כאן הועתק רק הרווח הראשון המחלק את הכותרת לשני חלקים, שהרי רק הוא נקבע על ידי המסורה. אך רוחב השורה גרם שהכותרת מסתיימת לפני סוף השורה.

13. ראה על כך 7 Textus, I. Yeivin, "The Division into Sections in the Book of Psalms", (1969), עמ' 76-102.

כתוצאה מכך יש כאן הפסקה בין שני חלקי הכותרת, אך אין כאן כל סימן המציין את סוף הכותרת,¹⁴ וזהו דבר שאיננו מתקבל על הדעת. הצד השווה שבשתי הכותרות האלה שהן יכולות להיכתב בשורה אחת. ודברים דומים יש לומר גם ביחס לכותרות ארוכות יותר. וראה, לדוגמה, את סידור שתי השורות הבאות בכתר ארם צובה:

למנצח על יונת אלם רחקים	לדוד מכתם
באחז אותו פלשתים בגת:	חנני אלהים (תהלים נו, א-ב)

בכותרת זו יש שלושה סימני סיום: פרשה סתומה, סוף השורה הראשונה והרווח המחלק את השורה השנייה לשתי צלעות.¹⁵ הפרשה הסתומה מבדילה בין שני שמות המזמור; סוף השורה מבדיל בין שמות המזמור ובין זמן חיבורו; הרווח שבשורה השנייה מבדיל בין הכותרת ובין גוף המזמור. והשוה לסידור הזה את הסידור שבמהדורת "חורב":

למנצח על יונת אלם רחקים	לדוד מכתם באחז
אותו פלשתים בגת: חנני אלהים כי שאפני אנוש כל היום	

כאן אפשר היה להביא רק את הרווח של הפרשה הסתומה שנקבע על ידי המסורה. כנגד זה רוחב השורה גרם, שהשם השני של המזמור מסתיים לפני סוף השורה. כמו כן לא היה אפשר להניח כאן רווח בסוף הכותרת כולה, שהרי מהדורה זו איננה מחלקת את השורות של ספרי אמ"ת לשתי צלעות. כתוצאה מכך יש כאן הפסקה בין שני שמות המזמור, אך אין כל סימן לסיום שני השמות או לסיום הכותרת כולה, וזהו דבר שאיננו מתקבל על הדעת. וראה עוד את סידור הכותרת הבאה בכתר ארם צובה:

למנצח אל תשחת לדוד מכתם	בשלח
וישמרו את הבית	להמיתו: (תהלים נט, א)

הפרשה הסתומה מבדילה כאן בין שמות המזמור ובין זמן חיבורו; סוף השורה השנייה מציין את סוף הכותרת. והשוה לסידור הזה את הסידור במהדורת "חורב":

למנצח אל תשחת לדוד מכתם	בשלח שאול
וישמרו את הבית להמיתו: הצילני מאיבי אלהי ממתקוממי	

14. מהדורת דותן הכפילה את שיעור הרווח, ועל ידי כך הצליחה להעמיד את "מזמור לדוד" בסוף השורה. אולם לא יכולתי לקבל את הפתרון הזה, שהרי הסידור הזה איננו נאה. נוסף על כך לא נאמר בשום מקום במסורה שיש לסיים את הכותרת בסוף השורה. נמצא, שאנחנו מכערים את השורה בלא כל אילוץ מטעם המסורה.

15. הרווח הקשור לתיאור הזמן של חיבור המזמור איננו יוצר פרשה סתומה.

גם כאן יש הפסקה בין שמות המזמור ובין זמן כתיבתו, אך אין כאן שום סימן לסיום הכותרת כולה, וזהו דבר שאיננו מתקבל על הדעת. כותרות משלושת הסוגים האלה שכיחות מאוד בספר תהלים. הצד השווה שבכולן, שהן מסודרות בכתר ארם צובה בצורה המתקבלת על הדעת. כל מקום שיש בו פרשה סתומה באמצע הכותרת, יש שם גם סימן לסיום הכותרת. כנגד זה במהדורת "חורב" מרובות הכותרות המתחלקות לשני חלקים באמצען, אך אין בהן כל סימן לסיום הכותרת. ויש לכל זה רק חריג אחד. ראה את סידור השורות הבאות בכתר:

למנצח על ששנים	לבני קרח משכיל שיר
ידידת: רחש לבי דבר טוב	אמר אני (תהלים מה, א-ב)

פרשה סתומה מפסיקה כאן בין שני השמות הראשונים של המזמור. אולם הסופר לא הצליח לסיים את הכותרת בסוף השורה, ולפיכך נאלץ לשים את תיבתה האחרונה של הכותרת בתחילת השורה השנייה. יחד עם זה הוא לא רצה לחלק את השורה השנייה אחרי תיבתה הראשונה, אלא העדיף לחלק אותה אחרי המשפט הראשון של גוף המזמור. כתוצאה מכל זה יש כאן הפסקה באמצע הכותרת, אך אין שום סימן לסוף הכותרת, וזהו דבר שאיננו מתקבל על הדעת. וכאן דווקא מהדורת "חורב" הצליחה לסדר את הכותרת יפה:

למנצח על ששנים	לבני קרח משכיל שיר ידידת:
----------------	---------------------------

כאן רוחב השורה אפשר לסיים את הכותרת בסוף השורה. כתוצאה מכך הפרשה הסתומה מחלקת את השורה לשני חלקים, ואילו סוף השורה מסמן את סוף הכותרת. בעיה דומה מתעוררת גם בכותרות של ספר איוב. בכתר הכותרת כתובה בדרך כלל באמצע השורה, אולם כאשר הכותרת היא ארוכה, היא תופסת שורה שלמה, המתחלקת לשתי צלעות כאשר כל השורות שבספר אמ"ת. לדוגמה:

ויען אליהוא ויאמר:

שמעו חכמים מלי	וידעים האזינו לי: (איוב לד, א-ב)
----------------	----------------------------------

...

ויען אליהוא	בן ברכאל הבוזי ויאמר
צעיר אני לימים	ואתם ישישים (איוב לב, ו)

בשתי הכותרות האלה סיום הכותרת ניכר: מפני שיש לאחריה רוח, שנקבע כנראה על ידי המסורה, או מפני שהיא מסתיימת בסוף השורה. אולם במהדורת "חורב" גרם רוחב השורות שגם הכותרת הארוכה יותר איננה תופסת שורה שלמה. הדעת הייתה נותנת אפוא לכתוב גם אותה באמצע השורה; ולא עוד, אלא נראים הדברים, שאילו היו השורות שבכתר רחבות יותר, היה סופר

הכתר אכן נוהג כן. אולם כל אלה הן סברות בעלמא, שאין אנחנו יכולים לקבוע על פיהן את נוסח המקרא, שהרי אין אנחנו רשאים להניח רווח מדעתנו אם לא מצאנו אותן בכתב יד מוסמך. משום כך זה סידור שתי הכותרות האלה במהדורת "חורב":

ויען אליהוא ויאמר:

שמעו חכמים מלי וידעים האזינו לי כי און מלין תבחן וחך

...

ויען אליהו בן ברכאל הבווי ויאמר צעיר אני לימים ואתם

ישישים על כן זחלתי ואירא מחות דעי אתכם: אמרתי ימים

נמצא, שבמהדורת "חורב" רק סיום הכותרת הקצרה ניכר על ידי הרווח שלאחריה. כנגד זה אין כל סימן המציין את סיום הכותרת הארוכה יותר – לא רווח ולא סוף השורה. וזהו דבר שהדעת איננה סובלת אותו.

וכך עלו בידינו שלוש שיטות של סידור השורות בספרי אמ"ת, השונות זו מזו במעלותיהן ובחסרונותיהן: בכתבי היד העתיקים השורות מחולקות לצלעות, אך החלוקה איננה על פי התוכן ועל פי טעמי המקרא. במהדורת מוסד הרב קוק השורות מחולקות לצלעות על פי טעמי המקרא, אך סופי השורות אינם מכוונים, ונוסף על כך הונחו שם פרשות פתוחות, שהמסורה לא קבעה אותן. ואילו במהדורות הרגילות של הדפוס לא נתחלקו השורות לצלעות כלל, ובאחת מהן – היא מהדורת "חורב" – גם סידור הכותרות שבתהלים ובאיוב איננו מתקבל על הדעת. הצד השווה שבכולן שאין הן משביעות רצון, ודעתו של המהדיר לא הייתה נוחה מהן.

על פי הדברים האלה נוכל להבין את מעלתה של מהדורת המקרא שיצאה זה עתה על ידי מר נחום בן צבי והקרויה "כתר ירושלים, תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים". מהדורה זו מצאה פתרון מפתיע לבעיית סידור השורות של ספרי אמ"ת, וכל החסרונות שנמנו במהדורות הקודמות באו בה על תיקונם. הישג זה של כתר ירושלים הושג כמעט באקראי ובלא כוונה תחילה. ומעשה שהיה כך היה.

בכתר ארם צובה, וכן בשאר כתבי היד העתיקים, מחולק כל עמוד של כ"א ספרים לשלוש עמודות. אולם צורה זו של העמודים לא נשתמרה כהלכה בתקופה מאוחרת, והיא נתבטלה לחלוטין במהדורות הדפוס. הייתה זו משאת נפשו של מר נחום בן צבי להחזיר עטרה ליושנה ולהוציא מהדורת מקרא שתהא דומה לכתר ארם צובה גם בנוסח וגם בצורת העימוד. להגשמת השאיפה הזאת פנה אל ראשי האוניברסיטה העברית בירושלים לקבל הנחיות מתאימות ביחס לקביעת נוסח המקרא. על פי עצתם הוא ביקש וקיבל רשות מהוצאת "חורב" להעתיק את הנוסח של מהדורת "חורב". על יסוד הנוסח הזה הוא הוציא אחר כך את "כתר ירושלים", ששמו נאה לו והוא נאה לשמו, שהרי נוסח המקרא שלו מתאים בכל מקום לנוסח של כתר ארם

צובה, וכל עמודי כ"א ספרים מחולקים בו לשלוש עמודות.¹⁶ נמצא, שכתר ירושלים הוא בדמותו ובצלמו של כתר ארם צובה – בתוכנו וגם בצורתו. כאמור, המוציא לאור של כתר ירושלים נתן דעתו רק לצורת העימוד של המהדורה, ובה הוא ראה את עיקר תכליתה. אולם אני לא ייחסתי חשיבות יתרה לעניין זה, שהרי חלוקת העמוד לשלוש עמודות לא נזכרה – כמיטב ידיעתי – לא במסורה ולא בהלכה, וכל עצמה איננה אלא מנהג הסופרים הקדמונים שטעמו לא נתפרש. כנגד זה יש חשיבות עליונה לחלוקת השורות של ספרי אמ"ת לשתי צלעות, שהרי היא נזכרה כבר במסכת סופרים, וגם יש לה משמעות ברורה, שהרי היא הנותנת לספרי אמ"ת את אופי השירה. וכדרך שמנגינת טעמי אמ"ת היא מנגינה של שירה, כן השורות המחולקות שם לצלעות הן שורות של שירה. ונמצא, שאופי השירה של ספרי אמ"ת ניכר גם לעין הקורא וגם לאוזן השומע, כי המעיין בספר יראה בעיניו שורות של שירה, והשומע את קול הקורא ישמע באזניו מנגינה של שירה.

משום כך כאשר סיפר לי מר בן צבי על תכניתו להוציא את כתר ירושלים בתבנית כתר ארם צובה, שאלתי אותו מה תהיה צורת השורות של ספרי אמ"ת, הבנתי מתוך דבריו שלא היה בדעתו לחלק אותן לצלעות, ואמרתי לו שזהו דבר שלא יעלה על הדעת. אי אפשר להוציא מהדורה ששם ה"כתר" נקרא עליה והשורות של ספרי אמ"ת אינן מחולקות בה לצלעות. קל וחומר שאי אפשר להוציא מהדורה, שבה תבנית העמודים של כ"א ספרים היא כתבניתם בכתר, ורק סידור השורות של ספרי אמ"ת איננו כסידורן שם. שהרי אי אפשר להקפיד על הטפל ולהזניח את העיקר. מר בן צבי קיבל את דבריי, ויחד עם ד"ר יוסף עופר טיכסו עצה ומצאו פתרון מפתיע וגם פשוט, שהדהים אותי בעצם פשטותו. מתברר, שדווקא ההקפדה על הדבר הטפל היא שאפשרה למצוא את הפתרון לעיקר הגדול, כי העמודים של כתר ירושלים הם רחבים יותר מהעמודים של המהדורות המקובלות. דבר זה תלוי בכך, שכל עמוד של כ"א ספרים היה צריך לכלול שלוש עמודות. הואיל והעמודים של ספרי אמ"ת לא נתחלקו שם לעמודות כלל, הרי השורות של ספרי אמ"ת הן ארוכות מאוד. כתוצאה מכך גם פסוקים ארוכים יכולים להיכתב בשורה אחת, המתחלקת על ידי רווח לשתי צלעות. וראה לדוגמה את תהלים פח, ו, שכבר הובא לעיל:

במתים חפשי כמו חללים, שכבי קבר אשר לא זכרתם עוד והמה מידך נגזרו
בכתר ירושלים כל הפסוק הזה כתוב בשורה אחת, שיש בה רווח אחרי "במתים

16. בכתבי היד העתיקים כל עמוד של ספרי אמ"ת מחולק לשתי עמודות, אך בכתר ירושלים לא הועתק עימוד זה כדי שאפשר יהיה לחלק את השורות על פי טעמי המקרא. וראה על כך בהמשך.

חפשי". אך אילו היו השורות קצרות יותר, היה צורך לכתוב את הפסוק הזה בשתי שורות, שאחת מהן כוללת רק שתי תיבות, שרווח גדול מאוד מפריד ביניהן:

חפשי

במתים

ואפשר שהיה צורך לחלק את הפסוק לשלושה חלקים, ועל ידי כך הייתה נוצרת כאן עוד שורה, שהדעת איננה סובלת את צורתה:

מידך נגזרו.

והמה

אולם אף על פי שאורך השורות של ספרי אמ"ת פתר את בעיית הפסוקים הארוכים, הוא היה יכול לעורר בעיה חדשה ביחס לפסוקים הקצרים. שהרי יש בספרי אמ"ת פסוקים רבים הכוללים רק חמש או שש תיבות. בפסוקים אלה היה אורך השורות גורם, שרווח גדול מאוד יפסיק בין צלעות של כתב מועט. לבעיה זו נמצא בכתר ירושלים פתרון יצירתי: העמודים של ספרי אמ"ת הם צרים יותר מהעמודים של כ"א ספרים, אף על פי שעדיין הם רחבים יותר מעמודי המהדורות המקובלות. זהו דבר שלא ייעשה בידי שום מוציא לאור הנושא את עיניו רק להשביע את רצון הקונים. באמצעות הפשרה הזאת עלה בידו של המוציא לאור להשיג שתי מטרות הפוכות: מחד, גם פסוקים ארוכים יכולים להיכתב בשורה אחת, ומאידך, הרווח המחלק פסוקים קצרים איננו גדול מן הכתב במידה בלתי סבירה.

וכך נמצא פתרון מושלם לסידור השורות של ספרי אמ"ת. נתקיים מנהגו של הבלבל המובהק שאומץ גם בכתבי היד העתיקים, ואופי השירה של ספרי אמ"ת ניכר בשורותיהם המחולקות לצלעות. ולא עוד, אלא החלוקה מתאימה תמיד לחלוקה של טעמי המקרא, ושוב אין כאן סתירה בין חלוקת השורה ובין סדר פיסוק השירה. מעלות אלה לא גררו אחריהן שום חיסרון – לא בגודל הרווחים ולא בסידור השורות ולא בסימון סיומי הכותרות. קשה היה להעלות על הדעת, שפתרון כזה הוא בגדר האפשרות.

חוקר חשוב ביקש לספר בשבחו של כתר ירושלים וכך הגדיר את מעלתו: זוהי מהדורת הדפוס הראשונה, שבה העמודים של כ"א ספרים מחולקים לשלוש עמודות כמנהג כתבי היד העתיקים. אך נראה שזהו רק מקצת שבחו, ואילו עיקר שבחו הוא נעלה וחשוב מזה לאין ערוך: זוהי מהדורת המקרא הראשונה, שבה אופי השירה של ספרי אמ"ת בא לידי ביטוי בצורה מושלמת. מבחינה זו אין המהדורה הזאת עולה רק על כל מהדורות הדפוס, אלא גם על כל כתבי היד העתיקים.

בכתר ירושלים הושלם המפעל שהוחל בו לפני למעלה משלושים שנה. במהדורת מוסד הרב קוק נמצא הנוסח המתאים למסורה ולשיטת בן אשר – בכתב, בניקוד ובטעמים; במהדורת "חורב" הוצג גם נוסח מוסמך של הפרשות הפתוחות והסתומות. אולם גולת הכותרת של כל המפעל הזה היא כתר ירושלים המציג בשלמות את ספרי אמ"ת כספרים של שירת הקודש. והריני מודה לה' שזיכני לברך

על המוגמר ולראות בהשלמת המפעל הזה. הואיל ומגלגלים זכות על ידי זכאי אזכיר בהוקרה גם את מר נחום בן צבי, שביזמתו הברוכה שהשלימה את המפעל נמסר לעם הספר הנוסח המוגה של ספר הספרים.

נספח

מסורת היא בישראל, שהלכה כבן אשר בכל עניין הנוגע לנוסח המקרא.¹⁷ אולם נראה לי, שמסורת זו נוגעת רק לאותם העניינים, שבהם דעתו של בן אשר קובעת את ההגייה או את הניגון, למעט עניינים שבהם הביע את דעתו רק ביחס לשיטת הסימון של סימני הניקוד.¹⁸ נוסף על כך נראה לי, שהלכה כבן אשר רק באותם העניינים שבהם קבע דעה נחרצת ביחס לניקוד תיבה מסוימת, למעט עניינים שבהם הן ולא רפיין בדידה, והוא היה מסכים לנקד אותה תיבה גם בדרך אחרת. בהתאם לכך סטיתי מדעת בן אשר ומנוסח הכתר בשני העניינים הבאים:

א. חטף באות לא-גרזנית, כדוגמת הָלֵלוּ. חטף כגון זה שכיח בכתר ונדיר או אינו מצוי כלל בכתבי יד אחרים. אולם אין כל הבדל של הגייה בין שתי השיטות האלה, שהרי במבטא הטברני היו הוגים כל שווא נע כחטף. לפיכך בין שמנוקד הָלֵלוּ ובין שמנוקד הִלְלוּ, לעולם הוגים הָלֵלוּ. משום כך כל כתבי היד אינם נוהגים את שיטתם בעקיבות, אלא האחד מרבה בחטפים האלה וחברו ממעט, אך כולם נתכוונו לאותה הגייה, ואין ביניהם אלא שיטת הסימון של סימני הניקוד. במחלוקת זו קיבלתי תמיד את דעת המנקדים שווא ולא חטף. ולא עוד, אלא הכרעה זו הייתה בעיני הכרח גמור, שהרי היום הרוב המכריע של הקוראים והלומדים הוגים את השווא הנע כשווא פשוט, ולא כחטף. אם ימצא הקורא שווא במקום אחד, חטף במקום אחר, יבטא את ההבדל הזה גם בקריאתו ויקרא, לדוגמה, וְלִצְיֹן (תהלים פז, ה), אבל לִצְיֹן (ישעיהו מא, כז). זהו דבר שאין לו שחר, ומעולם לא עלה על דעת בן אשר, אלא כוונתו הייתה שבמבטא שלו יקראו חטף בשני המקומות, ואילו במבטא שלנו יקראו בשניהם שווא נע פשוט.

משום כך ביטלתי במהדורת "חורב"¹⁹ את כל החטפים הבאים בכתבי היד באות

17. ראה מנחת שי בראשית א, ד.

18. כגון שיטת הכתר שלא לסמן תריץ פשטין בשתי אותיות רצופות כדוגמת מִזְבֵּחַ (ישעיהו יט, יט), וְעֶרְכָּה (ישעיהו מד, ז). בעניין זה קיבלתי את נוסח כתבי היד האחרים: מִזְבֵּחַ, וְעֶרְכָּה – כדי להקל על הקורא את זיהוי ההברה המוטעמת. במחלוקת אחרות מסוג זה קיבלתי את נוסח החולקים על הכתר, מפני שזהו גם הנוסח המקובל היום ברוב מהדורות הדפוס.

19. במהדורת מוסד הרב קוק קיימתי אותם חטפים המצויים – דרך מקרה – בכל המסירות שהנוסח שלי מבוסס עליהן, שכן סבור הייתי, שאין לי רשות לבדות מלבי על פי סברה נוסח שאין לו מקור בשום כתב יד או דפוס. אולם במהדורת "חורב" וכן בכתר ירושלים ביטלתי גם את החטפים האלה. שכן אי אפשר למסור לציבור נוסח שכל עצמו מבוסס רק על מקרה. נוסף על כך, הטעות שביקשתי למנוע על ידי מחיקת שאר כל החטפים הייתה צפויה גם בחטפים אלה.

לא גרונית,²⁰ וקיימתי את השיטה הזאת בעקיבות חסרת פשרות. אין צריך לומר שלא ניקדתי קָהֶת, שהרי החטף הזה אינו מלמדנו דבר; גם אם מנוקד קָהֶת הכול יודעים שהשווא הוא נע ונקרא במבטא הטברני כחטף קמץ. אלא ביטלתי גם את החטף של וְשָׁבָה (שופטים ה, יב), אף על פי שהוא בא ללמדנו, שהשי"ן הגויה בשווא נע (הנקרא בטברנית כחטף פתח). אף על פי כן ניקדתי שם וְשָׁבָה, וסמכתי על הקורא שיבין מדעתו, שהשי"ן הגויה בשווא נע, שהרי יש לפניו געיה; אילו ניקדתי שם וְשָׁבָה, היו טועים לקרוא חטף פתח גם במבטא שלנו וזו היא טעות גמורה.

כל זאת ועוד: ביטלתי אפילו את החטף פתח של וְאֶשְׁקֶלָה (ירמיהו לב, ט; עזרא ח, כו); שַׁבְּלִי (זכריה ד, יב); גְּלִי (דניאל ב, יט); צַפְרִי (דניאל ד, ט, יח); מִדְּקָה (דניאל ז, יט). גם החטפים האלה מתאימים רק למבטא הטברני והם באו להעמיד את הקורא על כך, שתיבות אלה באות רק כאן בשווא נע פשוט הנקרא במבטא הטברני כחטף פתח, ואילו במקומות אחרים הם מנוקדים כחטף קמץ (וְאֶשְׁקֶלָה, שַׁבְּלִים, צַפְרִים) או כחטף סגול (גְּלִי, וּמִדְּקָה). ולא עוד, אלא הכרעתי לבטל את החטף פתח בכל התיבות האלה, אף על פי שנראים הדברים, כאילו באחת מהן כבר נקבע הניקוד הזה על ידי המסורה. שהרי כך נמסר במסורה הגדולה של כתב יד קהיר לירמיהו לב, ט: "וּאֶשְׁקֶלָה ב' פת' וסימ'" וכו'. נראה מכאן, כאילו המסורה כבר קבעה לנקד שם פתח (=חטף פתח), אך אין זו אלא טעות. כי המסורה לא דנה כאן בניקוד, אלא בהגייה; היא באה לומר, שהתיבה באה בשני מקומות בשווא ההגוי כחטף פתח, אף על פי שבמקום אחר היא באה כחטף קמץ. תדע שכן, שהרי כעין זה מצאנו גם בתיבה אחרת. שכבר נמסר במסורה הגדולה של כתב יד ל, דניאל ד, יא: "כול ציפריא דדניאל פתח וכול צפריא דכל קריה קמצין". נראה מלשון זה, כאילו המסורה של ל סותרת את נוסח המקרא של ל: צַפְרִי (דניאל ד, ט, יח), אבל: וְצַפְרִיא (שם, יא); כְּצַפְרִין (שם, ל). אך אין זו אלא טעות. כי המסורה לא דנה כאן בניקוד אלא בהגייה, והיא באה לומר, שהשם העברי הגוי תמיד בקמץ (=חטף קמץ): צַפְרִים, ואילו השם הארמי הגוי תמיד בפתח (=חטף פתח); וכלל זה איננו מתקיים רק בניקוד צַפְרִי, אלא גם בניקוד וְצַפְרִיא, כְּצַפְרִין, שהרי גם השווא הבא בשתי התיבות האלה הגוי כחטף פתח.²¹

20. מדובר כאן רק בחטף התלוי במבטא הטברני, דהיינו כל חטף פתח וכן כל חטף קמץ הקודם לגרונית קמוצה; ואין מדובר כאן בחטף הבא בנסיבות אחרות כגון הַקְדָּשִׁים, גְּלִי.
21. ראה י' ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' 35. נאמר שם, שניקוד כתב יד ל (וְצַפְרִיא, כְּצַפְרִין) סותר את מה שנמסר בהערת המסורה שהובאה לעיל. ונראה לי שזו טעות. ואפשר שהטעות נובעת מכך, שאותה הערת מסורה הובאה שם בשם דקדוקי הטעמים של בער ובשם המסורה הגדולה של גינצבורג. ומכאן שייבין לא ראה שהיא מובאת כבר בכתב יד ל עצמו. אילו עמד על כך אולי היה מחפש דרך ליישב את הסתירה שבין הניקוד של כתב יד ל ובין המסורה של ל עצמו.

ב. הגעיה הקלה. סימון הגעיות הקלות נעשה בכתר בלא מסורת איתנה ובלא כללים ברורים. כך, לדוגמה, מנוקד שם לפעמים אָנְכִי ולפעמים אֲנִי כנראה באורח מקרי גרידא. מתקבל הרושם שהנקדן היה יכול גם להחליף את השיטה ולשים געיה במקום שלא שם ולא לשים געיה במקום ששם.²² משום כך לא היה לי כל עניין לשים במהדורה שלי דווקא את הגעיות הקלות המצויות בכתר דרך מקרה. שהרי בן אשר עצמו לא היה נוהג כן. ואילו ניקד והטעים טופס נוסף של המקרא, היה בוודאי משנה שם את נוסח הגעיות ומסמן געיה שאיננה מסומנת בכתר ונמנע מלסמן געיה המסומנת בכתר.²³ נוסף על כך ברור לי, שהציבור לא היה סובל נוסח של געיות שאיננו מבוסס לא על מסורת ולא על כללים, אלא רק על החלטה מקרית של הנקדן. ואם ישאל השואל, על שום מה יש געיה כאן, ולא שם, יהיה עלינו להשיב: מפני שכך – במקרה – ניקד אהרן בן אשר; אך בן אשר עצמו היה מסכים גם להחליף את השיטה ולשים געיה שם, ולא כאן, ואפשר גם שהוא היה מסכים להיות "עקיב" ולשים או לא לשים געיה גם כאן וגם שם.

משום כך דחיתי בסוגיה זו את "שיטת" הכתר, שאיננה בגדר שיטה כלל, והעדפתי עליה את שיטת רוב מהדורות הדפוס המסמנות געיה בכל הברה שגעיה קלה יכולה לבוא בה. בהתאם לכך העתקתי מהכתר את כל הגעיות המצויות בו, ובמקום שהכתר לא נשתמר בידנו העתקתי את כל הגעיות המצויות בכתב יד ל. אחר כך שמתי געיה גם בשאר כל המקומות שגעיה קלה יכולה לבוא בהם, אפילו אין היא מסומנת שם בפועל בכתב היד.²⁴ אך בכל הגעיות האלה ששמתי מדעתי הקפדתי תמיד לשמור על אותם כללים מועטים של הגעיה הקלה, הנוהגים בעקיבות בכתר ובכתבי היד הקרובים לו, ביניהם הכלל, שאין שמים געיה קלה בתיבה שיש בה געיה כבדה או געיות שווא; וכאשר יש בתיבה הברות אחדות²⁵ הראויות לגעיה קלה, אפשר לשים את הגעיה רק באחרונה שבהן, כגון שוֹפְרֵתֵיהֶם (שופטים ז, ח), וְהַיְוָנֶת (שמואל א יט, א).²⁶ בנוסח שנתקבל בדרך זו יש געיות רבות שאינן מסומנות בכתב היד, אך

22. סימון הגעיה הקלה בכתר איננו תלוי בכללים אלא ב"נטיית": הנקדן "נוטה" לסמן געיה קלה בנסיבות מסוימות (כגון בתיבה המוטעמת בפשטא), והוא "נוטה" שלא לסמן געיה בנסיבות אחרות. אך במסגרת הנטיות האלה סימון הגעיה הוא מקרי לחלוטין.

23. זו דעתו של ייבין בספרו (הערה 22 לעיל), פרק טו, הערה 3, ואין ספק שהדין עמו.

24. הגעיות שהוספתי מדעתי שונות בצורתן מאלה שהעתקתי מכתב היד, כדי שהקורא יוכל להבחין בין חדש לישן.

25. כלל אחר נוהג כאשר מקף מפריד בין ההברות האלה; ואכמ"ל.

26. כללים אלה הם יציבים מאוד בכתר, ויש להם רק חריגים מועטים כגון: וַעֲתֹרֶתֵיהֶם (ישעיהו י, יג). בכתב יד ל מספר החריגים גדול יותר, כגון: קָל־הַמִּצֵּה (שמות טו, כו); מוֹשֶׁבֶתֵכֶם (ויקרא ג, יז). יש בכך כדי לפגוע באחידות המהדורה, כי הגעיות שהעתקתי מהכתר או שהוספתי מדעתי מתאימות תמיד או כמעט תמיד לכללי הגעיות, ואילו הגעיות שהעתקתי מכתב יד ל טוטות מהכללים האלה במקומות לא מעטים. תקנה פורתא לכעיה זו נמצאה במהדורות "חורב". כאשר ההדרתי את המהדורה הזאת, כבר היה בידי כתב יד ל²⁷, שנוסח התורה שלו דומה מאוד לזה של כתב יד ל; ודבר זה תלוי בכך, שסופר אחד – הוא שמואל בן

מאידך אין שם אפילו געיה אחת, שהנקדן של כתב היד היה מתנגד לסימונה. מבחינה זו עדיין אפשר לומר שהמהדורה הוגהה "על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו".²⁷

על פי הדברים האלה נוכל להגדיר את מגמת המהדורות שנידונו כאן. כתר ירושלים איננו העתק מדויק, בבחינת "תצלום", של כתר ארם צובה, אלא כתר ירושלים בא למסור את נוסח המקרא הנכתב והנקרא כפי שנקבע על ידי המסורה ועל ידי אהרן בן אשר, משום כך הוא מתאים לכתר ארם צובה בכל מקום שהנוסח נקבע באורח מחייב על ידי המסורה ועל ידי בן אשר, ואין הוא מתאים לכתר ארם צובה במקום שהנוסח איננו אלא תוצאה של מקרה. דוגמה נאה לנוסח שהוא רק תוצאה של מקרה אפשר למצוא ברווחים המחלקים את השורות של ספרי אמ"ת. מקום הרווחים האלה לא נקבע על ידי המסורה, אלא הם הונחו במקומם רק באורח מקרי. אין שום ספק, שאילו היה בן אשר מגיה טופס מקרא אחר, היה מסכים שהרווחים יונחו שם במקומות אחרים. ולפיכך שום מהדיר לא יעתיק בדיוק את הרווחים האלה, גם אם המהדורה שלו מתיימרת למסור את נוסח הכתר. וכן הדבר גם בעניין החטפים והגעיות שנידונו כאן. אין ספק, שאילו היה בן אשר מנקד טופס מקרא אחר, היה סימון החטפים והגעיות שם שונה מזה שבכתר ארם צובה. אילו קרא בן אשר את המקרא במבטא שלנו, לא היה שם אפילו חטף אחד באות לא-גרונית. לפיכך בעניינים אלה אין נוסח כתר ירושלים חייב להיות זהה לזה של כתר ארם צובה. שונה הדבר בשאר כל העניינים הנוגעים לנוסח המקרא, הרי אלה הכתיב, הפרשות והתבנית הכללית של ספרי אמ"ת וכן שאר כל ענייני הניקוד והטעמים. כל אלה נקבעו באורח מחייב על ידי המסורה ועל ידי בן אשר, ואין ספק שבן אשר לא היה משנה בהם דבר גם אילו הגיה וניקד טופס אחר של המקרא. משום כך בעניינים אלה ורק בעניינים אלה בלבד צריכה להיות התאמה גמורה בין כתר ירושלים ובין כתר ארם צובה.

יעקב – כתב וניקד ומיסר את שניהם. משום כך הייתי סבור, שמותר לי לצרף את שני כתבי היד האלה כדי לקבוע על פיהם את נוסח הגעיות הקלות, וכל מקום שהם חולקים זה על זה בסוגיה זו הכרעתי ביניהם על פי כללי הגעיות שבכתר. כתוצאה מכך נותרו בתורה רק געיות קלות מועטות שסומנו במהדורה זו בניגוד לכללים. ורק בסוף כתובים (דניאל ועזרא וחלק מהמגילות) נותר עדיין מספר לא מבוטל של געיות קלות מסוג זה. את הגעיות האלה נאלצתי להעתיק מכתב יד ל, אף על פי שלא היה לי ספק, שרובן ככולן לא היו מסומנות בכתר. שכן ברור מכל מה שנתבאר לעיל, שיכולתי רק להוסיף ולא לגרוע. הוספתי געיות שאינן מצויות בכתב היד, אך בשום מקום לא מחקתי געיה המצויה בכתב היד.

27. פרופ' מנחם כהן חולק עליי בכל העניינים שנידונו כאן בנספח, ולדעתו חובה להעתיק תמיד את נוסח הכתר על דיוקו. והוא נימק את דעתו במבוא למהדורת "מקראות גדולות הכתר", שיצאה בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן. בהתאם לכך הוא העתיק במהדורה שלו את כל החטפים הבאים בכתר באות לא-גרונית, ומאידך לא סימן שם שום געיה קלה שאיננה מסומנת בכתר. ההכרעה במחלוקת זו היא קשה, אולם נראה לי שגם אם נניח, שהדין עמו במישור העיוני והאקדמי, הקוראים לא יקבלו את דעתו. חטפים וגעיות שרוב העם לא הסכין להם ואיננו מסוגל להבין אותם הם בבחינת גזרה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה.

תיאור הנזר – ציץ הקודש של הכוהן הגדול בדגם פרח השיפרון אצל יוסף בן מתתיהו

התיאור המפורט ביותר של צמח בספרותנו העתיקה נמצא בספר קדמוניות היהודים של יוסף בן מתתיהו. מסתבר שכפי שדייק יוספוס בתיאוריו הארכיטקטוניים את מצדה וכדומה, כך גם דייק בדימויו של הנזר של הכוהן הגדול לפרח השפרון.

בין שמונת הבגדים של הכוהן הגדול נמנים המצנפת ועליה הציץ: "ואלה הבגדים אשר יעשו חשן ואפוד ומעיל וכתנת תשבץ מצנפת ואבנט" (שמות כח, ד). תיאור המצנפת והציץ חסכוני ביותר. בהמשך (שם, פס' לו-לח) נזכרת המצנפת שוב, אגב תיאור עשיית הציץ: "ועשית ציץ זהב טהור ופתחת עליו פתוחי חתם קדש לה". ושמת אותו על פתיל תכלת והיה על המצנפת אל מול פני המצנפת יהיה. והיה על מצח אהרן".

מהי המצנפת? מקובל לגזור שם זה מהשורש צנ"פ, והכוונה לרצועת בד ארוכה שכורכים סביב הראש כעין התרבוש. בספרות חז"ל לא נמצא דבר על צורת המצנפת.¹ במלחמת היהודים² מובא תיאורה בקצרה:

ואת ראשו כיסה הכהן הגדול במצנפת שש ומסביב לה פתיל תכלת, ועל הפתיל מסביב נזר [στέφανος] זהב, הנושא פיתוחי חותם בכתב הקדוש; אלה היו ארבע אותיות [שם הוי"ה].

בקדמוניות היהודים נותן יוסף בן מתתיהו תיאור נרחב בהרבה. הוא מזכיר, בנוסף

* על המונחים ציץ ופרח כתבתי בספרי טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 69–75, ובשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 136–141.

1. הרמב"ם (הלכות כלי המקדש ח, ב) כותב: "ומצנפת האמורה באהרן היא המגבעת האמורה בבניו, אלא שכהן גדול צנוף בה כמי שלופף על השכר (היינו לופף תחבושת) ובניו צנופין בה ככובע ולפיכך נקראת מגבעת". כוונתו לומר שהמצנפת הייתה כמין תרבוש של הערבים, העשוי רצועת בד ארוכה, שאותה מגוללים-צנופים, ועליה היה הציץ. הראב"ד בהשגות חולק עליו: "אני אומר אין מעשהו של זה כמעשהו של זה; מצנפת ארוך הרבה וכורך אותו כריכות הרבה ככריכות הישמעאלים אבל מעשה המגבעות כעין הכובעין שלנו חדין מלמעלה והן קצרים". שניהם גוזרים מצנפת מלשון צנ"ף.

2. ספר ה, פרק ה, סעיף ז, בתרגום י"ג שמונני, תל-אביב תשי"ט.

למצנפת, נזר זהב (שפס זהב הוא חלק ממנו; ראה להלן) ומדמה אותו לפרח השיכרון.

יוסף בן מתתיהו מתאר בפירוט רב את הפרח, שלו הוא מדמה את הנזר שעל המצנפת. נשאלת השאלה מה ראה להקדיש לעניין זה מקום כה נרחב? התשובה המתבקשת היא במונח ציץ, שהוא פירשו כפרח. יוספוס הניח שקוראיו היוונים והרומאים "הבקיאים בצמחים" ימצאו עניין בתיאור המפורט של הפרח (שמא הייתה כוונתו להוכיח להם שבאומנות היהודית תופס הפרח מקום חשוב). ואלה דבריו בקדמוניות היהודים:³

הכובע⁴ ["מצנפת"] היה עשוי בשבילו דומה מעיקרו לזה⁵ של הכהנים כולם, ועליו היה תפור אחר⁶ מרוקם תכלת,⁷ ועיטר אותו נזר זהב עשוי שלושה נדבכים. עליו פָּרַח גביע [θάλλει δ' ἐπ' αὐτῷ χάλυξ] זהב⁸ המזכיר את הצמח הנקרא אצלנו שכרונא, אבל אלה היוונים הבקיאים באיסוף שורשים מכנים אותו שָׁפְרוֹן [δὸς χάματος].⁹ אם יש מי שהוא אשר אמנם ראה את הצמח אבל מתוך שלא ידע את שמו לא שם לב לטבעו או שמע את שמעו אבל אינו מכיר את מראהו – בשביל האנשים האלה אתאר אותו. הצמח הזה מגיע תכופות לגובה של למעלה משלוש זרתות, ושורשו דומה לשורש הלפת.¹⁰

3. ספר ג, פרק ז, §§ 172–179. הדברים המובאים כאן הם בעיקר על פי תרגומו של א' שור, ירושלים 1939, עמ' 140–141; הסחייעתי בתרגומו של א' שליט, ירושלים 1944, עמ' 91, וכן במהדורה האנגלית של The Loeb Classical Library בתרגומו של H. J. Thackeray, לונדון 1961. במילים יווניות החשובות לענייננו נסתייעתי בפרופ' דוד סולברג, ותודתי נתונה לו על כך.
4. בתורה מוזכרת מצנפת, ואפשר שיוספוס כיוון לה במונח כובע. במקרים כגון אלה העדפתי להביא את המונח המקראי על התרגום "כובע". בדרך זו הבאתי בעברית את שאר דברי יוספוס בקטע דנן, שתרגמתים חופשית כדי להבהיר את משמעותם הריאלית. במיוחד שינתי מן התרגומים במונחים הקשורים בתיאורי פרח השיכרון ושאר הצמחים שדימה לו.
5. היינו המגבעות שבכתוב (שמות כח, מ): "ומגבעות תעשה להם".
6. כוונתו כנראה למין כיפה ששימשה לריפור הנזר.
7. לפי הכתוב (שמות כח, לו): "ושמת אתו על פתיל תכלת".
8. הכוונה כנראה, שעל גבי המגבעת עלה (בתרגום שליט: "ציץ [ועלה]) הנזר, שהיה עשוי משלושה נדבכים – הציץ עם הכתובת, גוף הנזר וגולה על ראשו, חלקים המקבילים לפרח השיכרון דלהלן, במהופך: הכותרת, הגביע והעוקץ (ראה איורים).
9. על משמעות הביטוי ביוונית ראה I. Löw, *Die Flora Der Juden*, 3, Wien and Leipzig 1924 (להלן: לעף, פלורה), עמ' 359 ואילך. בתרגום H. J. Thackeray (הערה 3 לעיל) מופיע Henbane, ששמו המדעי *Hyoscyamus nigrum*. ברם יוספוס התכוון למין הגדל בארץ-ישראל, שָׁפְרוֹן זהב – *Hyoscyamus aureus*. בארץ מצויים מינים אחדים, אך הנפוץ באזור המקדש הוא המין האחרון. השיכרון השחור גדל באירופה.
10. הכוונה ללפת הגינה, ששמה המדעי *Brassica rapa*.

עליו דומים לעלי הגרגיר.¹¹ גביע הפרח מהודק לגבעול וקרום¹² מקיף אותו, הנושר מעצמו כשהוא (הגביע) מתחיל להתפתח לפרי.¹³ גודל הגביע הוא כפרק של הזרת, ודומה בצורתו לכד. הוא דומה לכדור חצוי לשניים ובקצהו הוא הולך וצר ומתרחב שוב כלפי שפתו העליונה ודומה לפטמת¹⁴ רימון חצוי. לגביע מחובר מכסה חצי כדורי, כמין חרוט, ומעליו שיניים כעין שיני גביע הרימון. אוגות הגביע קוצניות ומסתיימות בחוד. תחת הכיסוי שומר הצמח את הפרי הממלא את הגביע כולו, ודומה לזרע של הצמח סידריטיס,¹⁵ ואילו הפרח שהוא מוציא, אפשר לדמותו לעלה של הפרג. לפי צמח זה נעשה הנזר שהשתרע מהעורף עד שתי הירקות. את המצח לא כיסה הָאֶפִּיָאֵלִיס¹⁶ [ἐπιεῖλις], כי בשם זה אפשר לקרוא את הגביע,¹⁷ היה פה פס [τελαμών δ' ἐστὶ] זהב [כלומר, שבמקום אוגות הכותרת של הפרח היה פס זהב], שבו חרות באותיות קדושות שם ה'. כזה היה העדי של הכהן הגדול.

מדברי יוסף בן מתתיהו נראה שהמצנפת הייתה כמין כיפה מרוקמת תכלת שהייתה תפורה על גבי המגבעת ושימשה כריפוד לנזר-הציץ שענד הכהן הגדול,¹⁸ וכל זה נקשר כנראה לעורף על ידי פתיל תכלת.

הבעייה המרכזית שלפנינו היא: האם הציץ שעליו הכתובת "קדש לה'" היה יחידה עצמאית על המצח והנזר היה מעליו ולצדו, או שמא היה הציץ המשכו של הנזר? במאמרי חז"ל, הפוסקים והמפרשים מדובר רק על ציץ הזהב בצורת טס מוארך.¹⁹

11. הוא הצמח בן חרדל מצוי, ששמו המדעי *Eruca sativa*.
12. כוונתו כנראה לעטיף הכותרת שלו חמש אוגות; ראה איור 1.
13. הגביע הנותר לאחר היווצרות הפרי קרוי "גביע פורה"; ראה הערה 23 להלן.
14. זו הבליטה שבראש הרימון שסביבה הכתר – שיני הגביע.
15. הוא הצמח ברזילון *Sideritis*. ממנו נפוצים ברזילון ריסני או ברזילון ענף, בגליל ובהרי יהודה.
16. ה"פרי" עשוי פרוודות יבשות הנמצאות בשחלה שבצינור הגביע הפורה.
17. ראה על תיבה זו הערה 22 להלן.
18. תוספת זו משמעה שהמחבר לא השתמש במונח עלי כותרת, וכינה אותם החלק העליון של הגביע; ראה להלן.
19. השווה לכאן את הברייתא המובאת בבבלי חולין קלח ע"א: "כיפה של צמר היתה מונחת בראש כהן גדול ועליה ציץ נתון לקיים מה שנאמר ושמת אותו על פתיל תכלת". לדעתי, ברייתא זו מתאימה לדברי יוסף בן מתתיהו, שהכיפה (הכובע) הייתה מרוקמת תכלת, וכן יש בה סיוע למסקנה שהציץ לא היה אלא חלק מהנזר דמוי פרח השיכרון, שהיה מונח על גבי כיפה של צמר, ומתחתה מגבעת, כדי למנוע לחץ על הראש על ידי נזר הזהב (שהיה בוודאי כבד למדי) וכנראה שבנוסף לכך קישר פתיל התכלת את הנזר לראש כדי למנוע תזוזתו בשעת העבודה, הכריעה וכדומה. הכסף משנה (הלכות כלי המקדש י, ג) תמה שהרמב"ם לא הזכיר ברייתא זו על הכיפה, ומסתבר שהרמב"ם התקשה מה יכול להיות תפקיד הכיפה, משום שהיה סבור שהציץ לא היה אלא טס צר על המצח. ראה ההערה הבאה.
19. חז"ל לא התייחסו כלל לנזר ותיארו את הציץ כמין טס זהב צר אשר היה מונח על המצח ונתקשר לראש על ידי פתיל תכלת: "ציץ כמין טס של זהב ורוחב שתי אצבעות ומוקף מאוזן

וישנן שאלות לגבי המציאות ההיסטורית של מסורת זו בשאלת הנזר והציץ של הכוהן הגדול.²⁰ חייבים אנו להתחשב בדברי יוסף בן מתתיהו, שהיה כוהן וראה בוודאי את הכוהן הגדול בשורתו במקדש. גם השם ציץ שמשמעו 'פרח'²¹ מסייע להבין שהכוהן לבש נזר בצורת פרח. מן הפסוקים נראה שהציץ והנזר הם שמות נרדפים. וכך נאמר (שמות לט, ל): "ויעשו את ציץ נזר הקדש זהב טהור ויכתבו עליו מכתב פתוחי חותם קדש לה'". וכן כתוב (ויקרא ח, ט): "וישם את המצנפת על ראשו וישם על המצנפת אל מול פניו את ציץ הזהב נזר הקדש". הכתוב (שמות כט, ו): "ושמת המצנפת על ראשו ונתת את נזר הקדש על המצנפת" מזכיר רק את נזר הקדש, וכוונתו לציץ.

מפסוקים אלה משתמע, שהכתובת "קדש לה'" הייתה חרותה או טבועה על חזית הנזר, ולא על טס נפרד. אמנם מדברי בן-סירא²² משמע לכאורה שעטרת וציץ הם דברים נפרדים. התיאור אצל יוסף בן מתתיהו נראה אותנטי, אף שיש מקום לפרשנות שונה בקטע המסיים: "לפי צמח זה נעשה הנזר שהשתרע מהעורף עד שתי הרקות. את המצח לא כסה האַפְּיָאֵלִים, כי בשם זה אפשר לקרוא את הגביע, היה פה פס זהב, שבו חרות באותיות קדושות שם ה'". התיבה אפִּיאֵלִים לא הייתה מובנת למתרגמים. הפירוש הנראה ביותר הוא, שבחזית הנזר היה משטח זהב ועליו טבועה הכתובת "קדש לה'".²³

הצמח שכרונא לפי יוספוס הוא המין שיכרון זהוב *H. aureus*, צמח ממשפחת

לאוזן וכתוב עליו ב' שיטין יו"ד ה"א למעלה וקדש ל' למטה". בהמשך מובאת עדותו של ר' אלעזר בר' יוסי (תנא בדור החמישי, 120 שנה ויותר אחר חורבן בית שני): "אני ראיתי בעיר רומי וכתוב קדש לה' בשיטה אחת" (בבלי שבת סג ע"ב). תנא זה מעיד במקום אחר על הפרוכת (שם יומא נז ע"א): "אני ראיתי ברומי והיו עליה כמה טיפי דמים של פר ושעיר של יום הכפורים". וראה הקושיות שמעלים התוספות, בקטע המתחיל במילים "אני ראיתי". אין אני מפקפק בכך שאמנם הראו לר' אלעזר בר' יוסי את החפצים האלה, ואפשר שיהודי רומי הראו לתיירים חיקויים שונים של כלי המקדש (למטרות עסקיות, ולא רצו להשקיע הרבה זהב בנזר של הכוהן הגדול). ואפשר שהראו לר' אלעזר גם חיקוי מחומר כלשהו של "יתושו של טיטוס" (בראשית רבה י, ז).

20. מסתבר שחז"ל לא מצאו עניין רב בכוהנים הגדולים של בית שני, שחלקם היו צדוקים, ולא עסקו הרבה בלבושם.

21. השווה לכאן ישעיהו (כח, א): "הוי עטרת גאות שכרי אפרים, וציץ נבל צבי תפארתו, אשר על ראש וכו'". לפנינו הקבלה בין עטרה ל"ציץ נבל", שמשמעו זר פרחים הנובלים מהר, כניגוד לעטרת שהייתה כנראה מזהב.

22. פרק מה, 12, עמ' שיא במהדורת סגל, ירושלים תשי"ט. הטקסט הוא על פי כתב יד עברי, ושם קשה הסבר הדברים: "עטרת פו, מעיל ומצנפת וציץ קדש", ותמוה הדבר שבין עטרת לציץ מפרידה תיבת מעיל.

23. מן העניין נראה לי שהכוונה לאונות הכותרת הקדמיות של פרח השיכרון, שבמקומן על המצח באה הכתובת "קדש לה'" (ראה אזור 4).

הסולניים, הנפוץ בסדקי קירות אבן,²⁴ בגדרות ובין סלעים, בכל חלקי הארץ הם תיכוניים (גם במדבר יהודה ובנגב). הוא מכיל אלקלואידים ארסיים ומהממים²⁵ ומכאן שמו הארמי שכרונא, ערבית שוכרן. הפרח צבעו צהוב ולרוב יש כתם ארגמני בלועו. הכותרת צהובה, דמוית משפך, והיא בעלת חמש אונות לא-שוות מעוגלות בראשן. האבקנים קבועים על צינור הכותרת. הגביע הפורה²⁶ קשה ובעל עורקים בולטים. הפרי הוא הלקט החבוי בתוך הגביע והנפתח על ידי מכסה. הזרעים זעירים והצמח כולו שעיר (ראה איורים 1–3). העלים בעלי ריח חריף, רחבים למדי ובעלי אונות מתחדדות. אין ספק שיוספוס כיוון לצמח זה ודייק בתיאורו ובדימוי חלקיו לצמחים שהוא מזכיר.

לשם השלמת הדברים נביא כאן את תרגומו של ר' עזריה מן האדומים (בן המאה ה"ט)²⁷ לדברי יוספוס. הוא מרחיב את הדיבור על כלי המקדש ומביא את דברי חז"ל, פרשנים ופוסקים בנוגע למצנפת ולציץ:²⁸

הנה הדעת נוטה שהוא מענין ציץ השדה [...] ונזר אין ספק שיורה על כליל וכתר המקיף כל הראש.²⁹

נביא להלן את תרגומו לתיאור המצנפת והנזר בשם יוסיפון (הוא יוספוס), תרגום נאה, אך אין הוא מדויק לגמרי:³⁰

והנה על ראשו ישא כובע כשאר הכהנים ועליו כובע אחר עשוי בתפירות מתחלפות של תכלת. וסביב לכובע הזה היתה לו עטרת זהב בעלת שלשה סדרים אשר בה יתראו גביעי זהב כאותם הנראים בעשב הנקרא אצלנו דאכא"רו וליונים יוס"קיאמו. ופן יהי העשב הזה בלתי נזכר בשלימות לאשר ראה אותו או כי שמע את שמו ולא ראהו ישר בעיני לכתוב צורתו. הוא עשב גבוה על הארץ כשלש זרתות ושרשו דומה לשורש הלפת ועלהו לעלה הכרפס [!], ומענפי העשב הזה יוצא גביע קטן דבק בהם ולבוש קרומית

24. נפוץ בכותל המערבי. ראה מאמרי "הצמחיה והחי שעל הכותל", הכותל, בעריכת מ' בן דב, מ' נאור וד' ענר, תל-אביב תשמ"א, עמ' 238.

25. לכן יש שזיהו אותו עם ראש שבמקרא, ראה מה שכתבתי עליו בספרי עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1976, עמ' 198, ודברי פליניוס על השיכרון המשמש כתורפה מסוכנת.

26. היינו שבזמן היווצרות הזרעים גדל הגביע ומתארך, תופעה הידועה במיוחד במשפחת השפתניים, שלה שייך הברזילון האמור. מכאן ההבדלים בתיאור הפרח אצל יוספוס לבין גודל הגביע, שגדל עם ההבשלה.

27. בספרו מאור עיניים, מהדורה שהודפסה בשנת 1866 בוויילנה, צילום הוצאת מקור, ירושלים תש"ל.

28. מעמ' 393 ואילך.

29. שם, עמ' 395.

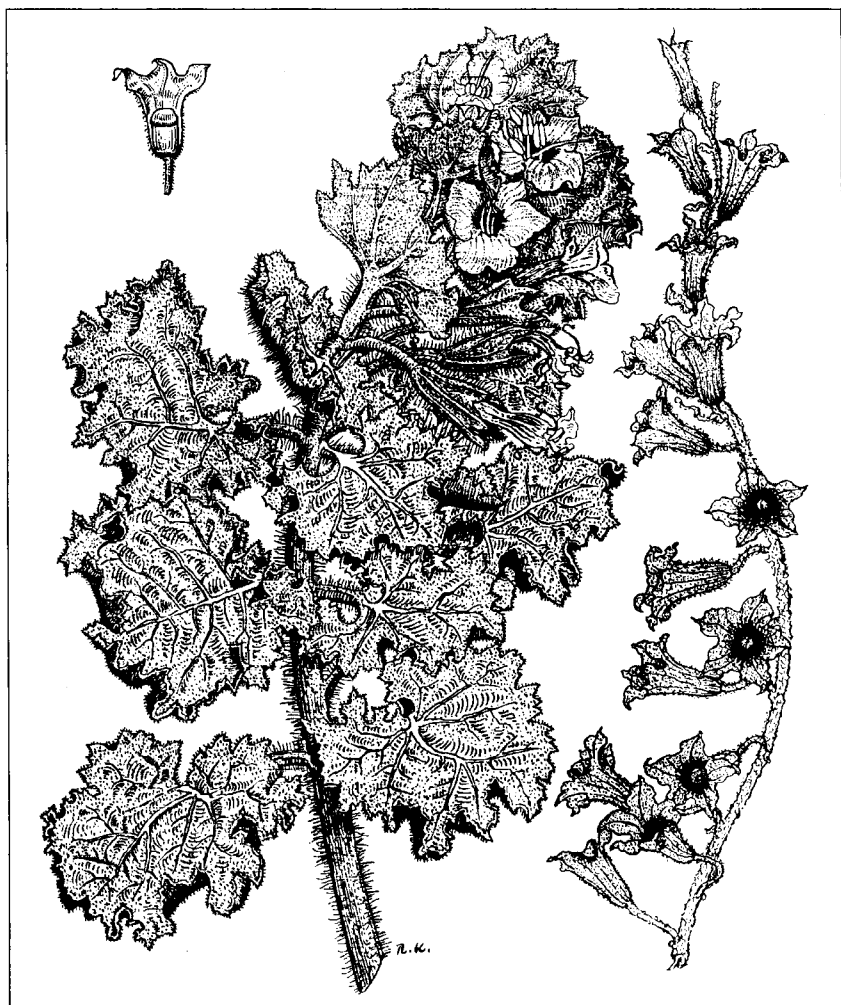
30. שם, עמ' 407.

אשר בהתבשל הפרי היא נופלת, והגביע הזה הוא כמדת פרק אצבע קטנה, עגול לדמיון גביע. ולהוסיף עוד באור אל הבלתי יודעים אומר כי חלקו השפל בשוליו הוא כהתחלת כדור ועולה ומיצר עד סמוך לראשו כי שם חוזר ומתרחב לשפתו החתוך כפטמת הרמון ועליו מכסה בעל עגולים כאילו נעשה בידי אדם, וחתוכיו שאמרתי הם גבוהים וחדים כמעשה הפטמא הנזכרת וגומרים במחודד כראש החרב, ותחת כסוים יש הפרי מלוא הגביע הקטן ההוא ופריו הזה דומה לזרע העשב סידי־ריטי ופרחו דומה לפרח הפאפא־וירו. והנה עטרה במלאכה כזו היתה יוצאה מן העורף עד סביב לשני צדעיו כי לא היתה סובבת את מצחו רק טס של זהב רחב אשר באותיות קדושות היה עליו שם ה' מפותח.

לבסוף נביא את דברי יוספוס שתורגמו מן היוונית על ידי גדול חוקרי צמחיית היהודים, ר' עמנואל לעף.³¹

אשר לכובע של הכוהן הגדול היה זה נזר תלת־נדבכי שממנו קרנו ניצנים זהובים דומים לניצן של צמח שאנחנו מכנים שְכֶרֶן והבוטנאים היוונים מכנים hyoskyamon. בשביל הצעירים שראו אבל לא ידעו את שמו ולא הכירו תכונות צמח זה או בשביל הצעירים שלא שמעו את שמו ועדיין לא ראו אותו בעצמם אתאר אותו בקצרה, הצמח הזה מגיע כרגיל לגובה של שלוש זרתות, ושורשו דומה לשורש הלפת, שניתן להשוותו איתו. עליו דומים לשל הגרגיר. מענפיו בוקעים ניצנים עגולים, אשר עוטים קליפות או קרומים עד אשר מתפתח הפרי. הניצן גדולו [כפרג] אצבע קטנה והוא מעוגל כגביע שאני מתאר אותו עבור אלה אשר אין חסרים ידיעה מקרוב של הצמח. למטה צורתה היא כרימון חצוי מהבסיס [השורש] ומתעגל ונעשה צר ומתורמם ונסגר כך שהיא ככדור חצי מסובב, מעליו נמצאים עלים אחרים הדומים לענפים הדוקרניים של הרימון, למעלה קישוטיים ומתחדדים. מתחת לעטיף של הניצן נמצא פרי אשר דומה מאוד לזרע של הסידריטיס [ברזילון]. לפרח של הצמח הזה ניתן להשוות את עלי הפרג. בצורת הצמח הזה עשוי הכובע של הכוהן הגדול, היינו מן העורף עד לשתי הרקות. בחזית, על המצח, אין ניצנים כי אם פח הצמוד אליו, ועליו חרות באותיות עבריות שם ה'.

31. לעף, פלורה, עמ' 359–360. תרגום חופשי במקצת לגרמנית, ואני תרגמתיים לעברית.

שָׁכֶרֶן זָהָב

למעלה, מימין לשמאל: 1. גביעי הפרח. 2. שיכרון זהוב בפריחתו.
3. חתך אורך בגביע הפרח.

מימין: 4. דגם סכמתי של הנזר-הציץ

הציור לקוח מן הספר *Flora Palaestina* (כרך ג': לוחות, עמ' 271) בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1977.

מִכְבֵּשׁ גְּנוּת או גְּנוּת?

עיון במשמעותו של ביטוי

עיון זה יעסוק במשמעותם של חילופי גימ"ל ונו"ן במילת גנות או גנות העומדת במרכזם של ביטויים מדרשיים שונים. ברקע עומדת השאלה הרחבה יותר של עצם אפשרות הפירוש וההבנה המדויקים של ביטויים מהסוג הזה, משום המתח השורר בין פרשנות לשונית במשמעותה הפשוטה, השגרתית – אולי המילונית – לבין פרשנות רחבה יותר המתמקדת במעמדו הספרותי של ביטוי נתון בהקשר נתון. במקרה הנידון לובש מתח זה גם פנים נוספות, בעמדו בתווך בין פרשנות הנשענת על המציאות לבין הפרשנות הספרותית.

אחד מן החילופים הללו בא בביטוי "מכבש את הגנות" (תוספתא סוטה ו, ו). השאלה היא, האם המילה המקורית היא גנות, או גנות כנוסחה של התוספתא? ראוי לפתוח בהסברו של שאל לברמן האומר: "מכבש את הגנות, ומענה את הנשים – בכ"ע מכבש את הגנות וכו', ובב"ר הנ"ל: מכבש גנות וצד נשי אחרים ומענה אותן אבל בכ"י הטוב ביותר של ב"ר: מכבש גנות. ואין ספק שזו היא (גנות, הגנות) הגירסא הנכונה".¹ כתנא דמסייע הביא לברמן את דברי התלמוד הדן בביטוי דומה: "ובבבלי פסחים ק"ג א': אל תרבה בגנות, כלומר אל תרבה לשמש בגנות". את הביטוי הזה עצמו קישר הכתוב לנאמר במדרש בראשית רבה: "זיהי ער בכור יהודה רע בעיני ה'". שהיה חורש בגנות".² כאמור, להלן נעסוק בביטויים אלו. מכל מקום, נראה כי תמציתה של מתודה לפנינו – מלאכת מחשבת של העמדת טקסט קדום על מכונו תוך בירור מדויק של היסודות הטקסטואליים המעורבים בפעולת ההדרה, המבקשת את "כתב היד הטוב ביותר" והחותרת אל "הגירסא הנכונה". ואם שמנו נפשנו בכפנו ונבוא לומר דבר מה בנידון, הרי לא לחלוק על דבריו באנו, אלא להאיר דבר מה בשיטה בכללותה.

משהו על חילופי גימ"ל ונו"ן

חילופי אותיות דומות בצורתן ידועים למעיינים בספרות המדרש. לעתים הם מתפרשים (על ידי קוראים מאוחרים) כטעות, או מוצגים (כבר בטקסט עצמו) כחש

* המחבר מבקש להביע את תודתו העמוקה למנחם כ"ץ על עזרתו הרבה והמועילה.

1. תוספתא כפשוטה, ח, נויארק תשל"ג, עמ' 670.

2. שם.

מטעות, ולעתים, מבלי להכריז על כך במפורש, מנצלת השיטה המדרשית את החילופים כדי "להניע את גלגלי הדרשה". להלן נציג דוגמה נוספת הקרובה במהותה לסוגיה הנידונה כאן – חילופים בין דל"ת לרי"ש.

כרקע לדיון בהחלפת גימ"ל בנו"ן במילות גנות או גנות ראוי לזכור את אפשרות קיומו של חילוף מעין זה גם במקומות אחרים. בחלק מהמקרים ברור שמדובר בטעויות כפשוטן,³ ובחלק ניתן לדעתנו לראות "טעות" שאינה אלא תיקון הנושא אופי מדרשי. להלן נעסוק באחרונות. בדיון התלמודי בשאלת זיהוים של ספרים חיצוניים לא זכו הללו להגדרה כוללת אלא לדוגמאות. הדוגמה שהביא הירושלמי: "כגון ספרי בן סירא ובן לענא" (ירושלמי, סנהדרין פ"י ה"א [כח ע"א]). ובגרסת הגניזה לא נכתב לענא אלא לענא.⁴ אין זה מעניינו לעקוב כאן אחר הניסיונות לפרש את המילים, לגלות את הגרסה המקורית ולהבין באילו ספרים מדובר. כול שנציין הוא, כי בלענא האוזן שומעת לעג, ובלענא היא עשויה לשמוע "מר כלענה". יהא אפוא מקורן של הגרסאות הללו אשר יהא, בהצגתן כך עשויה כל אחת מהן לשאת מטען ערכי ברור הכרוך בהשמצת הספרים הללו, הנוצר בכוח משחקי המצלול השונה שלהן. לנוכח החילוף הזה, דומה כי אין טעם להידרש לשאלה האם טעות לפנינו או מדרש מודע. במצב שבו שני ה"מוחלפים" נושאים משמעות המשתלבת היטב בהקשר (בספרים מגונים עסקינן), האפשרויות הן: טעות תמימה, דרשה, דהיינו חילופים ביודעין, וטעות שנתגלגלה לדרשה ושימשה לה מקור השראה.

בהיסוס-מה אומר, כי דמיון זה בין גימ"ל לנו"ן מתבטא גם באופן שהבינו מי שהבינו פסוקים קרובים יחסית בספר ישעיהו. במקום אחד נאמר: "והאכלתי את מוֹנִיךָ את בשרם וכעסיס דָּמָם יִשְׁפְּרוּן" (ישעיהו מט, כו), ולא הרחק משם: "יִשְׁמְתִיךָ ביד מוֹנִיךָ אשר אמרו לנפשך שְׁחִי וְנַעֲבֹדָה" (שם נ, כג). ניתן להעניק כמובן למוניך ולמוגיך פירושים עצמאיים לכל אחת על פי אמות מידה הרמנויטיות מקובלות שיהלמו בצורה סבירה את ההקשרים שבהם הובאו, אך במגילת ישעיהו מקומראן הובא הפסוק השני כך: "מוגיך ומעניך".⁵ ואין להוציא מכלל אפשרות שהבין – ליתר דיוק, דרש – כאן מוגיך כמכוון למשמעות מסוימת של מוניך, כשהדמיון הצורני בין גימ"ל לנו"ן עשוי להיות גורם מעורר ומדריך לדרשה מעין זו.⁶

נציג עוד דוגמה הקשורה בשם מקום מן הבבלי. כך גרסת הדפוס: "דרש רבי יהודה איש כבר גבוריא, ואמרי לה איש כבר גבור חיל: מאי דכתיב לך דְּמִיָּה תהלה' (תהלים סה, ב) סמא דכולה משתוקא" (בבלי, מגילה יח ע"א). למיטב ידיעתי אין

3. רשימה של מה שמוגדר כטעויות סופר בבבלי ראה אצל י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית, עדה ולשון, י' ירושלים תשמ"ד, עמ' 12–20.

4. L. Ginzberg, *Yerushalmi Fragments from the Genizah*, 1, New York 1909, עמ' 262.

5. שלוש מגילות מקומראן, ירושלים תשמ"א, עמ' 100.

6. עולם התנ"ך: ישעיה, בעריכת י' הופמן, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 243.

עוד "כפר גבוריא" במקורותינו, וודאי שאין כפר "גיבור חיל". שמואל קליין ראה בו את כפר נבוריא השוכן מצפון לצפת, ולפי זה חילוף נר"ן בגימ'ל לפנינו ולנו"ן יש סמך בחלק מכתבי היד.⁷ אשר ל"היתר" לראותו כמעין דרשה, ראוי לתת את הדעת להקשר שבו הופיע. הסוגיה עוסקת בכוחה של שתיקה ובאיסור להרבות בשבחו של הקב"ה. נציג את הקטע כולו:

מכאן ואילך אסור לספר בשבחו של הקדוש ברוך הוא, דאמר רבי אלעזר: מאי דכתיב 'מי ימלא גבורות ה' ישמיע כל תהילות' (תהלים קו, ב), למי נאה למלא גבורות ה' למי שיכול להשמיע כל תהילתו. אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: המספר בשבחו של הקדוש ברוך הוא יותר מדאי נעקר מן העולם, שנאמר: 'הַיִּסְפֹּר לוֹ כִּי אֲדַבֵּר אִם אִמַּר אִישׁ כִּי בָלַע' (איוב לו, כ). דרש רבי יהודה איש כפר גבוריא, ואמרי לה איש כפר גבור חיל: מאי דכתיב 'לך דמיה תהילה' (תהלים סה, ב) סמא דכולה משתוקה (שם).

דומה כי ניתן לעקוב כאן אחר ה"מנגנון" של הדרשה. רבי אלעזר הציב את האתגר למלא גבורות ה' ולהשמיע תהילתו, בהישען על פסוק המקביל בין גבורות תהילתו. לעומתו, הפסוק שעליו נשען רבי יהודה מכיל רק תהילה, ובא בו שם המקום המכיל גיבור ויוצר הקבלה דומה בין תהילה לגבורה. אפשר אפוא שיש כאן היגרוות אחר התקבולת שהובאה למעלה, המסתייעת גם באפשרות הנוחה (היש לכנותה טעות?) להעברה מנו"ן (נבוריא⁸) לגימ'ל (גבוריא, 'גיבור חיל'⁹), אך כבכל דרשה אפשר שטמון כאן רצון להבליט את הגבורה שבדומייה. אם בהבנת הפסוק למעלה "מי ימלא גבורות" נקשרה הגבלת הדיבור (שתיקה) בגבורות ה', הרי כאן מעיד-רומז שם מקומו של הדרשן על הערכה של תכונת הגבורה המצויה בו מכיוון שאף הוא מכון בדרשתו לכוחה של שתיקה. לסיום עניין זה אין לנו אלא להוסיף, כי במקום האחר בבבלי שבו הוזכר דרשנו רבי יהודה, הוצג שם המקום על פי גרסת הדפוסים כך: "דרש רבי יהודה איש כפר נביריא, ואמרי לה איש כפר נפור חיל" (בבלי, כתובות סה ע"א). כאן הגרסה שהתפתחה היא נביריא הקרובה לשמו המקובל של המקום נבוריא והכפר כונה נפור חיל. הנה, במקום שאין צורך בגבורה התפתחה ה"טעות" לנפור דווקא! המעט שנוכל לומר הוא שהטועים בכיוון נפור בבבלי כתובות הבליטו – במשים או שלא במשים – את גיבור של הסוגיה בבבלי מגילה, שבה גיבור אכן מתבקש.

7. ראה ש' קליין, ספר הישוב, ערך "כפר גבוריא", עמ' 91, והערה 91 וכן ערך "כפר נבוריא" והויהויה שם, עמ' 94; ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים (חש"ד), עמ' 127, ובמיוחד הערה 29.

8. כאמור, בכתבי היד בדרך כלל בנו"ן; כך כ"י לונדון HARL 5508; כ"י קולמביה T141 X893; כ"י מינכן 95. לעומת זאת כ"י מינכן 140 וכ"י גטינגן 3 בגימ'ל: גבוריא-גבור חיל.

9. אפשר כמובן שעיצוב גיבור חיל שאב השראה משם המקום המפורסם בדרום, מקומו של רבן יוחנן בן זכאי, ברור חיל.

נשוב בנקודה זו לביטוי העומד במרכז חקירתנו. נפתח בהצגת דוגמה שבה ניתן להבין את חילופי נו"ן-גימ"ל בגנות-גגות ואת משמעותם באמצעות שיקולי דעת פשוטים יחסית ולהגיע לפתרון סביר. דוגמה זו כרוכה בניסיון להבין את פשר שם המקום "גגות/גגות צריפין". בהסתמך על מסקנותינו נחזור לטפל בחילוף – המסובך לדעתנו לאין ערוך – הקשור ב"מכבש גגות/גגות" שהובא כאן ובמשמעותו האפשרית.

גגות/גגות צריפין

שאלת משמעותו של הכינוי "גגות/גגות צריפין" מעלה כמדומה מערכת ברורה למדי של שיקולי דעת פרשניים העשויה להביא את שאלת גגות או גגות לכלל פתרון סביר. המשנה והמקורות התלמודיים מזכירים מקום בשם גגות צריפין או גגות צריפין בקשר להבאת העומר למקדש בנסיבות מיוחדות: "מצות העומר לבוא מן הקרוב לא ביכר הקרוב לירושלים מביאים אותו מכל מקום. מעשה שבא מגגות צריפין ושתי הלחם מבקעת עין סוכר" (מנחות י, ב). בהקשר זה של הבאת העומר – ורק בו – מופיע בספרות חז"ל השם הגאוגרפי גגות צריפין או גגות צריפין, וזאת הן במשנה והן במקורות התלמודיים המשבצים את המובאה ממשנת מנחות בדיוניהם ומעניקים לה פרשנות אגדית. כך במסכת סוטה: "[...] ועל אותה שעה שנינו: מעשה שבא העומר מגגות צריפין [...]" (בבלי, סוטה מט ע"ב; בבא קמא פב ע"ב), ובניסוח דומה גם במסכת מנחות שבה הובא המעשה, שיידון בקצרה להלן, המתמודד עם פשר השם (בבלי, מנחות סד ע"ב). בנוסח דומה הובא המעשה גם בירושלמי שקלים פ"ה ה"א (מח ע"ד).

על רקע זה, השאלה האם גגות או גגות מצטיירת כניסיון לבירורה של גרסה מדויקת הנוגע בשאלה הגאוגרפית, מה היה שמו האמתי של האתר שממנו הובא העומר. גישתו של שמואל קליין לפתרון שאלות אלו מקופלת בדבריו, שחרף הזמן שעבר לא נס ליחס: "כפי עדות הנוסחות המעולות ביותר לא על גגות אלא על גגות צריפין ידובר במשנתנו כלומר הביאו את העומר מהגגות שעל יד צריפין".¹⁰ ומשום שלעניינים שבגאוגרפיה נקלענו, נזכיר כי לדעת רוב החוקרים צריפין עצמה מזוהה עם הכפר הערבי צרפנד אל עמר המצוי צפונית מערבית ללוד (שמו נותר עד לזמן האחרון בשמו של המחנה הצבאי הבריטי הגדול סרפנד שהומר לעברית ונקרא מחנה צריפין). גגות או גינות הן חלקות המושקות על ידי שאיבה או על ידי הטיית מים ממקור מים תחת – מעיין, באר או נחל,¹¹ ואכן סביר הוא, כי במקורו התכוון הכתוב לגינותיה של צריפין, כפי שהתכוון לבקעתה של עין סוכר. התפיסה כי גגות

10. ש' קליין, ארץ יהודה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 145.

11. על כמה שימושים של גן/גנה בלשון חכמים עמדתי במקום אחר: "רוזנסון, "לשונות גן", על

אתר ג (תשנ"ח), עמ' 113–124.

צריפין הוא שמו האמתי של המקום מקובלת על חוקרי דורנו,¹² הגם שקשה לאששה בהיעדר אזכורים נוספים בהקשרים אחרים של גנות צריפין.

מה טיבו של המעבר מגנות לגנות? אפשר לראותו בפשטות כשיבוש וכטעות. אימוצו מוביל להשערה, כי במרוצת הדורות, במהלך ההעתקה של המקורות הנידונים כאן, חלו טעויות בעטיו של הדמיון הצורני בין אותיות גימ"ל ונו"ן. כך ניתן להסביר את אותן גרסאות "לא-מעולות" – כלשונו של קליין – של המשנה, ואין זה מיותר לציין, כי עיון בגרסאות כתבי היד למיניהם כיום איננו משנה כלל את מסקנתו רבת השנים של קליין. ואשר לגרסאות "הלא-מעולות", הגיוני כי הסיפור בתלמוד הבבלי, המתבסס באופן חד-משמעי על צורת השם גנות צריפין, חזק בקרב מעתיקים מסוימים את הנטייה לכתוב גם במשנה גימ"ל במקום נו"ן, ופה ושם התקבל גנות.

עד כאן באשר לשם האמתי גנות צריפין המופיע במשנה. אשר לגנות שבסיפורים בתלמוד, דומה כי בפיתוח הביטוי בהקשרו בסיפור ניכר צד של דרשנות הפועל על המונח גנות ועל המרתו בגנות. מעין "אל תקרי" סמוי, שגם אם אינו מכריז מפורשות על פעולתו, מטביע בכתובים את תוצאתה. הסיפור המבאר את השם גנות צריפין מובא בבבלי:

[...] כי מטא עומר לא הוו ידעי מהיכא אייתי עומר, אכרזו. אתא ההוא חרשא, אותיב חדא ידא איגרא וחדא ידיה אצריפא. אמר להו מרדכי: מי איכא דוכתא דשמה גנות צריפין או צריפין גנות? בדקו ואשכחוה [...]
(מנחות סד ע"ב).

תרגום: כשהגיע העומר לא ידעו מהיכן בא. הכריזו. בא אותו חרש, הצביע בידו האחת על גג ובאחרת על צריף. אמר להם מרדכי: היש מקום ששמו גנות צריפין או צריפין גנות? בדקו ומצאו [...]

ללא ספק יש בסיפור המעשה משהו מן הסתום, והוא מצטייר כמעין סיפור אטיולוגי המשלב בעלילה חרש – דמות המשווה לו אופי עממי. הוא מדבר על גג במובן כללי, ללא קשר ענייני ברור לנושא הנידון – הבשלת העומר בנסיבות המיוחדות. יחד עם זאת, הגרסה גנות, חרף הזרות הגלומה בה, איננה נטולה היגיון ראלי וספרותי. אשר לראליה, למיטב ידיעתי דב אשבל הוא שהסביר כי ככל שנשמעים הדברים מוזרים, ניתן להביא שיבולים לעומר מגנות אמתיים.¹³ כידוע, המושג חציר גנות נזכר במקרא בהקשרים הרומזים על מהירות ההבשלה

12. ז' עמר וא' ששון, "הבאת מנחת העומר ולחם הפנים מבקעת לוד – לזיהויים של צריפין ועין סוכר", מחקרי יהודה ושומרון: תקצירי הרצאות, דברי הכנס השישי, אריאל תשנ"ז, עמ' 179–189.

13. ראה אצל ב"צ סגל, הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 56.

והקמילה: "היו עשב שדה וירק דשא חציר גגות ושדפה לפני קמה" (מלכים ב יט, כו; ישעיהו לז, כז), וכן "יהיו כחציר גגות שְׁקֶדֶת שֶׁלֶף יָבֵשׁ" (תהלים קכט, ה-ו). נמצאנו למדים, כי יש והגגות יצמיחו.

אולם, לא לחציר לבדו נשואות עניינו (למעט אזכורו בין ירקות מצרים בבמדבר יא, ה, שם הכוונה לצומח טבעי, מעין כסות עשב ודשא). בניתוח דידן של האפשרות להבאת מנחה מתבואה של גגות איננו פטורים מלהזכיר את עיסוקם של חכמים לא רק בחציר גגות טבעי, אלא גם בדיני תבואות הגגות הלכה למעשה. למשל, "שומרה שבכרם גבהה עשרה ורחבה ארבעה, זורעין בתוכה. ואם היה שער כותש אסור" (כלאים ה, ג); "[...] והבית שבכרם זורעין בתוכו" (כלאים ה, ד). מהו "בתוכה"? מתוך הכרתנו את השומרות שבכרמים ברור מעל לכל ספק, כי אי אפשר לזרוע בחלקן הפנימי. בחלקן החלל הפנימי אינו מואר כלל, ולחלקן אין בכלל חלל פנימי.¹⁴ דומה אפוא, כי בהשתמשה בכתוכה נגררה המשנה אחרי הרישה: "חריץ שהוא עובר בכרם וזורעים בתוכו והגת שבכרם זורעים בתוכה". אם כן, המשנה נקטה ביטוי כללי בתוכה, ולמעשה במקרה של שומרה (וכנראה גם בית) שבכרם הכוונה לזריעה בגג, שיש בו מעזיבת אדמה, ואכן, כפי שראה כותב שורות אלו בשומרות ערביות, היו שזרעו בו. אם כן, לפני חז"ל עמדה דוגמה מוחשית לגידול תבואה על גגות,¹⁵ ולהלן נביא גם דוגמה מן הפיוט הארץ-ישראלי המשתמש במפורש במונח גג.

אשר להיגיון הספרותי הגלום בגגות צריפין, מטבעה הספרות יודעת כמובן לנצל לצרכיה את המצבים הראליים. בהקשר זה חשוב להדגיש, כי זוהי ללא ספק דוגמה קיצונית למצב קיצוני, ומה שמחדד מאוד את הדוגמה ומשווה לה אופי קיצוני עוד יותר הוא העובדה, שאין מדובר בסתם גג, אלא גג של צריף. לפי עניינו צריף הוא מבנה רופף שיש בו מן הארעיות, ומסתבר כי מדובר במבנה שראשו חד ולכן שטח גגו מצומצם ביותר, ואולי אף אין לו בכלל גג, כנאמר: "העושה סוכתו כמין צריף או שסמכה לכותל רבי אליעזר פוסל מפני שאין לה גג וחכמים מכשירין" (ירושלמי, סוכה פ"א ה"ב [נא ע"ג]).¹⁶ אם כן, מנקודת ראות ספרותית הביטוי גגות צריפין אינו כינוי גאוגרפי בעלמא, אלא הופך להיות מעין פתגם או ניב, והמונח גג יש בו כדי להמחיש את מהירות ההבשלה והקמילה של התבואה מחד גיסא, ומאידך גיסא, בהשתמשו בדוגמת צריף הוא מבליט את מיעוט התבואה. כך או כך, הביטוי בא

14. לסוגיהן השונים של השומרות ראה סקירתו הרחבה של צ' רון, המלונות כביטוי לתרבות המדרגות בהרי יהודה ושומרון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1977. אמנם יש לחלוק על קישוריו למקורותינו, בראש ובראשונה על השימוש במלונות במקום בשומרות, אך בכל הקשור לתרבות החומרית סקירתו מפורטת ומלאה.

15. וראה גם הדוגמאות שהבאתי בהערתי, "חציר גגות תרבותי", חלמיש 6 (תשמ"ח), עמ' 55-59.

16. בתוספתא: "העושה סוכתו כמין צריף או שסמכה על הכותל מודה ר' ליעזר שאם יש בגנה טפח [...] שהיא כשירה" (תוספתא סוכה א, י).

לסמל את המיוחד והחריג – הגם שעדיין אפשרי – הקפדה להביא תבואה בנסיבות מיוחדות, כשרק בפינות מיוחדות כגונות קיימת תבואה להבאה לעומר.

גם השימוש בגונות בפיוט הארץ-ישראלי מבליט כמדומה מקרה חריג:¹⁷ "זרעכם בהבשילו תביאו עומרים / חכמים גם מגונותם להביא מחמירים / טיעת אילנות עצי ביכורים". חכמים נהגו להביא ביכורים גם מתבואת הגג, והפיוט מדבר על חומרה משום שאין מדובר בתבואה רגילה מן השדה; יש לשער שעצם הרעיון להזכיר בכלל תבואה זו עלה בגין המודעות להבשלה המוקדמת על הגונות.

הנה כי כן, גם בגג רגיל אין לצפות לתבואה עשירה, וכרי שהדברים מקבלים משנה תוקף בגונות צריפין משום שלצריף, במובנו שנידון בתלמוד לעיל, בעצם כמעט אין גג. בסך הכול הביטוי עשוי להיות ממשי ולהתכוון למציאות ממשית של גונות מסוימים, אך בתארו מצב קיצוני מאוד, הוא מטיב לסמל הבאה בתנאים מיוחדים החשובה לסיפורים שבהם שובץ הביטוי.

מבלי להתחייב על ההיסטוריה הלשונית המדויקת של הביטוי, הרי שבמובן מסוים ניתן על פי תפיסה זו לדבר על מעבר מגונות צריפין לגונות צריפין. יש לשער את דבר קיומה של גרסה פשוטה מקורית, גונות צריפין, המתיישבת היטב עם קביעתה הפשוטה של המשנה. הבאת התבואה מהגונות, קרי חלקות השלחין, דווקא עשויה להסתבר בפשטות על רקע מצוקה אקלימית, כשתבואת הבעל ניזוקה ולא התפתחה כראות. זה מתאים לתיאורי האקלים שנשתקעו בירושלמי, הגם שהוא מביאם בלא להזכיר גונות אלא דווקא גונות. זאת אגב הסיפור על האילים המצביע על גונות: "אמר רב חסדא, פעם אחת יבשה ארץ ישראל ולא ידעו מהיכן להביא עומר, והוה תמן חד אילם [...] אמר ר' יוסה בי רבי בון, פעם אחת נשרף כל העולם כולו ולא היו יודעין מהיכן להביא העומר והוה תמן חד אילם [...] " (ירושלמי, שקלים פ"ה ה"א [מח ע"ד]).¹⁸ עם קישור המעשה במשנה למלחמת האחים בין יוחנן הורקנוס ליהודה אריסטובולוס, קיבל הסיפור על הבאת העומר בתנאים חריגים משמעות אחרת. כך מסופר: "כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה היה הורקנוס מבחוץ ואריסטובולוס מבפנים. בכל יום ויום היו משלשלין דינרים בקופה ומעלין להן תמידים. היה שם זקן אחד שהיה מכיר בחכמה יוונית, אמר להן: כל זמן שעוסקים בעבודה אין נמסרין בידיכם. למחר שלשלו להם דינרים והעלו להם חזיר. [...] ועל אותה שנה שנינו: מעשה ובא עומר מגונות צריפים ושתי הלחם מבקעת עין סוכר" (בבלי, סוטה מט ע"ב). כאן מדובר על מצב בסיסי, שבו אין הרשות מסוגלת להביא קרבנות למקדש

17. מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 109.

18. לביורר הגרסה בירושלמי שקלים ראה י' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי – לביורר נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים", מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון למלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, המלכה"ד: ש' ראם, ירושלים תשמ"ג, עמ' 53 (שורה 16–18), וכן עמ' 71.

בעטייה של מלחמת האחים. בנסיבות אלו מצביעה הסיפה שנוספה לעלילת סיפורנו על מקור אחר להבאת העומר: גגות צריפין. השימוש בהקשר זה בגגות מסתבר, שכן הוא משתלב במצב של מצור של עיר סגורה ומסוגרת, כשאין דרך להביא תבואה ראויה לעומר מן השדות (ולא מן הגנות), ובשימושו זה יש כמובן כדי להעצים ולחדד את גודל העוינות שבין הצרים והנצורים, שהביאה – בין השאר – לביזוי של העומר. ברם, חשוב להדגיש כי איננו עוסקים כאן בבירור היסטורי איך ומהיכן הביאו את העומר בנסיבות ההן, אלא בבירור לשוני-ספרותי החותר לברר מהן ההשתמעויות של ביטויים מסוימים, ואיזה ביטוי מתאים יותר להקשר זה או אחר. דומה כי בשימוש בביטוי גגות צריפין הבינו הקוראים שזהו מקור מפוקפק לתבואות המתאים לשעת חירום בלבד, ואכן שעת חירום קשה הייתה זו. הביטוי המיוחד גגות צריפין בא אפוא להדגיש את עליבותו של המצב הזה ואת גודל הצרה באותה שעה. לסיכום שאלת גגות או גגות נראה כי מדובר בשתי גרסאות הגיוניות. בראייה כוללת של סוגיית העומר כפי שעולה במשנה, על פי אמות מידה של ראליה פשוטה, הגיוני לדבר על גגות צריפין כעל גינותיה של צריפין, ומסתבר שהגיוני להביא משם את העומר כאשר שורר אקלים קשה, תוך הקפדה שהעומר יובא ממקום הקשור ליהודה.¹⁹ יחד עם זאת, לביטוי גגות צריפין ערך ספרותי המשרה אווירה של נסיבות מיוחדות שהצדיקו הבאת עומר מאתר מיוחד במינו. סתמה המשנה ולא פירשה מה היה אותו המעשה שבו הביאו את העומר מגגות צריפין, ובביאורים של אמוראים הוצגו שתי אפשרויות: מפגעי אקלים ומלחמת האחים החשמונאים. הגיוני להביא מן הגגות בהיעצר הגשם, כדאמרן, ומן הגגות בעת מצור. באופן כזה השתבצו מן הסתם הביטויים הללו בהסברים השונים דבר דבור על אופניו, אך מחמת שהביטוי גגות צריפין נקשר בסיפור נוסף, על האילם שהצביע על הגג, מוצאים אנו בירושלמי שקלים שעטנו מסוים. בצד הדגשות של השוואה האקלימית "יבשה ארץ ישראל" ו"נשרף כל העולם", מצבים המצדיקים לקיחה מן הגגות דווקא, מופיע הסיפור על האילם המעמיד במרכזו גגות.

דומה אפוא כי גם במקרה דנן אין לדבר על טעות פשוטה, אף שהדמיון הצורני של שתי האותיות עלול בהחלט להוביל לשכזו. בנוסף לכך, המעבר עשוי להתפרש כמעין דרשה העשויה לשאוב השראה מדמיון צורני זה.

מִכְבֵּשׁ בַּגְנוֹת/גָּנוֹת

הדוגמה שתידון להלן עומדת לכאורה על יסודות דומים לאלו של קודמתה, אך לדעתנו היא מסובכת הימנה, וקשה להביא את שאלת הגרסה המקורית ואת משמעותו של הביטוי לכלל פתרון מלא. הביטוי מכבש גגות/גגות משוכך במדרש הבא: "ותרא שרה את בן הגר המצרית אשר ילדה לאברהם מצחק". אין מצחק אלא

19. ראה ניתוחם של עמר וששון (הערה 12 לעיל).

גילוי עריות, היך דאת אמר 'לצחק ב' (בראשית לט, יז), מלמד שהיתה שרה רואה את ישמעאל מכבש גנות וצד נשי אנשים ומענה אותן" (בראשית רבה נג, י; עמ' 567-568). חרף ההסכמה הבסיסית שמדובר בעוון של אלימות מינית, ריבוי הפירושים והצעות הגרסאות (גנות/גנות) ב"מנחת יהודה" שם מורה ללא ספק כמה קשה להבנה הוא הביטוי מכבש גנות.

מעיינות רבים ללשון, ובדינונו במשמעות הביטויים הנזכרים כאן איננו יכולים להוציא מכלל אפשרות שהורתם ולידתם קשורה במעשה שהיה והותיר את רישומו בלבבות, וממנו הלכו והתגלגלו ונפרצו, עד שנתקבעו במקורות המוכרים לנו. אין זה בלתי אפשרי לשרטט את קוויו הכלליים של מעשה כזה, מן הסתם אירוע מיני אלים שאירע בגנות או בגנות,²⁰ אך משום שאין הוכחה לקיומו נסתפק בהעמדת אפשרות זו.

כנאמר לעיל, אין ספק שהביטוי מכבש גנות (אם נאמץ את גרסת גנות) עשוי לקיים זיקה לשוניית-ספרותית לביטוי חורש בגנות או לשאוב השראה ממנו. אולם, האם חורש בגנות עצמו הוא ביטוי מקורי, או פרי שיבוש של גנות, או דרשה של גנות? באופן ששיבצו בהסברו, טען למעשה ליברמן למקוריותו,²¹ והיו שהציעו דעות אחרות.²² אנו ננסה להפוך מעט בביטוי. אם נעמיד את הביטוי חורש בגנות למבחן הראליה, ברור שיש יסוד חזק דווקא לחורש בגנות, שכן גן הוא חלקה חקלאית מוכרת וידועה וברור שחרשוה לפי הצורך. יחד עם זאת, אם מסתפקים אנו בקשר רופף ואף סמוי לראליה, הרי כפי שעולה מהנאמר לעיל גם גג מתקשר לתבואה. אמנם אין לשער שחרשו ממש בגנות, אך לצורך קישורו הספרותי של הביטוי די לנו בקשר רפה זה, ומבחינה זו יש בו ממש. למצער, כשם שגנות של צריפין מתקשרים להבאת העומר, גנות עשויים להתקשר לחריש. אולם, מעבר לשאלת הראליה שלעצמה, עשוי להירקם כאן קשר אחר לגמרי. עקרונית, יש לצפות לחילוף דרשני, אף שיסודו עשוי להיות בטעות סופר, בין גימ"ל לבי"ת דווקא. כך על כל פנים עולה מהדיון הבא: "תני תנא קמיה דרב נחמן: סודרין על גג האיציטבא א"ל: וכי לייבשן הוא צריך אלא אימא על גב האיציטבא" (בבלי, סוכה מד ע"ב). אם בהקשר כלשהו מישוהו מבין חכמינו עבר מגג לגב, אין לפסול מעבר דומה גם בהקשרים אחרים. ובנקודה זו חרישה עשויה להשתלב בגב דווקא בכוח משקלו של הפסוק הידוע: "על גפי חרשו חרשים האריכו למעניתם" (תהלים קכט, ג). ביטוי זה

20. גם ליברמן (הערה 1 לעיל) וגם תיאודור ואלבק במהדורתם לבראשית רבה מביאים את האפשרות הזו. אשר לביטוי "אל תרבה בגנות" (בבלי, פסחים ק"ג ע"א) ניתן לראותו כקשור במנהג לישון בגג בתקופת הקיץ.

21. הערה 1 לעיל.

22. כך אומר אברונין ב"הערות למילון בן-יהודה": "ערך גג מובא מן המדרש הגדול: 'מה עשה ער היה מניח השרה וחורש בגנות לשון נקי' צ"ל חורש בגנות, ולשון זו ידועה ונמצאת בבראשית רבה פ"ה: 'חורש בגנות ומערה לאשפה' (א' אברונין, לשוננו יח [תשי"א], עמ' 33).

נתפס כסמל להפעלת כוח ולשעבוד: "כך הם ישראל, בעולם הזה זה השלטון בא ומשעבד והולך לו והמענה ארוכה, שנאמר 'על גבי חרשו החורשים האריכו למעניתם', למחר כשיגיע הקץ" (מדרש תהלים קכט, עמ' 514). אמנם כאן סמליות זו פועלת במישור האומי, אך עקרונית היא עשויה להיות מועתקת גם להקשרים אישיים יותר. או אז יתקבל חריש בגנות כפועל יוצא של חריש בגבות, שלעצמו עשוי להזכיר כמובן גם חריש בגנות.

ברובד הספרותי, חרישה בגנות, אך גם בגנות, עשויה להתפרש כהפרה בוטה של סדר מסוים. אף שבמקורו חריש מספק חיים, פשוטו כמשמעו, הוא עשוי להיות מובן, על דרך ההיפוך, כמשמיד וכמכלה (כבר במקרא: "ציון שדה תחרש", מיכה ג, יב). חריש בגג, גם אם יתקשר בכוח הרמיזה הספרותית לתבואה, שאכן עשויה לגדול על הגג, למעשה הוא הורס את הבית, וגם זאת פשוטו כמשמעו כמובן, אין זה בטוח שלכך התכוון מי שהעלה את הביטוי על הכתב, אך סביר להניח כי המשתמש בביטוי – אם גדל בחברה המתגוררת בבתים שגגותיהם מעזיבה עשויה מעפר ומטיט²³ – הזדעזע מעצם הרעיון. מנגד, חריש בגן, הגם שביסודו נחוץ הוא, אינו מתפרש בהכרח כפעולה חקלאית תמימה. לגן תדמית מסוימת; הוא עשוי להיתפס כזירה לגילויי אהבה, במיוחד נוכח מקומו ככזה בשירי שיר השירים ובמליצותיו.²⁴ שם זוכה הגן לאוצר לשוני הכרוך בביטויים עדינים של ירידה אל הגן והנאה מריחותיו וממראותיו. חרישה, אף שלעתים מחויבת המציאות היא, מחסלת את כל אלו. גם כאן אין מקום לביטחון שזו הכוונה המקורית, אך זוהי פרשנות הגיונית, ואין זה בלתי סביר להניח שמישהו חשב על כך.

עד כאן בקשר לאפשרות שמכבש בגנות/גנות נגזר מחורש בגן/גב/גג. ניגע עתה בפועל העומד ביסוד הביטוי כובש. אשר לראליה, כיבוש עשוי לייצג פעולה ידועה בגג הכרוכה בהכנתו לגשמי החורף. אמנם, למיטב ידיעתי, הפעלים שבהם משתמשים חכמינו כדי לציין את הכנת הגג לקראת החורף אחרים הם: "הביא עפר לטוח את גגו" (ירושלמי, ביצה פ"א ה"ג [טז ע"ד]); "טחי גגות מצירין בהם" (ויקרא רבה לה יב); "הטורף את גגו" (מכשירין ב, ד); "היה מעגל במעגלה ונפלה" (מכות ב, א); "שפין את הסדיקין ומעגילין אותן במעגילה" (מועד קטן א, י). בהקשרים שבה הופיעה לא זכתה פעולה זו לפועל משורש כב"ש (אלא אם כן מדובר בשימוש דומה לגבי דרכים: "לכבוש לפניהם את הדרכים" (מדרש תנאים דברים א, לג; עמ' 13); "דרך היחיד ודרך הרבים יכול עד שיהא מכבש לפנייה והולך" (מכילתא דרשב"י כב, ה), אך אין להוציא מכלל אפשרות שהיה שימוש כזה במובן הפשוט והטכני גם לגבי גגות. אם כב"ש עשוי לבוא בהקשר של הכשרת הגג לחורף, הרי שלכד מהצד ההגיוני הגלום בביטוי מכבש גגות עשויות לעלות כמה

23. י' הירשפלד, בית המגורים הארץ-ישראלי, ירושלים 1987, במיוחד עמ' 146–155.

24. י' פליקס, שיר השירים: טבע, עלילה ואליגוריה, ירושלים תשל"ד, במיוחד עמ' 30–33.

משמעותיות ספרותיות המקופלות בו. פירוש אפשרי פשוט שלו הוא הפעלת לחץ ממשי, ופירוש אפשרי אחר הריהו מעין מטונימיה, שעניינה פעולה מינית יזומה הנעשית בעצמה.²⁵ אשר על כן, יש כבובש צד של פעולה הפוכה לחריש – חריש פותח בעוד שכיבוש הגג סותם את הסדקים. אם כן, כיבוש מעורר תחושת אלימות הנובעת מתדמיתה הכללית של המילה, ובהקשר של הגג – מהאופן הראלי של פעולת הכיבוש המתבצעת במעגלה כבדה תוך הפעלת לחץ מרובה.

לאור נקודות אלו, ובהבנה כי קיים קשר כלשהו בין מחוות גופניות ושפת הגוף לבין הלשון והמבע הספרותי, אין זה מיותר לציין – חרף צד של הפלגה שבוודאי יגלה בכך הקורא – שהזיקה שהזכרה של גגות לגבות עשויה לשאת משמעות גם כאן משום שמדובר במשכב זכור – פגיעה מינית בזכרים, שמדרכו של עולם עשויה להתבצע דווקא באופן ובכיוון הזה. ומשום שהגענו לעניינים הללו, נכון אולי להבין כאן משמעות נוספת – כיבוש הגג הפוך לחריש במובן של מאבק בחציר הגגות או בתבואת הגג, וזהו מצב של חוסר פריון. רוצה לומר, הגג שנכבש היטב לא יגדל את צמחיו, חלק למשעי יישאר למרות הגשם המרווה אותו, מצב שבדומה לפגיעה המינית בזכרים עשוי לעורר תחושה של עקרות וחוסר פריון.

לאור כל זאת, איננו יכולים לומר שיש לאל ידיו להציע הבנה פשוטה לביטוי מכבש גגות, בין שנשבץ בו גגות ובין גגות. ודוק, עניין אחד הוא להבין במשמעות של לברר את המקור הטקסטואלי – הגרסה הטובה ונוסחה במקבילות, ועניין אחר לגמרי הוא לנסות לברר מה אנשים המודעים למקורות ולראליה, והנחונים במומנויות ספרותיות הנשענות על מסורות ספרותיות מסוימות עשויים להבין בביטוי מסוים. יהיו מן הסתם שמתוך גישה פוזיטיביסטית בסיסית הגורסת שאין לנו אלא מה שעניינו רואות, ידבקו באפשרות הראשונה, אולם, חרף הבעייתיות הבסיסית באפשרות השנייה העשויה להציע לכאורה מספר עצום של אפשרויות הבנה, שלחלקן אופי אישי מאוד, סבורים אנו כי אין לבטלה כליל משום שאופני הבנה כאלו עשויים להשפיע על המעתיקים ולהטותם לאופני העתקה מסוימים, ובוודאי תשפיע על הדורשים לשנות ביטויים בכוח דרשנותם. לפיכך, בסופו של דבר, ההבדל בין שתי אפשרויות ההבנה איננו כה חד.

הגישה המוצעת כאן רואה אפשרויות הבנה שונות מובנות בביטוי בהקשריו הידועים. על הפרשן לנסות להציג את מכלול האפשרויות השונות ואולי לייחסן לקהלי יעד מסוימים. יהיו מן הסתם שיבקשו בטיעון הזה את עקבות תפיסתו הלשונית וניתוחיו המפורסמים של לודוויג ויטגנשטיין, שראה את המשמעות נוצרות בתוך ההקשרים הלשוניים הכלליים של שימושיה השונים של השפה.²⁶ ואנו

25. הדוגמה המפורסמת לשימוש מיני היא "האיש כובש את האשה ואין האשה כובשת את האיש" (תנחומא בובר, וישלח, יב, ועוד).

26. ראה בסעיפים הראשונים של ספרו חקירות פילוסופיות (תרגמה: ע' אולמן-מרגלית), ירושלים תשנ"ז, ובמיוחד עמ' 55, § 43.

נוטים להוסיף על כך, כי בסופו של דבר בספרות עסקינן, והשאלה מה אומר ביטוי מסוים קשורה למתח הפשוט המלווה את ההיגדים הספרותיים השונים בין ציון לרימוז.²⁷ כאן מרחב הרימוז גדול מאוד, ויש בניתוחים מהסוג המוצע כאן כדי לומר משהו על יחסי לשון-ספרות בספרות חז"ל, וברבות מהדוגמאות אף לייחד ולאפיין טוב יותר את מדרשי חז"ל כסוגה.

הערת סיום – המודעות לחילופי אותיות ומשמעותם הדרשנית

בדיון דלעיל הועלתה כמה פעמים ההשערה, כי דמיון צורני בין אותיות עשוי להוביל לטעות מעתיקים או לדרשת מילים, ולא תמיד קל להבחין מתי בטעות עסקינן ומתי בדרשה. אינני יכול להצביע על מקורות המגלים מודעות הכרוכה ברגישות מפורשת של חז"ל עצמם לחילופים בין גימ"ל לנו"ן שעמדו בבסיס המאמרים שהובאו בדיון הקודם, אך חילופים בין צמדים אחרים – דל"ת ורי"ש ובי"ת וכ"ף עוררו מאמרי חכמים מפורשים, וניתן לראות על נקלה כי חכמים חשו ברוח של סכנה הנושבת מחילופים שכאלה.

מקור אחד קשור להחלפה בין חדש לחרש, לכם ולבם של תלמידו המיוחד של רבן יוחנן בן זכאי. נביא את הגרסה בבבלי בנוסח הדפוס: "רבי אלעזר בן ערך איקלע להתם, אימשיך בתרייהו איעקך תלמודיה. כי הדר אתא קם למיקרי בספרא: 'החדש הזה לכם' אמר: החרש היה לכם" (בבלי, שבת קמז ע"ב. תרגום: רבי אלעזר בן ערך הזדמן לשם, נמשך אחריהם ונשתכח תלמודו. כאשר חזר ובא עמד לקרוא בספר. היה צריך לקרוא 'החדש הזה לכם', אמר: החרש היה לכם). ברור שהדברים מכוונים בראש ובראשונה נגד רבי אלעזר בן ערך, אישיותו ודרכו,²⁸ אולם בעקיפין מובע כאן החשש, כי בנסיבות מסוימות של שכחת הלימוד מתפתחת קריאה לא נכונה דווקא במקרה של חילופי דל"ת ורי"ש, וכן באותיות דומות אחרות כמו בי"ת וכ"ף. למותר לציין, כי החשש לחילופי האותיות מנוצל כאן לבניית דרשה המעמיקה את הרעיון עצמו, שכן תוצר הטעות "החרש היה לכם"²⁹ איננו משפט נטול משמעות. ברי שיש לראות בו מחאה נגד מי שלבו אטום לשמיעת קול חכמים, ועל כן מן הסתם הגיע לאן שהגיע.

27. על המתח הזה בספרות ראה בפרק הראשון בספרו של ה' ברזל, דרכים בפרשנות החדשה, רמת-גן תש"ן, עמ' 27–82.

28. על כך ראה א' גושן-גוטשטיין, "רבי אלעזר בן ערך סמל ומציאות", יהודים ויהדות בימי בית שני המשנה והתלמוד: מחקרים לכבודו של שמואל ספרא, בעריכת א' אופנהיימר, י' גני ומ' שטרן, ירושלים תשנ"ג, ולעניינו במיוחד עמ' 193–194.

29. בחרנו כאן את גרסת הדפוסים המתבססת על "טעות" מרבית, ולדעתנו זו טעות מכוונת המובילה למדרש. בכ"י ותיקן 108 נכתב: "החדש היה לכם". יהיה מן הסתם מי שיראה בכך גרסה טובה יותר, אך אנו, שלטעיות נשואות עינינו, מעדיפים כמובן את הגרסה שהובאה למעלה. בכ"י מינכן 95 מופיע "החדש היה לכם".

במקום אחר הובע החשש בצורה מפורשת, וזאת בהקשר הלכתי – החלפת דל"ת ברי"ש בקריאת שמע: "שמע ישראל ה' אחד אם את עושה ד' ר' מחריב את כל העולם כולו. כת' 'כי לא תשתחוה לאל אחר' (שמות לד, יד). אם אתה עושה ר' ד' את מחריב את כל העולם" (ויקרא רבה יט ב; עמ' תכב). ובהמשך מדגיש מדרשנו גם את ההרסנות הגלומה בחילופי בי"ת–כ"ף. חילופים אלו שהופיעו גם במעשה רבי אלעזר בן ערך נתפסו כחילופים בעייתיים עד מאוד. ברי שנזהרו בהם בהעתקה, ואפשר שצד של זהירות דבק בהם גם בחילוף לצורך הדרשנות. הרוצה יראה בנאמר כאן אות וסימן למודעות של חכמים לעצמת החילוף, שבמקרה הנידון יוחדה לאותיות מסוימות. מכל מקום, ההזהרה "מחריב את העולם" עשויה לעורר משהו בלב העוסקים במלאכה, מעתיקים ודרשנים גם יחד. האם מקרה הוא שחילופי גימ"ל בנו"ן לא הוצגו כדוגמה כה בעייתית? האם מקרה הוא כי הובילו ליצירתיות לשונית מהסוג שהוצע לעיל? אנו מעדיפים לסיים דיון זה בשאלה.

מה נשתנה: השוואת שני תרגומים להגדה של פסח בארמית חדשה יהודית של עמדיא וזאכו

א. מבוא והשוואה כללית של שתי ההגדות

1. תרגומים להגדות של פסח בלשונות היהודים היו מצויים ברכות מעדות ישראל, כולל באיטלקית-יהודית, באשכנזית-יהודית, בספרדית-יהודית, בערבית-יהודית, בפרסית-יהודית ועוד, לרבות שפות נכריות כגון דנית, הונגרית, טטארית, לטינית, מראטי (הודו), פולנית ועוד.¹ טקס ליל הסדר בגולה, שבו נקראה ההגדה כלילות א' וב' של פסח, היה אירוע דתי מרכזי שבו השתתפה כל המשפחה – גברים, נשים וילדים. לכן התרגום ללשון המדוברת היה חיוני כדי שגם עמי הארצות, הנשים והילדים יבינו את מהלך הסדר. ואמנם בהגדת עמדיא, עמ' יח, כתוב: "וטוב לפרש ההגדה לנשים וילדים כלשונם".² במאמר על מנהגי פסח של יהודי כורדיסטן

* המאמר שימש בסיס להוצאתי בכנס הבין-לאומי השישי לחקר יהודי ספרד והמזרח של משגב ירושלים, שהתקיים בירושלים ב-11-15 ביוני, 2000.

1. לפרטים עיין יערי (מפתח שמות התרגומים ללשונותיהם, עמ' 199-200); יודלוב (מפתח התרגומים, 361-362); בן-מנחם, עמ' 442-465 (מיון ללשונות, עמ' 464), עמ' 518-544 (מיון ללשונות, עמ' 542); עדכון נוסף להגדות בלאדינו עיין רפאל, עמ' 120-154 (הגדות, עמ' 130-131). הגדת עמדיא שיצאה לאור בשנת תשי"ט (עיין לקמן) הספיקה להיכלל בספרו של יערי, עמ' 189, ומספרה 2697. ברשימת התרגומים, שם, עמ' 200, היא מכונה "כורדית-ארמית", וגם בספרו של יודלוב, עמ' 334, מספר 4602, וברשימת התרגומים, עמ' 362, היא מכונה כך.

2. מסתבר שתרגום (חלקי או מלא) של ההגדה ללשון העם הוא מנהג קדום יחסית: "נהגו העם לומר 'הא לחמא ענאי' בלשון ארמית [ולא בלשון קודש] כדי שיבינו הנשים והתינוקות [...] לפי שנתקן בבבל, ולשונם היה ארמית" (כשר, עמ' 107-108). במחזור יוטרי ובהגדות ישנות נזכר הצורך "ללעז" את ראשית ההגדה או כולה: "ויאמרו [...] כל ההגדה בלשון לעז, כדי שיבינו הנשים והקטנים" (שם, עמ' 109). יצוין שמילים ארמיות מסוימות מההגדה או הקשורות בפסח נשארו כמעט ללא שינוי בעברן מארמית ישנה (כוונתי לארמית של תרגום אונקלוס ושל התלמודים) לארמית חדשה, למשל: חמירא = קמירא; חמיעא = קמירא; השתא הכא = אשת אבא; עבדי = אודי; פסחא = פסחא. מעניינים גם השמות האחרים של החג, שבחלקם אולי קדומים מאוד: איד פטיי = חג המצות; אך הנשים העדיפו לכנותו: איד פטיילה = חג התפוקות (מרוב עבודה; השווה שורצולד, עמ' 545: פסח = פאראס סין חשבון = כסף בלי חשבון, 'הרבה הוצאות'); איד קטאאד כמירא = חג ביעור חמץ; בפי

כתוב: "כל ההגדה נקראת בעברית ומיתרגמת לכורדית [=לארמית חדשה]" (עמדי, עמ' 60), ובדומה: "על המשפט 'הָא' (!) לחמא' חוזרים שש פעמים [...] כל אחד גם בארמית [המקורית] וגם בתרגום [לארמית חדשה]" (בראואר, עמ' 236). לאחר קריאת קטע עברי היו קוראים או שרים אותו בלשון המדוברת. בכלל, טקס ליל הסדר היה כרוך במשחקי לצון שונים – חלקם משותפים לעדות אחרות וחלקם מיוחדים ליהודי כורדיסטן – וכל המשפחה השתתפה בהם, בייחוד הילדים.³ כמצופה, חלק מביטויי ההגדה הפכו לחלק מהלשון המדוברת, כמו בלשונות יהודים אחרות. למשל, כאשר מישוה שאינו אהוד כל כך היה מתעטש או, במחילה, פולט נפיחה, היו אומרים לו בהדגשת כל מילה: "עשר מפות מצרים!". עבודה קשה היו מכנים "עבודת פרעה", ואולי גם הביטוי השגור לַכְתָּמָא, "על אחת כמה וכמה", שאול מן ההגדה.⁴ תרגום ההגדה לארמית חדשה היה כמובן בעל פה ועבר מדור לדור בשינויים ובאלתורים מסוימים. לנוסח העברי של ההגדה בכורדיסטן היו ייחודים משלו, אך הם נעלמו או טושטשו אחרי המצאת הדפוס. שרידים של הנוסח הכורדיסטני המקורי עשויים להיות הצורות המצויות בהגדת זאכו, כגון הָא במקום הָא, מְטַבְּלִין במקום מְטַבְּלִין, רְבִי במקום רְבִי, אֶפְיִקוֹמֶן במקום אֶפְיִקוֹמֶן, לְשָׂאֵל במקום לְשָׂאֵל, הִדְבֵּר במקום הִדְבֹּר (שאמנם מצויים לפעמים גם בהגדות בגדד בפרט וספרד בכלל),⁵ והפיוטים כגון "אָמוּנִים עָרְכוּ שִׁבְחָ, לְאֵל וּטְבָחוּ טְבַח,

עניים היה שגור: איד מְשֶׁה קְאֶצִּילָה מְנוֹשָׁה = 'החג של משה (רבנו) הוא מספק לו בעצמו'. גם בפי הגויים הכורדים היו כמה שמות: עֵידָא תַחְלִישְכָא = 'חג המרוו' (משום שידעו שבחג הזה היהודים צורכים הרבה מרור שהכפריים היו מביאים לשוק. בדומה 'יום כיפור' = עֵידָא מִירִישְכָא = 'חג התרגולות', שהיהודים היו קונים לכפרות); עֵידָא נְאֻנִי בִּי־כְנִי = 'חג לחם בלי מלח'; עֵידָא בְּהָאֵרִי = 'חג האביב'; עֵידָא נִיסְאֵנִי = 'חג (חודש) ניסן'.

3. על הלכות פסח בחרוזים בארמית חדשה בניב נירווא מהמאה השבע-עשרה עיין צבר, תפסירים, עמ' תו-תא, המבוססות כפי שהתברר לי לאחרונה על "אזהרות לשבת הגדול של פסח"; עיין, למשל, מחזור מנהג ספרד, עמ' קלד-קלט (עם תרגום ללאדינו); על מנהגים ופולקלור של יהודי כורדיסטן בקשר לפסח עיין בראואר, עמ' 226–244; עמדי, עמ' 58–62; ריבלין, עמ' 50–51.

4. השווה שורצולד, עמ' 548, 551, לביטויים דומים בספרדית-יהודית; אשר לערבית-יהודית עיין הערה 42 להלן; בלנק, עמ' 143: "בערבית יהודי בגדאד דצן dasix 'מגעיל, דוחה', לקוח מראשי התיבות דצ"ך [=דם צפרדע כנים] עד"ש באח"ב".

5. ה"ז, עמ' כח, ל-לא, לב, לו. השווה, למשל, בראואר, עמ' 115: מְטַבְּלִין, רְבִי, לְשָׂאֵל/לְשָׂאֵל [liš'al], אנוס על פי הִדְבֵּר; מחזור אור ודרך, עמ' קל: "הָא (יש אומרים קָהָא, ויש אומרים הָא). לפי בראואר, עמ' 236: "[יהודי כורדיסטן] מבטאים הָא לחמא לדוגמת המלים הָא לְכָם זָרַע (בר' מז, כג)"; יצוין שבה"ע יש רק הָא, אֶפְיִקוֹמֶן, לְשָׂאֵל, הִדְבֹּר, אך מְטַבְּלִין; רְבִי בתרגום לארמית חדשה, אך רְבִי בנוסח העברי! ("ה"ע, עמ' טז, יז, יט, כא, כב, כה). השווה גם כשר, עמ' 192–193: אֶפְיִקוֹמֶן/אֶפְיִקוֹמֶן, לְשָׂאֵל/לְשָׂאֵל. ענייני הנוסח העברי עשויים להשתקף גם דרך התרגום לארמית חדשה; עיין להלן (הערות 10, 45) "מה העדות" = סהדוסא = 'עדות'; "תלמוד לומר" = לופ [ציווי > לי"פ > א"י אל"ף] = 'תלמוד', 'למד'.

ואמרתם זבח פסח הוא לה", ו"אתה גאלת את אבותנו ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה" (בסדר א"ב), שהיו מושרים בהרבה מרץ ואהבה.⁶

2. אחרי העלייה ההמונית של יהודי כורדיסטן לארץ, שניים מחכמי העדה, חכם עלואן אבידני איש עמדיא, ושבתי בן מאיר אלפייא איש זאכו, הוציאו בדפוס את ההגדה, כל אחד בניב ובסגנון המיוחד לו ולעדתו. לא ידוע לי על הגדות בניבים אחרים של ארמית חדשה בכתבי יד או בדפוס,⁷ אך בכרססת של ח"י פולוצקי המנוח יש אזכור של כמה מילים הלקוחות מ"הגדה", ונראה לי על פי הכתיב והניקוד המוכרים לי מתרגומי התנ"ך, שהכוונה לתרגום הגדה בניב יהודי דהו כ שהכין מן הסתם חכם מזרחי-דהוכי לפרופ' יוסף יואל ריבלין המנוח.⁸ ניסיונותי לאתר את ההגדה הזאת לא צלחו עד כה. כשהכנסתי מילים משתי ההגדות הקיימות למילון בארמית חדשה שאני מכין, שמתי לב להרבה שינויים בתרגום, לא רק במילים האופייניות לכל ניב כמצופה, אלא גם לשינויי נוסח אישיים, לתרגומים המבוססים על מדרשים, לתרגומים הרומזים על הווי מקומי, וכיו"ב.⁹ אפשר ללמוד מן התרגום של חכם אבידני שנדפס בשנת תשי"ט על השפעת הלשון המעורבת (Koine), שנוצרה בארץ בעיקר בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, כשהעדות השונות של דוברי ארמית חדשה גרו בשכנות. מבטאה של לשון מעורבת זו הוא של זאכו בעיקר, שהייתה עדה גדולה יחסית. משום כך, אבידני איש עמדיא מתרגם "בית עבדים" בִּיֶּסֶד אֹדֵי bēsid ʾōde (עמ' כב), כרגיל בזאכו (סמ"ך במקום תי"ו רפה), במקום בִּיתִיד אֹדֵי bētid ʾōde הרגיל בעמדיא, ובדומה "עדות" = סְהֶדוּסָא sahdūsa

6. ה"ז, עמ' נב-נג, נח-ס; ה"ע, עמ' מה-מו, נא-נד; השווה גם כהן, הגדה ספרדית, עמ' 82, 86-88; מנצור, עמ' מא-מב, מז-נא. על קדמות הפיוט "אתה גאלת" עיין גולדשמידט, עמ' 94, האומר: "בלי ספק מימי הגאונים הראשונים"; על השיר "אמונים ערכו שבח" כותב גולדשמידט, עמ' 105: "שיר שמחברו חתום בו: אהרן כהן, ולא ידוע מי הוא. כנראה היה בן המאה ה"ט" או ה"ז. יהודי באגדאד (!) (והנוהגים כמנהגם) אומרים שיר זה [...] ויש נוהגים לומר גם את תרגומו הערבי לאחר כל חרוז [...]". על השוואות נוסחי ההגדה במזרח (כולל תימן) ובמערב בכלל עיין גברא, עמ' 202-230; גוגנהיימר, עמ' 4 ואילך; גולדשמיט, עמ' 115 ואילך; כשר, עמ' א ואילך. על התוספות הקדומות והמיוחדות לה"ע עיין סעיף 4(ח).
7. ברשימת כתבי היד ודפוסים בארמית חדשה יהודית המפורטת בצבר, תפסירים, עמ' שמה-שמה, אין שום כתבי יד של הגדה; גם ד"ר יפה ישראלי, החוקרת בשקדנות את ספרות יהודי כורדיסטן הפרסית, מסרה לי בעל פה שלא ידוע לה על תרגומי הגדות בארמית חדשה מכורדיסטן האיראנית, מלבד אי אלו עמודים בכתבי יד. יצרון כאן שלפני זמן מה יצאה קלטת "סדר פסח בנוסח יהודי כורדיסטאן – עמדיה" מפי יוסף צ'אנה; פרטי השוואה ראה בהערות 16, 18, 33, 34 להלן. במפעל מסורות הלשון (עיין פלמן, עמ' 241) יש אמנם הקלטות אחדות של קטעים מההגדה אך הם סתם קריאה מהגדת אבידני ומהגדה בגדאדית (תרצ"ו).
8. ברם, אין ריבלין מזכיר הגדה ברשימת הטקסטים שדהוכי רשם בשבילו; עיין ריבלין, עמ' 76-78.
9. דוגמאות ראה בסעיף 4 להלן.

(עמ' כא) במקום סהדותא¹⁰ sahdūta, אך "לְרִשֶּׁת" נשאר לִירָאָתָא līrāta (עמ' כד), כמצופה בעמדיא.¹¹ למרות ההבדלים האלה ואחרים, התרגומים של אבידני ושל אלפייה משמשים בבואה להגדה של פסח כפי שהובנה בשתי מסורות קרובות, אך גם שונות בפרטים חשובים, המשקפים הבדלים לשוניים ופרשניים של יהודי כורדיסטן העיראקית, בתוספת נופך של השפעת מיזוג הגלויות בישראל.

3. הגדת עמדיא יצאה בשנת תשי"ט, בשלהי תקופת הצנע, במהדורה צנועה בכריכת קרטון רכה ואפילו בלי עמוד שער. היא מכונה "סדר הגדה של פסח עברי-כורדי" [=ארמית חדשה של יהודי עמדיא]. חכם אבידני ייעד אותה לשימושם של בני עדתו, ולכן היא פותחת מיד ובלי הקדמות במצוות ביעור חמץ. לעומתה, הגדת זאכו יצאה בשנת תשמ"ו במהדורה מפוארת יחסית ובכריכה קשה. היא מכונה "הגדה של פסח בשפה כורדית זאכוית" [=ארמית חדשה של יהודי זאכו]. לאחר עמוד השער בא תצלום של המתרגם חכם שבתאי אלפייה, כתב המלצה של הרב מרדכי אליהו, שהיה אז הרב הראשי הספרדי, ומבוא. נראה שאלפייה הבין, שבישראל של 1986, כשכבר לא היו הרבה יהודי כורדיסטן הזקוקים להגדה בתרגום לארמית חדשה, לא יהא להגדה שימוש רב, והיא תהיה לכל היותר מעין מהדורת מזכרת דידקטית לכל דכפין מבני העדה ומחוצה לה. ואמנם הסיבה היחידה למהדורתו היא כדבריו: "עם עליית יהודי זאכו לישראל היה חשש ששפה זו תשתכח מבני העדה, ולכן עם כל הקשיים שִנְסַתִי את מותני לעסוק בעבודת קודש זו [...]" ("ה'ז', עמ' ז). לכן הוא הוסיף לה את המבוא ובו לָקַט ידיעות על יהדות זאכו ועל מנהגי פסח המיוחדים לה (עמ' ט-יח), ומיד אחריו דף שער שני המכריז: "הַגָּדָה [!] דִּיד פִּסְחָא". יצוין כאן, שחכם אבידני איש עמדיא היה אולי האחרון בגדולי חכמי ישראל בכורדיסטן, איש אשכולות, מקובל ובעל ידע רב במסורות עדתו.¹² הן התרגום ולשונו השמרנית והן הכתיב המרבה באמות קריאה מעידים על קשר מובהק עם כתבי יד מהמאה השש-

10. מעניין לציין שבשתי ההגדות העדות (כך בשתי ההגדות בנוסח העברי) מתורגמת כאילו הייתה העדות, לשון יחיד, אולי משום שהמתרגמים אינם מבחינים תמיד בין מבטא החולם לשוורק, אך בהגדה ספרדית מצאתי העדות המתורגמת ביחיד: "טיסטאמינטו" (עמ' 22), אך בשאר ההגדות: העדות/העדות, ותרגומה ברבים, למשל: שְהָאִיד [=עֵדִים!] בהגדת יהודי בבל (מנצור, עמ' כ). שמה בהגדה הכורדיסטנית המקורית (עניין לעיל) הייתה המילה מנוקדת העדות והתרגום סהדותא הוא שריד עדות לכך?

11. פרטים נוספים על דקדוק ראה בסעיף 5 להלן והערה 26.

12. השווה ריבלין, עמ' 83: "משפחת אבידני מוצאה אף הוא מגירא [...] ממשפחה זו, שהייתה מפורסמת כמשפחת רבנים וחכמים בכורדיסטן, יצאו ארבעת החכמים של עמידיה. בנו של ר' שמעון אבידני הוא חכם עלואן אבידני [...] שגם הוא היה חכם נכבד בעל מידות ואיש תרומות [...]". נראה לי שהגדת עמדיא שמרנית יותר גם משום שהעיר הייתה בראש צוק ומבודדת יותר מזאכו, בעוד שזאכו הייתה נגישה יותר ויושבת סמוך לנהר, ולכן קשורה יותר למרכזי היהדות בעיראק (מוצל, בגדאד) והושפעה מהם.

עשרה הכתובים בניבי ארמית חדשה של נירווא ועמדיא. לעומתו, חכם שבתאי אלפייה היה בעל ידע שטחי, אך אביו חכם מאיר אלפייה היה רב ידוע וחיבר ספר קבלה בשם "משא גיא חזיון"¹³ ופיוטים שונים. הכתיב שלו לרוב חסר אמות קריאה, במיוחד אל"ף אמצעית לציון תנועה ארוכה (ומוטעמת), המצוינת לרוב רק בקמץ, ונראה שאינו קשור במסורת כתיב כמו זו שנוקט חכם אבידני.

4. חכם אבידני מפגין יצירתיות ולעתים חורג מתרגום מילולי ומוסיף תוספות משלו.

א. דברי-עידוד, ברכות וכיו"ב, שהיה אומר עורך הסדר לשאר הקרואים, למשל: כוֹרָא אֱלוֹךְ = 'יֵשֶׁר כּוּחַךְ', 'תִּזְכֶּה!' (מילולית 'יהי [מזלך] לכן עליך!'); אָמִיר בִּיסוֹךְ (עמ' כב) = 'ייבנה ביתך, תודה רבה'; אחרי סדרת השאלות "על שום מה?" (עמ' מה, מז) מופיעה בתרגום המילה בְּכָבוֹד השאולה מעברית, במשמע 'התכבד, בבקשה', שנאמרת בדרך כלל למוזמנים לעלות לתורה וכיו"ב,¹⁴ אך כאן היא נאמרת על ידי מְרִיפ־סָחָא, "מר פסח", בעל הבית המנהל את הסדר בעצמו או על ידי הממונה מטעמו, שהיה שואל כל שאלה ומזמין את אחד האורחים לענות או לקרוא את התשובה שבהגדה.

ב. הסברים: "לשנה הבאה" = שְׁאֵלָאן לְשָׁתָד אָסִיא (עמ' טז) = 'יהי רצון [אינשללה] בשנה הבאה';¹⁵ "לבן בקש לעקור את הכול" = לְאָקְרָא אֱלִיד וְרִידָא פְּלִי (עמ' כה) = 'לעקור את השורש כולו'; "סבוני כדבורים" = מִךְ דְּבוֹרֵי שְׁהָרָאִי (עמ' סד) = 'כדבורים מרעילות'; "ההרים רקדו כאילים" = טוֹרָאִי רָקְדְּלוּ מוֹךְ בְּרָאִי פִּיכִי = 'כאיילי בר'. לא ברורה לי הסיבה לשימוש בשתי מילים נרדפות בכל תרגום של "בזרוע נטויה", בְּד וְנִידָא וּבִסְכָּא פְּרִיסְתָּא (עמ' יח ואילך), ואולי עשה כך משום שחשב שאחת אינה ידועה והוסיף גם את האחרת (ואמנם בסכא אינה ידועה בזאכו, ובקלטת סדר פסח של עמדיא יש רק בסכא). ובדומה, "לים סוף" = לְיָאֲמִיד בְּחִיר קְלִזִּם, הוסיף בחר הידועה מזאכו ליאמא הרגילה בעמדיא.

ג. לשון נקייה: "דִּבֵּר פרעה הרשע למחות את שמם" = מְחַוִּילִי וּמְרִיילִי לְמַחְחִי אֱלִיד שְׁמִד גִּיאִי (עמ' נא) = 'דיבר ויעץ למחות את שם עצמו'.

ד. פירוש מדרשי או מעין-מדרשי: "מסובין בבני ברק" = תְּבִי בְּד סְפִיָּאִסִיד אֲבִרִיסִם = 'מסובין על כריות משי', על פי הפירוש "ובח פסח" של יצחק אברבנאל:¹⁶ "והברק יאמר על מראה המשי המבריק לעינים, כי על הכלים ההם היו

13. פורסם על ידי בנו, ירושלים תשכ"ה; עיין ה"ז, עמ' יג.

14. מוטעמת בדרך כלל במלעיל: baxávođ כמו בספרדית-יהודית, וגם משמעה והקשריה זהים.

15. השווה אותה התוספת בתרגום ראשית הפיוט "אסדר תכא" בסעף 5 להלן.

16. אותו התרגום מצוי גם בקלטת עמדיא של מר צ'ונָה, ונראה שהיה די מקובל בעמדיא (אך לא ידוע בזאכו!). על מקורו עיין הגדה של פסח עם ילקוט ראשונים ואחרונים, בני ברק תשמ"ה, עמ' 41; השווה בהגדה ספרדית (עמ' 21): אֱלִמְאֻדָּאס דִּי סִידָה (= 'כריות משי'); עמית' פרופ'

מסובין"; "ויקמת מלך מצרים" = מכופלי = נצטרע' על פי רש"י (ושמות רבה) לפסוק (שמות ב, כג); ¹⁷ "מעם לועז" = מן קום קויא ולא גמחאפיוא לישניד קדש = 'מעם עז ולא היה מדבר לשון קודש'; "אין מפטיירין אחר הפסח אפיקומן" = לא אכלי בסיר מצה משמרת גו מינדי אלא מאי = 'לא יאכלו אחר [אכילת] מצה משומרת שום דבר מלבד מים'.¹⁸

ה. תרגום המשקף פולקלור מקומי: "אסרו חג בעבותים" = יסורון כגא ודענא פד רסתפניאסא (עמ' סה) = 'קשרו חוג ריקודים וחתונה בחבלים עבים' (=שילוב ידיים בזמן ריקוד, מעין שרשרת) – פירוש מקומי בהשפעת משחק מילים בין חג וכגא (xigga), שיש להן אותו גיזרון, ולא מצאתי כך אצל אחרים; ¹⁹ "עוג מלך הבשן" = חפומיד פניסתאני (ה"ע, עמ' סו) = 'מלך אזורי הבר' (?) ²⁰ / חפומת זוזן (ה"ז, עמ' פו) = אזור מרעה בכורדיסטן; וכן, "לבן הארמי" = ארמניא = 'ארמני' (וכך בתרגומי המקרא); ²¹ "דצ"ך עד"ש באח"ב" = טלוכי מופיסי גו! [תנורא (ה"ע, עמ' לו) = 'עדשים מבושלים' (במשך הלילה כחמין של שבת) כתנור / טלוכי מבושלי גו קוקה (ה"ז, עמ' מה) = 'עדשים מבושלים בסיר קטן'; ²² "בקרב קדושים תתהלל" = אסת מהלהולי, שאין משמעו 'לשבח' (to praise), אלא 'להשמיע קולות צהלה' (to ululate), שהוא מן הסתם המשמע הקדום של להלל וגם ליילל ומשקף בוודאי את ההווי המקומי.²³

יצחק אבישור מסר לי בעל פה על הימצאות תרגום דומה בהגדות חלב (סוריה) ומוצל (צפון עיראק, הסמוכה לעמדיא ולזאכו): מכבדא אל תריר. ספר מגיד דבריו (הגדת גרבה), עמ' ט/ב מתרגם: ולאד ברק = 'ילדי ברק'.

17. השווה ממך, עמ' 302: ונבראס צלטאן מאצר.

18. כך גם בקלטת סדר פסח של עמדיא, אך במקום מצה משומרת שומעים בבירור מצה משמרת – שמא רמז למנהג לשמור חתיכת מצה בכיס מתוך אמונה שהיא שומרת על נושאייה מפני פורעניות; השווה ברואר, עמ' 243. ולא מצאתי הזכרת מצה משומרת מפורשות אצל אחרים; עיין, למשל, מנצור (עמ' כ): לים יאכלון בעד אל פסח שיי מן אפנואפי = 'לא יאכלו אחר הפסח דבר מהפרות' (?); הגדה ספרדית (עמ' 22): נון איספאטיראין דיספואיס די קרבן פסח מאניראס די מאנג'אריס; גרינפעלד (עמ' עא): "אחר הפסח" [=] נאכ'ן קרבן פסח.

19. אך השווה מנצור, עמ' סו: ארכטו אל חג (קרבאן) בל קנאניב; מבוסס על רש"י ותרגום אונקלוס: כפתו טליא לנכסת חגא בשלשלן. אחרים מתרגמים מילולית; עיין, למשל, ממך, עמ' 293: רבטו לעיד בצראיט [=شرايط 'סרטים, חבלים].

20. לפי הצעת ד"ר חזי מוצפי, מכורדית: פיבי = 'מדברי, בר, פראי' + סתאן = 'מקום'; השווה סעיף (ב) לעיל: כראני פיבי = 'אליס' = 'אייליס', 'צאן בר'.

21. עיין צבר, בראשית, עמ' לה; צבר, החומש, עמ' 114.

22. לא מצאתי דומה אצל אחרים; ועיין ממך, עמ' 316: דצך עדש "Mnemonic words such as cannot be translated" באחב), ושם זו רק מסורת מקומית. יש אמנם פירושים שונים לראשי התיבות, אך לא "תרגום". ייתכן שמקורו בערבית יהודית, שבה המילה עד"ש (השווה ערבית עדס) נתפרשה (בהיתולי?) כ"עדשים".

23. השווה הלאהל באותו משמע בלשון ערבית יהודי בגדאד; בלנך, עמ' 58.

ו. עם זאת, יש היקרויות של תרגום משועבד: "הלילה הזה" = לִילִי אֲדִיא (ה"ע) / לִילִי אוֹהֶא (ה"ז) וצריך להיות: אֲדִלֶל (לשון יהודי זאכו: אֲזִלֶל) / או לִילִי. סדר מילים הפוך – "פעם אחת" = נִקְלָא כָא (ה"ז) / גֵּרָא כָא (ה"ע) במקום כא נקלא / כא גרא שהוא הסדר המקובל; "ויהי שם לגוי גדול" = מִלְתָּא אוֹרָא (ה"ע, עמ' כו) = 'אומה גדול', אין התאמה במין הדקדוקי, אך בה"ז יש התאמה במין: מִלְתָּא רַפְתָּא (עמ' לט); "אין אנחנו [ה"ז] / אנו [ה"ע] מְטַבְּלִין" = לִיס אַכְנָן גִּטְמֶשֶׁךְ (ה"ז) / לָא אַכְנִי גִטְבֶּלֶךְ (ה"ע); וצריך להיות: אכנן לא גטמשך; לִיס [> לִית], כמו אין, משמשת רק לשלילת מציאות דבר כלשהו, אך לא לשלילת פועל. מעניין גם לציין שהפועל טב"ל השאול מעברית (כנראה דרך ערבית-יהודית בגלל הביטוי הדגושה [השווה טַבְּיִלָּה = מְקוֹוֶה]) והמשמש בה"ע במשמע to dip (השווה גם עמ' ו: "בד כרפס טבולין"), מצוי גם בלשון יהודי זאכו, אך רק במשמע 'לטבול לצרכי טהרה', לכן העדיף המתרגם את השורש טמ"ש במקומו.

ז. תרגום המבוסס כנראה על קריאה או על הבנה מוטעית: "היו ישראל מְצִינִים" = מְגֻפְּי (ה"ע, עמ' כו) = 'מזוינים', שמא בגלל הדמיון בצליל שתי המילים או שמא זה מעין מדרש בהשפעת "וחמושים יצאו בני ישראל" (שמות יג, יח).²⁴

ח. הגדת עמדיא כוללת כמובן הרבה מילים ששייכות לאוצר המילים הכללי של ארמית חדשה, אך יש בה כמצופה גם מילים וצורות דקדוקיות שלא היו ידועות, נדירות, או שאינן אופייניות לניבים במקומות אחרים, כולל אפילו זאכו שהייתה קרובה לה יחסית. להלן מבחר קטן: סָאֵלָא (עמ' ה) 'סל' < 'מגש' < 'שולחן';²⁵ שָאֵלָאן (עמ' ה) = 'אם ירצה ה'', 'אינשללה'; אֲדָנָא (עמ' ו) = 'שולחן חגיגי', פתורא במקור הארמי הישן; כְּלוּלָא = 'הילולא'; גִּזְיָנִי (עמ' ו; ממקור תורכי) = 'נעימין'; מְלָאֲלִי (עמ' ח; מסורית: מנתא) = 'מיתרים', 'נימין'; קְלָאן (עמ' יט) = 'הרי'; גֵּרָאן (עמ' כו; > כורדית) = 'מְרֶעָה'; מְתוֹנְכֶלוּ (עמ' כט; מארמית ישנה: אתאנח) = 'ויאנחו'; טַמְבָּנָא (עמ' מ; מכורדית) = 'מצולה'; לְמִתְגֻזִּי (עמ' מח; מערבית: תא(נ)ג = 'תג', 'כתר') = 'לקלס' = 'לכתור כתרים'. כמצופה, אפילו מובנה של מילה רגילה הנמצאת בשני ניבים שונים עשוי להיות שונה למדי בכל אחד מהם, למשל מילת היחס מן פירושה גם 'מן' וגם 'עם' בלשון יהודי עמדיא, אך בלשון יהודי זאכו פירושה רק 'מן', כפי שמשתקף היטב מן התרגום: "יָרְדוּ עִמּוֹ [...] רבבות, מהם מלאכי אש וכו'" = פוּשְׁלוּ מִנִּי [...] רֹבְיָ מְלָאכִי, מְזוּהָן [...] (ה"ע,

24. לפרטים עיין צבר, מדרשים, עמ' 126.

25. המילה נזכרת אצל כרואר בקשרים שונים בעניין הפסח: "את המצות הנאפות מן העומר הראשון קוראים בשם סָאֵלָא ושוברים עליה [!] עד שבועות" (עמ' 229); גם קצרת ליל הסדר נקראת בעמדיא בשם זה: סַל פִּסְתָּא (עמ' 243); תיאורו: "זוהי קצרת [!] מעשה נצרים, העומדת על עמוד בעל שלוש רגלים ומקושטת בענפ[ים], סִיפִי [=תְּרָבוּת], ועליה מונח ספר. כל אורח, כשהוא נכנס, מרים את הקערה ומנשק לספר לאמור: סְלוּכוֹן בִּרְכָא – פסחכם ברוך" (עמ' 234).

עמ' לב), אך בה"ז (עמ' מג): כושלו אָמִי [...] רַפְּתָא, מְנוּהוּן; "הקטנים עם הגדולים" = אֵן זְאֹרִי מִיַּד אֲרִי (ה"ע, עמ' ס) / זְוִרִי אֶמֶת רוּיִי (ה"ז, עמ' פ). מכל ניב אפשר ללמוד לא מעט על ניבים אחרים. למשל, המילה המציינת "רעידת אדמה" בזאכו היא רוזאנא ולהלכה עשויים להיות לה שלושה מקורות: (א) *חַרְדָּנָא, ואמנם יש פועל הר"ד (חילופי ה/ח אפשריים!), 'לרעוד', במיוחד אדמה או בית; (ב) *נִוְדָנָא, שהיא המילה בסורית עתיקה ל'רעידת אדמה' (חילופי למנ"ר מצויים); (ג) *רַעְדָּנָא, מהשורש רע"ד; ברם השורש הזה בארמית חדשה פירושו 'להיות טרי, רענן' והשורש הנפוץ בשביל "לרעוד" הוא רא"ל; לכן הנטייה הייתה לקבל את *נִוְדָנָא/*הרודנא (א/ב) כמקור המתקבל יותר על הדעת. ברם, הכתיב רַאֲוִדָּנָא בה"ע (עמ' לג, פעמיים!) = חֲלָלָהּ, מכריע את הכף לטובת *רַעְדָּנָא.

5. השפעת העברית (וארמית יהודית ישנה) ניכרת בכל תחומי הדקדוק במידה זו או אחרת, כדלקמן:

א. בניקוד הגרוניות בחטף במקום שדרוש שווא נח בארמית חדשה: וַעֲדַת = waʿdit (ה"ז, עמ' לא), מַחְכֻּיִת = maḥkōyit (ה"ז, עמ' לא), זְאֵלִי = zeʿle (ה"ז, עמ' מא).
 ב. בשתי ההגדות אין עקיבות בניקוד התנועות קמץ ופתח: אֶקָא = ʾāqa 'דחק' (ה"ז, עמ' מא); שורוק וחולם: יְלוֹנְכִי = yalunke (ה"ז, עמ' לא), גו = go 'ב-', in (ה"ע, עמ' לו); סגול וצירה: מַחְכֻּיִת מַפְקַת = maḥkōyit mpāqit (ה"ז, עמ' לא).
 ג. הדגש: אִי־הִמְצֵאוֹתוֹ באחת מאותיות בגדכפ"ת אינה מציינת מבטא רפה בהכרח, למשל: דִּיד = dīd 'של' (למשל ה"ז, עמ' כג; ה"ע, עמ' כ), כוֹדַךְ = kodax 'כמו' (ה"ז, עמ' לט), אולי בהשפעת מבטא גד"ת בישראל שהגיתן אחידה בין שיש בהן דגש ובין שאין. בדומה, דיגוש הדל"ת של הגדה בדף השער השני של ה"ז (עמ' יט) הִגְדָּה דִּיד פִּסְחָא היא בהשפעת העברית הישראלית, כי מבטאה המקורי בזאכו היה haggāza²⁶. מאידך, יש דגשים מיותרים ולא ברור לי אם יש להם תפקיד פונטי כלשהו, למשל: קְוִילוֹ = qwēlu (ה"ע, עמ' כז); מְצוּיִי = miṣwāye (ה"ז, עמ' לט); גִּזָּב = gāzab (ה"ז, עמ' לט); דִּשְׁמֵן = dižmin (ה"ז, עמ' סא; פעמים אחדות); אֶקָא = ʾāqa 'דחק' (> א"ע עקא).

26. בלשון הדיבור של יהודי זאכו (הן במילים ממורשת ארמית והן במילים עבריות בקריאה ובדיבור) ד רפה מבוטאת כמו ז, ות' רפה מבוטאת כמו ס. מאידך, בפי יהודי עמדיא ד רפה (d) ד (d) רת רפה נשארה ֵ (t=ā), אך אין עקביות בכתיב: בה"ע יש הרבה מקרים של ס במקום ת (ראה דוגמאות לעיל), כנראה בהשפעת הלשון המעורבת בישראל, ואילו בה"ז יש לא מעט מקרים של ת במקום ס, בעיקר במילים ידועות מקבילות מעברית או מארמית ישנה: אית במקום אֵס, "יש" (עמ' כא, כג); שבתא במקום שבסא, "שבת" (עמ' כא, נא); ביתא במקום ביסא, "בית" (עמ' כג, לג, נט); בתר במקום בסר, "אַחֲרָ" (עמ' לג). כמוכן, מילים עבריות שומרות על כתיבן כמקובל בעברית: הגדה [haggāza] (עמ' יט), רשות [rāšus] (עמ' כא, כג).

ד. השפעת העברית הישראלית ניכרת לפעמים גם בכתיב: $baska = \text{בַּסְקָא}$ (ה"ע, עמ' לא), אך בַּסְכָּא (ה"ז, עמ' לד) 'זרוע'; בדומה, בה"ז ג' $j = \text{צ}'$, $\check{c} =$ בעוד שבה"ע ובכתבי יד מסורתיים ג' $\check{g} = \text{ג}$ (כמו ג ערבית), ואילו את j/\check{c} מציינת ג. ג פשוטה בשתי ההגדות מציינת g/\check{g} ללא הבחנה. ז מציינת z/\check{z} (פשוטה ונחצית), בעוד שבכתבי יד מסורתיים $z = \check{z}$.

ה. פה ושם ח מציינת x, בוודאי בהשפעת הנוסח העברי (ומבטא ח בישראל כ-x): חמוצי 'חמוצים' (ה"ז, עמ' כז); חמשא, חמשי 'חמש, חמישים' (ה"ז, עמ' מט).

ו. ובדומה ש במקום ס: כשפרי ksapri 'ישפרו' (ה"ז, עמ' סב-סג).

ז. בדומה, החילוף התכופ בין ה"א ואל"ף בסוף מילה לציון התנועה a, למשל: "חמירא וחמיעא" = כמירא כמירא (ה"ז, עמ' כא), "יום טוב [...] שבת" = איזה [...] שפּתָא (שם, שם), "ברוך המקום ברוך הוא" = מבורכה אלהא²⁷ מבורכא אהוא (ה"ע, עמ' כ); שים לב להשפעת הוא על אהוא āhu והשווה יביא yāvi = (ה"ע, עמ' ה; > א"ע יהבין) 'יתנו'.

ח. גם בשאלות צורנים עבריים: "שועת עניים" = צרכט פקירים (ה"ז, עמ' צא), בסיומת עברית,²⁸ אך ה"ע (עמ' ע): פקירי (סיומת ארמית). עם זאת, מילים עבריות שאולות עשויות לקבל צורן ארמי: מצויי mišwāye 'מצוות'.

ט. בתחום המילון: "ולך לבדך אנחנו מודים" = ואלוך למנושוך אכניי! [גפישך מודה]²⁹, אך בה"ז יש שאלה מערבית: וטלוך מנושוך אכנן כשפרכני (ה"ז, עמ' פט); "מציל עני מחזק ממנו, דל ואביון מגוולו" = גמכאלין עני מן קביא מני, ועני ומספינא מגד גזאלי (ה"ע, עמ' ע; גם עני וגם גזל שאלות מערבית); "בפי ישרים [...] צדיקים [...] חסידים [...] קדושים" = הקאנאריי [...] צדיקים [...] חסידים [...] מקודשי (ה"ע, עמ' ע) / רצט [...] צדיקים [...] חסידים [...] מקודשי (ה"ז, עמ' צ"א).

ב. שינויי נוסח

להלן יידונו שינויי נוסח לפי סדר מקומם בהגדה ורק כאלה שיש בהם עניין לשוני, במיוחד לחוקרי ארמית חדשה, או כאלה שיש בהם עניין תוכני. ה"ע, כאמור, מתחילה בהלכות בדיקת חמץ וברכתו ובסדר עירוב תבשילין וברכתו, והם מופיעים

27. הניקוד כאן ובמקומות אחרים (למשל עמ' כא) תמוה בארמית יהודי עמדיא ומזכיר את המבטא של יהודי אזרבייג'אן ilha, אך הכתיב אלהא רגיל יותר (השווה עמ' כא, כט, ל). נראה לי שהניקוד בשווא אלהא אינו מעיד על חוסר תנועה אלא על מבטא השווא כתנועה a, גם באמצע המילה; השווה צבר, בראשית, עמ' טז: מרָטָבִי = martabe.

28. בדומה לנאר: נראנים, "שוטים" בידיש, על דרך רב > רבנים; והשווה לאדרון: לאדרונים, "גנבים" בספרדית-יהודית > ספרדית ladron + סיומת עברית, בדומה לחכם, חכמים.

29. אותו הביטוי ממש נמצא גם במדרשי נירווא; עיין צבר, מדרשים, עמ' 93: (יהודה) דרסאד פשליה מודה = (יהודה) מיד הודה'.

רק במקור הארמי בלי תרגום לארמית חדשה. עם זאת, ה"ז מתחילה קודם בהלכות עירוב ורק לאחריהן מופיע סדר בדיקת חמץ, וכולם מתורגמים לארמית חדשה, עמוד מקור מול עמוד תרגום. לדוגמה (עמ' כ-כא): (מקור) כל חמירא וחמיעא דאיכא ברשותי, דלא חזיתיה, ודלא ביערתיה, ליכטיל ולהוי כעפרא דארעא = (תרגום) כְּלִי כְּמִירָא כְּמִיָּאָה³⁰ דִּיד אִית בְּרִשׁוֹת דִּידִי, דִּיד לֹא קֶסֶם־בְּזַנִּי, דִּיד לֹא קֶסֶם־קֶטָאֲנִי, הָוִי בְּטִילָא מוֹךְ אֶפְר אַרְאָה.

התרגום אינו עקיב: בברכה הראשונה (עמ' כא) "ביערתיה" מתורגם קם קטאני = 'הַכְרַתִּיו', 'קטעתיו' אך וקם מְקֻזִּי [= > ארמית ישנה: שורש יק"ד] = 'שְׁרַפְתִּיו' בברכה השנייה (עמ' כג). נראה לי שזה בהשפעת שם המנהג: הטקס ידוע בשם קְטָאֲתָא כְּמִירָא = 'כריתת (קטיעת) חמץ', וגם כאחד משמות החג.³¹

אחר כך ה"ע ממשיכה בתיאור סדר הקערה, כולל ציור הקערה וט"ו המילים המסכמות את הסדר – קדש ורחץ וכו'. מיד אחריהן מופיעה תרכובת של שני פיוטים: "שירה לאל מצוי"³², משולב בפיוט "יגדל אלהים חי וישתבח". אחרי החרוז הראשון של "יגדל" הנגמר ב"נמצא ואין עת אל מציאותו", מופיע החרוז "שירה לאל מצוי מאד נעלה(!)", על כל ברכה רם ולתהלה", וכך כמעט עד סופו. כל אלה מופיעים רק במקור בלי תרגום לארמית חדשה. אחרי כל אלה מופיעים בה"ע שני פיוטים בארמית ישנה, והם: (א) אֶסְדֵּר תְּכָא למלכתא ומלכא, דִּי־הִכִּין אורכא לכוליהון עלמין; (ב) פיוט לליל ב' שקשור בברכת הטל והמתחיל ב"בְּרִיכוּ בְּרִכְתָּא, וִי־הִכִּין תושב־הַתָּא, לְמִקְרָא סְתִימָתָא, דְּנִהָרָא בְּרִישָׁא: לְנִחָתָא טָלָא, מֵאֲבָא דְלַעִילָא, וּמֵאֲמָא דְכוּלָּא[!], וּלְעֵמָא פְּרִישָׁא" (עמ' ה-יב). הפיוטים קבליים במובהק כפי שאפשר לראות כבר בתחילתם ובהמשכם, הכולל חרוזים מעין: מרור לאתערא, קלפין לתברא, רוגזין לטמרא, בנוקבא דתהומין / רעיא מהימנא, ואחתיה מטרונה, אתיין בנגונא, במזמוטי קיימין / רבונא דעלמין, אנהר עינין אטימין, בראזין[!] סתימין, דמתאמרין בלחישא. שני הפיוטים מתורגמים לארמית חדשה, והנה התרגום לבית הראשון: מְרֻזְדָּנָא סָאֵלָא, טָלָא חֲפֻמָּתָא וּחֲפֻמָּא, שָׁאֵלָאן יָבִיא בְּסִימוּסָא, לְכוּלוּ עוֹלָמִי / מְבִרְכוּן בְּרָכָה, וְהִלּוּן תְּצַבִּיחִי, טָלָא דִי סְרוּכָאֲנִי דִּילָא כְּתֻמָּתָא, דְּמִבְהָרָא בְּדִ קְמָאִי / לְמַכּוּשֵׁי כוֹנֵב, מִן בָּאֲבָא אֱלִיא, וּמִן יָמֹד כְּלוּ, וּלְקוּם פְּרִישָׁא. שני הפיוטים אינם ידועים לי כלל ממסורת זאכו, אך עמדי (אשר כשמו כן הוא, בן עמדיא, כמו אבידני) מזכיר את הראשון במפורש (עמ' 59): "האחראי לעריכה

30. השמטת וי"ו החיבור כאן ובעמ' כג די רגילה בתרגומים לארמית חדשה; השווה צבר, בראשית, עמ' לא.

31. עיין הערה 2 לעיל.

32. עיין דרידזון, פיוט מספר 1020 (ג, עמ' 454): "על י"ג עקרים, סימן שלמה בן מזל טוב חזק". על השיר "יגדל" עיין שם, פיוט מספר 195 (עמ' 266). אין דרידזון מציין שום מקור שמשלב את שני הפיוטים ביחד, ורק מזכיר: "ויש מנהגים שמוסיפים על חרוז ט"ו: 'תורת משה אמת ונבואתו ברוך עדי עד שם תהלתו'", המופיע אמנם גם בה"ע.

מתחיל בסידור הקערה, ובני הבית אומרים באותה שעה את הפיוט 'אסדר תכא' מאת ר' יעקב חביבה, הכתוב ארמית, ומתרגמים אותו לכוורית. הפיוט ותרגומו מצויים אף בקלטת סדר פסח של עמדיא. התרגום דומה לזה של אבידני אך אינו זהה לו,³³ דבר המעיד שהוא פיוט שגור בין יהודי עמדיא ותרגומו מאולתר על ידי החכמים.³⁴ יערי אינו אומר דבר על מקור שני הפיוטים הארמיים בראשית ה"ע, אך על מקור שאר התוספות הוא כותב (עמ' 189): "כולל[ת] כל ההוספות הנזכרות בסידור רב סעדיה והנהוגות עד היום בתימן ובגירבה; [יש בה גם] תוספת בקידוש (בחר בנו ויגדלנו, רצה בנו ויפארנו, תרומה הבדילנו מכל גויי הארץ, וכו'); אמרו רבותינו; ומנין שנתן לנו את ממונם". בדקתי את המקורות של יערי,³⁵ ואין הפיוטים מופיעים בהם או בכל הגדה אחרת שבדקתי. יודלוב (עמ' 334, הגדה מספר 4602) מזכיר את ההגדה של אבידני ורומז למקורות השירים והתוספות, לבד משני הפיוטים דידן, מה שמעיד שלא ידע מה מקורם. גם באוצר השירה של דוידזון, וב"אוהל דוד" של ד' ששון, אין זכר לשני הפיוטים או לר' יעקב חביבה. נראה ש"חביבה" היה סתם כינוי חיבה, כי ברשימת פייטני כורדיסטן של אברהם בן-יעקב נזכר "הרב יעקב ברזאני, שחי במאה ה'י"ז או ה'י"ח" כמחבר הפיוט "אסדר תכא למלכתא ומלכא" (הנמצא בכ"י קולומביה, דף 33).³⁶ הפיוט השני המתחיל ב"ברכי ברכתא" – אף הוא מיוחס לפייטן מכורדיסטן והוא "הרב בנימין ב"ר אפרים זאבי, חי כנראה בכורדיסטאן העראקית במאה ה'י"ז או ה'י"ח". הפיוט נמצא בכ"י קולומביה, דף 35, ובכ"י עלוואן אבידאני[!].³⁷ הפיוט היחיד שמצאתי באי אילו הגדות או במחזורי פסח הכוללים הגדות הוא הפיוט הארמי דלקמן: "אסדר שבחא בלילא דפסחא",³⁸ השונה מאוד מ"אסדר תכא", וכן הפיוט לחג הפסח

33. למשל, אבידני, כדרכו (עיין לעיל), "משפר" את תרגומו בשבצו מילים נוספות לתרגום המילולי, למשל: "כסא דתנחומין" = קטכיד דולכושיי ולבא בסימא = 'כוס תנחומין ולב שמח' (עמ' ט); "ישכלל קרתא" = שלאן ה'יא היא מ'אסיסלא מ'אסי ואמ'רא = 'יהי רצון, מהר מהר יכונן את עירו ותיבנה' (שם), שאינן בקלטת של צ'ונה; שוני מעניין אחר הוא תרגום "ב'מ'א נ'טילו" (ה"ע, עמ' ו) = ב'ד מ'א מ'כללון (אבידני) / mnátlun [= מ'נטלון] (צ'ונה); וגם בגוף ההגדה, למשל: א'פלו (ה"ע, עמ' יח) = א'פלו (אבידני) / lāwun [= ל'וון] (צ'ונה).

34. שאר הפיוטים בראשית ה"ע אינם כלולים בקלטת. היא מתחילה ב"הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו. יאמרו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר" וכו', הלקוח מראשית תפילת ערבית ליום טוב של פסח שחל בחול; עיין למשל מחזור אור ודרך, עמ' 78–80.

35. עיין למשל ספר מגיד דבריו (עמ' כו/ב), גברא (עמ' 202–205), שאמנם כוללים את התוספות לקידוש ואחרות, אך לא את הפיוטים הארמיים האמורים. גם ברשימת הפיוטים של גולדשמידט (עמ' 88–99) ושל כשר (עמ' 188–192) אין הם נזכרים.

36. בן-יעקב, עמ' 157.

37. בן-יעקב, עמ' 156.

38. עיין למשל מחזור מועדי ה', עמ' קל; מחזור מנהג ספרד, עמ' קמ"ה; ספר חמדת ימים, ג, עמ' כד-כה. ומעניינים מאוד דברי גולדשמידט (עמ' 88) על פיוטי ההגדה: "לתמהוננו אין בידינו

המתחיל כך: "מרא שמיא התרוממת, ברכו יתירא דקמייתא ותנייתא, לתברא כתרין דמסאבותא, דהור אחידין בקטנותא" (שער השירים, עמ' 41–45), הדומה לו רק במקצת.³⁹

התרגום בארמית חדשה מעיד בעליל על ניב יהודי עמדיא, למשל: המילים סָאֵלָא (במשמע 'סל, מגש, קערה' [עיין לעיל]), שהוא המשמע של תָּפֵא (שבמקור הארמי); שָאֵלָאן = 'יהי רצון', כנראה 'אנשללה' הערבית, תוספת אבידני לתרגום) אינן ידועות כלל בניב יהודי זאכו, ויש אחרות כמוהן בהמשך ההגדה.

בה"ז אין זכר לפיוטים האלה לא במקור ולא בתרגום. יש רק ציור סדר הקערה ותרגומו לארמית חדשה. הסדר והנוסח העברי הזה לה"ע, מלבד זה שבה"ז כתוב "שלוש מצות" ובה"ע רק "מצות". מאידך, בה"ע כתוב "מי מלח או מי חומץ מחוץ לקערה", ובה"ז כתוב רק "מי חומץ" ומתורגם מִיָּה כְמוֹצִי (עמ' כג, אך בעמ' כז חֲמוּצִי בהשפעת העברית) = 'מים חמוצים'. מעניין גם הניקוד של המילים מְרוֹר [...] (בחיריק) = 'מצות', וּמְרוֹר (בשוורוק) = 'מְרוֹר' (השווה גם ה"ז, עמ' סג: "מְרוֹר [...] על מצות וּמְרוֹרִים יאכלוהו" בתוך מובאה, אך במקור העברי שבצעמוד הקודם: וּמְרוֹרִים). גם המילה כְּרַפְסָא = 'כרפס' מעניינת משום שהיא משמשת רק לציון כרפס של ליל הסדר, ואילו ביום רגיל "כרפס" = kirafis⁴⁰. גם למילה חֲלִיק = 'חרוסת', יש היסטוריה מעניינת, מארמית ישנה דרך ערבית יהודי בכל וחזרה לארמית יהודית חדשה.⁴⁰ "חֲזֻרַת" מתורגמת כְּאַסִּי [= xásse] = 'חסה', ואמנם יהודי כורדיסטן אכלו מיני חסה, במיוחד עולש.⁴¹

סדר הקידוש בה"ע מתחיל ב"ויהי ערב ויהי בוקר יום הששי" (אם חל בשבת) ונמשך ב"ואלה מועדי ה' אשר תקראו אותם במועדם" (שבו מתחילים אם יום טוב חל ביום חול). ברם, מכאן ואילך יש בה"ע נוסח ארוך (כשלושה עמודים) של הקידוש, הכולל בין השאר "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך וכו'", ואחרי

פיוטים עתיקים שבוודאי נתחברו לשם הסדר. כל הפיוטים שהוסיפו בהגדה אינם מעניין הסדר. לאור הדברים האלה, הפיוטים בהגדת עמדיא, שחברו במיוחד ללילה הראשון והשני של הסדר והושרו בראשית ההגדה ולא בסופה (כרגיל לגבי פיוטים אחרים), נראים באמת יוצאי דופן.

39. השווה למשל החרוז "חמו לתקנא פתורא, בפטירא ויינא נטירא, בכרפיסא וביעתא ומרורא, בחרוסתא וזרועתא לשמיא נהורא" (שער השירים, עמ' 44) עם החרוזים (ה"ע, עמ' ו-ז): "ייתי לפתורא, משה סרטורא, בחגא דפטירא [...] קומו בקיומיתון, כסא דחמרא בידיתון [...] במיא נטילו, ובכרפסא טבילו [...] מצה לנטרא [...] מרור לאתערא [...]".

40. "חרוסת ששמו חליק"א שעושינן אותו במקומנו מן חמרים", הגדת יהודי בכל, עמ' ק"ה; לפיוטים עיין אבישור, יסודות ארמיים, עמ' 14.

41. השווה מנצור, עמ' י: "מרור" = הנדבא [= endive]; "חזרת" = כס = 'חסה', ולא החזרת החריפה (horseradish) המקובלת אצל יהודי אשכנז. אגב, הנדבא מצויה כבר בארמית בבליית, בסורית, במנדאית ובערבית, هَنْدَبَاء (ראה סוקולוף, ערך "הִנְדָבָא").

"רוממנו מכל לשון" מוסיף "בחר בנו ויגדלנו, רצהבנו ויפארנו, תרומה הבדילנו מכל גויי הארצות, חמדה הנחיל אותנו" וכו'. כל סדר הקידוש הארוך הזה (עייין לעיל עמ' 7 וההערות שם) מופיע בלא תרגום לארמית חדשה. מאידך, בה"ז יש נוסח הקידוש הידוע והקצר ולצדו תרגומו בארמית חדשה.

"מגיד" מתחיל ב"הא לחמא". אפילו בהוראות יש שינויי נוסח קטנים – בה"ע כתוב: "כל היושבים מתחילים לקרא את ההגדה בקול נעים" ואילו בה"ז כתוב: "יאמר ההגדה שהיא ספור יציאת מצרים, והיא מצות עשה מן התורה וצריך לאומרה בקול רם". אבידני אינו מתרגם את ההוראות ואילו אלפיה מתרגמן מילה במילה.

"הא [ה"ז] / הא [ה"ע] לחמא עניא" מתורגם בה"ז אוֹהָא לְכַמֶּת פְּקִירְתּוּסָא = 'זה לחם עוני', בעוד שה"ע מתרגמת אֵיא לִי לְכַמֶּיד מְסַפִּינוּסָא = 'זה הוא לחם מסכנות'. שימו לב לתוספת האוגד בה"ע. יצוין גם שבה"ע יש תוספת תרגומית: שְׁאֵלָאן לְשִׁאֲתָא אֶסְיָא = 'הי רצון בשנה הבאה בארעא דישראל'. "יִפְסַח" מתורגם בשתי ההגדות בשימור השורש העברי-ארמי, אך בבניין המקביל לִפְעַל: מְפָאֶסַח (ה"ע) / מְפָסַח (ה"ז),⁴² המשמש לרוב לפעלים הנגזרים משמות (> פְּסָחָא 'פסח'; בדומה לעברית: לְסַפֵּן > סבון). שימו לב לדיגוש הפ"א גם אחרי שווא, בגלל שרשור או יישור המערכת כמקובל בארמית חדשה בכל הפעלים (בדומה לעברית מדוברת: שְׁפִרְתִּי, אֲשַׁבֹּר, שְׁבֹר).

"מה נשתנה" – על כמה עניינים עיין לעיל, פסקה 4(ו). הבדל מעניין אחר הוא לוחן כתרגום אפילו בה"ע, בעוד שבה"ז (ובה"ע, עמ' יח) אפילו נשמרת, משום שהייתה שגורה גם בדיבור. "שאר ירקות" מתורגם בה"ע מילולית, מְפָאֶקִיד יִרְקִי, אך בה"ז שְׁפִלְתָּ גִלְלִי = 'מיני עשבים'.

"עבדים היינו" – מילים מהשורש יצ"א מתורגמות בשורש פל"ט (ה"ע) / נפ"ק (ה"ז) כשגור בכל ניב: "יציאת מצרים" = פְּלִאֲטִיד מְצָר (ה"ע) / מְפָקֶת מְצָר (ה"ז); "משועבדים" מתורגמת מְשׁוּעַבְדִּי (ה"ע) / מְשׁוּעַבְדִּי (ה"ז); השורש שאול מעברית אך הנטייה היא בארמית חדשה. "הרי זה משובח" = הוֹנָא אֲנָה מְפּוֹצְנָה (ה"ז): הרי הוא משובח) / הֵלָאן אֲדִיא מְפּוֹצְנִילִי (ה"ע): הרי זה משובח-הוא; דהיינו תוספת של אוגד כמקובל בלשון הדיבור).

"מעשה רבבי אליעזר" – מַעֲשָׂה משתמרת בשתי ההגדות. "זמן קריאת שמע של שחרית" נשתמר כמעט בלי שינוי: זְמַן קְרִיאַת שְׁמַע דִּיד שְׁחִרְתִּי (ה"ע), אך בה"ז מתורגם: וַעֲדַת קְרִית שְׁמַע (!) (= šáma) דִּיד בְּזֵל בְּנוֹפִי (=מועד קרית שמע של שחר).

42. בדומה אצל יהודי מוצל הקרובה יחסית לעמדיא: וַיֵּן תְּפַסַּח = 'היכן תערוך את הסדר?'; אך בפי יהודי בגדאד: וַיֵּן תְּשַׁמֵּךְ < ארמית יהודית: השתא הכא; לפי אבישור, היסודות העבריים, עמ' 285.

"ברוך המקום" = מְבוֹרָכָא כְּלָקָה (ה"ז) = 'ברוך הבורא' / אֱלֹהָא (ה"ע) = 'אלהים'⁴³; ובדומה: "כפר בעקר" = כְּפָרִי בְּד כְּלָקָה (ה"ז, עמ' לג) / אֱלֹהָא (ה"ע, עמ' כא).⁴⁴

"תלמוד לומר" = לִיפְד לִימָאָרָא (ה"ע, עמ' כב) = 'תלמד לומר' / לופ לִאימָרָא לִמַּד לומר (ה"ז, עמ' לה);⁴⁵ "קֶרְבְּנו" = קָאם מְקָרְוֵלָן (ה"ע, עמ' כג) / קָם מְקָרְוֵלָן (ה"ז, עמ' לה); שניהם משתמשים כאן ב"קם ההיפוך" (הופכת עתיד לעבר) האופיינית יותר ללשון יהודי זאכו; "מעבר הנהר" = מִן אֲנֹרַד נִהְרָא (ה"ע, עמ' כג) = 'מעבירת הנהר' / מִן בְּתַר כּוּרָא (ה"ז, עמ' לה) = 'מאחורי הנהר';⁴⁶ "ברית בין הכתרים" = קְטָאָאִי⁴⁷ (ה"ע, עמ' כד) / וצללי (ה"ז, עמ' לה).
 "ארמי אבד אבי" = ארמניא דושמין באבי (ה"ע, עמ' כה) = 'ארמני אויב'⁴⁸ אבי (!) / ארמניא מְזִיעֵן כּבִּי (ה"ז, עמ' לז) = 'ארמני מאבד אבי'; "אנוס על פי הדבור" = גְּבִירָה אל פירמן שְׂכִינָה (ה"ז) = 'מאולץ על פי צו השכינה' / פּוֹתֵפּ אֱלִיד כְּבִירָד שְׂכִינָה⁴⁹ (ה"ע) = '(ב)כורח על (פי) דברי השכינה'; "להשתקע" = לְנַצָּא

43. השווה מנצור (עמ' כ): אֶל כְּאַלֵּק; ממן (עמ' 308): כפר פלכאלק (/פלקאסל [=אלצל]) / פללאה) = 'בבורא' (בעיקר/באלהים); הגדת יהודי ספרד (עמ' 22): איל קריאדור; הגדה אידיט (גרינפעלד, עמ' סז): הַשִּׁי"ת.

44. בדומה אצל אחרים (עיין הערה 33 לעיל), אך בהגדה ספרדית (עמ' 23) מתורגם מילולית: קאפֿרו אין לא רָאִיז (=העיקר, השורש), ובאידיט (גרינפעלד, עמ' ח) מוסיף "כביכול" אחרי השי"ת.

45. השווה הגרסה תלמוד, כשר, עמ' 193; גברא, עמ' 209. גם האחרים מתרגמים כפועל, אבל לא בציווי.

46. שתי מילים שונות משמשות ל"נהר": נהרא אופיינית לארמית יהודי עמדיא, אך ידועה גם בארמית יהודי זאכו, אך במשמע של 'כביסה' בלבד, משום שהייתה נעשית לרוב על שפת הנהר. כוורא בארמית יהודי זאכו קשורה בארמית ישנה חִבּוּרָא (עברית חבור).

47. בארמית יהודי זאכו צורת הריבוי של קְטָאָא [> ארמית יהודית: קטעא 'קטע, חתיכה'] היא קְטָאִי, ואין הבדל במשמע בין קטאא לבין וצלא [> ערבית], מלבד זה שהאחרונה משמשת יותר לציין 'חתיכת בשר או בד'.

48. נראה שתרגם על פי ההקשר, ושמא קרא "אויב" במקום "אובד"; ואין בדומה אצל אחרים; בהגדת יהודי בבל (מנצור, עמ' כד): אֶרְמִנִּי קָאפִּי אבי = 'ארמני גזע אבי (?)'; ממן, עמ' 303: לכן לארמי/לכרדאע עדדם זדדי [=جَدِّي] = 'לכן הארמי/הרמאי השמיד סבי' (=forefather, ancestor).

49. שניהם מתרגמים את "הדיבור" במילה העברית שכינה (וכך זכור לי בתרגומי ההגדה בעל פה מילדותי), אבל לא מצאתי בדיוק כך בתרגומים אחרים; בהגדת יהודי בבל (מנצור, עמ' כד) יש: עלא קול אל פסוק = 'לפי הפסוק'; בהגדה ספרדית (עמ' 26): פּוֹרְסָאדו פּוֹר דִּיגִי דִּי אֵיל מאנדאמיניטו; בהגדה עם תרגום אידי (גרינפעלד, עמ' צז) מתורגם: ער איז געווען געצווינגען אויפֿן באפעל פון השי"ת. ואין רמז לשכינה גם בהערות של גולדשמידט (עמ' 120) ושל כשר (עמ' לד) למילים האלה (חסרות בהגדה התימנית). דומה במקצת ממן (עמ' 299): מקהור עלא קאמר [=אמר] נבואה = 'מאולץ על פי מאמר נבואה'.

מְלִפְנֵי (ה"ע, עמ' כו) = 'להציב אחוזה' / פִּישׁ אֶפְנֵי (ה"ז) = 'עֲשֵׂה מתיישב';⁵⁰
 "מרעה לצאן" = גִּרְוָן לְאַרְבֵּי (ה"ע) / רְאִיָּה תֵּא אֶרְבֵּא (ה"ז); "במתי מעט" = בִּד
 נֶאֱשִׁי כְּנָנִי (ה"ע) / בְּנִשִּׁי צִוְצִיָּה (ה"ז).

"היו ישראל מצוינים" = מְגוּפְכִּי (ה"ע) = 'מזוינים'⁵¹ / מְנִישְׁנִי (ה"ז) =
 'מסומנים'.

"שדיך נכוננו" = כְּדִינְסַךְ דְּבִיתִי (ה"ע); > ער ضبط 'היות נכון, מדויק' / ثبت 'היות
 יציב, זקוף') = 'שדיך איתנים, זקופים'⁵² / כְּדִינְסַךְ עֲקִידִי (ה"ז); > عقد = 'שדיך
 עקודים, צמודים' (?); "וְאַרְאֶךָ" = וּכְזִיתִי (ה"ע) = 'וראיתיני' / וְקַם כְּזֶנֶךָ (ה"ז) =
 'וואראך'; "מתבוססת" = מְגוּרְוֹלְתָא (ה"ע) / גּוֹלְתָא; "בדמך חיי" = בִּד דִּמְךָ כִּי
 (xyi; ה"ע) / בְּדִמְיִי דִּידְךָ כִּי (xye; הברל פונולוגי-מורפולוגי חשוב).

"וַיַּרְעוּ" = מוֹסְרִילוֹ (ה"ע) / מוֹכְרִילוֹ (ה"ז); שני שורשים ארמיים קדומים, סר"י/
 חר"ב, אך הראשון נשכח כבר בלשון הדיבור של יהודי זאכו; "הִבֵּה נִתְחַכְמָה" =
 יִסְוֶן מְרֵאִיךְ (ה"ע, עמ' כח) / אִיתְלוֹכוֹן מִתְגַּבְּרָכְנִי (ה"ז); שניהם מערבית; מהשני
 ידוע רק שם עצם בזאכו: רְאִי = 'עצה'; "את עמלנו ואת לחצנו" = גּוֹהֲנִי [...] =
 אִיקוּ דִּינִי (ה"ע, עמ' כט) / שוּלִינִי [...] גִּזְבִּי דִּינִי (אִיקוּ או עִיקוּ נראית שריד של
 הצורה הבלתי מיודעת הקדומה > ארמית ישנה: *עִיקוּתָא [סורית עִיקוּתָא] והיא
 הצורה הרגילה בלשון יהודי עמדיא בשביל "צרה", אך בלשון יהודי זאכו יש רק
 הצורה "המיודעת" אִיקוּסָא או אֶאָקָא > ארמית ישנה: עֶקָא] שתפוצתה גדולה
 הרבה יותר); "וַיִּנְאָחוּ" = וּמְתוֹנְכְלוֹ (ה"ע); > ארמית ישנה: אַתְאַנַּח, שורש לא ידוע
 בזאכו) / מְחוּצְרוֹ (ה"ז, עמ' מא; ערבית).

"ובמורא גדול ובמוראים גדולים" = בִּד סְהִי אַרְוִי [...] בִּד סְהִי אַרְוִי (ה"ע, עמ'
 לד–לה) / בְּסַהְבִּי רְבָתָא [...] בְּסַהְבִּי רוּיִי.

"דיינו" = גְּמִלְוִילִינִי (ה"ע, עמ' מ) / כְּמִלְוִילִינִי (ה"ז, עמ' מט); "מצולה" =
 טְמַבְבּוּא (ה"ע) / גִּרְת פְּחַר (ה"ז); "מצודה" = גְּאָלָא (ה"ע) = 'תעלה' / שְׂבָכָא;
 "הים" = יָמָא (ה"ע) / פְּחַר; "העבירנו" = מְאוּרְכְּלִי (ה"ע, עמ' מב) / קַם מְאוּרְן
 (ה"ז, עמ' נא).

"שלא הספיק בצקם" = מוֹלְחָקְלִי (ה"ע, עמ' מו) / מְדוּלִי (ה"ז, עמ' נה); "כי
 גִּרְשׁוּ ממצרים" = גִּד כְּרִידִי (ה"ע) / דִּיד סִילוֹ כְּרִידָא (ה"ז).

50. אלפייה (ה"ז) השתמש כאן במילה שאינה ידועה לי משום מקום אחר, ומוצאה כורדי: "איכר"
 (> מתורכית "חלוץ"); "להשתקע" אינה קלה למתרגם המסורתי; השווה מנצור (עמ' כד):
 לִתְרַצֵּךְ (=עניי יבקא דאימן) = 'להשריש' (כלומר יישאר לתמיד).

51. גם זו מילה קשה למתרגם המסורתי. אבידני כנראה קרא אותה "מזוינים" ולכן תרגמה במילה
 מקבילה (עיין לעיל). בה"ז מסומנים, ובדומה אצל מנצור (עמ' כה): מְתַנְשִׁנִּין; בהגדה ספרדית
 (עמ' 27): אסיניאלאדוס; גרינפעלד (עמ' קא): אויסגעצייכענט.

52. השווה ממן (עמ' 293): תדין תסוּבוּ / בזאזל נסוּבוּ (> صوب 'היות נכון, מדויק').

"להודות להלל [...] ולקלס" = לְשַׁפְּרָא וְלַמְהַלּוּלִי [...] לְמַתְגּוּזִי (ה"ע, עמ' מח) / אֶל שְׁפָרָה, אֶל מְהַלְהוּלִי אֶל מְתַנַּצְוִי (ה"ז, עמ' נז); "ממזרח שמש עד מבואו" = מִן זְרַאקִיד אֵן יוֹמָא וְהָאֵל גְּנֵאִי (ה"ע, עמ' מט) / מִן שְׂרַפְתָּ שְׁמֶשָׁה הִיל גְּנִיָּה (ה"ז, עמ' נז); "מקמי מעפר דל, מאשפת ירים אביון" = גְּמֵאקָם מִן אֶפְרָא מְהִרּוּמָא, מִן סֶלְתָּא גְּמֵאָרָם מִסְפִּינָא (ה"ע) / גְּמֵאָם מִן אֶפְרָא כִּיזֵן, מִן כְּבֻלְתָּא גְּמֵרָם פִּקִּיר (ה"ז); "עם נדיבי עמו" = מִנְד גְּוֵאמִירִי קְנוּמִי (ה"ע) / אֲמַת מַעְקוּלַת קוּם דִּידִי (ה"ז); "ההרים רקדו כאילים גבעות כבני צאן" = טוֹרְאִנִי רִקְדְּלוּ מוֹךְ בְּרָאִנִי פִיכִי, טַפְּאִיסָא מוֹךְ בְּרוּנְד אַרְבִּי (ה"ע, עמ' נ) / טוֹרְנִי רִקְדְּלוּ מוֹךְ בְּרִנִּי, זוֹרְנִי מוֹךְ בְּנוֹן אַרְבָּא (ה"ז, עמ' נט).

"כל בכוריהם לטבח מסר" (מתוך הפיוט "אתה גאלת" בסדר א"ב שנמצא בהגדת יהודי כורדיסטן ובכל ומקומו בין "גאל ישראל" ו"רחצה") = לְקִצְאָבָא (ה"ע, עמ' נב) = 'לקצב' / אֶל קַצְבֻּכְנָה (ה"ז, עמ' סא) = 'לבית מטבחים'; "ואין כושל במספר שבטיו" = וְלִיתִין תַּרְקֻלְתָּא (ה"ע, עמ' נג) = 'ואין מכשול' / וְלִית מְדַרְקֻלְנָא (ה"ז, עמ' סא) = 'כושל'; "לים סוף" = לִיאָמִיד בְּחִיר קֶלֶזָם (ה"ע) / בְּחִיר קֶרָם (ה"ז). החל מ"רחצה" ועד סוף ברכת המזון אין תרגום לארמית חדשה בה"ע, בניגוד לה"ז שבה הכול מתורגם. מעניין תרגום "המזמן" בברכת המזון, והוא: אוּו גִּיזוּ זִימוֹן (ה"ז, עמ' סד) = 'העושה זימון', משום שהברכה נקראה זִמּוֹן כאשר היו שלושה או יותר. אלפיה מוסיף לנוסח המקובל בעמ' עד: "מורי אבי המקובל והעניו רבי מאיר אלפיה [...] היה מוסיף: הרחמן הוא יצילנו מעניות, ומחסרון כיס הקשה מכולם".

אבידני חזר לתרגום ב"שפוך חמתך על הגוים" = דִּי שְׂפוּךְ סְהֶמוֹךְ אֱלִיד מִלְתִּי (ה"ע, עמ' נט) / בּוּז גְּגֵרָא דִּידוּךְ אֶל מִלְתִּיסָא (ה"ז, עמ' עט); "אף להם ולא יריחון" = גְּמִירְכִי (ה"ע) / גְּמִיכִי (ה"ז); "הקטנים עם הגדולים" = אֵן זְאוּרִי מִנְד אַרְנִי (ה"ע, עמ' ס) / זוּרִי אֲמַת רוּנִי (ה"ז, עמ' פ); "נגדה נא לכל עמו" = בְּרַמְבֵּר אֲתָה לְפָלוּ קְנוּמִי (ה"ע, עמ' סב) / בְּרַקוּל פְּלִי קוּם דִּידִי (ה"ז, עמ' פג); "בחצרות בית ה', בתוככי ירושלים" = בְּד חוּשִׁיד [...] בְּד גָּאוֹךְ (ה"א); = בתוכך; השווה תרגום אונקלוס: בְּמַצְעִכִּי; רש"י: כמו בתוכך; אך ראב"ע: יו"ד בתוככי נוסף) / בְּד חוּשֶׁת [...] גו (ה"ז).

"ספוני גם סבבוני" = גְּדָאָלוּ אֱלִי וְהֶמִּינִיפ גְּדָאָלוּ אֱלִי (ה"ע, עמ' סד) / קָם זְבְרִילִי הֶם זְבְרוּ אֱלִי (ה"ז, עמ' פג); "דעכו" = בְּצִ'מִי (בְּדָאכִי) (ה"ז, עמ' פה) = יכבו (ידעכו) / התרגום בה"ע חסר או נשמט; "כִּי אֲמִילָם" = גְּד בְּפִסְנֵו (ה"ע) = 'אכבשם' (השווה תרגום אונקלוס: אֲתִשְׁנוֹן = אתישם) / דִּיד בְּצִ'רְמִסְנֵו (ה"ז, עמ' פה); = 'אקמילם', 'אגרום להם לקמול'; השווה רש"י וראב"ע: מלשון ימולל ויבש); "באהלי" = כִּימָאמִיד (ה"ע) / כִּימָסֶת[!] (ה"ז).

"ולך לבדך אנחנו מודים" = וְאֶלוֹךְ לְמְנוּשׁוֹךְ אֲכָנִי [!] גְּפִישׁךְ מוֹדָה (ה"ע, עמ' סח) / וְיִטְלוֹךְ מְנוּשׁוֹךְ אֲכָנִי כְּשִׁפְרָכְנִי (ה"ז, עמ' פט); "ושפתותנו שִׁבַּח כמרחבי

רקיע" = וְסַפְּאִסִּינִי פְּצַנִּי מִן רִיכּוּסִיד טַבְּאָא (ה"ע) / וְסַפְּסִינִי פּוּצְנִי מוֹךְ טַבְּקָת שְׁמִי (ה"ז); "מציל עני מחזק ממנו" = גְּמַכְּאֵלִיץ עֲנִי מִן קִבְיָא מְנִי, וְעֲנִי וְמַסְפִּינָא מִנְּדָ גִזְאֵלִי (ה"ע, עמ' ע) / מְכַלְצֶנֶת פְּקִיר מִן קוּיָּה מְנִי פְּקִיר וּכְיִז מִן גִּזְלָא דִּידִי (ה"ז, עמ' צא); "בפי ישרים תתרוםם [...] תתברך [...] תתקדש [...] תהלהל" = מוֹרְמָא וִיתֵן [...] מְבוֹרְכָא וִיתֵן [...] מְקוֹדְשָׁא וִיתֵן [...] מְפּוֹצְנָא וִיתֵן (ה"ע, עמ' ע; = מרומם אתה, וכו'. You are exalted, etc. / אֶסֶת מְרוֹמִי [...] אֶסֶת מְבוֹרְכִי [...] אֶסֶת מְקוֹדְשִׁי [...] אֶסֶת מְהֻלְהוּלִי (ה"ז, עמ' צא; = מציין עתיד בסביל: You shall be exalted, etc.; מעניין גם התרגום של תהלהל בה"ז שאין משמעו 'לשבח' (to praise), אלא 'להשמיע קולות צהלה' (to uluate), שהוא מן הסתם המשמע הקדום של להלהל וגם לילל. "לרומם, להדר ולנצח" = לְאַוְדָּא אַבְדִּי (ה"ע, עמ' עא; = 'להנצח', to eternalize) / לְמַגְלוּכִי (ה"ז, עמ' צא; = 'לנצח', to win).⁵³

ה"ע מוסיפה לאחר "נשמת על חי" רק את ברכת הגפן לכוס רביעית, אך בלי תרגום, ובו היא מסתיימת, אך בה"ז יש תרגום לברכה, ולאחריה מובאים בלי תרגום "חד גדיא" והפזמון "מלך גואל ומושיע", ובו היא מסתיימת.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבידני = עש"ב אבידני, סדר הגדה של פסח עברי-כורדי, ירושלים תשי"ט
 אבישור, יסודות ארמיים = י' אבישור, "יסודות ארמיים קדומים בערבית היהודית של עיראק", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 1-24
 אבישור, היסודות העבריים = י' אבישור, "היסודות העבריים בלהגי הערבית בעירק", מסורות ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 277-294
 אלפיה = ש' אלפיה, הגדה של פסח בשפה כורדית זאכוית, ירושלים תשמ"ו
 בלנק = H. Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Mass. 1964
 בן-יעקב = א' בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן בצירוף שירים ופיוטים, מהדורה שנייה עם מילואים והשלמות, ירושלים תשמ"א
 בן-מנחם = נ' בן-מנחם, "אברהם יערי - ביבליוגרפיה של הגדות פסח", ארשת ג (תשכ"א), עמ' 442-465; ארשת ד (תשכ"ו), עמ' 518-544
 ברואר = א' ברואר, יהודי כורדיסטאן: מחקר אתנולוגי, ירושלים תש"ח
 בראשר = מ' בראשר, "הגדת בורדו ליצחק צורף", לשוננו לעם נ (תשנ"ט) ג, עמ' 113-121
 גברא = מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן (=תפאליל), כך א: הגדה של פסח, קרית אונו תשמ"ט

53. השווה מנצור: לְיוֹצֵפֹן = "שיתארו (לְשִׁבַּח)"; בהגדה ספרדית: פּוֹר סְלִמְיָאָר = "להלהל" (נגור מ-*psalmear*; **psalmear*; השווה Psalms, "ספר תהלים").

H. Guggenheimer, *The Scholar's Haggadah: Ashkenazic, Sephardic, and Oriental Versions, With a Historical-Literary Commentary*, London 1995

גולדשמידט = ד' גולדשמידט, הגדה של פסח, מקורותיה ותולדותיה במשך הדורות, בצירוף הנוסח הברוק ותצלום ההגדה העתיקה ביותר מן הגניזה הקאהירית, ירושלים 1960

גרינפעלד = י"מ גרינפעלד, הגדה של פסח אוצר פנינים, א' זאמלונג פון פערל פון מדרשי חז"ל און צדיקי דורות, ברוקלין תשמ"ו
דוידזון = י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א-ד, ניו-יורק 1970 (תצלום המהדורה שיצאה בניו-יורק 1930)

הגדה ספרדית = הגדה של פסח כפי מנהג ספרדים, ביינה, חנות יוסף שלעזינגער, חש"ד [כולל תרגום בספרדית יהודית]
הגדת יהודי בבל = סדר רב עמרם השלם, ירושלים, שנת שמחו את ירושלי"ם וגילן בה כל אהבי"ה

ה"ז = הגדת זאכו (ראה לעיל, אלפייה)
ה"ע = הגדת עמדיא (ראה לעיל, אבידני)
יודלוב = י' יודלוב, אוצר ההגדות: ביבליוגרפיה של הגדות פסח מראשית הדפוס העברי עד שנת תש"ך, ירושלים תשנ"ז
יערי = א' יערי, ביבליוגרפיה של הגדות פסח מראשית הדפוס ועד היום, ירושלים תשכ"א

כהן, הגדה ספרדית = J. Cohen, *The Sephardi Haggadah, with Translation, Commentary, etc.*, Jerusalem-New York 1998
כשר = מ"מ כשר, הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות³, ירושלים תשכ"ז

מחזור מנהג ספרד = מחזור לשלש רגלים מנהג ספרד בקהילות קדושות בקונשטאנטינה ומדינות מזרח ומערב ואיטאליא, וינה 5620 (1860)
מחזור מועדי ה' = מחזור מועדי ה' כמנהג ק"ק ספרדים ומדינות מזרח ומערב ותימן וכו', לפי דפוס ליוורנו, ירושלים תשכ"ח

ממן = A. Maman, "The Sharḥ of the Haggadah from Sefrou (Morocco): Provenance, Linguistic Features, Hebrew and Hebraisms", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, ed. S. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer-Modena, Milano 1999, pp. 289-320

מנצור = צ"י מנצור, סדר הגדה של פסח תהלת ישירים עם שרח ערבי, ירושלים חש"ד [הגדת יהודי בבל]

סדר פסח בנוסח יהודי כורדיסטאן - עמדיה [=קלטת], מדגים: י' צ'ונה, עריכה: "רננות" המכון למוסיקה יהודית, ירושלים

- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Gaonic Periods* (in press)
- ספר חמדת ימים = ספר חמדת ימים לג' רגלים ולבין המצרים ולט"ב, ליוורנו, שנת חמדת ימים אותו קראת לפ"ק [=תקכ"ד]
- ספר מגיד דבריו = ספר מגיד דבריו ליעקב, הגדה ושרח העודף פתרון ערכי עם כל הדינים הנצרכים, ג'רבה תש"ו
- עמדי = י' עמדי, "ממנהגי יהדות כורדיסטאן", ילקוט מנהגים, בעריכת א' בן-יעקב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 43-73
- פלמן = ק' פלמן, קטלוג התיעוד המוקלט, עדה ולשון, ג, ירושלים תשל"ח
- צבר, בראשית = י' צבר, ספר בראשית בארמית חדשה בניבם של יהודי זאכו, עדה ולשון, ט, ירושלים תשמ"ג
- צבר, החומש = י' צבר, "החומש בארמית חדשה יהודית - תיאור מסכם", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 108-117
- צבר, מדרשים = י' צבר, מדרשים בארמית יהודי כורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח ויתרו, ירושלים תשמ"ה
- צבר, תפסירים = י' צבר, "תפסירים למקרא ופיוטים בלשונם הארמית של יהודי כורדיסטאן", ספונות 10 (תשכ"ו), עמ' שלז-תיב
- ריבלין = י' ריבלין, שירת יהודי התרגום, פרקי עלילה וגבורה בפי יהודי כורדיסטאן, ירושלים 1959
- רפאל = ש' רפאל, "קטלוגים וביבליוגרפיות של דפוסי לאדינו", פעמים 81 (תש"ס), עמ' 120-154
- שורוצולד = א' (רודריג) שורוצולד, "ביטויים מן ההגדה בלשון היהודים הספרדים", מסורות ט-י-יא (תשנ"ז), עמ' 545-555
- שער השירים = מ"ש מטאלאצין, ספר שער השירים, כולל שירים לכל ג' סעודות שבת ולמוצאי שבת ושירי הרגלים, ווארשא תר"ן (1889)
- D. S. Sassoon, *Ohel Dawid: Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932

שירה ותרגום שירה: המסלולים המקבילים

אפתח בציטוט מאמר של המשורר פאול צלאן ואביאו במלואו: "La poésie ne s'impose plus, elle s'expose" ("השירה אינה כופה עוד את עצמה, היא חושפת את עצמה").

זה המאמר כולו, מאמר שהוא פסוק יחיד. הוא התפרסם לאחר מות מחברו בצורת פקסימיליה של כתב היד בכתב העת *L'Éphémère* בפריז.¹ מה פירוש המאמר הזה? מועט מאוד המחזיק את המרובה מאוד, שהרי הוא פתוח לפירושים מפירושים שונים, למשל, שהשירה אינה תופסת עוד מעמד סמכותי, אלא היא פגיעה וחשופה לביקורת; או שאינה כופה עוד אמת אחת, אלא היא מייצרת אמתות שונות; או שאינה באה עוד מטעם המחבר, אלא היא מזמינה את הקורא "לכתוב" אותה, וכן הלאה. עצם העובדה שהפסוק הזה פתוח לפירושים שונים ממחזיז אותי את מה שנאמר בו.

אבל לא פירושו ה"נכון" של הפסוק הזה הוא שיידון כאן. אני רוצה לעשות בו שימוש משום שנראה לי שיש תועלת רבה ביישומו על נושא שהוא רחוק מדעתו של צלאן, נושא התפתחותו של התרגום העברי במאה העשרים. על משקל פסוקו של צלאן אפשר לתאר את תולדות התרגום העברי במאה העשרים כתהליך המתקדם מ-s'impose ל-s'expose, מתרגום הכופה את עצמו לתרגום החושף את עצמו. אין ספק שטענה כוללנית כזאת, כמו כל הכללה, מעמידה תמונה חד-צדדית ואינה יכולה שלא לחטוא לשפע פרטים. ובכל זאת אנסה בדברים הבאים להסביר אותה ולבחון אם אמנם היא שימושית.

הדברים המצוטטים לעתים קרובות שכתב פרץ סמולנסקין בפתח דבר לתרגום איתאל הכושי (אותלו) לשקספיר בידי יצחק סלקינסון (1874) הם ביטוי חריף ל"אימפוזיציה", או כפיית לשון היעד העברית על הלועזית המתורגמת, המציינת את התרגומים העבריים של תקופת ההשכלה והנמשכת שנים רבות אחריה. "נקמות נעשה היום בהבריטאנים", מכריז סמולנסקין, "המה לקחו את כתבי קדשנו ויעשו

* מאמר זה יסודו בדברים שנישאו בישיבת מליאת האקדמיה רס"ג בכ"ו בכסלו תשס"ב (11 בדצמבר 2001) שנתכנסה כשיבה חגיגית במעמד נשיא המדינה, מר משה קצב, ושר המדע התרבות והספורט, מר מתן וילנאי, במסגרת "שבוע התרבות בסימן הספרות העברית".

1. *L'Éphémère* 14 (1970), עמ' 184.

בהם כאדם העושה בשלו, העתיקום, פיזורם לכל קצות הארץ כמו להם המה, וגם אנחנו נשלם להם היום פעולתם אל חיקם, כי נקח את הספרים היקרים בעיניהם ככתבי הקודש, את חזיונות-שקספיר, ונביאם לאוצר שפת קודשנו, ואם לא מתוקה הנקמה הזאת!?!". השפה שסמולנסקין נוקט פה היא שפת הכוח, והמושגים המתאימים לניתוחה הם מושגים שטבעה אסכולה עכשווית בחקר התרגום, האסכולה ה"פוסט-קולוניאליסטית", מושגים כגון *resistance*, *domination*, *appropriation*.² העברית המשכילית מפעילה כוח התנגדות (*resistance*) כלפי מעמדה הסוברני (*domination*) של השפה האירופית על ידי תפיסת חזקה (*appropriation*) על שקספיר. יתר על כן, לא זו בלבד שהיא "תופסת חזקה" על אוצרות הרוח האירופיים, אלא גם – כמו שהראה עמינדב דיקמן³ – מתיימרת להעלות אותם בדרגה כביכול, כשהיא מריקה אותם ללשון העברית. "היין הטוב אשר בכליהם" של הגויים, כדברי מאיר לטריס מתרגמו של פאוסט לגיטה,⁴ מורק "אל כוס זהב תפארת לשוננו הקדושה". הנה כי כן, "כלים" מצד אחד, "כוס זהב" מצד אחר. משעה שאותלו האנגלי התגלגל באיתאל העברי ופאוסט הגרמני באלישע בן אבויה, הם שוכנים מעדנות ככוס של זהב.

עצם גלגולו של אותלו באיתאל הכושי, או של רומיאו וג'ולייט ברם ויעל, או של פאוסט באלישע בן אבויה, או של דון קישוט (בתרגומו של נחמן פרנקל)⁵ ב"אבינועם הגלילי אשר חי כשנתיים ימים אחרי חורבן ביתר", מראה כמה קיצונית הייתה התזקקה שביקש התרגום המשכילי לקנות על המקור. כל זכר לתרבות הלועזית ולאופיה הנוצרי סולק, ובמקומם נכפתה על הטקסט הזר תרבות יהודית. הקבילות בשפת היעד (*acceptability*) – במונחיהם של אנשי תורת התרגום כגדעון טורי – חגגה את ניצחונה על האדוקוואטיות לשפת המקור.

מובן שאמצעי ה"כפיה" הזאת היו מתווכמים הרבה יותר מן ההשתלה הנאיבית של דון קישוט בגליל שנתיים אחרי חורבן ביתר. גדעון טורי בספרו⁶ וכן אני עצמי בספרי⁷ בודקים תרגום, לא מן ההשכלה אלא מתקופת התחייה, של כמה סונטות של שקספיר בידי ישראל יעקב שוורץ (חוברו ב-1916, ראו אור ב"התקופה" בשנת 1923), ומוצאים שההסתמכות על צירופים כבולים או על שברי פסוקים מן המקרא היא המכשיר העיקרי להטמעתו של שקספיר בנורמות המקובלות על הקורא העברי.

2. ראה למשל L. H. Liu, *Translingual Practice*, Stanford 1995.
3. "על סודה של נשיקה, ולו מבעד למטפחת", הנשיקה מבעד למטפחת: מבחר השוואות תרגומי שירה, בעריכת א' רייך, תל-אביב 2001, עמ' 17.
4. אבויה: שיר על משובת חיי אלישע בן אבויה, וינה 1865.
5. אבינועם הגלילי, או, משיח האויל: ... על פי דברי הרכב התועה מסרבאנטס, יאסטי 1871.
6. G. Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam 1995, עמ' 122–116.
7. הקול הוא האחר, ירושלים-תל-אביב 2001, עמ' 177–181.

בסונטה מס' 73 שוורץ לא רק מסלק לחלוטין את המילים "bare ruin'd choirs", המתכוונות לכנסיות הרוסות, אלא – וזה חשוב הרבה יותר – צובע את המטפורה של הזקנה כאש דועכת בצבעי הסנה הבוער באש, באמצעות הצירופים המקראיים לַבַּת־אֵשׁ וְאוּפְלָה בַּגַּחְלָתָהּ, שאינם יכולים שלא להתקשר בדעת הקורא העברי עם סיפור הסנה. באופן כזה שוורץ כופה על הטקסט האליזבתי את "הרקע האחורי" (מונח של אריך אוארבך⁸) של סיפורי המקרא. זוהי, כמאמר סמולנסקין, נקמתו ב"הבריטאנים".

אבל האומנם שלמה הנקמה? שהרי אליה וקוץ בה. מי שרוצה לתפוס חזקה על תרבות הגויים ולהטמיע אותה בתרבות היהודית, חזקה עליו שאינו אדיש לתרבות הגויים. שאם לא כן, למה יטרח? ברור שיש כאן לא רק כעס על הגויים, כמו אצל סמולנסקין, או רצון להעלות את כתבי הגויים בדרגה על ידי הייחוד שלהם, אלא גם הכרה בצורך – שהתפתח אחר כך, בתקופת התחייה ובארץ-ישראל, לרצון עז – לייבא תרבות של גויים לשם "השכלת" היהודים. גלגולו של דון קישוט באבינועם הגלילי מצביע לא רק על הרצון לכפות את הגליל על דון קישוט הספרדי, אלא גם על הצורך להעשיר את נופו של הגליל בדמויות כדון קישוט. הווה אומר, כבר כאן מתברר שבתוך כפיית עצמך על האחר יש מתחילה יסוד של היחשפות לאחר.

אבל ההיחשפות הזאת מסויגת תחילה בסייגים גבוהים של לאומיות, או אף קסנופוביה. אולי רצוי לפתוח את הדלת לאורח הזר, אבל אך ורק בתנאי שינהג על פי מנהגי המקום. לפעמים יש לדרוש ממנו שיעלים בכלל את עובדת היותו זר – שייראה לא כתרגום, אלא כיצירה מקורית לכל דבר. ראובן בריינין, שהעביר עלילות של סיפורים צרפתיים לעיירה ליטאית, שכח לציין שהיו פעם סיפורים צרפתיים, ודוד פרישמן, שהעתיק סיפור של אלפונס דוד מאדמות אלזס לארץ ישראל של תקופת החשמונאים, איבד את שמו של דוד בדרך.⁹ טשטוש זה של הגבולות בין תרגום ליצירת מקור מראה באיזו מידה הייתה תפיסת התרגום – בהשכלה ובתקופת התחייה – משועבדת לנורמות של הספרות העברית. נאמנותו של התרגום למקור הייתה שיקול משני, אם לא פחות מזה.

חזרנו אפוא בכל זאת לדמות התרגום העברי בתקופת ההשכלה והתחייה כדמות כופה עצמה. ולהלן, בעיקר עם דור שלונסקי-אלתרמן-לאה גולדברג, כלומר בשנות השלושים והארבעים, מתחיל תהליך היחשפותו של התרגום.

הצורך בהיחשפות ניכר כבר לפני כן. אחד הביטויים הנלהבים והמשכנעים ביותר של הצורך הזה הוא מאמר בשם "עבודת התרבות והחינוך" שפרסם ד"ר ניסן טורוב בשנת 1919. "אם לא נכין לבני-הנעורים ולעם את המזון הרוחני הנחוץ בעוד-מועד", הוא כותב, "ילכו לרעות בשדות זרים". ומאחר שבני הנוער אינם יודעים

8. מימזיס, התגלמות המציאות בספרות המערב, תרגם ב' קראו, ירושלים תשי"ח, עמ' 10.

9. ראה ב"צ דינור, "התרגום בספרות העברית החדשה ובעיתו", בחינות 4 (תשי"ג), עמ' 56.

ממש שפות זרות, ללא תרגומים אין הם קולטים אלא את "הצד החיצוני" של תרבות העמים, ואינם יכולים "להרגיש את יופיה". אי יכולת זו "לחדור אל קודשי-הקודשים של היצירה האמנותית" תעשה אותם שטחיים ולבנטיניים. "ההכרח לברוא ספרות תרגומית נובע מתוך ההכרה שבלי ספרות כזאת [...] אין התפתחות אנושית אמיתית אפשרית אצלנו וגם לא התפתחות לאומית ותחיית השפה במלוא מובן המלה הזאת".¹⁰

יש לשים לב כמה עיקרים בגישה לתרגום הופך ניסן טורוב על פיהם בהשוואה לגישה המשכילית. במקום הטמעת תרבות הגויים בתרבות היהודית – חיפוש "מזון רוחני" בחוץ; במקום קדושת העברית – "קודש הקודשים" של היופי האמנותי הזר; במקום ייחוד לשון המקור – החייאת לשון היעד. ופירושם של העיקרים המהופכים האלה: התקרבות ל"מזון הרוחני" החיצוני כדמותו האמיתית, כלומר יתר נאמנות לטקסט המקורי. "התפתחות הכללית של התרגום הספרותי לעברית במאה העשרים" כפי שאומר טורי בספרו האמור, "היא משיקולים של קבילות בגבולות לשון-היעד להתחשבות גוברת באדקוואטיות של התרגום".¹¹

מהו הביטוי הלשוני לאדקוואטיות חדשה זו? נראה כי קל יותר לתאר אותה במונחים שליליים מאשר במונחים חיוביים. כלומר, בולטת בו יותר מכול שלילת הגישה הקודמת, וקודם כול, היציאה מן הכלל ה"חד-רובדי", כפי שמתאר דב סדן את הלשון המקראית-טהורה של ההשכלה והבחירה בלשון אקלקטית. זהו, כידוע, מפעלו של מנדלי, שתרגם את כתביו שלו עצמו מידיש לעברית ועשה צעד מכריע זה, כשמלאכת התרגום שלו, בלשונו של סדן, "יצאה מכלאה החד-רובדי ונשמה מלוא ראותיה אוויר רב-רובדי, באופן שינקה ממקרא וממשנה וממדרש ועד לשונם של ספרי-עם הגיעה".¹² מכאן ואילך, במידה גוברת והולכת, אין היסוד המקראי שליט עוד בתרגום, והשימוש המעורב בלשון המקרא ובלשון חכמים נעשה נורמה. פירושו של דבר, שאותו "רקע אחורי" נומינלי, שראינו בדוגמת לשון סיפור הסנה שנכפה על הסונטה של שקספיר בעזרת צירופים כבולים או שברי פסוקים מקראיים, מתמתן או נעלם לחלוטין. הלשון ש"התנתקה" כשרה עכשיו יותר לביטוי נאמן של מה שנאמר בטקסט המקורי. ואכן, אין "לבת-האש" חוזרת אצל אף אחד ממترגמי הסונטה הזאת אחרי שוורץ – לא אצל ש' שלום (1943) ולא אצל אפרים ברוידא (1977) ולא אצל משה זינגר (פורסם בתשנ"ב) ולא אצל ראובן צור (1993) ולא אצל אריאל זינגר (2000), ואילו בתרגום שלי עצמי (1992) נעלם אפילו השורש

10. מובא כנספח למאמרם של ז' ו' שביט, "למלא את הארץ ספרים. ספרות מקורית לעומת ספרות מתורגמת בתהליך יצירתו של המרכז הספרותי בא"י", הספרות 25 (אוקטובר 1977), עמ' 66.

11. טורי (הערה 4 לעיל), עמ' 126.

12. ריאיון לשמעון גן, מאזניים, יולי 1958, עמ' 141-142.

של המילה אַפֵּל.¹³ הסנה הבוּעַר שהסתלק מפנה מקומו לאש הדוּעַכַּת של שקספיר עצמו.

סילוק נוסף הוא של לשון עתיד ועבר לציון ההווה, כמו במקרא, ואימוץ הבינוני לציון ההווה, כדרכם של חז"ל. התפתחות זו בתרגום שירה היא חדשה למדי. השימוש בעתיד לציון הווה הוסיף להתקיים, למרות הארכאיות שלו, גם כששפת התרגום נהייתה מעורבת, וזאת בעיקר משום שאפשר את צמצום מספר ההברות, עניין חשוב מאוד בתרגום שורות שירה, הנוטות להתארך בעברית יתר על המידה. אם "אבוא" (שתי הברות) חוסך הברה אחת לעומת "אני בא" (שלוש הברות), יש לחסכון הזה משמעות רבה בתרגום פנטמטר יאמבי, למשל. אבל בסופו של דבר החליטו גם מתרגמי הפנטמטר היאמבי להיפטר מן הצורות הארכאיות האלה. אם יותר לי להעיד שוב על עיסתי, הרי שבעה שימושים בעתיד במשמע הווה, הכלולים בתרגום הסונטה מס' 30 לשקספיר שפרסמתי בשנת 1972,¹⁴ הפכו כולם לבינוני במשמע הווה בתרגום שפרסמתי עשרים שנה אחר כך:¹⁵ אועיד, אספיד, אבכה, הפכו למועיד, מספיד, בוכה וכו'. בדיקה נוספת של אותה סונטה מס' 73 מראה שלשון העתיד במשמע הווה דומיננטית אצל שוורץ, בולטת אצל ש' שלום, מתמעטת אצל ברידא, ואינה קיימת, פחות או יותר, אצל זינגר, אצל זינדר ואצלי. כלומר, רק בשנות התשעים היא נעלמת ממש.

הוא הדין בתופעה אחרת, שאף היא מאריכה ימים משום שהיא חוסכת מקום: נטיית השם והפועל. רק בתרגומו החדש (אם כי הבעייתי) של אריאל זינדר משנת 2000, נהפכת, למשל, הסמיכות "אפר עלומיה" או "אפר נעוריה", המשמשת בכל הנוסחים הקודמים של אותה סונטה מס' 73, ל"הגחלים של נעוריה". לא במקרה, כמובן, מופיע נוסח זה של זינדר בתרגום הכתוב בהפטמטר ולא בפנטמטר כבמקור; ההפטמטר המרווח יכול להרשות לעצמו את תשע ההברות האלה במקום שש ההברות של "אפר נעוריה". שאלה אחרת היא, אם הצורך בריווח אכן מצדיק הפיכת הפנטמטר להפטמטר. מכל מקום, ברור שבנטייה הגוברת להיפטר מכינויי שמות ופעלים יש גם כן משום התרחקות מן העברית של המקורות הכתובים והתקרבות ללשון הדיבור הישראלי, שהיא באותה שעה גם התקרבות ליתר אדקוואטיות צורתית למקור: "הגחלים של נעוריה" = "the ashes of his youth". שאלה קשה היא, באיזו מידה אדקוואטיות צורתית זו – גם בסילוק לשון עתיד במקום הווה וגם בסילוק נטיות השם והפועל – היא גם אדקוואטיות תוכנית.

13. כל התרגומים האלה של הסונטה מס' 73, להוציא זה של זינדר, כלולים בספר הנשיקה מבעד למטפחת (ראה הערה 3 לעיל), עמ' 112–113.

14. ראה ש' זנרבנק, אנתולוגיה אנגלית: לקט שירה מן המאה העשירית עד היום, תל-אביב 1972, עמ' 76.

15. ראה ויליאם שקספיר, הסונטות, תרגם ש' זנרבנק, תל-אביב 1992, עמ' 36.

האומנם "הגחלים של נעוריה" אדקוואטי יותר מ"אפר נעוריה"? במבט ראשון נדמה דווקא שהוא אדקוואטי פחות, שהרי המקור מדבר על אפר ולא על גחלים. אבל נדמה כי מדעת או שלא מדעת השפיע כאן שיקול אחר: המתרגם מרגיש שבגחלים יש משהו קונקרטי יותר, גופני ומוחש יותר מאשר ב"אפר", שמרוב שימושים סמליים איבד במידת-מה את הדנוטציה החומרית שלו. לעניין זה של הקונקרטיות החדשה אשוב מיד.

דוגמת "הגחלים של נעוריה" מלמדת, שאם עד כאן תיאורנו את ההתקרבות ליתר אדקוואטיות במונחים של שלילת גישת מתרגמי ההשכלה והתחייה, הרי המונחים החיוביים, שהם הצד השני של אותו מטבע, כרוכים בהשפעת לשון הדיבור הארץ-ישראלית והישראלית. כאן המקום לתיאור תופעות כגון אוצר מילים חדש ועדכני, ועל הכול פשטות תחבירית, שהיא התורמת בעיקר לטבעיות ושטף. "הקורא", אומר בצדק ראובן צור, "יכול להתעלם ביתר קלות מזרותה של מלה זו או אחרת מאשר מזרותו של מבנה המשפט".¹⁶ ואכן, בסונטה מס' 73, אין ספק שהתחביר של משה זינגר בשורות "ראה בי את שעת עמעות האור, / שמש שוקעת, יום נגזו ותם" פשוט וטבעי פי כמה מזה של שוורץ: "בי תחזי בין-השמשות ליום עומם, / זו שקיעת חמה מעריבה מטה" (זו פירושו 'אשר', ומעריבה משמש כפועל יוצא, כבצירוף מעריב ערבים).

כאמור, הקשר בין תופעה דיבורית כזאת, התחביר הטבעי והשוטף, לבין אדקוואטיות התרגום אינו קשר מובן מאליו. תרגום אדקוואטי עשוי למסור נאמנה תחביר מפותל דווקא באמצעות תחביר מפותל, ולא דווקא באמצעות תחביר טבעי ושוטף. עם זאת, בהשפעת הדיבור הישראלי יש התקרבות ליתר אדקוואטיות מבחינה כללית אחת: הטבעיות הדיבורית נחשפת למקור על ידי שקיפותה. מרגע שדעתי אינה מוסחת לא על ידי הקונוטציות שלא-ממין-העניין של צירופים כבולים מן המקורות, לא על ידי ארכאיזמים כגון עתיד-במשמע-הווה או כינויי-פעול מלאכותיים, ולא על ידי מבנים תחביריים מסולסלים, אני נוטה יותר לקלוט את מה שהמקור הזר מבקש לומר לי מעבר למסגרות שמסורת העברית לדורותיה כופה עליי. עם זאת אין המתרגם פועל בחלל ריק והנורמות של הלשון המדוברת הן אך חלק מן האילוצים הקיימים בתחום שבו הוא פועל. "השתדלתי", כותב מאיר ויזלטיר על תרגום מקבת שלו, "שלשון הנוסח העברי תהיה חיה, נוחה להגיה בפי השחקן ולקליטה באוזן, מעוגנת בעברית הישראלית ונקיה מסלולים ארכאיים. אין פירוש הדבר שחתרתי לעברית מדוברת רגילה – נקודת-המוצא האמיתית היא לשון השירה העברית של העשורים האחרונים".¹⁷

16. ר' צור, "החליל, החזריר והקוקיה: השיר המתורגם כאובייקט אסתטי", החליל והקוקיה: תרגומים משירת אירופה, תל-אביב 1993, עמ' 200.

17. מ' ויזלטיר, "הערת המתרגם" בתוך מקבת לשקספיר בתרגומו, תל-אביב 1985, עמ' 128. ההדגשה שלי.

כלומר, בצד שני האלמנטים הקודמים שתיארנו בהתפתחות תרגום השירה העברית – ההסתלקות מן ה"אימפוזיציה" של שפת המקורות והשפעת הדיבוריות הארץ-ישראלית – יש להביא בחשבון גם את השפעת השירה העברית.

האם מסלול התפתחותו של התרגום העברי כדרך שתיארתי אותו, מן ה-s'impose ל-s'expose, מקביל להתפתחותו של השיר העברי המקורי באותה תקופה? מצד אחד נראה שאמנם כן. הלא גם השירה העברית נחלצה מן הדיקטטורה של המקורות הכתובים והושפעה מן הדיבור החי. ש' שלום, למשל, מאמץ, כדברי טורי, "חלקים חשובים של הפואטיקה העברית המודרניסטית" כשהוא משתמש בנאולוגיזמים בתרגומיו לסונטות של שקספיר, שימוש שלא היה בא בחשבון בתקופות קודמות.¹⁸ שלונסקי ולאה גולדברג מאמצים מודל רוסי פורמליסטי למהדרין גם בשירתם המקורית וגם בתרגומי השירים שלהם, ואצל גולדברג ניכרים מעברים מעניינים של הקבלה בין שירתה ותרגומיה: בעוד ששירתה המוקדמת, העומדת בסימן המודל הרוסי, קרובה קרבה יתרה לתרגומי המשוררים הרוסיים שלה, ולעתים אין להבדיל תרגום שיר של אנה אחמטובה מעשה ידיה משיר מקורי שלה, הרי לימים היא מתרגמת את פטררקה ושירתה עומדת בסימן הסונטה האיטלקית שלו. גם אצל יהודה עמיחי יש קרבה רבה בין תרגומי אלה לסקר-שילר שלו ושירת-הוא, והם מצטיינים באותה דיבוריות, ולעתים אף באי-תקינות דקדוקית, המאפיינות את שיריו. אבל לעומת זאת במקרים אחרים בולט פיגורו של התרגום אחרי הפתיחות והתעוזה של השירה המקורית. כך במיוחד בחלק מתרגומיו של אלתרמן, אחד החדשנים הגדולים בתולדות השירה העברית, שתרגום יוליוס קיסר שלו, למשל, מצלצל לפעמים כיצירה משכילית אפיגונית.

הצורך הטכני שהזכרתי בחטף, לחסוך מקום באמצעות עתיד-במשמע-הווה ונטיית שם ופועל, אין בו משום הסבר מלא לפיגור הזה. לגבי יוליוס קיסר, ממלא כאן תפקיד חשוב השגב הרטורי של המקור, שאלתרמן מבקש לחקות אותו. אפילו תרגומו של מאיר ויזלטיר לאותו מחזה, כארבעים שנה אחר כך, סובל מן הצורך ליצור רטוריקה מסוג שהעברית החדשה אינה יפה לו ובוודאי סגנונו של ויזלטיר המשורר אינו יפה לו. כלומר, בשני המקרים התעוזה של המשורר המקורי מוגבלת על ידי תביעת האדקוואטיות לטקסט הנתון.

היצא מתוך כך הוא שככל שהתרגום נחשף לתרבות המתורגמת, וככל שהוא מוותר על כפיית עצמו על התרבות המתורגמת, כן גדל הפער בין תרגום ובין יצירה מקורית. אצל לאה גולדברג פער זה אינו קיים, משום שבשירתה המקורית היא נחשפת לאותו מודל רוסי שהיא מתרגמת, ואילו אחר כך היא חושפת את שירתה המקורית להשפעה (מאויכת, כמובן) של פטררקה, שגם אותו היא מתרגמת. לעומת זאת, אלתרמן או ויזלטיר, ששירתם המקורית רחוקה מסוג הרטוריקה השקספירית

של יוליוס קיסר, אופי תרגום יוליוס קיסר שלהם מפגר אחר אופי שירתם, בשל הרצון להיחשף לאותו סוג רטוריקה וליצור תחליף אדקוואטי שלו.

לא כן תרגומים אחרים שלהם. בתרגום בלדות ישנות ושירי זמר של אנגליה וסקוטלנד לאלתרמן, או בתרגום אגדת חורף של שקספיר בידי ויזלטיר, דרישת האדקוואטיות אינה מתנגשת עם אופי שירתם שלהם, ומתוך כך עם קבילות התרגום על פי הנורמות ששירתם-שלהם הכניסה לשירה העברית. לגבי אלתרמן, הסימטריה, ההקבלות, החזרות ושאר הפורמליזמים של שירתו המקורית עולים בקנה אחד עם הסגנון הבלדיסטי. לגבי ויזלטיר – וכאן אנחנו מגיעים לימינו אלה ממש – קיימת קרבה מורכבת ומעניינת בין הפיזיות הבוטה של שירתו המקורית והקונקרטיות של לשונו של שקספיר שם.

תופעה אחרונה זו – שנגענו בה בחטף ביחס לגחלים שגורס אריאל זינדר במקום האפר של שקספיר – מתפרשת, לדעתי, מעבר לאגדת חורף ומעבר לתרגומי שקספיר, והיא סימן היכר של תרגום השירה עכשיו בכלל וכן של השירה המקורית עצמה. שורשי ה"גופניות" החדשה הזאת הם מסועפים, ולא כאן המקום לרדת לעומקם. אני מנחש – אבל הדבר טעון בדיקה – שיש כאן קודם כול השפעת המודל האנגלו-אמריקני, המושל בכיפה אצלנו זה עשרות שנים, וליתר דיוק השפעת הראקציה ה"אובייקטיבית" (ה־dinglich בלשונו של רילקה) נגד הטשטוש הרומנטי במודרנה האנגלו-אמריקנית. המסורת האימגיסטית-חושנית, העוברת כחוט השני משקספיר דרך קיטס לאימגיוזם המודרני, מוצאת הד עברי, אלים יותר אבל קרוב עקרונית, בחומריות של השפה הוויזלטירית, אבל לא רק שלו, הן בשיריו והן בתרגום זה, כמו גם (אם כי במידה פחותה מזו) בתרגום מקבת שלו. "לבל תצליף לשוני עת כי רוחי זוּעפת" – אגדת חורף (מערכה ב, תמונה 2) נוסח רפאל אליעז – הופך אצל ויזלטיר ל"הלשון שלי [...] לא תהיה עוד חצוצרה רמה לכעס הסמוק שלי". ויזלטיר לא רק מוסר נאמנה את הפיזיות השקספירית, אלא מוסיף לעתים קרובות בוטות גופנית ומטיח דנוטציות חומריות של מילים זו בזו עד להעלות ניצוצות.

במקרה זה, בניגוד למה שראינו קודם, אין התעוזה של המשורר מוגבלת על ידי דרישת האדקוואטיות. באורח פלא נפגשת כאן השאיפה לנאמנות תרגומית עם הרצון להשתחרר מן הצירופים הכבולים של המקורות הכתובים ולאמץ את השטף והטבעיות של הדיבור הישראלי. הלשון המצליפה של אליעז הופכת ללשון שהיא חצוצרה רמה, והרוח הזועפת של אליעז הופכת לכעס סמוק. אבל שקספיר עצמו אומר: *let my tongue [...] never to my red-look'd anger be / The trumpet any more* – כוויזלטיר, לא כאליעז. השחרור מן הצירופים הכבולים, שגם מודרניסט כאליעז עדיין כבול אליהם, אם גם לפי דרכו השלונסקאית המתוחכמת, מאפשר לוויזלטיר לגעת ברעננות שפתו של שקספיר ובעצמתה.

האם המפגש הזה בין היסוד האימגיסטי בשקספיר וחומריות לשונו של ויזלטיר הוא מפגש מוצלח בודד? אני סבור שלא. אם הקבילות על פי הנורמות של השירה העברית התנגשה בתקופת ההשכלה והתחייה (ובמידה לא מועטה גם בדור שלונסקי-אלתרמן) עם האדקוואטיות של התרגום, הרי כיום אפשר לומר שאדקוואטיות וקבילות נפגשות. הן נפגשות משום שהשירה המקורית, בחלקה לפחות, הפכה את הדנוטציות החומריות של השפה, המשוחררות מן הקונוטציות הרוחניות-מסורתיות שלה, לנורמה שלטת, ותרגום השירה, במידה שהוא מבקש להיות קביל על פי הנורמה הזאת, נמנע אף הוא מהטלת אותן קונוטציות רוחניות ופתוח יותר לחומריות של לשון המקור ועל ידי כך גם למשמעויות הרוחניות שהיא מקרינה.

אין לי ספק שהדברים הלא-פשוטים האלה טעונים בדיקה ופיתוח, ואני מציע אותם בזהירות הדרושה, אבל גם בביטחון של מי שעובד שנים רבות "בִּמְקוּצָה". מנקודת ראות זו, ה־s'expose אכן ניצח את ה־s'impose, ההיחשפות למקור את כפיית עצמך על המקור; אבל זוהי היחשפות שאינה מוותרת על המהות העצמית. להימנע מלהטיל את עצמך עשוי להיות סימן של כוח.

מן הכתב אל הדיבור

שמות סימני הפיסוק בפונקציות שונות בלשון

מבוא

בכל שפה שיש לה ייצוג בכתב יש לקסמות המתייחסות לייצוג זה, כגון שמות האותיות, שמות סימני הפיסוק ושמות המתארים את דרכי הארגון של השפה הכתובה, כמו שורות, פסקאות, דפים וכו'.¹ מאמר זה עוסק בלקסמות כאלה, בעיקר בשמות סימני הפיסוק, העוברות למלא פונקציות שונות בשפה הדבורה ואף בשפה הכתובה. עם כניסתם של שמות הסימנים (כגון נקודה, פסיק, סימן קריאה וכו') אל השפה הדבורה והכתובה מתמלאים הביטויים הללו חיים משלהם ומביאים לידי העשרה של הלשון. במילים אחרות, הלשון שואלת ערכים לקסיקליים מהלקסיקון הגרפי, והלקסמות החדשות מצטרפות לאוצר המילים של השפה, אך לא עוד כשמות של סימנים גרפיים וכהיערכויות צורניות בתפקיד מטא-לשוני, אלא הן חוזרות כמילים (להבדיל מסימנים) בעלות פונקצייה רפרנציאלית המסמנות דברים בעולם (ראה §3.1.3 להלן), או כמילים בעלות פונקצייה דיסקורסיבית, לעתים ברורה יותר מזו שהייתה לסימן המקורי. למעשה, הן מתפקדות כציניים פרגמטיים או כסמני שיח שונים (ראה §3.1.1, §3.1.2 להלן).² הדוגמה הבולטת ביותר למעבר זה היא שם

* אני מודה לחברתי ד"ר פנינה טרומר וד"ר תמר סוברן, שקראו גרסה קודמת של המאמר והעירו לי הערות חשובות. תודה מיוחדת לפרופ' יעל זיו שהאירה את עיניי בסוגיות חשובות ושמנתן שיחות אתה התגבש המאמר בצורתו הנוכחית.

1. לעומת רוב המילים בשפה הכתובה, שהן סימן גרפי לציון דברים בעולם, הרי סימני הפיסוק ויתר הסימנים הנדונים בחיבור זה שייכים למה שמכונה לעתים החלק הצורני (ולא התוכני) של הלשון הכתובה, ולעתים – יסודות "פארא-מילוליים". ראה דיון ביסודות פארא-מילוליים אצל ליונס, 1977, עמ' 61 ואילך; ניר, 1986; ניר, תש"ן. דומה לכך התייחסותו של בן-חיים אל ה"חוץ שבלשון"; ראה בן-חיים, תשמ"ה, עמ' 18. כ-§3.3 להלן יורחב הדיון בשאלת תפקידם המקורי של סימני הפיסוק והשינוי שחל עם כניסת שמות הסימנים לשפה הדבורה והכתובה.
2. כל הדוגמאות המובאות במאמר זה נאספו בשנת 2000, בחודשים פברואר-נובמבר. הדוגמאות נלקחו הן מן הלשון הדבורה היום-יומית, הן מלשון התקשורת הדבורה והכתובה, הן מהמילון "רב-מילים" (שויקה, תשנ"ז) והן מן הספרות, וכל מראי המקום שמורים עמי. לאחר איסוף הנתונים ומיונם התברר שהשימוש בביטויים המובאים כאן אינו מיוחד לערוץ הדיבור או לערוץ הכתב וברוב המקרים אף לא למשלב מסוים; במילים אחרות, מדובר בביטויים שרובם

הסימן נקודה שעשה את כל הדרך מסמן סגמנטציה ברור לתפקיד פרגמטי דיסקורסיבי אמוטיבי.³

שמות כגון אלה המתייחסים לייצוג השפה בכתב עשויים להתקיים, כמובן, רק בחברה שיש בה כתב ושחלק גדול מדובריה מכיר את כללי הכתיבה ואת סימני הכתב על תפקידיהם, כלומר חברה אוריינית. עם זאת, לאחר שחל על מילים אלה תהליך של גרמטיקליזציה והן מתמסדות ורווחות בשימוש החדש, הן הופכות להיות נחלת דוברי השפה כולם, כולל חסרי ההשכלה שביניהם (ראה להלן ב-§ 3.1.2.3 דיון בביטוי "שקן בה"א הידיעה").

בפרק 1 להלן יוצג הרקע התאורטי הרחב יותר של התופעה. בפרק 2 יוצגו הנתונים שנאספו, דהיינו קבוצות מילים וביטויים המתייחסים לייצוג השפה בכתב ואשר עברו מן השימוש הפרוצדורלי לשימוש סמנטי ופרגמטי בלשון הדבורה ובלשון הכתובה.⁴ בפרק 3 תידון בהרחבה הקבוצה הבולטת ביותר מבין הקבוצות שהוצגו בפרק 2, קבוצת סימני הפיסוק. בפרק זה ייבחנו אופני השתלבותם של שמות סימני הפיסוק בשפה הדבורה והכתובה משלוש בחינות: (א) מבחינת הפונקציות הסמנטיות והפרגמטיות שהם ממלאים, תוך בחינת המרחק המשתנה של הפונקצייה החדשה מן הפונקציות המקוריות שלהם (§ 3.1); (ב) מבחינת המעמד התחבירי שלהם, דהיינו באיזו מידה הם משתלבים במשפט ואילו תפקידים תחביריים הם עשויים למלא לאחר חדירתם אל השפה במשמעותם החדשה (§ 3.2); (ג) מבחינת הקטגוריה המורפוסנטקטית שהם שייכים אליה לאחר המעבר (§ 3.3). מתוך הניתוח ובסיכומו (פרק 4) תיבחן ההקבלה בין הפונקצייה הסמנטית והפרגמטית של הביטויים לבין אופיים המורפוסנטקטי ומעמדם התחבירי.

1. הרקע התאורטי

התופעה הנדונה כאן קשורה בנושאי מחקר אחדים, כגון מודעות לשונית ומטא-לשונית של דוברים בכלל ודוברים אורייניים בפרט, השפעה הדדית בין לשון כתובה ללשון דבורה בלשוניות בכלל ובלשון העברית בפרט, שינויים קטגוריאליים בשפה הכרוכים במעמקי משמעות, ובפרט מעבר מתפקוד פרוצדורלי לתפקוד קונצפטואלי ולהפך, גרמטיקליזציה והיווצרות סמני שיח חדשים בשפה. מקומה של התופעה הנבדקת כאן במסגרת חקר התחומים שהוזכרו ראוי לעיון

משמשים בשגרה בכל המשלבים והערצים. מסיבה זו, וכדי למנוע סרבול מיותר (כגון ציון היום, השעה, הערוץ, התכנית והדובר בדוגמאות מן הטלוויזיה, או ציון "מן הדיבור" על יד כל דוגמה הלקוחה מערוץ זה) בחרתי לא לציין את המקור המדויק על יד כל דוגמה.

3. ראה להלן § 3.1.2.1, דיון מקיף בפונקצייה של הלקסמה נקודה.

4. על הבחנה בין שימוש פרוצדורלי לשימוש קונצפטואלי ראה הערה 8 להלן.

מעמיק נפרד, שהוא מחוץ לגבולות המאמר הזה. להלן אסתפק בהצגה קצרה של התחומים הללו ושל דרכי השתלבות הנושא הנדון בהם.

1.1 מודעות לשונית ומטא-לשונית של דוברים⁵

רוב התופעות הנדונות כאן מאששות את העובדה, כי קיימת מודעות לשונית בכלל ומודעות מטא-לשונית בפרט בקרב דוברי שפה בחברה אוריינית, שהרי כאמור רק בחברה כזאת עשויה להתרחש חציית תחומים מן הכתב אל הדיבור וחזרה אל הכתב. אין הכוונה כמובן לכך, שכל אימת שהדובר משתמש בסימן שמקורו בייצוג הגרפי של הלשון, הוא מודע להעברת שם הסימן מן השימוש הגרפי אל השימוש הרפנציאלי או הדיסקורסיבי (שהרי רוב הביטויים המובאים כאן התמסדו והשתגרו בשימוש החדש), אלא לכך שראשיתה של התופעה ככלל קשורה במודעות לשונית להפרדה בין הלשון הכתובה והדבורה, בהכרת סימני הלשון הכתובה והפונקציה המדויקת של כל סימן. עם זאת, בחומר שנאסף נמצאו גם דוגמאות המצביעות על מודעות דוברים כפרטים באקט המידי של הדיבור. מדובר במקרים שבהם הערה מפורשת של דובר מסוים מוכיחה את מודעותו לפונקציה התקשורתית של הביטוי. הדבר נעשה כנראה כדי להבטיח תקשורת זורמת ומדויקת, או לצורך הדגשה. להלן הדוגמאות:

1. "אתה לא הולך למסיבה היום. נקודה. וחבל על כל מילה נוספת".

המשפט הממשיך הבא אחרי הביטוי נקודה מדגיש את הפונקציה הפרגמטית של הביטוי, כפי שתפורט להלן (§3.1.2.1). למעשה, המוען מדגיש פעמיים את כוונתו לסיים את השיחה בנושא הנדון, פעם אחת על ידי הביטוי נקודה ופעם נוספת על ידי המשפט הממשיך, החוזר על אותו רעיון במילים אחרות, מעין תמורה מפרשת.

2. "אנחנו לא נוותר על חלקים מארץ ישראל בלי מאבק, שלוש נקודות והמבין יבין".

הביטוי שלוש נקודות (כפי שיפורט להלן ב-§3.1.1.2) הוא רמז מן המוען, שיש לו להוסיף על מה שנאמר. בדוגמה שלפנינו הוסיף הדובר את הביטוי "והמבין יבין" הממלא בדיוק אותה פונקציה פרגמטית, וזאת לשם הבהרה נוספת, להשגת קוהרנטיות מלאה או לשם הדגשה.

5. על מודעות הלשון ראה שורצולד, תשנ"ז. בין היתר היא מביאה משפטים המדגימים את מודעות הדובר לתפקידים של סימני הפיסוק: "כשהוא מדבר, הוא שם נקודות ופסיקים בכלל לא במקומות המתאימים"; "הוא מדבר אוטוטרדה, בלי נקודות וכלי פסיקים" (שם, עמ' 406). בן-טור, 1978 בודקת את העברית בת זמננו ומצביעה על כך שידיעת השפה הכתובה משפיעה מאוד על הידע הלשוני ועל המודעות הלשונית של הדוברים. התופעה המוצגת כאן מספקת הוכחה נוספת לתזה של בן-טור.

3. "יורשה לי להעיר בסוגריים שבדיקת הנושא טרם הסתיימה".
4. "בסוגריים אני רוצה להגיד לך שרוב האומנים חושבים כמוני והגיע הזמן שמישהו שם למעלה ייקח את הדברים לתשומת לבו".

בשתי הדוגמאות האחרונות, הדובר, המודע להעברת סימן הסוגריים מן הכתב אל הדיבור, מוסיף פועל פרפורמטיבי (להעיר, להגיד) כדי להקל על הנמען להבין את השימוש בביטוי המפסק.⁶ גם כאן נעשה הדבר אם לשם הבהרה והשגת קוהרנטיות מלאה, אם לצורך הדגשה.

בכל הדוגמאות לעיל ניתן אפוא להבחין במודעות הדוברים לפונקצייה של הביטוי המושאל.

1.2 השפעה הדדית בין לשון כתובה ללשון דבורה

מחקרים רבים בשפות שונות עוסקים בקשר ההדוק שבין השפה הכתובה לשפה הדבורה. העברית מעניינת במיוחד, שכן לא דיברו בה במשך אלפיים שנה בקירוב, ורק לפני כמאה שנה זכתה הלשון לתחיית הדיבור. בן-חיים מדגיש את חשיבות הזיקה בין לשון הדיבור ללשון הכתב, וכך הוא כותב: "לשון כתב החדלה להיזון מלשון הדיבור, לא זו בלבד שהיא מונעת עצמה מלהשפיע על לשון הדיבור, אלא היא גוזלת כליה על עצמה, אבל הלשון הכתובה הפתוחה בגבולות מסוימים ללשון הדיבור יכולה לקיים חיוניותה דורות על דורות" (בן-חיים, תשמ"ה, עמ' 21). בן-שחר (1992) כותבת על היחס בין לשון הדיבור ללשון הכתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים, ומציינת שלשון הפרוזה הישראלית החלה בהדרגה לגלות נכונות ויכולת להתמודד עם לשון הדיבור. חדירה ניכרת של לשון הדיבור ללשון הספרות בולטת בכתיבת סופרים צעירים כמו אתגר קרת, עירית לינור ואחרים, וכן בלשון של מדורים שונים בעיתונות היומית ובמקומונים.

אם כן, התופעה המוכרת בדרך כלל היא חדירה של לשון הדיבור ללשון הכתב. מאמר זה דן ב"הזנה" הפוכה מזו שאנו רגילים אליה בדרך כלל, כלומר, לשון הכתב "מזינה" ומעשירה את לשון הדיבור. הפן הזה כמעט לא נדון במחקר.⁷ דוגמאות אחרות להשפעת לשון הכתב על לשון הדיבור ניתן למצוא בשימוש במשלב גבוה במיוחד בלשון הדיבור, שהוא מעין חיקוי של הלשון הכתובה. תופעה זו מוכרת מן הלשון המבודחת בשפת היום-יום ובמערכונים, כגון "טרם הספיקוטי".

6. ובדומה לכך הביטוי "במאמר מוסגר", כמו בדוגמה: "במאמר מוסגר, אני יכול להוסיף שבמשרדים אחרים המצב עוד יותר גרוע". על הפונקצייה של הסוגריים ראה § 3.1.1.1. להלן.
7. כאמור בהערה 5 לעיל, אצל בן-טור ניתן לראות דוגמאות מעניינות בעברית להשפעת ידיעת השפה הכתובה על הידע הלשוני של הדובר.

1.3 שינויים קטגוריאליים; מעתקי משמעות; היווצרות סמני שיה חדשים⁸
עיקר דיוננו בהמשך עוסק בדרכי הרחבת השפה, כלומר במקורות ה"הזנה" שלה ובשינויים הקטגוריאליים, הסמנטיים והפונקציונליים של ערכים לקסיקליים מסוימים. ברוב הביטויים הלשוניים שייבחנו התרחבה המשמעות: לצד שימוש הראשוני לציון עניינים הקשורים בייצוג השפה בכתב, עברו אותם ערכים לתפקד גם כסימון מהויות סמנטיות שונות ודקדוקיות פרגמטיות. רוב מעתקי המשמעות הם מעתקים מטפוריים, המטפורות רובן ככולן ממוסדות, מילוניות; הביטוי מתפקד באופן טבעי ורגיל בפונקצייה החדשה, וניתן להבחין במעבר של הביטוי מקטגוריה אחת לאחרת ובהיווצרות ערכים מילוניים חדשים בשפה העברית בת זמננו. ברוב המקרים דוברי השפה אינם ערים למקורו של הביטוי, ובמקרים מסוימים, בעיקר כשמדובר בדוברי לשון לא משכילים, ניתן אף לומר במידה רבה של ודאות שהדובר אינו מסוגל לשחזר את מקור הביטוי.

חלק מן הביטויים שחל בהם השינוי המוצג כאן מתפקדים לאחר השינוי כשמות עצם בתפקיד רפרנציאלי טהור (רובם מסמנים עצמים מופשטים); חלק גדול מן הביטויים שייכים לאחר השינוי לקטגוריה המכונה "סמני שיח" או "סמנים פרגמטיים" על פי קריטריונים אחדים המיוחסים בספרות לקטגוריה הזו:⁹
א. הם אינם משפיעים על תנאי האמת של המבע.
ב. הם אינם מוסיפים דבר לתוכן הפרופוזיציוני של המבע.

8. אף שהחוקרים חלוקים בשאלה מה בדיוק נכלל בקטגוריה הלשונית הזאת, כפי שמפרטים למשל יוקר וזיו בהקדמה לספר בעריכתם (יוקר וזיו, 1998, עמ' 2-3, וכן זיו, 2001, עמ' 17). ניתן להעמיק את העיון בציניי השיח הנדונים כאן מבחינות נוספות על אלו שנבחרו בעיון זה, כמו למינים לסוגים שונים, למשל, לכאלה השייכים לסוג המכונה procedural (ראה למשל בלקמור, 1987; ספרבר ווילסון, 1993; זיו, 1998; זיו, 2001, § 2.2 ועוד). מדובר במבעים הצופנים מידע על הדרך שבה יש להציג (to manipulate) את מרכיבי התוכן, לעומת מבעים הצופנים מידע התורם להצגת התוכן עצמו, והמכונים conceptual. כמו כן ניתן לשייכם לציניי השיח המשמשים את מוסר האינפורמציה – presentation markers – ולא לאלה המשמשים את המקבל, כגון "כן", "נכון" – reception markers. על חלוקה זו ראה למשל שיפרין, 1987, עמ' 324, וכן יוקר וסמית', 1998, עמ' 174. יש ביניהם כאלה השייכים לקבוצה המכונה topic switchers, ראה להלן ב-§ 3.1.2, בעיקר דוגמה 35, כולל הערת השוליים בסוף הסעיף. אפשרות נוספת למיון צייני השיח בכלל ואלה הנדונים כאן בפרט היא התייחסותם לטקסט הקודם להם או לטקסט הבא אחריהם. מבחינה זו רוב הביטויים הנדונים כאן מתייחסים לטקסט הקודם להם (אך לא כולם, למשל בסוגריים ובמירכאות עשויים להתייחס הן לטקסט הקודם להם והן לזה שאחריהם). במאמר זה נבחר להציג את שמות סימני הפיסוק על פי הפונקצייה החדשה שלהם תוך בחינת המרחק בינה לבין הפונקצייה היסודית של הסימנים, וכן לתאר את דרכי השתלבותם בשפה לאחר המעבר, מן הבחינה התחבירית והמורפוסנטקטית.
9. על פי הלקר, 1991, עמ' 78-79; יוקר 1993; זיו 1998, עמ' 203; יוקר וזיו (1998, עמ' 3) מזכירים גם קריטריונים מפורטים יותר משל ברינטון (1996), אך פירוט במידה כזו אינו נחוץ לעיוננו כאן.

ג. הם מתייחסים לאקט הדיבור ולא למה שמדובר עליו.
ד. יש להם פונקצייה אמוטיבית, אקספרסיבית ולא רפרנציאלית, לא דנוטיבית ולא קוגניטיבית.

כך למשל הביטוי נקודה במשפט כגון "אתה לא הולך היום לסרט. נקודה." הוא ציין פרמטי, שכן אין הוא משנה את ערך האמת של המבע, אינו מוסיף לתוכן הפרופוזיציוני שלו, הוא מתייחס לאקט הדיבור (לנחרצות המוען) ולא לעובדה המצינית במשפט, ויש לו פונקצייה אמוטיבית, אקספרסיבית (מביע נחרצות, קוצר רוח וכו') ולא רפרנציאלית.

2. הצגת הנתונים: קבוצות מילים וביטויים המתייחסים לייצוג השפה בכתב והעוברים לשמש בלשון הדבורה והכתובה

בפרק זה יובא אוסף מקיף של שמות סימנים מלשון הכתב שנמצאו בשימוש הלשון העברית בת זמננו. הסימנים מוינו לשלושה סוגים: (א) שמות הסימנים הגרפיים המייצגים את המהויות הפונטיות המרכיבות את המילים: שמות האותיות, שמות סימני הניקוד ושמות הספרות; (ב) מילים וביטויים המתייחסים לעריכת הטקסט הכתוב: סידור המילים בשורות, חלוקה לפסקאות, לדפים, עריכת רשימות, דרכי הבטטה של חלק מן הטקסט הכתוב וכו'; (ג) שמות סימני הפיסוק וטעמי המקרא. בפרק הבא אדון בהרחבה רק בשמות סימני הפיסוק שכן הם חדרו במידה רבה ללשון בתפקיד רפרנציאלי או דיסקורסיבי, וכמו כן קל יותר להציג תופעה ולנתחיה כאשר מתייחסים לקבוצת ביטויים הומוגנית מבחינת שימושם היסודי. בהערות אתייחס גם לקבוצות האחרות.

2.1 שמות הסימנים הגרפיים של המהויות הפונטיות המרכיבות את המילים

לשון הדיבור היא בראש ובראשונה מערכת הגאים, קרי עיצורים ותנועות, והם הייצוג הקולי של הצורנים ושל המילים (שהם הרכיבים היסודיים בעלי המשמעות). הלשון הכתובה היא בראש ובראשונה מערכת של סימני אותיות וניקוד, שהם הייצוג הגרפי של המהויות הפונטיות המרכיבות את שפת הדיבור. מודעות הדוברים לקשר ההדוק שבין שתי המערכות תידון בסעיף זה. לעתים מתעורר הצורך אצל הדובר האורייני לציין את מהות הסימנים הגרפיים לשם שעשוע או לשם הדגשה. מעניין שהסימנים המועברים ללשון הדבורה והכתובה הם סימני העיצורים ולא סימני התנועות. הדבר קשור כנראה בכך שבשפה העברית הכתובה אין בדרך כלל ייצוג גרפי לתנועות, והתוכן מובן גם בלעדיהן. מסיבה זו מודעותם של הדוברים רבה יותר ליחודם של העיצורים ולהבדלים ביניהם.

2.1.1 שמות האותיות

בעברית בת זמננו אין התאמה מלאה בין מערכת העיצורים והתנועות לבין מערכת האותיות והניקוד. במהלך הזמן חלה כנראה הזדהות פונטית של הגאים שונים

בשפה הדבורה ("מעטקי הגאים"), ואילו ייצוגם הגרפי נשאר שונה, בגלל שמרנותם של המשתמשים בלשון כאשר לשינויים בשפתם הכתובה. כך נוצר מצב של היעדר סימטריה בין הכתב לדיבור, ומשום כך הדוברים מעירים לעתים הערות בדבר איות המילה, שמא יטעה הנמען להבין כאילו התכוונו למילה ההומופוניית שכתובה וכמובן גם משמעותה שונים. כוונה כזו של המוען ניכרת בדוגמאות 5 ו-6 להלן:

5. "קריאת ספרים, באל"ף כמובן ולא בעי"ן, היא תנאי הכרחי לפיתוח העושר הלשוני של הילד".

הדובר מעיר, בדרך של הומור, על דר-המשמעות הנשמעת של המילה kri'at, שכן רוב דוברי העברית בני זמננו אינם מבחינים בהגייתם בין אל"ף לבין עי"ן. בכך מבטא המוען את מודעותו המטא-לשונית לפער שבין לשון הכתב ללשון הדיבור.

6. "אני מאחלת לך בעיקר אושר באל"ף".

הדוברת מבקשת להדגיש שהיא מאחלת לנמען "אושר", להבדיל מ"עושר". שתי המילים ההומופוניות אך אינן הומוגרפיות, ובאמצעות השימוש בשמות האותיות בלשון הדבורה המוענת הופכת את המבע לחד-משמעי.

יש מבעים קפואים שבהם הדובר מציין את שמות האותיות לשם שעשוע או לשם הדגשה. דוגמאות כגון 7 רווחות במיוחד בשפה של ילדים ובטקסטים שקהל היעד שלהם הוא ילדים שרכשו את מיומנות הקריאה לא מכבר.

7. "אני אוהבת להכין שיעורים בשי"ן קו"ף רי"ש".

אין לראות באיות מעין זה תופעה פרודוקטיבית בלשון, שכן היא רווחת בשורש שק"ר, פחות מזה (וכנראה באנלוגיה לשק"ר) בשורש אמ"ת (ילדים עשויים לומר: "אני אוהבת אותו באל"ף מ"ם תי"ו"), ואין היא רווחת בשורשים אחרים. הביטוי לא באלף רבתי עושה שימוש בכינוייהן של האותיות הנכתבות במקרים נדירים במקרא כשהן גדולות ורחבות מחברותיהן.

8. "[...] ואני אומר לא באלף רבתי".

אבן-שושן מציין שהביטוי בא להבליט את האיות באל"ף לעומת האיות בווי"ו בנטיית מילת היחס ל- בגוף נסתר,¹⁰ אך ברור שהביטוי באל"ף רבתי כאן אינו בא לשם מניעת איהבנה, אלא לשם הדגשת השלילה והבלטתה, מעין: "לא ולא! לא בא בחשבון, בהחלט לא, בשום פנים לא!" (כך שויקה ואבן-שושן).¹¹

הדוגמה הבאה עוסקת בביטוי ה־א בה"א הידיעה והיא נדונה בסעיף זה משום שיש בה אזכור של האות ה"א, ואולם הביטוי כולו מתייחס לרכיב מורפוסנטקטי,

10. תומך בכך הביטוי הקיים ביידיש: "לא מיט איין אלף" (=לא באל"ף), הנראה כאילו הוא בא להבחין בין לא באל"ף לבין לו בווי"ו.

11. שימושים נוספים בביטוי באל"ף רבתי ראה להלן, ב־3.1.2.3§.

והשימוש בו בתפקיד מתאר ומעצים מצביע על המודעות של דוברי חברה אוריינית לא רק ללשון, אלא אף לרקדוק הלשון. ניתן לראות שימוש בביטויים כעין אלה הוכחה לקיום מודעות "מטא-בלשנית" לעומת המודעות המטא-לשונית שאליה התייחסו עד כה.¹²

9. "עפרה היא המורה בה"א הידיעה".

שימוש זה נובע מתפקידה היסודי של תווית היידוע: לציין אובייקט מסוים כאובייקט ייחודי. מכאן חלה תזוזה סמנטית, והביטוי "ה + שם עצם + בה"א הידיעה" (כגון: "המורה בה"א הידיעה") בא להדגיש שהאובייקט המסומן בשם העצם הוא יחיד בסוגו, אין לו מתחרים, הוא בולט בכישוריו או בתכונותיו (הטובות, בדרך כלל) וכו'. הה"א שלפני שם העצם נהגית בדרך כלל באינטונציה מודגשת.¹³

2.1.2 שם סימן ניקוד

סימני הניקוד הם כאמור ציינים גרפיים של מהויות פונטיות. הם נחוצים בלשון הכתובה בלבד כדי לאפשר חיקוי מדויק ככל האפשר של ההגייה בלשון הדבורה. שימוש בשם של סימן ניקוד בלשון הדבורה או בלשון הכתובה מצביע על מעתק סמנטי שחל בביטוי, על מעבר מסימון של הגה לסימון רפרנציאלי של מהות כלשהי. מעבר משם סימן ניקוד לשימוש אחר בשפה מצאנו רק בסימן דגש חזק, השייך אמנם לאוסף סימני הניקוד בעברית, בהיותו סימן הנוסף על השלד העיצורי של המילה, אך תפקידו המקורי היה כנראה ציון הכפלה של עיצור ולא סימון תנועה, כמו רוב סימני הניקוד. השימוש בשם הסימן עבר בדרך של מעתק מטפורי לשמש כשם עצם מופשט שמשמעותו הבלטה, התמקדות וכו'. כך בדוגמאות הבאות:

10. "יש לשים דגש חזק על חינוך הנוער".

12. מודעות מטא-בלשנית ניכרת גם בשימוש במונחים נושא, נשוא ומושא השאולים מעולם הניתוח התחבירי ומשמשים לסימון מהויות מופשטות, כפי שעולה מן הדוגמאות שלהלן: "החיות האלה הם מושא אהבתו בשלב הזה של החיים שלו"; "נשארה זמן ארוך מושא להזיותי הרומנטיות"; "גם לאחר מותו המשיך הזמר להיות נשוא הערצתם של המונים"; "ראיות אלה אינן רלוונטיות להתרחשות נשוא הסכסוך". הדוגמה הבאה מבליטה את המודעות המטא-לשונית של הדובר יותר מן האחרות (היא נאמרה על ידי איש בכיר מן התקשורת בעת שהתראיין על דרך עבודתו כעורך חדשות): "עשינו מאמץ לכתוב את החדשות בתמציתיות ובתחכום. תמיד עמד הנושא בראש הדברים, לא הנשוא והמושא. גם הוא עצמו נכתב ושכתב בגרסאות שונות בכל אחד מהמחזורים". הדובר מגלה מודעות מטא-בלשנית בהצביעו על ההבדל בחשיבות, הקיים לדעתו בין הנושא התחבירי של המשפט לבין הנשוא והמושא. דוגמה זו עשויה לעזור במציאת התכונות הסמנטיות [+חשיבות], [+מרכזיות] המועברת מטפורית מן השימוש התחבירי לשימוש הרפרנציאלי בביטויים שבדוגמאות לעיל.

13. עוד על השימוש בביטוי זה להלן, ב-3.1.2.3.

בדוגמה זו גם השימוש בפועל לשים מחזק את התחושה שמדובר בהשאלה מסימן הניקוד.

11. "הדגש החזק על עבודה קשה הוא חלק מהמסורת שלנו".

2.1.3 שמות הספרות

נעיין בביטוי תשע/ארבע... אפס אפס, המופיע בדוגמאות כגון:

12. "נבוא לאסוף אותך מהבית, תהיה מוכן בתשע אפס אפס".

דרך רישום השעה בכתב נעשה על ידי ציון השעות והדקות בספרות, וההפרדה בין אלה לאלה נעשית בנקודתיים, כגון: 12:00 ; 15:15. השימוש בעל פה בשמות הספרות "אפס אפס" בא להדגיש שעה עגולה. הדבר מקובל מאוד בצבא, אך גם במגזרים אחרים, כגון באוניברסיטת תל-אביב, שבה השיעורים מתחילים כרגיל רבע שעה אחרי השעה העגולה. כאשר מבקשים לציין התחלה של שיעור בשעה העגולה, עשוי הדובר לומר:

13. "השיעור יתחיל בארבע אפס אפס [ולא בארבע ורבע, כמקובל]".

2.2 מילים וביטויים המתייחסים לעריכת הטקסט הכתוב¹⁴

הביטויים הנדונים כאן מתייחסים לדרכי הארגון של הלשון הכתובה: סידור המילים בשורות, מעבר לדף חדש בשל שינוי נושא הדיון, עריכת רשימות וסידורן, סימון והדגשה בטקסטים וכו'.¹⁵ בדוגמאות המובאות כאן מתרחש מעבר בדרך מטפורית משימוש טכני במושגים הללו לצורכי ארגון טקסטים כתובים, לשימושים אחרים מגוונים המעשירים הן את הלשון הדבורה והן את הלשון הכתובה.

● הביטוי בין השורות

14. "מי ששם לב למה שנאמר בין השורות יכול היה להבין שלא כל השרים מרוצים משיטת העבודה של ראש הממשלה".

בין השורות לא נהוג לכתוב דבר. המטפורה משתמשת באזורים הריקים הללו, בדברים שלא נכתבים הלכה למעשה, כדי לסמן דברים שאינם נאמרים/נכתבים במפורש, אך עם זאת הם נרמזים, משתמעים מן הנאמר/הנכתב בפועל, והם חשובים לא פחות – ולעתים יותר – מן הדברים הנאמרים במפורש.

● הביטוי לפתוח דף חדש

15. "ועכשיו אנחנו מתכוונים לשכוח את מה שהיה ולפתוח דף חדש".

נהוג לפתוח דף חדש כשעוברים לפרק חדש, למאמר חדש, ולמעשה, כל אימת

14. חלק מן הסימנים המובאים להלן מכנה ניר (1986, עמ' 213) "סימני היצג".

15. גם אלה שייכים לקודים הפארא-מילוליים; ראה ניר, תש"ן, עמ' 137.

שמשתנה הנושא. הביטוי עבר בדרך מטפורית לשמש לציון שינוי בעל משמעות בכל תחום בחיים.

● הביטוי מקום ראשון ברשימה

16. "במקום הראשון ברשימת העניינים שדורשים טיפול נמצאת בעיית האבטלה".

אין הכוונה, כמובן, לקיומה הלכה למעשה של רשימה גלויה או סמויה שבה מפורטים העניינים הדורשים טיפול, אלא הדובר רוצה להדגיש שיש לתת עדיפות לנושא זה, והוא משתמש בדרך הטכנית המוכרת לדירוג: עריכת רשימה שבראשה עומד המדורג ראשון ומקומו מקנה לו מעמד חשוב או דחוף וכדומה ביחס לעניינים או לעצמים המדורגים האחרים.

● הביטוי הערת שוליים / בהערת שוליים

17. "אם תרשה לי הערת שוליים, תעריפי התחבורה הציבורית לא השתנו כבר למעלה מחצי שנה".

18. "בהערת שוליים כדאי להוסיף שהאיכות נקבעת לאו דווקא על פי המחיר".

הביטוי הערת שוליים גזור מכתובה מדעית הכוללת במקרים רבים הערות שאינן קשורות ישירות לנושא המרכזי הנדון, ולכן הן נכתבות בשולי הדף ולא בגוף הטקסט. גם במשמעות המושאלת כוונת הביטוי לציין שהדבר המכונה "הערת שוליים" הנו הערת אגב.¹⁶

● הביטויים לעשות v; לעשות/לשים x על משהו / על פלוני; לשים פס על פלוני

19. "היינו גם ברובע היהודי, צריך הרי לעשות v גם על זה [...]".

השימוש הזה מועתק משימוש בסימן הדומה לאות האנגלית v לציין שפרט מסוים מתוך רשימה של עניינים, שמות, מקומות וכו' כבר טופל. בהשאלה הכוונה לביצוע דבר מה שראוי, שמקובל, שמצופה לבצעו, גם אם אין מצד הפועל התלהבות רבה מן העשייה.

20. "הוא שם עליה x, ואין סיכוי שאי פעם הם יחזרו".

כאן משתמש הדובר בטכניקת מחיקה ידועה של הצלבת שני קווים בצורת האות האנגלית x לביטול טקסט כתוב. בהשאלה משמש הביטוי לציון שכחה מכוונת ומודגשת של עניין או של פלוני.

● הביטוי (ב)שורה תחתונה

21. "אין מה לדבר שבשורה תחתונה הדבר הזה השתלם להם".

16. בדומה לפונקצייה של הביטוי בסוגריים; ראה להלן ב-3.1.1.1, דוגמה 3.

בחישובים כתובים השורה התחתונה היא המציינת את התוצאה והיא באה אחרי שורה של פעולות חשבוניות שהובילו אליה. מן השימוש בלשון הכתב המתמטית מועברת התכונת המיוחדת של השורה התחתונה: היותה הקובעת, החשובה, הסופית, התוצאה של ההשתלשלות. בשימוש המטפורי משמש הצירוף כמו הביטויים: "בסיכומו של דבר", "אחרי הכול".¹⁷

הביטויים הללו הנשאלים אל השפה משתלבים בתחביר שלה בדרכים מגוונות: חלקם תופסים במשפט מעמד של הסגרים (בהערת שוליים, בשורה התחתונה) או של תיאורי פועל (בין השורות, במקום ראשון ברשימה), וחלקם מהווים משפטים לעצמם (לפתוח דף חדש, לעשות v, לשים פס).¹⁸

3. השתלבותם של שמות סימני הפיסוק בשפה

הלשון הדבורה עשירה מאוד באמצעי הבעה בנוסף למילים עצמן, כגון אינטונציות, הפסקות, תנועות ידיים ועוד. בלשון הכתובה חסרים אמצעי הבעה אלה, וחלק מן החסר הזה ממלאים סימני הפיסוק.¹⁹

אנו מוצאים לעתים שימוש בשמות של סימני הפיסוק גם בלשון הדבורה²⁰ וגם בלשון הכתובה. הסבר האומר כי הלשון הדבורה נזקקת לשאלת אמצעי הבעה מן הלשון הכתובה אינו מתקבל על הדעת, שכן אלה רבים בראשונה יותר

17. לא נכללו בדיון כאן ביטויים כגון תרשום לפניך / העניין רשום; תמחק את מה שאמרתי / העניין מחוק, המופיעים למשל בדוגמאות: "תרשמו לפניכם את השם הזה, עוד תשמעו עליה רבות"; "...הם אנשים רעים ולא מפרגנים. או קיי, תמחק את מה שאמרתי, אבל ברצינות, לא היה מזיק שמישהו יגיד להם את מה שכולם חושבים ולא מעיזים לומר". ביטויים אלה לא יידונו כאן, שכן הם מתייחסים לעצם אקט הכתיבה והמחיקה ולא לדרכי ארגון הכתוב כמו יתר הביטויים המובאים כאן. בדוגמאות אלו הרישום המעשי עבר לשמש כמטפורה לזכירה, כיוון שאחת הדרכים הנפוצות כעוד לזכירה היא העלאת הדברים על הכתב ביומן, בלוח או בסתם פתק מזדמן. המחיקה של הכתוב המעלימה את המסר שהיה במקום קודם לכן עברה לשמש בהשאלה לציון הסתייגות מדברים שנאמרו, מעין בקשת הדובר מן הנמען שישכח את מה שאמר.

18. עיון מפורט במעמד התחבירי של סימני הפיסוק העשוי ללמד גם על המעמד התחבירי של הביטויים הנדונים כאן ראה להלן ב-3.2.

19. ראה דיון בסימני הפיסוק כיסודות פארא-מילוליים אצל ליונס, 1977, עמ' 65 ואילך.

20. ואין הכוונה ללשון הדבורה המחקה את הלשון הכתובה, כגון במקרה של הקראת טקסטים. אז, כמובן, נזקק הקורא להביע במילים את הסימנים כדי שהנמען, שאינו רואה את הטקסט בעיניו, יוכל לעמוד על כל פרטיו. כך אנו מכירים את השימוש בביטויים "פתח/סגור סוגריים", "פתח/סגור מירכאות", "סוף ציטוט" וכו'. במקרים אלה, ורק בהם, ניתן לדבר על זהות בין הפונקצייה של סימן הפיסוק בכתב ובעל פה, כלומר, לשון דבורה מעין זו היא, למעשה, לשון כתובה המועברת לנמען בסימנים פונטיים במקום בסימנים גרפיים.

מאשר באחרונה. נכון יותר לראות בהם אמצעי הבעה חדש לצרכים סמנטיים ופרגמטיים.²¹

גם טעמי המקרא אתנח וסוף פסוק עוברים תהליך דומה ויידונו עם סימני הפיסוק להלן, שכן אחד התפקידים שלהם מקביל לזה של סימני הפיסוק: היותם סמני החלוקה התוכנית-תחבירית של הטקסט המקראי. מבחינה זו מתחלקים הטעמים למפסיקים ולמחברים. סוף פסוק ואתנח הם הטעמים המפסיקים המצביעים על ההפסקות הגדולות ביותר בטקסט המקראי: בסוף הפסוק ובאמצעו, ושני השמות עברו בדרך של מטפורה לשמש בלשון הדבורה והכתובה.

בסעיפים 3.1–3.3 להלן תיבחן השתלבותם של שמות סימני הפיסוק בלשון הדבורה והכתובה משלושה היבטים: ההיבט הפונקציונלי (3.1§), ההיבט התחבירי (3.2§) וההיבט הקטגוריאלי, המורפוסניטקטי (3.3§); בסיכום (פרק 4) אנסה להראות קיומו של מתאם מסוים בין הפונקציות שממלאים סימנים אלה בשפה הדבורה והכתובה לבין השתלבותם הפורמלית בשפה, מבחינה מורפולוגית ותחבירית.

3.1 הבחינה הסמנטית-פונקציונלית

כאמור לעיל, סימני הפיסוק בלשון הכתובה נועדו לאפשר דרכי ביטוי המובעות בלשון הדבורה באמצעים מגוונים, כגון באינטונציה, בהפסקות בדיבור, בהבעות פנים ועוד.²² השימוש שהדובר והכותב עושים בשמות סימני הפיסוק אינו נובע אפוא מהיעדר דרכי הבעה בלשונם, אלא מכך שעצם השימוש ברכיב לשוני שלא במקומו הטבעי, כמו שימוש בשמות סימני פיסוק בלשון הדיבור, עורר בימיו הראשונים מן הסתם הפתעה והדגיש את המבע הדגשת יתר; במילים אחרות, בעצם השימוש בשמות סימני הפיסוק כבלקסמות בלשון הדבורה והכתובה יש משום הדגשת תפקידיהם והבלטתם. סוגיה זו מתבהרת כשבוחנים את מהות סימני הפיסוק המועברים לשפה הדבורה והכתובה ואת הפונקציות שיש להם לאחר המעבר. נחלק לצורך זה את סימני הפיסוק לשני סוגים, על פי תפקידם המקורי.²³

21. ניר (תש"ן, עמ' 138) מזכיר שני מקרים של חדירת סימני פיסוק אל הדיבור ואומר: "לעתים נוהגים אנו לבטא את המילה 'נקודה' לציון סיום של רעיון או הדגשה 'אינני מתכוון לוותר לו. נקודה'. או את הביטוי 'סימן שאלה' בהקשר כגון 'הנושא עומד בסימן שאלה'".

22. פירוט הפונקציות השונות של סימני הפיסוק ראה למשל אצל האלידיי, 1989, עמ' 33–34; ניר, 1986, עמ' 209–210. כמו כן ראה להלן עיון מפורט בהשתלשלות השימוש בסימני הפיסוק ובשמותיהם, בפתיחת 3.3§.

23. בדומה לחלוקה לסימני פיסוק בעלי פונקציית תחבירית-לוגית מצד אחד ובעלי פונקציית רטורית מצד אחר (ניר, 1986, עמ' 209), או חלוקה לסימני פסק וסימני מודאליות (וגה, תשנ"ג, עמ' 194). האלידיי (1989, עמ' 33–35) מחלק את סימני הפיסוק לשלוש קבוצות על פי שלוש פונקציות שלהם: Relation markers, Status markers, Boundary markers. ניר (תש"ן, עמ' 137–139) ובעקבותיו לבנת (תש"ס, עמ' 69–70) מרחיבים את הדיבור על

א. סימני פיסוק שתפקידם לסמן את הנשימה, את התחביר ואת הקצב²⁴ ולהעמיד טקסט מעוצב ומאורגן, ומן הסתם גם קליט יותר. למשל, נהוג לסמן במירכאות דיבור ישיר, כדי שהקורא יבחין בין דברי הכותב לדברי אחרים שהוא מצטט; נהוג לסמן נקודתיים לפני פירוט; הפסיק בא, בין היתר, כדי לחלק טקסטים ארוכים ליחידות קטנות יותר, דבר האמור להקל על הנמען את קליטת המסר.²⁵

ב. סימני פיסוק רטוריים, הממלאים תפקיד דיסקורסיבי-אקספרסיבי מסוים, ויש בהם ביטוי גרפי לפעולות דיבור, למחשבות, להדגשות, להתלבטויות וכו' של המוען.²⁶

לדוגמה: סימן קריאה משמש, בין היתר, לציון נחרצות המוען; שלוש נקודות משמשות, בין היתר, לציון העובדה שיש לדברים השלכות, שהמוען משאיר לנמען מקום למחשבות, להסקת מסקנות וכו'.

כפי שעולה מן הממצאים שלהלן, רוב סימני הפיסוק השותפים לתהליך המעבר מן הכתב אל הדיבור בתפקיד דיסקורסיבי-אקספרסיבי הם הסימנים מהקבוצה השנייה, המשמשים בתפקיד דומה גם כסימני פיסוק. המעבר ללשון הדבורה מחזק ומדגיש תפקיד זה, ולעתים שם הסימן אף נושא גוון פרגמטי נוסף לזה שהיה לו כסימן פיסוק בלשון הכתובה. סימני הפיסוק מן הקבוצה הראשונה לא ימצאו, בדרך כלל, את דרכם ללשון הדיבור בתפקיד כזה, שכן אין הם בעלי תפקיד כזה מלכתחילה. משום כך הסימן פסיק, למשל, אינו מצוי בשפה הדבורה כציין פרגמטי כלשהו.²⁷ יוצא דופן מכלל זה הוא המונח נקודה (וגם סוף פסוק הדומה לו) העובר מתפקיד של סגמנטציה בעיקר לתפקיד דיסקורסיבי אמוטיבי ברור.

הפונקציות של סימני הפיסוק, ומחלקים אותן לשלוש פונקציות עיקריות: סגמנטציה, דיאקרה ומודאליות; ניר מזכיר את שיפלי (1960, עמ' 330-331) המציין שלוש פונקציות שונות במקצת: דקדוקית, רטורית ורשמית (הרטורית דומה לזו המכונה אצל ניר "מודאלית" ואצלי "דיסקורסיבית"; הדקדוקית והרשמית כלולות אצל ניר בפונקציית המכונה "סגמנטציה").

24. על סימני הפיסוק כמסמני הנשימה, התחביר והקצב ראה אורנן, תשנ"ג.

25. ניר (תש"ן, עמ' 137) מעיר שהקוראים הפארא-מילוליים וסימני הפיסוק בכללם הם בדרך כלל אוניברסליים, וניתן למצוא דמיון רב בקונבנציות השימוש של סימני הפיסוק בלשונות שונות. עם זאת קיימים גם בתחום זה הבדלים והוא מדגים זאת בערבית, שבה יש להקיף במירכאות כל שם פרטי. ניתן להדגים את השוני בין לשונות גם בכללי הפיסוק הנוגעים לתיאורי המשפט: בעברית, על פי כללי האקדמיה, אין מפרידים בפסיק תיאורי משפט (כמו במשפט: בחיפה המסעדות נסגרות מוקדם מאוד), לעומת זאת, האנגלית מפרידה בפסיק תיאורים כאלה כבואם בראש משפט (In Haifa, the restaurants close early). אפילו בתוך אותה שפה ניתן לראות שינויים בכללים אלה מתקופה לתקופה. כך למשל בישראל קבעה האקדמיה ללשון העברית בשנת תשנ"ג כללי פיסוק חדשים, שעיקר השינוי בהם הוא בהפחתת מספר הפסיקים (ראה כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג).

26. על פי לבנת, תש"ס, תפקידם הרטורי של סימני הפיסוק תומך בפונקציית הבסיסית שלהם, שהיא הפונקציית הקונאטיבית של יאקובסון, 1960.

27. הוא קיים בשפה הדבורה והכתובה כשם עצם; ראה להלן §3.2.3, §3.3.1.3.

בסעיפים 3.1.1–3.1.3 להלן יוצגו שמות סימני הפיסוק שנאספו על פי הפונקציות השונות שהם ממלאים בבואם כלקסמות בלשון הדבורה ובלשון הכתובה. נתחיל (ב-§3.1.1) במקרים שבהם הפונקצייה החדשה קרובה מאוד לשימוש המקורי בסימני הפיסוק, מעין ייצוג לשוני של הסימן עם שמו. כאמור, בעצם השימוש החדש יש משום הדגשה, ועל כן קשה למצוא שמות סימני פיסוק הממלאים תפקיד זהה לחלוטין לזה שיש לסימנים בשימוש המקורי. בהמשך (§3.1.2) נציג מקרים המראים דמיון לפונקצייה המקורית אך עם זאת נוסף לשימוש המקורי מטען אמוטיבי אקספרסיבי ברור. לבסוף (§3.1.3) יוצגו שימושים בשמות סימני הפיסוק המצביעים על התנתקותם מן הפונקצייה היסודית שלהם; הם עוברים מעתק מטפורי ומשתגרים הן בלשון הדבורה והן בלשון הכתובה בתפקיד רפרנציאלי כשמות עצם לכל דבר.²⁸ הדבר בא לידי ביטוי גם בהתנהגותם המורפוסנטקטית, כפי שיפורט להלן (§3.3.1). המשמעות החדשה קשורה, כמובן, באופן כלשהו לפונקצייה המקורית של סימן הפיסוק, כפי שיפורט בכל מקרה בנפרד.

3.1.1 תפקיד דיסקורסיבי הדומה לתפקידים המקורי של הסימנים²⁹

שמות סימני הפיסוק הממלאים תפקיד דיסקורסיבי הדומה לתפקיד סימני הפיסוק המקוריים הם משני סוגים:

- א. סימנים שמלכתחילה שימשו בתפקיד פרוצדורלי וגם שמותיהם החודרים כלקסמות לשפה ממשיכים למלא תפקיד זה (§3.1.1.1).
- ב. סימנים שמלכתחילה שימשו בתפקיד אקספרסיבי-אמוטיבי ושמותיהם החודרים כלקסמות לשפה ממשיכים למלא תפקיד זה (§3.1.1.2).

3.1.1.1 תפקיד פרוצדורלי

סימני הפיסוק המכונים נקודתיים,³⁰ מירכאות³¹ וסוגריים מארגנים את המסר הכתוב. נקודתיים מסמנות לקורא שמה שבא אחריהן הוא ציטטה, מירכאות מסמנות לו שמה שבא ביניהן הוא ציטטה, וסוגריים מסמנים לו שהתוכן הנמסר ביניהם הוא הערת אגב, סטייה מהעניין הראשי הנדון. במעבר לתפקוד כמילים בלשון הדבורה והכתובה הם ממשיכים למלא את הפונקציות הללו, אך בחירת הדובר להשתמש

28. במילים אחרות, הם עוברים לשמש בתפקיד קונצפטואלי חדש לצד השימוש הפרוצדורלי, כפי שמציינת שלוש לגבי בקיצור (ראה שלוש, 1998, עמ' 62).

29. ניתן לראות חלק מן הציניים הפרגמטיים שלהלן כאלה שהפונקצייה שלהם משתקפת מצורתם (כמו הביטוי I mean באנגלית), לעומת ציינים פרגמטיים ריקים ממשמעות או כאלה שקיימת בהם עמימות לגבי הקשר בין הצורה לפונקצייה (כמו הרי בעברית או well באנגלית). על הבחנה זו ראה אריאל, 1998, עמ' 223–224.

30. בבואן לפני דיבור ישיר ולא בבואן לפני פירוט. על השימוש האחרון לא חל התהליך הנדון כאן.

31. בתפקידן כמסמנות דיבור ישיר ולא בתפקידן כהופכות את הכוונה. המשמעות האחרונה מוצגת להלן ב-§3.1.1.2.

במילים הלכותיות מעולם הסימון הגרפי מבליטה את תפקידם, כפי שיוכח מן הדוגמאות להלן.

● נקודתיים / נקודתיים מירכאות³²

בלשון הכתובה "נקודתיים באות לפני ציטוט או דיבור ישיר"³³ (כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג, עמ' 160); "נוהגים לציין מירכאות כשהכלול בהן הוא דיבור ישיר או ציטוט"³⁴ (שם, עמ' 167). הדובר משתמש בשמות הסימנים האלה ברצותו לציין במפורש את הדיבור הישיר מסיבה כלשהי, למשל, כדי להדגיש שהדברים מובאים בדיוק כפי שנאמרו, כדי שהנמען לא יחשוב שהמוען מגזים או מביא את הדברים שלא במדויק (כמו בדוגמה 22 להלן),³⁵ או כדי להציע לנמען שיביא את דבריו כלשונם ולא ישנה את הנוסח שלו (כמו בדוגמה 23).

22. "הוא אמר לי נקודתיים מירכאות נשבר לי מהחיים האלה, אני עוזב את הבית".

23. "תגידי לו נקודתיים אם עוד פעם אחת אתה מדבר אליי ככה, אני פורשת מהוועד ותצטרך לחפש לך פריירת אחרת".

● בסוגריים

סימן הסוגריים משמש בלשון הכתובה "לציין הוספות מסבירות שאינן שייכות לגוף המשפט, ובייחוד אם הקשר שבין ההוספה ובין גוף המשפט רופף מכדי שיוכלט בפסיקים או בקווים מפרידים" (כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג, עמ' 163). הביטוי בסוגריים מסמן את הפונקצייה הזו, בדומה לפונקצייה שממלאים ביטויים כגון "דרך אגב" או "במאמר מוסגר". אין הבדל ניכר בין תפקיד הסימן לבין תפקיד הביטוי המילולי.

3. "יורשה לי להעיר בסוגריים שבדיקת הנושא טרם הסתיימה".³⁶

32. בדוגמאות שנאספו מן הדיבור ההגייה הייתה נקודתיים (ולא נקודתיים כפי שמחייב הדקדוק הנורמטיבי). על גזירת הזוגי מן היחיד או מן הרבים במקורות, בעברית בת זמננו ועל פי הכלל הנורמטיבי ראה שורצולד, תשנ"ו, ובמיוחד עמ' 346.

33. כאן ובכל ההגדרות להלן מובאת הפונקצייה של סימן הפיסוק הרלוונטית למשמעותו כלקסמה בשפה הדבורה והכתובה. אין ניסיון למצוא את שימושי סימני הפיסוק. הגדרת הפונקצייה של סימן הפיסוק מובאת בדרך כלל מתוך כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג.

34. בנוסף לפונקציות אחרות הן של הנקודתיים והן של המירכאות.

35. לחלופין הוא עשוי לומר "ואני מצטט", כגון במשפט: "הפקידה אמרה לי, ואני מצטטת: 'תעופי לי מהעיניים'". פונקצייה דומה ניתן למצוא בביטוי "סוף ציטוט" הנאמר בסוף הדברים הנאמרים בשם אומרים (אין זה שם של סימן פיסוק) וכן בביטוי "סגור מירכאות". בלשון גבוהה יותר משמש לפני הציטטה הביטוי "זוה לשוננו" (או הביטויים הארמיים: "כהאי לישנא", "בהאי לישנא"), ולאחר הציטטה: "עד כאן לשוננו".

36. ראה לעיל ב-1.1 התייחסות לביטוי הפרפורמטיבי "יורשה לי להעיר".

3.1.1.2 תפקיד אקספרסיבי-אמוטיבי

סימני הפיסוק שלוש נקודות, סימן קריאה, שלושה סימני קריאה ומירכאות³⁷ משמשים בתפקיד פרגמטי אקספרסיבי. הם עוברים לשמש כמילים בתפקידים דומים לתפקידיהם המקוריים, אף כי, כאמור לעיל, עצם הסטייה, כלומר ההעברה ממישור גרפי למישור מילולי, יוצרת מבע מודגש.

● שלוש נקודות

תפקיד הסימן שלוש נקודות (...) בלשון הכתובה הוא, בין היתר, להורות "על רמז מן הכותב שיש לו מחשבות או רגשות שאינו מעלה אותם בכתב" (כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג, עמ' 166). הפונקצייה הזו של שלוש הנקודות היא מיסודה פונקצייה פרגמטית, ולעתים, בלשון הדבורה, כאשר הדובר מבקש להעביר לנמען סימן מוסכם המרמז על המשך בלתי מפורש של הדברים, הוא משתמש בצירוף שלוש נקודות, המוכר לשניהם מלשון הכתב.

24. "אתמול במסיבה של השכבה נהניתי באופן מיוחד, שלוש נקודות".

כפי שהתברר מהמשך השיחה, התוודעה הדוברת לראשונה לנער מהשכבה.

2. "אנחנו לא נוותר על חלקים מארץ ישראל בלי מאבק, שלוש נקודות והמבין יבין".

הכוונה של הדובר לרמז לאפשרות של נקיטת צעדים אלימים.³⁸

● סימן קריאה / שלושה סימני קריאה

בלשון הכתובה "סימן קריאה בא בסוף משפט אחר קריאה המביעה ציווי, משאלה, תמיהה ושאר היפעלויות" (כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג, עמ' 165). בלשון הדבורה משמש הביטוי בסוף מבע אשר מסמן אחת מהפונקציות האלה, כשהמוען מבקש להדגיש את הפונקצייה הזו.³⁹

25. "אל תתווכח אתי, סימן קריאה!".

לשם הדגשה נוספת עשוי המוען (הן הכותב והן הדובר) לשלש את הסימן ולכתוב או לומר "שלושה סימני קריאה".

26. "אתה לא הולך היום לסרט, שלושה סימני קריאה!!!"

● במירכאות / במירכאות כפולות / ללא מירכאות⁴⁰

בין התפקידים השונים של המירכאות בלשון הכתובה המפורטים בכללי הפיסוק

37. כמסמנות כוונה הפוכה לזו הנאמרת בפועל.

38. על השימוש בביטוי "והמבין יבין" בנוסף על "שלוש נקודות" ראה לעיל ב-1.1.

39. ובאנגלית (נאמר שלוש פעמים בהקשר דומה בפרק אחד של סדרת הטלוויזיה "סקס והעיר הגדולה"): "Go to hell, exclamation point!".

40. כדיבור נוספו תנועות ידיים ה"מציירות" מירכאות הן בנוסף על השמעת הביטוי "במירכאות"

החדשים מצוין שהן באות לסמן "מילה הזקוקה להבלטה במשפט, בייחוד כשאינה משמשת במשמעותה הרגילה"⁴¹ (שם, עמ' 168). אין אֶזְכוּר מפורש לשימוש הרווח מאוד של המירכאות לציון משמעות הפוכה מן המשמעות המסומנת במילה, או משמעות אירונית,⁴² ודווקא שימוש זה הוא הננקט בלשון הדבורה והכתובה כאשר המוען מבקש להעביר את המסר בדרך של לשון סגִי נהור, והציון במירכאות אמור לוודא שהנמען לא יבין את דבריו כפשוטם.

27. "למה הוא אמר את זה? כי הוא נשמה טובה, במירכאות כמובן."

28. "הם מפרגנים לי במירכאות כפולות".

אלמגור (תשנ"ג, עמ' 199) מזכיר את השימוש הרווח בשם של סימן הפיסוק מירכאות. הוא מצטט את חיים ברנר הכותב על "איכרים במירכאות כפולות", ומעיר שעל סף שנות הארבעים מתחילים לכתוב ולדבר על "ציונות במירכאות כפולות" או על "ציונות במירכאות". הוא מביא גם קטע מתוך מאמר שכתב בעיתון בתשל"ט על תפקיד המירכאות: "לשפה הגיון עקבי משלה: כשנכנסת מלה חדשה, או מלה מן הסלנג אל הלשון הכתובה, המלה הזאת מופיעה תחילה במירכאות, עד שהיא נקלטת היטב, ואז נושרות המירכאות ממנה וחוזרות אליה רק כשמתחילים להשמיע אותה באירוניה ובלגלוג. כך אירע למילה 'ציונות' [...]".

ולהדגשת שימוש רגיל בביטוי, בעיקר כאשר עשוי הנמען לחשוד בכוונה אירונית מצד המוען, נוצר הביטוי ללא מירכאות:

29. "[...] ואנשים אלה, מלח הארץ ללא מירכאות, חשופים לסכנות יומיומיות".

3.1.2 תפקיד שונה מתפקידים המקורי: מתפקיד פרוצדורלי לתפקיד אקספרסיבי
הסימן המכונה נקודה משמש בראש ובראשונה בתפקיד פרוצדורלי של סגמנטציה, קרי, חלוקת המסר ליחידות מבניות. הסימן המכונה סוף פסוק ממלא אותו תפקיד

ובדרך כלל בלעדיו. נראה שזו השפעה אמריקנית על העברית, שכן ניר (תש"ן, עמ' 138) מזכיר את קיום התופעה אצל דוברי אנגלית בארצות הברית. מן הסתם, באותו זמן לא הייתה התופעה רווחת בקרב דוברי עברית.

41. בשיחה עמי העלתה פרופ' יעל זיו את הרעיון שלמרות הרושם הראשון שאין קשר בין התפקיד של "מירכאות" כסימן לצטיטה ובין השימוש בהן לציון משמעות אירונית או הפוכה, הרי ניתן למצוא בעיון מעמיק קו משותף ביניהן: הרחקה. בצטיטה הדובר מציין את המירכאות כדי להבהיר שהדברים הם של אחרים ולא שלו (לא אני אומר את הדברים), ובמקרה של משמעות אירונית או הפוכה, המירכאות מצביעות על כך שהדובר מסתייג מן הדברים הנמצאים בין מירכאות במשמעותם המילולית, שהדברים הללו אינם עולים בקנה אחד עם כוונותיו וכו', בהתאמה למקסמת האיכות של גרייס, 1975: הדובר לעולם דובר אמת, אני אומר רק דברים שאני יכול לעמוד מאחוריהם וכו'.

42. על השימוש במירכאות כפולות לציון הסתייגות או אירוניה ראה למשל ריצמן, 1984; סימפסון, 1993; לבנת, תש"ס. לבנת מדגימה שימושים במירכאות גם במשמעות היפוך (שם, עמ' 71).

בטקסט המקראי. במעבר לתפקוד כלקסמות בשפה מקבלים ביטויים אלה מטען דיסקורסיבי נוסף, אקספרסיבי-אמוטיבי באופיו, כפי שיפורט להלן.

3.1.2.1 נקודה

תפקיד הנקודה כסימן פיסוק הוא להצביע על מקום הנמכת הטון ועל ההפסקה שעושה הדובר ברצותו לציין סוף של יחידה מבנית. העברת הנקודה ללשון הדבורה (ואחר כך גם חזרה ללשון הכתובה) נוספת על הפעולות האלה המתבצעות ממילא, ויש לה תפקיד אקספרסיבי ברור. הציון נקודה בסוף דבריו עשוי לשמש את המוען לציין פונקציות אחדות דומות, והמשותף לכולן הוא הכרזה החלטית על אי רצונו של הדובר להמשיך בטיעון או בדיון בנושא, מעין המסר המסומן בצירופים כגון "וזה הכול!", "ואף מילה נוספת בנדון". משמעות זו מתיישבת עם תפקידו המקורי של הסימן: ציון סוף של יחידה מבנית. הפונקצייה היסודית הזו של הביטוי מתגוננת בהקשרים השונים שהוא מופיע בהם. המוען עשוי להבליט בדרך זו את העובדה שאין הוא מעוניין להפוך את הנושא לוויכוח (למשל, בדוגמה 1 להלן), שדעתו בעניין הנדון נחרצת (דוגמה 30 להלן), שהוא אינו מסכים שיציגו לו בגלל העובדה שהוא מציין (כמו בדוגמה 31 להלן) את העובדה שאין טעם לנסות לשנות את דעתו, שכל פעולה שתיעשה בניגוד לדעתו שנאמרה קודם לכן תיחשב כהמראת פיו וכו' (דוגמה 32 להלן). המוען עשוי לסמן לנמען שאין הוא מקבל את רמזיו (למשל, בדוגמה 33 להלן) או את אמירתו המפורשת (בדוגמה 34 להלן) שיש להוסיף פרט כלשהו או פרטים כלשהם מעבר לנאמר על ידי המוען, כלומר שהמוען אינו מדייק בדבריו.

המטען הפרגמטי הנוסף הזה מתאפשר דווקא משום שהמילה נקודה אינה הסימן המציין את סוף המבע, אלא היא באה בנוסף להורדת הטון ולהפסקה המביעות בדרך כלל, וגם במקרים אלה, את סוף המבע. היותה עודפת מבחינה תקשורתית מפנה אותה למילוי הפונקציות הפרגמטיות שהוזכרו.⁴³

1. "אתה לא הולך למסיבה היום. נקודה. וחבל על כל מילה נוספת".

30. "זה לא יכול להימשך ככה. נקודה".

31. "נכשלתי בבחינה. נקודה".

43. תפקידים פרגמטיים ממלא גם הסימן נקודה (. המופיע לעתים במקומות שונים מאלה שמכתיבים כללי הפיסוק. מדובר במקרים שבהם סימן הנקודה בא במקום שהדקדוק הפורמלי רואה כאמצע המשפט. מקרים כאלה בלשון הפרסומת מציגים, על פי טרומר (תשנ"ד), את הנקודה כמדגישה את מרכיבי המסר על ידי חלוקתו ליחידות קטנות יותר של אינפורמציה. לבנת (תש"ס, עמ' 72-75) מביאה דוגמאות של הצבת מילה או צירוף בין נקודות מלשון פובליציסטית בעיקר, וטוענת שתחביר כזה משמש להגברת המתח האמוציונלי, האסרטיביות של המבע וכו'. היא אף מביאה את השימוש במילה נקודה לציון עובדה שאין לערער עליה: "מי ששותה אלקהוול לא נוהג. נקודה".

32. "אני את שלי אמרתי, נקודה".⁴⁴
33. "אני צריכה לדאוג לרווחת העולים כי אני צריכה לדאוג לרווחת העולים. נקודה".
34. "אני דואג למערכת החינוך. נקודה". [המשפט נאמר על ידי יוסי שריד בתגובה לדברי הכתב: "אתה דואג למערכת החינוך בכלל ולחינוך החילוני בפרט".]
- הנקודה כציין פרגמטי להבעת רצונו של המוען לסיים את הדיון בנושא מסוים מופיעה לעתים בצירוף מורחב יותר בביטוי כגון "נקודה שורה חדשה" כמו בדוגמה הבאה:
35. "אני לא מעוניינת לדבר על המחלה. נקודה שורה חדשה. מה עושים הערב?"
- המוען מגלה כאן מודעות גם לדרך ארגון הטקסט, כלומר לעובדה שנהוג להתחיל שורה חדשה עם המעבר לנושא חדש.⁴⁵ יש בביטוי זה אפוא הן האמירה: "אינני מעוניין להוסיף ולדון בנושא הזה", והן האמירה: "הבה נעבור לנושא חדש".⁴⁶
- 3.1.2.2 הביטוי סוף פסוק בשתי הדוגמאות הבאות הביטוי סוף פסוק הוא ציין פרגמטי להבעת החלטות:
36. "אנחנו לא נגיע למשחק הזה, סוף פסוק!"
37. "אמרתי לא, וזהו! סוף פסוק מבחינתי!"
- בדוגמה 36 השימוש דומה יותר לשימוש היסודי, בהיותו ממוקם בסוף המשפט, במקום השמור לטעם המקביל במקרא.⁴⁷
- 3.1.2.3 שימושים שבהם בולטת הפונקציה הפרגמטית-אקספרסיבית הפונקציה של שמות הסימנים בולטת במיוחד כאשר הם מופיעים במקומות שהסימן המקורי אינו אמור להופיע בהם. במילים אחרות, לאחר שהסימן הגרפי הפך לביטוי ונספחו אליו הפונקציות הפרגמטיות, הוא כבר אינו מוגבל להופעה בנסיבות התחבריות שבהן הופיע הסימן המקורי, וכך ניתן לראות כיצד הלקסמה החדשה בשפה מקבלת "חיים עצמאיים".
44. ובדומה לזה באנגלית: She is guilty. Period.
45. ראה עיון בביטויים מעין זה ב-2.2 לעיל.
46. ציינים פרגמטיים בעלי פונקציה כזו מכונים topic-switchers (ראה למשל יוקר וזיו, 1998, עמ' 1). שלוש (1998, עמ' 62) מכנה את שינוי הנושא topic shift.
47. כאן השימוש דומה מאוד לשימוש בנקודה, כאמור לעיל ב-3.1.2.1. נראה שההבדל בין שני הביטויים הוא משלבי: סוף פסוק משמש במשלב גבוה יותר. באינטואיציה ראשונית עשוי להיווצר הרושם שהביטוי סוף פסוק נוטה להופיע יותר מן הנקודה בסוף סגמנטים גדולים. הדוגמאות שנמצאו לצורך מחקר זה אינן תומכות בתפיסה כזו.

למשל, המילה נקודה, שביסודה באה בסוף יחידה מבנית אסרטיבית, ובמשמעות האקספרסיבית היא שומרת בדרך כלל על התנאים המגבילים האלה, עשויה להופיע באותו שימוש אף אחרי משפט שאלה:

38. "אתה מתכוון להמשיך כך, נקודה?"

והכוונה: אתה מתכוון להמשיך כך, ואי אפשר בשום אופן לשנות את דעתך? או אף באמצע המשפט:

39. "מי שמאמין שהולכים פה לוותר על רמת הגולן נקודה – טועה בגדול".

והפירוש: הולכים פה לוותר על הרבה יותר מאשר על רמת הגולן, הוויתור על רמת הגולן אינו סוף הדרך, זה לא הכול, וכיוצא בזה. להלן דוגמאות אחדות דומות, בביטויים שאינם סימני פיסוק, שגם בהן בולטת הפונקציית הפרגמטית של הסימן עקב הופעתו בנסיבות שונות מאלו המאפשרות את הופעת הסימן המקורי.

בסעיף 2.1.1 לעיל, בדוגמה 8, הוצג הצירוף לא באל"ף רבתי הבא להדגיש ולהעצים את השלילה. הביטוי הזה מופיע גם עם מילים אחרות לבד מלא שיש בהן האות אל"ף, ותפקידו להדגיש את הפונקציית של הביטוי שאליו הוא מצטרף:

40. "אם הדברים של יואב יצחק נכונים, וכמובן אם באל"ף רבתי, אז [...]"⁴⁸

בדוגמה זו הביטוי באל"ף רבתי מדגיש את ההסתייגות המובעת במילה אם, מעין: אני רוצה להדגיש שהדברים שאני אומר תופסים אם ורק אם דברי יואב יצחק נכונים.

41. "אני מאושר, ואני אומר את זה באלף רבתי, אני מאושר באלף רבתי".

והכוונה: אני מאושר מאוד!

ואפילו בהיעדר אל"ף:

42. "צריך לעשות משהו עכשיו באל"ף רבתי".

מעין: צריך לעשות משהו עכשיו, ואני מדגיש: עכשיו!

43. "אני מתנגד לחוק המוצע באל"ף רבתי".

כלומר, אני מתנגד בתוקף. הביטוי באל"ף רבתי מוסיף למבע עצמה והדגשה, ואין הוא קשור עוד לכתיב.

בשלוש הדוגמאות שהובאו ניתן לראות מרחק פונטי משתנה מן המקור. בדוגמה 40 יש אמנם סטייה מן הביטוי המקורי בהמרת לא באם, אך עם זאת הקרבה רבה, שכן המילה אם כמו המילה לא היא בת הברה אחת, ובה שתי אותיות, שאחת מהן היא אל"ף; השינוי קטן במידה סבירה והאנלוגיה נראית טבעית. רחוק יותר השימוש

בביטוי בדוגמה 41, שבה האות אל"ף נמצאת באמצע מילה בת שלוש הברות: מאושר. דוגמאות 42 ו-43 מפתיעות. מבעים כגון אלו עשויים לבוא אם מתוך אי ידיעת פירוש הביטוי במקורו אם בנימה של הומור, שהרי האות אל"ף אינה מופיעה בהם כלל.

נראה שכלל שהביטוי מתרחק משימושו היסודי כן בולטת יותר הפונקצייה הפרגמטית שלו: הביטוי מאבד את הקשר שלו לצורה והפונקצייה עומדת בעינה, וממילא היא בולטת יותר. יש כאן כמובן גם אלמנט העצמת הפונקצייה מעצם הסטייה מן הביטוי המקורי המקובל.

גם הדוגמה הבאה מראה שהביטוי הנדון להלן עבר גרמטיקליזציה והוא משמש בפונקצייה תקשורתית גרידא. בסעיף 2.1.1 לעיל, בדוגמה 9, נזכר הביטוי ה"א בה"א הידיעה המשמש כמתאר וכמעצם. בדוגמה להלן יש התרחקות מן השימוש המקורי, שכן הביטוי מתייחס לשם שאין לפניו תווית יידוע (שקרן):

44. "הוא שקרן בה"א הידיעה, החוקר הזה".

כלומר, הוא שקרן גדול! בשימוש זה יש משום הוכחה לפונקצייה של הדגשת התכונה המסומנת בשם שלפני הביטוי בה"א הידיעה, שכן הדובר התמים, בדרך כלל זה המשכיל פחות, אינו מודע במקרה זה לתוכן המילולי של הביטוי, למוצאו מן הצורן המיידע, אך הוא מודע גם מודע לפונקצייה הפרגמטית שלו.

להלן דוגמה נוספת שבה בולטת הפונקצייה הפרגמטית של הביטוי עקב הופעתו בנסיבות שונות מאלו המאפשרות את הופעת הביטוי המקורי. הדוגמה מתייחסת לביטוי "תשע/ארבע... אפס אפס", שנדון בסעיף 2.1.3 לעיל. משקיבל הביטוי אפס אפס הבא אחרי ציון השעה משמעות קונצפטואלית-רפרנציאלית ונתפס כסינונימי ל"בדיוק", הוא משמש בשפה המדוברת, הצבאית בעיקר, גם לא אחרי שעה עגולה:

45. "תשע וחצי אפס אפס – אתה כאן". [והכוונה: תשע וחצי בדיוק!]

3.1.3 שמות סימני פיסוק בתפקיד רפרנציאלי-קונצפטואלי

חלק משמות סימני הפיסוק עוברים לשפה הדבורה והכתובה בדרך של מטפורה וממלאים בה תפקיד רפרנציאלי. הסימן המכונה פסיק, למשל, בדומה לנקודה, משמש בתפקידו היסודי לחלוקת המבע ליחידות מבניות קטנות יותר, תפקיד דיסקורסיבי-פרוצדורלי. הלקסמה פסיק חודרת לשפה הדבורה והכתובה, אך לא כציון שיח אלא כשם עצם מופשט המציין דבר קטן, חסר ערך, חלק מזערי מן השלם. המעתק המטפורי מתבטא בהעברת התכונות [+קטן] המתייחסות לצורת הסימן, ואין לו כל קשר לפונקצייה היסודית של הסימן פסיק.

46. "כל מה שראית עד עכשיו זה רק פסיק ממה שיש לראות בעיר היפה הזאת".

47. "אל תתעכבו על זה, זה פסיק קטן לעומת כל הבעיות שיש לנו".

48. "[...] וסיפרתי לך רק פסיק ממה שאני יודע".

הביטוי סימן שאלה עבר אף הוא לציין מהות מופשטת ואין לו תפקיד דיסקורסיבי כלשהו, ואולם כאן התרחש המעתק המטפורי תוך שאילת התפקיד המקורי של סימן הפיסוק המקביל; הסימן מציין הנחה מוקדמת בדבר אידיעה של המוען ובד בבד הוא מציין את רצונו של המוען שהנמען יספק לו את המידע החסר לו. הביטוי סימן שאלה המועבר לשפה הדבורה והכתובה משמעותו 'ספק', והיא נגזרת במישרין מהתפקיד האמור של סימן השאלה.

49. "משך שנים ארוכות ריחף סימן שאלה על עתידה של מדינה זו".

50. "נותור הרבה סימני שאלה לגבי עתיד הפרויקט".

51. "סימן שאלה גדול מרחף מעל עתידו של החלוץ המרכזי החדש".

52. "כל הטיוול הזה מבחינתי עדיין בסימן שאלה".

53. "אני הייתי רוצה להשאיר את העניין בסימן שאלה ולא להחליט עדיין".

הביטוי סימני קריאה המופיע בדוגמה 54 להלן משמעותו 'עניינים ברורים וחד-משמעיים'.⁴⁹ נראה שהמשמעות קשורה למשמעות סימן הקריאה כסימן פיסוק המביע בין היתר החלטיות ותקיפות, אך נראה גם שיש בשימוש בביטוי זה מעין "תשובה" לשימוש בביטוי סימן שאלה, מעין: אם סימן שאלה קיבל משמעות של ספק, הרי מתאים שסימן קריאה יקבל משמעות הפוכה. הדבר בולט בדוגמה הבאה:

54. "לצד התנסויותי וחוויותי נתתי גם דרור להשקפת עולמי, למסקנותיי,

להערכותיי ולסימני השאלה שנכרכו בהן. ככל שנקפו השנים התרכו אצלי

סימני השאלה, פחתו סימני הקריאה".⁵⁰

הביטוי סוף פסוק משמש בדוגמאות הבאות כשם עצם במשמעות 'עניין סופי',

'סוף הדרך' במשמעות המטפורית של הביטוי.⁵¹

55. "אל תתווכח אתי, אמרתי לא אז לא, וזה סוף פסוק!"

49. זאת בנוסף על השימוש האקספרסיבי-אמוטיבי שלו הנדון לעיל ב-3.1.1.2.

50. המשפט "כשקראתי את זה התעוררו אצלי כמה סימני קריאה" משקף משמעות שונה לביטוי סימני קריאה, שאינה רווחת. משמעות הביטוי בדוגמה זו היא מעין 'תמיהות מודגשות'. הדוברת מתכוונת לומר שלדעתה חלק מהמידע שבטקסט שקראה לא היה נכון. הביטוי, המביע בדרך כלל דברים חד-משמעיים, עובר בדוגמה זו לתיאור דברים שאינם נכונים אך מוצגים על ידי הכותב כאילו אכן היו ברורים וחד-משמעיים. נדמה שיש כאן מעין שעשוע לשוני המנצל את הביטוי המוכר סימן שאלה ויוצר מעין וריאציה עליו.

51. בנוסף על השימוש בו בתפקיד אקספרסיבי-אמוטיבי, בדומה לשימוש בנקודה שהוצג

ב-3.1.2.2 לעיל. למרות הפונקצייה הדומה של הביטויים סוף פסוק ונקודה, לא תמיד ניתן להמירם זה בזה באותה סביבה לשונית. בעוד שבכל הדוגמאות המופיעות ב-3.1.2.1 כגון (1): "אתה לא הולך למסיבה היום. נקודה וחבל על כל מילה נוספת" ניתן להמיר את הביטוי נקודה בסוף פסוק, הרי בשתי הדוגמאות המופיעות כאן לא ניתן להציב את הביטוי

56. "הפסדנו במשחק, אבל זה לא סוף פסוק. בשבוע הבא יתקיים משחק גומלין".

3.2 ההשתלבות התחבירית

בתארנו את חדירתם של שמות סימני הפיסוק לשפה בתפקידים החדש, יש מקום לבחון את המעמד התחבירי שלהם ביחס למשפט שאליו הם מצטרפים. בחינה כזו מגלה שלוש דרגות של אינטגרציה: חלקם מופיעים מחוץ למשפט שאליו הם מתייחסים, כלומר הם באים בהמשך למבע ומהווים מבע לעצמם (§3.2.1); חלקם מצטרפים אל המבע והופכים לחלק ממנו אך לא חלק אינטגרלי במעמד מרכזי במשפט, אלא חלק נספח במעמד של הסגר (§3.2.2); לבסוף ניתן למצוא חלק משמות סימני הפיסוק המופיעים בתוך המשפט ותופסים בו מעמד תחבירי כחלק אינטגרלי ממנו, תפקיד של נושא, נשוא, מושא וכו' (§3.2.3).

3.2.1 מבע עצמאי

בדוגמאות להלן נמצא הביטוי שיסודו בשם סימן הפיסוק במעמד של מבע עצמאי.⁵² הוא נוסף למבע העיקרי המממש את התוכן שהדובר מבקש להעביר לנמען ומוסיף עליו יחידה נוספת. מבחינה תחבירית דומה המבע הזה למה שמכונה בספרות התחביר העברי "מילת משפט",⁵³ "משפט חסר"⁵⁴ או "מבע חד-איברי".⁵⁵ להלן יוצגו אחדות מן התכונות המשותפות למבעים אלו.⁵⁶ א. הם בנויים בעיקר מצירופים שמניים.⁵⁷ לעתים נוסף להם צירוף שמני או ביטוי נוסף.

נקודה: *נכשלנו במשחק אבל זה לא נקודה", כי הביטוי נקודה לא עבר לשמש שם עצם במשמעות "דבר מוגמר" וכו'. מעניין שלעתים לא ניתן להמיר סוף פסוק בנקודה גם כאשר הביטוי סוף פסוק מתפקד כציין פרגמטי ולא כשם עצם כמו בדוגמה (37) לעיל: "אמרתי לא, וזהו! סוף פסוק מבחינתי!", והדבר קשור כנראה לכך שסוף פסוק, בשמשו גם כשם עצם כמצוין בסעיף זה, עשוי להופיע גם כחלק מן המשפט, בעוד שנקודה עשוי להופיע רק כמבע לעצמו.

52. ראה זיו (2001, עמ' 23) על מעמד דומה של פשוט.

53. על פי רוזן, 1977, עמ' 209, בנספח דגמי משפט, דגם א: מלת-משפט.

54. ראה שורצולד ורובין, תשנ"ה; לבנת, תש"ס, עמ' 72.

55. על פי צדקה, תשנ"א.

56. התכונות המפורטות להלן הן בעיקר מורפולוגיות ותחביריות, אך יש ביניהן גם תכונות הקשורות לפן הסמנטי ולהקשר הפרגמטי והטקסטואלי. אלו תכונות אחדות שנאספו מן המקורות הנזכרים בשלוש ההערות הקודמות ויש לראות בהם רשימה חלקית בלבד.

57. ראה שורצולד ורובין, תשנ"ה, עמ' 300-301.

ב. אין בהם איברים היוצרים יחס פרדיקטיבי שיש בו נושא ונשוא, ועם זאת הם מבעים עצמאיים.⁵⁸

ג. מכיוון שהם חסרים תבנית של משפט המכיל נושא ונשוא, הם אינם יכולים להיות נטועים בתוך משפט כדיבור עקיף.⁵⁹

ד. אף שמבעים כאלה הם משפט לעצמם, הם מצטרפים לרוב למשפטים אחרים.⁶⁰ ה. יש להם משמעות מילונית ברורה אך לא ניתן להבין את הכוונה בהם ללא מידע נוסף. המשמעות מתבהרת בתוך ההקשר התוכני-נסיבתי, הטקסטואלי או הפרגמטי.⁶¹ ו. סימני הפיסוק המפרידים בין המבעים הנדונים כאן לבין המשפט המקדים להם הם פסיק או נקודה.

הדוגמאות להלן מציגות את שמות סימני הפיסוק כמבעים עצמאיים. כולן כבר הופיעו קודם בהקשרים אחרים:

2. "אנחנו לא נוותר על חלקים מארץ ישראל בלי מאבק, שלוש נקודות והמבין יבין".

25. "אל תתווכח אתי, סימן קריאה!"

26. "אתה לא הולך היום לסרט, שלושה סימני קריאה!!!"

30. "זה לא יכול להימשך ככה. נקודה".

35. "אני לא מעוניינת לדבר על המחלה. נקודה שורה חדשה. מה עושים הערב?"

36. "אנחנו לא נגיע למשחק הזה, סוף פסוק!"

3.2.2 מעמד של הסגר

לקסמות אחדות שמקורן בשמות סימני הפיסוק – מירכאות, סוגריים – מצרפות אליהם את אות היחס ב' ויוצרות צירוף יחס הדומה בצורתו לצירופים אדורביאליים (כמו: במהירות, ביסודיות, בתבונה) או להסגרים (כמו: בקיצור, לשמחתי, ועוד). הצירופים החדשים הללו – במירכאות ובסוגריים – מופיעים כחלק מהמבנה של המשפט אבל לא כאחד מעמודי התווך שלו, אלא כתוספת במעמד של הסגר.⁶²

● במירכאות / במירכאות כפולות / במירכאות כפולות ומכופלות

27. "למה הוא אמר את זה? כי הוא נשמה טובה, במירכאות כמובן".

28. "הם מפרגנים לי במירכאות כפולות".

57. "זו טובת הציבור במירכאות כפולות ומכופלות".

58. הם שונים בכך ממשפטים בני השלמה הניתנים להשלמה תחברית מלאה מן המשפט הקודם להם ואין הם עצמאיים כלל ועיקר. ראה על כך שם, עמ' 297–298.

59. ראה צדקה, תשנ"א, עמ' 104, על פי קוויק ואחרים, 1973, עמ' 203.

60. ראה רוזן, 1977.

61. ראה שורצולד ורובין, תשנ"ה, עמ' 297, 305.

62. לסמני שיח הסגריים ראה, למשל, רוצ'וטה, 1998; זיו, 2001, עמ' 22.

● בסוגריים

3. "יורשה לי להעיר בסוגריים שבדיקת הנושא טרם הסתיימה".⁶³
 58. "בסוגריים מרובעים, המצב הזה נכון גם לתחומי הספורט האחרים".

3.2.3 תפקיד תחבירי מרכזי

אחדים משמות סימני הפיסוק, בהתקבצם בשפה הדבורה והכתובה, עושים את מלוא הדרך מבחינה תחבירית ותופסים בתוך המשפט תפקיד תחבירי מרכזי כדרכם של שמות עצם "רגילים".⁶⁴ להבדיל משמות סימני הפיסוק שנדרונו בשני הסעיפים הקודמים, הממשיכים – גם בתוך השפה – לתפקד במידה זו או אחרת של ריחוק מהגרעין התחבירי של המשפט, הרי שמות הסימנים הנדונים בסעיף זה מתפקדים כחלק אינטגרלי מן התבנית התחבירית, בעיקר בתפקיד נושא, נשוא ומושא. שמות הביטויים סימן קריאה וסוף פסוק משמשים בתפקיד כזה בנוסף על היותם מבע עצמאי (כפי שמפורט ב-3.2.1§ לעיל); הביטויים סימן שאלה, פסיק ואתנחתא מתפקדים רק כחלק אינטגרלי מן המשפט.

● תפקוד כנושא במשפט

49. "משך שנים ארוכות ריחף סימן שאלה על עתידה של מדינה זו".
 50. "נותרו הרבה סימני שאלה לגבי עתיד הפרויקט".
 51. "סימן שאלה גדול מרחף מעל עתידו של החלוץ המרכזי החדש".
 54. "לצד התנסויותי וחוויותי נתתי גם דרור להשקפת עולמי, למסקנותי, להערכותי ולסימני השאלה שנכרכו בהן. ככל שנקפו השנים התרכו אצלי סימני השאלה, פחתו סימני הקריאה".
 59. "בין שני חלקי הערב תהיה אתנחתא קלה".

● תפקוד כנושא במשפט

52. "כל הטיול הזה מבחינתי עדיין בסימן שאלה".⁶⁵
 55. "אל תתווכח אתי, אמרתי לא אז לא, וזה סוף פסוק!"
 56. "נכשלנו במשחק, אבל זה לא סוף פסוק. בשבוע הבא יתקיים משחק גומלין".
 46. "כל מה שראית עד עכשיו זה רק פסיק"⁶⁶ ממה שיש לראות בעיר היפה הזאת".

63. במעמד דומה עשויים לבוא גם הביטויים בהערת שוליים ובשורה התחתונה, ראה דיון בהם ב-2.2§ לעיל.
 64. על מעמדם הקטגוריאלי המורפוסנטקטי ראה פירוט להלן, ב-3.3§.
 65. הביטוי בסימן שאלה ממש בדוגמה זו, וכנראה בדרך כלל, כנושא המשפט, נשוא צירוף יחס בצורתו; נשוא תוארי באופיו הסמנטי. למרות צורת הביטוי הדומה לביטויים הסגריים, אין הוא מתפקד כהסגר.
 66. מעניין לציין שלסימן פסיק אין כל שימוש תקשורתי כציין שיח במעבר מן הלשון הכתובה אל

47. "אל תתעכבו על זה, זה פסיק קטן לעומת כל הבעיות שיש לנו".

60. "זאת תהיה האתנחתא שלכם".

● תפקוד כמושא במשפט

54. "לצד התנסויותי וחוויותי נתתי גם דרור להשקפת עולמי, למסקנותיי, להערכותי ולסימני השאלה שנכרכו בהן".

48. "[...] וסיפרתי לך רק פסיק ממה שאני יודע".

61. "קהל השומעים ניצל את האתנחתא בדברי המרצה להצגת כמה שאלות".

62. "רייכר התעקש לספק את האתנחתא הקומית".

3.3 ההשתייכות הקטגוריאלית המורפוינטקטית

לצורך סיווגם הקטגוריאלי של שמות סימני הפיסוק נסקור להלן בפירוט את השתלשלות התהליך, שבחלקו נזכר לעיל.

סימני הפיסוק הם כאמור סימנים גרפיים לציון מהויות דיסקורסיביות בעולם התקשורת בין בני אדם, כגון: אינטונציות מסוימות, הפסקות בדיבור, עניינים של ארגון הטקסט ודרך ביטוי וכו'. הסימנים הגרפיים הללו (., ; : ! " ") מסמנים את המהויות הדיסקורסיביות התקשורתיות האלה, בלוותם את המילים שבכתב. בשפה הוורבאלית קיבלו סימנים גרפיים אלו שמות, לקסמות המשמשות ככינויים (בהתאמה לסימנים המצוינים בסוגריים לעיל: נקודה, פסיק, נקודה פסיק, נקודתיים, סימן קריאה, סימן שאלה, מירכאות). במיון רגיל של המילים בשפה לחלקי דיבור, מיון קטגוריאלי מורפוינטקטי, יסווגו שמות הסימנים הללו כשמות עצם, ואף התנהגותם המורפוינטקטית היא בהתאם. כך ניתן להטותם ברבים ("הנקודות שאתה מסמן חלשות מדי וקשה להבחין בהן"), לצרף להם שמות תואר ("אתה כותב סימני שאלה משונים"), לצרף להם מילת יחס ("שים לב לפסיקים ולנקודות"). אך אלה הם שמות עצם מיוחדים, שכן הם מכנים מהויות גרפיות בכתב שיש להן פונקציית תקשורתית. אין זה המצב הרגיל, שבו שמות עצם מכנים עצמים קיימים ללא קשר לקיומה של שפה, אלא שמות עצם משניים לשפה, שיש להם זכות קיום רק עם קיום השפה ובהתייחס אל הפונקציית התקשורתית שלה.

עד כאן דובר על סימני הפיסוק כצייני מהויות דיסקורסיביות בעולם התקשורת, מעין סמני שיח לא-מילוליים, ועל דרכי סימונם הגרפי והמילולי.

מכאן חל תהליך כדלהלן: בנוסף על התפקיד האמור, שמות סימני הפיסוק עוברים למלא תפקידים נוספים (כמפורט לעיל ב-3.1§): חלקם עוברים בעקבות תהליך מטפורי לסמן מהויות מופשטות שאין להן קשר אל השפה, אל דרכי ארגונה

הלשון הדבורה, אך בכל זאת ניתן למצוא כשם עצם מופשט המציין דבר קטן, חסר ערך, חלק מזערי מן השלם (הן בלשון הדבורה והן בלשון הכתובה). ראה דיון לעיל, ב-3.1.3§.

ואל ביטויה, תפקיד רפרנציאלי ולא עוד תפקיד מטא-לשוני (ראה §3.1.3 לעיל), וחלקם משמשים בתפקידים פרוצדורליים (ראה §3.1.1.1 לעיל) או בתפקידים דיסקורסיביים אקספרסיביים, אמוטיביים, סובייקטיביים וכו' (ראה §§3.1.2, 3.1.2 לעיל).

מבחינת ההשתייכות הקטגוריאלית, חלקם נשארים בקטגוריה של שמות העצם, אך הופכים להיות חברים מובהקים יותר, פרוטוטיפיים יותר, בקטגוריה זו בציינם מהויות רפרנציאליות או דיסקורסיביות ולא מהויות מטא-לשוניות. חלק מסימני הפיסוק (כגון סימן שאלה, פסיק, אתנחתא) הופכים לשמות עצם לכל דבר, כשהתוזה למרכז הקטגוריה, לכיוון הפרוטוטיפ שלה, באה לידי ביטוי הן במשמעות החדשה שיש להם והן בסוג הרכיבים המצטרפים אליהם (למשל, ניתן לצרף אליהם שמות תואר שלא יכלו להצטרף אליהם במשמעותם המקורית; ראה §3.3.1.3 להלן). במקרים אלה לא ניתן לדבר על מעבר מקטגוריה לקטגוריה. בסעיף 3.3.1 להלן יובאו מבחנים מורפוסניטקטיים המראים כיצד רוב הלקסמות שנגזרו בדרך המצוינת לעיל מתנהגות כשמות עצם גם במשמעותן החדשה. חלק אחר של הסימנים (כגון: נקודה, שלוש נקודות, סימן קריאה) חודרים לשפה כסמני שיח; ככאלה אין הם מגלים חופשיות בהתנהגותם המורפוסניטקטית (ראה להלן §3.3.2), וייתכן שנכון לראות בהם חלק דיבר נפרד, קטגוריה דקדוקית מיוחדת, בדומה למילות קריאה.⁶⁷

השינוי הגדול שחל בסימני הפיסוק החודרים לשפה הדבורה והכתובה הוא אפוא לאו דווקא במעמדם המורפוסניטקטי, אלא במעמדם התחבירי ובעיקר בפונקציות החדשות שלהם.

3.3.1 שמות עצם

להלן יוצגו קריטריונים מורפוסניטקטיים שונים המוכיחים ששמות סימני פיסוק מסוימים משתייכים לקטגוריה של שמות עצם גם בשימושיהם החדשים. בסעיף 3.2.3 לעיל כבר הוצג בהרחבה אחד הקריטריונים הללו – מעמדם התחבירי כנשוא השמני, כנושא וכמושא, שהרי רק שמות עצם ותחליפיהם עשויים לבוא במשפט בתפקידים אלה; להלן נציג מבחנים נוספים. ראוי להעיר שלא בכל המקרים עומד כל אחד מהשמות להלן בכל הקריטריונים המורפוסניטקטיים המתאימים לשמות עצם; יש שהם מתאבנים בשימושם החדש ואינם מגלים גמישות בהתנהגותם,⁶⁸ ואולם התמונה הכללית המתקבלת מן הדוגמאות מצביעה על השתייכותם הברורה לקטגוריית שם העצם.

67. אורנן (תשכ"ה, עמ' 47) מזכיר שקיימת מחלוקת לגבי מילות הקריאה כקטגוריה דקדוקית.

68. כך, למשל, הביטוי במירכאות, משעה שהוא התאבן במשמעותו החדשה לא ניתן להסיר ממנו את מילת היחס, לא ניתן להשתמש בו בצורת היחיד ואף לא להוסיף לו את ה"א הידיעה.

3.3.1.1 תוספת של מילות יחס

שמות סימני הפיסוק מירכאות, סוגריים וסימן שאלה מתנהגים כשמות עצם שניתן לצרף אליהם את אות היחס ב- וליצור צירוף יחס.⁶⁹

● במירכאות

27. [...] הוא נשמה טובה, במירכאות כמובן".

● בסוגריים

3. "יורשה לי להעיר בסוגריים שבדיקת הנושא טרם הסתיימה".

● בסימן שאלה

52. "כל הטיוול הזה מבחינתי עדיין בסימן שאלה".

63. "סימן השאלה סביב התקציב עוד לא הפך לסימן קריאה".

הביטויים סימן שאלה וסימן קריאה מגלים גמישות רבה יותר מן הביטויים במירכאות ובסוגריים, שכן ניתן למצוא אותם גם ללא מילת היחס (ראה הדוגמה האחרונה וכן דוגמאות רבות ב-3.2.3).

3.3.1.2 נטיית הרבים

בשתי הדוגמאות שלהלן שמות הסימנים סימן שאלה וסימן קריאה מופיעים בנטיית הרבים האופיינית לקטגוריה של שמות העצם. הנטייה ברבים מחזקת את תפיסתם כשייכים לקטגוריה הזו, אך אין הצורה הזו מחויבת ואף אינה מועדפת. באותה משמעות בדיוק מופיעים שמות הסימנים בצורת היחיד.

50. "נותרו הרבה סימני שאלה לגבי עתיד הפרויקט".

54. "לצד התנסויותי וחוויותי נתתי גם דרור להשקפת עולמי, למסקנותיי, להערכותיי ולסימני השאלה שנכרכו בהן. ככל שנקפו השנים התרכו אצלי סימני השאלה, פחתו סימני הקריאה".

3.3.1.3 הוספת מעצמים ומתארים

בהפכו לשם עצם בעל משמעות שונה, עשוי שם סימן הפיסוק לקבל הרחבות, לוואים המאפיינים את המסומן בשם העצם החדש, שלא היו יכולים להתווסף לשם סימן הפיסוק בשימושו הראשון, שכן אין כל משמעות לסימני הפיסוק המקוריים עם המתארים הללו. בהצטרפו לשם סימן הפיסוק במשמעותו החדשה אין שם התואר מתפקד במשמעותו המילולית אלא כתוספת מעצמה.

● (ב)סימן שאלה גדול / (ב)סימן שאלה אחד גדול

51. "סימן שאלה גדול מרחף מעל עתידו של החלוץ המרכזי החדש".

64. "וגם זה בסימן שאלה אחד גדול".

69. בתפקיד תחבירי כלשהו כדרכם של צירופי יחס רבים בשפה. על המעמד התחבירי של הצירופים הנדונים ראה לעיל, ב-3.2.3.

מובן שאין הכוונה לציין את סימן הפיסוק המקורי, לא מבחינת מספרו (אחד) ולא מבחינת מידתו (גדול). המתארים הנלווים לביטוי סימן שאלה מתארים את שם העצם שנגזר מן הסימן המקורי, שמשמעותו 'ספק'. הלואים במשפטים האלה באים אפוא להעצים את הספק.

● במירכאות כפולות ומכופלות

57. "זו טובת הציבור במירכאות כפולות ומכופלות".

מירכאות כפולות הן סימן פיסוק שמוצאו (מבחינת הצורה והשם) מאחד מטעמי המקרא "מרכא כפולה", והביטוי "כפולות" בא להבדיל בין הטעם הזה לבין הטעם המכונה "מרכא" הדומה בצורתו ל"מרכא כפולה", אך הוא אחד. גם בתפקידו החדש עשוי הביטוי להופיע בצירוף המתאר "כפולות", כמו במשפט שהזכרנו:

28. "הם מפרגנים לי במירכאות כפולות".

ואולם הביטוי מירכאות כפולות ומכופלות, בתוספת המעצמה בדרך של לשון נופל על לשון, אינו עשוי לפרט או לתאר את סימן הפיסוק שבכתב; תפקידו היחיד הוא לתאר בדרך של העצמה את התפקיד התקשורתי של הסימן, קרי את הכוונה ההפוכה העומדת מאחורי הדברים.

● בסוגריים מרובעים

58. "בסוגריים מרובעים, המצב הזה נכון גם לתחומי הספורט האחרים".

אין כל משמעות לסוג הסוגריים, אם הם עגולים או מרובעים, כשמדובר בביטוי של הסגר שמשמעותו 'דרך אגב'. כוונת הדובר להבליט את הערת האגב.

● פסיק קטן

47. "אל תתעכבו על זה, זה פסיק קטן לעומת כל הבעיות שיש לנו".

שם התואר קטן מעצים את התכונה הדומיננטית של שם העצם פסיק במשמעותו החדשה: היות הדבר קטן וחסר חשיבות.

3.3.1.4 תוספת ה"א הידיעה

כידוע, אחד המאפיינים של שמות עצם הוא האפשרות שלהם להופיע הן בצורה סתמית והן בצורה המיודעת.

בשתי הדוגמאות הראשונות (50, 59) מופיעים הצירופים כשהם בלתי מיודעים, ובדוגמאות האחרונות (54, 61, 62) הם מיודעים.

50. "נותרו הרבה סימני שאלה לגבי עתיד הפרויקט".

59. "בין שני חלקי הערב תהיה אתנחתא קלה".⁷⁰

70. המונח אתנחתא משמש כשם עצם במשמעות 'הפסקה' ואין לו כל שימוש כציין פרגמטי.

54. "לצד התנסויותי וחוויותי נתתי גם דרור להשקפת עולמי, למסקנותי, להערכותי ולסימני השאלה שנכרכו בהן. ככל שנקפו השנים התרכו אצלי סימני השאלה, פחתו סימני הקריאה".⁷¹

61. "קהל השומעים ניצל את האתנחתא בדברי המרצה להצגת כמה שאלות".

62. "ריכר התעקש לספק את האתנחתא הקומית".

3.3.2 סמני שיח

סימני הפיסוק נקודה, שלוש נקודות, סימן קריאה, סוף פסוק, במירכאות ובסוגריים אינם מתנהגים פורמלית כמו שמות העצם שזכרו בסעיף הקודם (3.3.1). למעשה הם ניכרים בכך שאין לנהוג בהם כבשמות חופשיים; צורתם, בפונקציה הדיסקורסיבית שהם ממלאים, נשארת קבועה, מאובנת. בכל הדוגמאות הופיעו סימנים אלו בצורת היחיד או הרבים, בהתאם למספר הסימן המקורי ("נכשלתי בבחינה. נקודה". ולא * "נכשלתי בבחינה. נקודות."); לא נמצא להם תוספת של מתארים (* "נכשלתי בבחינה. נקודה ברורה/חזקה."); לא יצטרפו אליהם מילות יחס (* "נכשלתי בבחינה. לנקודה."); לא יושמטו מילות יחס שהן חלק מן הביטוי ("הם מפרגנים, במירכאות כמובן." ולא * "הם מפרגנים, מירכאות כמובן."); אין נוספת להם ה"א הידיעה (* "נכשלתי בבחינה. הנקודה.") וגם לא נמצא אותם במעמד תחבירי הרגיל לשמות עצם. ניתן להגדירם אפוא כקבוצת חלקי דיבר לעצמה, חלק מן הקטגוריה של צייני השיח (בדומה לקבוצת מילות הקריאה, למשל⁷²).

4. סיכום

ראינו כיצד סימנים מן התחום הצורני של השפה הכתובה, ובפרט סימני הפיסוק, חודרים לשפה הדבורה וגם חוזרים אל השפה הכתובה כלקסמות בעלות פונקציות שונות. נבחנו דרכי השתלבותם של הסימנים בלשון, ומן הממצאים שהוצגו מסתבר שקיים קשר הדוק בין הפונקציה שממלאות הלקסמות הללו לבין דרכי השתלבותן בשפה מבחינה מורפוסנטקטית ותחבירית.

א. חלק מן הביטויים משמשים בתפקיד דיסקורסיבי הקרוב במידה זו או אחרת לפונקציה המקורית של סימן הפיסוק, הם משמשים בתפקיד פרוצדורלי או אמוטיבי, אך נשארים רחוקים ממרכז המסר, מגרעין הפרופוזיציה. כצפוי, נוטים

71. משמעות הביטוי סימני שאלה היא 'ספקות'. לעומת זאת הביטוי סימני קריאה משמעותו עניינים ברורים וחד-משמעיים.

72. שגם הם ראויים להיחשב כקטגוריה מיוחדת של חלקי דיבר (אולי קבוצה בתוך צייני השיח). כאמור לעיל, אורנן (תשכ"ה, עמ' 47) מזכיר קיומה של מחלוקת לגבי מילות הקריאה כקטגוריה דקדוקית. זיו, 2001, מציגה את ההתנהגות המורפוסנטקטית והתחבירית המיוחדת של פשוט כציון שיח השונה מהתנהגותו כתואר השם.

ביטויים אלה להופיע כנספחים ליחידה התחברית המרכזית; יש שהם תופסים מעמד תחבירי כלשהו כנספחי המשפט, מעמד של הסגר, אך במקרים רבים הם מתפקדים כמבע עצמאי. מבחינה מורפוסyntקטית הם משתייכים לקטגוריה של צייני השיח.

ב. חלק מן הביטויים "עושים את כל הדרך" מבחינת השינוי בפונקצייה: הם עוברים לתפקוד רפרנציאלי כחלק אינטגרלי מן הפרופוזיציה, ואין להם עוד תפקוד דיסקורסיבי כלשהו. במקרים אלה קל יותר להגדירם מילונית ומשמעותם קבועה וברורה. דבר זה מתבטא כצפוי גם בתחביר: בתוך המשפט הם תופסים תפקידים תחביריים מרכזיים. מבחינה מורפוסyntקטית הם מתנהגים כשמות עצם לכל דבר.⁷³ ניתן אפוא לראות מגמה מעניינת, אם כי לא בלתי צפויה: ככל שהלקסמות שמקורן בשמות סימני הפיסוק מתרחקות מן הפונקצייה המקורית של הסימן, ותפקידן דיסקורסיבי פחות ורפרנציאלי יותר, כך הן תופסות מקום מרכזי יותר מבחינת תחברית ומעמדם המורפוסyntקטי הופך ברור יותר – מעמד של שם עצם.

רשימת הקיצורים

- אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים 1981
 אורנן, תשכ"ה = ע' אורנן, "חלקי הדיבור", לשוננו כה (תשכ"ה), עמ' 35–57
 אורנן, תשנ"ג = ע' אורנן, "נשימה תחבירי וקצב", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 174–178
 אלמגור, תשנ"ג = ד' אלמגור, "סימני משורר", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 197–206
 אריאל, 1998 = M. Ariel, "Function Correlations", *Discourse Markers – Description and Theory*, ed. A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 223–259

73. יצוין כי אף לא אחד מן הביטויים הפך לסמן שם עצם מוחשי. אלה שהפכו לשמות עצם בתפקיד רפרנציאלי משמשים לציון מהויות מופשטות, פרט אולי למילה נקודה המציינת עצמים מוחשיים: מקום מסוים ("תתרכו בנקודה אחת ונתחיל את הסיור"; "הכוכב הבלגי סטיונירס לא מפספס מנקודה מסוימת. האם תוכלו להפעיל זרקור שיסנוור אותו?"; [...]) שימוש במצלמות וידיאו קטנות וניידות, המאפשרות שידורים חיים מכל נקודה בשטח" ומקום יישוב, בדרך כלל בתוך הצירוף נקודת יישוב ולא לבדה ("אם יתווספו נקודות יישוב חדשות לאלה שכבר קיימות, יהיו פה בלגנים"). מעניין שגם במשמעות 'מקום מסוים' מופיעה המילה נקודה רק בצירוף לוואים ולא לבדה.

- D. Blakemore, *Semantic Constraints on Relevance*, = 1987
Oxford 1987
- בן-חיים, תשמ"ה = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3–25
- E. Bentur, *Some Affects of Orthography on the Linguistic Knowledge of Modern Hebrew Speakers*, dissertation, University of Illinois, Urbana 1978
- בן-שחר, 1992 = ר' בן-שחר, "היחס בין לשון דיבור ללשון כתב בסיפורת הישראלית של שנות השמונים", העברית שפה חיה – קובץ מחקרים על הלשון בהקשריה החברתיים-תרבותיים, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, חיפה 1992
- L. J. Brinton, *Pragmatic Markers in English, Grammaticalization and Discourse Functions*, Berlin 1996
- H. P. Grice, *Syntax and Semantics*, 3, New York 1975 = 1975 גרייס
- M. A. K. Halliday, *Spoken and Written Languages*, = 1989 האלידיי, Oxford 1989
- K. Hölker, "Französisch: Partikelforschung", *Lexikon der Romanistischen Linguistik* 1 (1991) 5, pp. 77–88
- וגה, תשנ"ג = ש' וגה, "מניין לנו סימני הפיסוק?", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 196–193
- E. Weizman, "Languages: Are They Universals?" *Applied Linguistics* 5 (1984) 1, pp. 39–50
- Y. Ziv, "Kaze as a Discourse Marker and Lexical Hedge: Conceptual and Procedural Properties", *Discourse Markers – Description and Theory*, ed. A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 203–221
- זיו, 2001 = י' זיו, "זה בכלל לא 'פשוט': סמני שיח בעברית מדוברת", בלשונות עברית 48 (2001), עמ' 17–29
- טרומר, תשנ"ד = פ' טרומר, "עיון פרגמטי בלשון הפרסומת המסחרית", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 163–107
- יאקובסון, 1960 = ר' יאקובסון, "בלשונות ופואטיקה", הספרות 2 (1960), עמ' 285–274
- A. H. Jucker, "Well: A Relevance Theoretical Account", = 1993 יוקר, *Journal of Pragmatics* 19 (1993), pp. 435–452

- A. H. Jucker and Y. Ziv (eds.), *Discourse Markers – Description and Theory*, Amsterdam 1998
- A. H. Jucker and S. W. Smith, "And People Just You = 1998 יוקר וסמית', Know Like: Discourse Marker as Negotiating Strategies", *Discourse Markers – Description and Theory*, ed. A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 171–201
- כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ג = "כללי הפיסוק החדשים", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), עמ' 148–206
- לבנת, תש"ס = ז' לבנת, "הפיסוק כאמצעי רטורי", בלשנות עברית 46 (תש"ס), עמ' 69–79
- J. Lyons, *Semantics*, 1–2, Cambridge 1977 = 1977 ליונס, ניר, 1986 = ר' ניר, "סימני הפיסוק כמערכת תקשורת פארא-מילולית – היבטים סמיוטיים והשתמעויות דידקטיות", עיונים בחינוך 44/43 (1986), עמ' 207–217
- ניר, תש"ן = "צל התפקוד של סימני הפיסוק בשירה העברית בתזמננו", בלשנות עברית 30–28 (תש"ן), עמ' 137–149
- P. Sinpson, *Language, Ideology and Point of View*, = 1993 סימפסון, London 1993
- D. Sperber and D. Wilson, "Linguistic Form and = 1993 ספרבר ווילסון, Relevance", *lingua* 90 (1993), pp. 1–25
- צדקה, תשנ"א = י' צדקה, "המבצע החד אברי", שי לחיים רבין, ירושלים תשנ"א, עמ' 295–310
- R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech and J. Svatuik, = 1973 קווריק ואחרים, *A Comprehensive Grammar of the English Language*, London and New-York 1973
- רוזן, 1977 = ח' רוזן, עברית טובה, ירושלים 1977
- V. Rouchota, "Descriptions and Theory", *Discourse Markers – Description and Theory*, ed. A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 97–126
- שורצולד, תשנ"ו = א' שורצולד, "מילים בסיומת יים בעברית: צורתן, יצירתן ושימושיהן", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 341–358
- שורצולד, תשנ"ז = "ידיעת לשון ומודעות לשון", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשובשנה בהט, אסופות ומבואות בלשון, ב, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 399–412
- שורצולד ורובין, תשנ"ה = א' (רודריג) שורצולד וצ' (שחורי) רובין, "משפטים חסרים בסיפורת ובמחזה", מחקרים בלשון העברית: ספר זיכרון לאליעזר

רובינשטיין, בעריכת א' דותן וא' טל, תעודה, ט, תל־אביב תשנ"ה, עמ'
308–297

שויקה, תשנ"ז = " שויקה, רב מלים, המילון השלם לעברית החדשה, תל־אביב
תשנ"ז

J. T. Shipley, *Dictionary of World Literature*, Littlefield = 1960 שיפלי,
1960

D. Schiffrin, *Discourse Markers*, Cambridge 1987 = 1987 שיפריין,

S. Shloush, "Relevance Theory and Discourse Structure = 1998 שלוש,
Considerations", *Discourse Markers – Description and Theory*, ed.

A. H. Jucker and Y. Ziv, Amsterdam 1998, pp. 61–82

סוגי התעתיק הלטיני: דקדוקי, מלא וחסר

1. הצורך בתעתיק

כמו בשפות רבות בעולם שהכתב הלאומי שלהן איננו כתב לטיני, מורגש לעתים הצורך להשתמש בכתב לטיני גם בעברית. אלפי ספריות ברחבי העולם מחזיקות ספרים עבריים, שמות רחובות בערינו כתובים גם בכתב לטיני, בתמרוני דרכים רשומים שמות יישובים בכתב לטיני, מוצרים ישראליים הנושאים שם עברי נשלחים לארצות רחוקות והם נושאים את השם כתוב באותיות לטיניות, ואזרחי ישראל מחזיקים דרכונים ובהם כתוב שמם העברי באותיות לטיניות. לאחרונה גבר הצורך בתעתיק לאותיות לטיניות לנוכח השימוש הגובר והולך בדואר האלקטרוני ובאינטרנט. דוברי עברית מובהקים, ובמיוחד בני נוער המדברים זה עם זה עברית, כותבים זה לזה מכתבים אלקטרוניים באנגלית רק משום שהמחשב ערוך לאותיות לטיניות, והאנגלית היא השפה היחידה שהם מכירים הנכתבת בכתב זה.

לעתים קרובות אותו השם העברי כתוב בכמה דרכים כשהוא מתועתק לאות לטינית, ומובן שדבר זה אינו רצוי. ספריות הנוהגות אישה לפי דרך תעתיק משלה, עלולות להטעות את הקוראים, או אף לרכוש ספרים כפולים רק משום שהתעתיק הלטיני שלהן שונה, ואותו מחבר מופיע במקומות שונים לא כאותו אדם.¹ גם אותו שם רחוב בערים שונות עלול להיכתב באופנים שונים, ואדם המחפש כתובת או יישוב עלול להתקל בנוסחי כתיבה שונים זה מזה ולאבד את דרכו. ראוי אפוא שכל צורות התעתיק יאוחדו.

כידוע, זה קרוב למאתיים שנים שבספרי בלשנות נוהגים לתעתק מילים עבריות באותיות לטיניות, וגם החלטות האקדמיה על התעתיק לאותיות לטיניות, שנתקבלו כבר לפני שנים, הולכות בעיקרן אחרי המקובל בספרות המדעית.² לאחרונה עסק גם ארגון התקינה הבין-לאומי – ISO – בתעתיק העברית במיזם הגדול שקיבל על עצמו: הכנת תעתיקים לאות לטינית לשפות רבות, בעיקר שפות עמים באסיה. ב-1999 הפך ה"תקן בטיטה" של העברית לתקן רשמי של ISO (ISO/TC46/SC2).

1. פ' קאסאנאלאס (Casanelas) מברצלונה הראה בחיבור מיוחד שהופץ ברשת ISO/TC 46/SC2 עד כמה גדולה הערכוביה בתעתיקי שמות מחברים ושמות ספרים, וראו גם קאסאנאלאס, 1997; קאסאנאלאס, 2000.

2. כפי שציין פרופ' זאב בן-חיים בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית.

FDIS259-3) ולנוכח שפע התעתיקים לשפות שונות והחשיבות של השגת אחידות בתעתיק העברי ראוי לעיין בבעיה זו.³ כוונת מאמר זה היא להסביר את היסודות שעליהם נבנה התקן של ISO.

2. הבעיה

2.1 הוספת סימני הגיים

הקושי העיקרי בהתאמת אלף-בית שאינו האלף-בית המקורי של השפה הוא, שלעתים האותיות החדשות אינן מספיקות או אינן מתאימות לאוצר ההגיים והפונמות של השפה המתועתקת.⁴ שפות רבות כבר נתקלו בבעיה זו בבואן לסגל לעצמן את הכתב הלטיני. הנה האות ה"לטינית" j לא נודעה כלל בלטינית עצמה, אבל משנוקקה שפה מסוימת (ספרדית) לציין i כעיצור באופן שונה מסימון i כתנועה, עמדו והוסיפו אלף-בית הקיים אות שלא הייתה לפני כן (למעשה אות זו הייתה הארכה של האות i). הוא הדין באותיות u ו-w שאף הן נוספו לצורך בידול מ-v בשפות אחדות ובתקופות אחדות. אותיות אלה נוצרו על בסיס האותיות הלטיניות הקיימות שהוכנס בהן שינוי צורה. זוהי הדרך הראשונה לסיגול הכתב הלטיני לשפות אחרות.

בשפות אחרות נהגו בדרך אחרת. גם בהן הוסיפו אותיות על בסיס אותיות קיימות, אבל לא יצרו אותיות חדשות אלא הוסיפו סימנים מבחינים (דיאקריטיים) לאות לטינית קיימת. כך רמזו על קרבת ההגה הנדרש להגה שמקובל לסמנו באות הלטינית, ועם זאת שמרו על הייחוד של ההגה הנדרש. כך למשל נהגה הצרפתית, שיש בה מספר רב של תנועות, הרבה מעבר למה שיכלה האות הלטינית להציע. בשפה זו הוסיפו תווים עליים למיניהם לאותיות המסמנות תנועות. או דוגמה אחרת: הקושי המורגש בשפות רבות, לסמן את ההגה ש, זכה בצ'כית ובשפות אחרות לפתרון ידוע – צירוף סימן עלי לאות הלטינית s, היינו š.

שיטה שלישית נוהגת בכמה שפות: הכנסת צירוף של שתי אותיות כדי לסמן בו הגה נדרש אחד. למשל, באנגלית ההגה ש מסומן sh, בצרפתית מסומן הגה זה ב-ch, בגרמנית – sch, ובאיטלקית ב-sci או sce.

נאמר כבר עתה כי שיטה שלישית זו אינה מתאימה לשפות השמיות. הרי השפות השמיות רוב מילותיהן בנויות על יסוד שורשים ומשקלים, וכדי שיהיה המשקל ניכר

3. ראו ברי, 1991; וליש, 1978; אורנן, תשל"ח, וכללי תעתיק אותיות עבריות במוסדות שונים, כגון כללי האקדמיה ללשון העברית – האקדמיה; ANSI, 1975; כללי הספרייה הציבורית של ניו יורק ועוד. תיאור תעתיק ISO בראשית גלגוליו מובא בעיקרו גם באורנן, 1993.

4. המדובר בכל אלף-בית שאינו מקורי לשפה, כגון שפות אסיאתיות בתחום ברית המועצות לשעבר שהותאם להן אלף-בית קירילי, או שפות של עמים מוסלמים שהותאם להן אלף-בית ערבי (פרסית, אורדו ועוד), אולם אותנו יעניין התעתיק לאותיות לטיניות.

לעין חשוב שכל עיצור שורש יסומן באות אחת בלבד. צירוף של שתי אותיות יעוות הן את תמונת המשקל והן את בהירות השורש.

השוו למשל, gamar במשקל - a - a - ל-shamar.
shamar
או masmer במשקל - e - - ma ל-mashder.
mashder

בכל אחד מן המשקלים האלה יש שלושה חריצים שבהם נקלט השורש. כמובן, כל חריץ "–" צריך להיות ממולא באות אחת, אבל אם נשתמש ב-sh במקום באות אחת יצטרכו שתי האותיות להידחק לחריץ אחד. השימוש בשתי אותיות במקום באחת מסלק את היכולת הפשוטה להשוואת מילים באותו משקל, וכך נמנע מן הקורא מידע שלעיתים הוא רב ערך.

2.2 תעתיק לכל התקופות ולכל המבטאים

יש לנו עניין רב להעמיד תעתיק של השפה העברית שיוכל לשקף את כל תקופותיה של העברית. אם התעתיק המוצע יהיה טוב לשימוש של העברית באחת מתקופותיה בלבד יהיה זה חיסרון בולט. האקדמיה ללשון העברית, המצווה לשמור על התפתחות הלשון במסגרת העברית המסורה מדורי דורות, ודאי לא תוכל לתת יד לתעתיק שאולי ישקף את העברית הישראלית, שהיא תקופה מסוימת אחת בשלביה של העברית, אבל שלא יהיה אפשר להשתמש בו לתעתיק עברית מתקופה אחרת, כגון לשון ימי הביניים, או לשון חכמים, או לשון המקרא. יתר על כן, עלינו לחפש שיטת תעתיק שתאפשר לא רק שיקוף כל התקופות וכל הנוסחים, אלא גם את כל הדיאלקטים ואת כל מבטאי העדות. אין זו משימה בלתי אפשרית כפי שהיא נראית ברגע הראשון.

2.3 חוקי כתיבה לעצמן וחוקי קריאה לעצמן

כדי להשיג משימה זו שתוארה ב-2.2§ יש לשים לב שבכל שפה מפרידים בין חוקי הכתיבה ובין חוקי הקריאה. גם בכתב העברי סוגי חוקים אלה מופרדים בבהירות. הנה למשל, בכתב אנו מבדילים בין האות ת ובין האות ט ואוי לו למי שיערבב ביניהן. לא רק האקדמיה תדחה את מועמדותו לכהן בה כפקיד, אלא גם עסק מסחרי רגיל יסרב להעסיק עובד שאינו יודע לכתוב "בלי שגיאות כתיב".

אבל בקריאה – שָׁאֲנִי! חוק הקריאה שמלמדים אותו למעשה בבתי הספר ובאולפנים ביחס לאותיות הכתובות ת רט הוא כדלקמן: "בטא ט כמו ת". ובדומה לכך גם: "בטא ק כמו פ". וכידוע יש נוטים לכאן או לכאן באשר לחוק קריאה כגון "בטא ע כמו א".

לעומת חוקי הכתיבה הנוקשים במידה רבה, חוקי הקריאה – הם חוקי הביצוע – משתנים מעדה לעדה, מתקופה לתקופה, ולמעשה מתנסחים לפי רצון הקורא. אבל חוקי הקריאה אינם קובעים את חוקי הכתיבה ואין הם משפיעים עליהם. אלה קיימים ועומדים, ואם כוונתנו לשמר את אחדות שפתנו לאורך ימים, דין שיוסיפו להיות קיימים ועומדים עד קץ הדורות.

3. טרנסקריפציה וטרנסליטרציה

זה מכבר למדנו לדעת על שתי דרכים לניסוח כללי תעתיק. בהמשך נראה דרך שלישית לכך, אולם תחילה נעמוד על ייחודן של שתי הדרכים הידועות. טרנסקריפציה היא רישום לפי הקולות הנשמעים באוזנו של המאזין. על פי הסעיף הקודם נוכל להגדיר טרנסקריפציה כשיטה המחייבת לנסח את כללי הכתיבה של התקופה לפי כללי הקריאה הנהוגים בתקופה. למשל, טרנסקריפציה של ט עברית בימינו: מאחר שחוק הקריאה של ט הוא היום "קרא ט כמו ת" – באה גישת הטרנסקריפציה ואומרת: כתוב ט כמו שאתה כותב ת.

מאחר שלא בכל הזמנים ולא בכל המבטאים קיים "חוק קריאה" זה, מבטלת למעשה גישת הטרנסקריפציה את האפשרות לתת תעתיק שיבטא בנאמנות את כל התקופות, את כל המבטאים, את כל הדיאלקטים ואת כל העדות – כלומר גישה זו מונעת תעתיק אחיד של העברית לתקופותיה ולמבטאיה. יתר על כן, תמיד היא תעלה דיאלקט אחד על פני חברו ותעדיף דרך מבטא "עליונה" על מבטא צדדי. בכך היא אינה מאפשרת כלל להעמיד את הצדדי כראוי להכרה.

יתר על כן, גישת הטרנסקריפציה אינה רק תלוית-דיאלקט, אלא היא גם תלוית-קורא. שהרי אם תכוון את התעתיק שלך לדוברי אנגלית יהא עליך לתעתק ש ב-sh, אבל לדוברי צרפתית יהיה עליך לתעתק ch. ואם תבקש לתעתק ח לדוברי אנגלית ודאי תוכל לכתוב ch, אבל דוברי צרפתית יבטאו זאת כ-sh! לעומת זאת לדוברי ספרדית יהא עליך לתעתק ח ב-j, ואילו דוברי צרפתית יבינו זאת כסימן להגה [ז'].

על כן הטרנסקריפציה תשתנה לא רק לפי הדיאלקט הנבחר, אלא גם לפי המשתמשים הנוקקים לקרוא עברית בכתב לטיני. אכן במילוני תיירים, המעוניינים רק בדיבור קל שהם עשויים להיתקל בו, נהוגה טרנסקריפציה. אולם מילון תיירים לבני ארגנטינה יהיה שונה ממילון תיירים לדוברי צרפתית או ממילון תיירים לדוברי אנגלית. כל מילון תיירים מכון לדוברי שפה זרה מסוימת אחת, והוא משקף עברית מסוימת אחת (לרוב, מבטא "ישראלי כללי" שבו ע שווה ל-א, ח ל-כ וכדומה). כשאנו באים להציב עקרונות לתעתיק העברית עלינו לדחות אפוא כליל את גישת הטרנסקריפציה.

נוסף על כל חסרונותיה האמורים, שיטה זו אינה מאפשרת לשחזר את הטקסט

העברי המקורי, ותכונה זו היא אכן אבן הבוחן הטובה ביותר לערכה של שיטת תעתיק.⁵

השיטה השנייה היא הטרנסליטרציה. לפי שיטה זו יש לתעתק כל אות שבכתב המקורי לאות מתאימה בכתב הלטיני. כבר ראינו לעיל כי אם חסרה אות מתאימה בכתב הלטיני, יוצרים אות חדשה, ונוכחנו ביתרון הסימנים הדיאקריטיים בתחום יצירת אות חדשה, במיוחד לשפה כשפתנו (§2.1 לעיל. באשר לשימוש במחשב ראו בהמשך). אולם לגבי תעתיק העברית מתעוררת השאלה מה הוא הנוסח של הכתב העברי שאנו מתעתקים אותו. אם תאמר, אנו דנים בנוסח הרגיל של הכתב הבלתי מנוקד – תהיה הטרנסליטרציה חסרת ערך לגמרי, שהרי מי שקורא טקסט באות לטינית מצפה למצוא במילים שלפניו את כל התנועות הקיימות בהן, וטרנסליטרציה של כתב בלתי מנוקד אינה מספקת את סימני התנועות אלא במידה שאותיות לסימון התנועה מופיעות גם בכתב העברי. גם כאן לא הכול פשוט, שהרי האות ו, למשל, איך נדע אם היא ראויה להיות מתועתקת כ־o, או כ־u, ואולי היא בכלל w (או v בטרנסקריפציה)? והאות י, האם יש לתעתקה כ־i או כ־ei או כ־e או גם כ־a (למשל במילה סתיו)?

ואם תאמר, הכתב המנוקד יהיה לנגד עינינו כאשר נתעתק בשיטת הטרנסליטרציה, גם כאן ניתקל בבעיות. ראשית, נוסח זה של כתב מועט מאוד בשימוש, ורוב הטקסטים העבריים נכתבים בדרך כלל בכתב ללא ניקוד. שנית, רק מעטים בלבד יודעים לנקד כהלכה, והחלטה אשר כזאת היא גזרה שאין ציבור המעוניינים יכול לעמוד בה. כאשר אתה מבקש לתעתק טקסט מקראי, שהוא מנוקד מלכתחילה, מובן שהדבר אפשרי, ואכן בחיבורים מדעיים על העברית, בייחוד אלה הנכתבים בשפה אחרת, משמשת שיטת טרנסליטרציה ללא קשיים מרובים. יש רק למצוא את סימני הדפוס המרובים, הדקים מן הדקים, שמחייבת הטרנסליטרציה. אולם למעשה חלק ניכר מסימני הניקוד אינו דרוש כלל כדי לעמוד על מבנה המילה והם בגדר ניקוד הנובע מאליו, כלומר ניקוד שהוא הכרחי באותן המסיבות.

שתי השיטות אינן נוחות לשימוש, ולכל אחת מהן חסרונות משלה. אלא שיכולים אנו להציע שיטת תעתיק שאין בה אף אחת מן המגרעות בשתי השיטות שדנו בהן, ויתר על כן, היא אחידה לגבי כל טקסט עברי, לגבי כל תקופה, לגבי כל דיאלקט וכל מבטא עדות, יהא נידח ככל שיהיה.

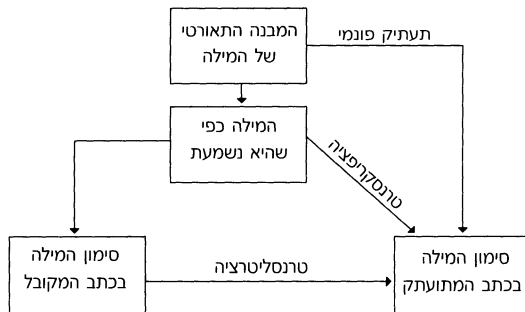
5. יש להוסיף כי בחיבורים מדעיים על השפה העברית המתפרסמים בשפה זרה חשוב במיוחד לכתוב את המילים העבריות בתעתיק המאפשר לקורא לשחזר את המילה העברית הבלתי מוכרת לו, וזאת כדי שיוכל לעיין במילון עברי. מי שאינו עושה כן עלול להכשיל את קוראיו, שחלק מהם לפחות אינו יכול לנחש את הכתב המקורי על יסוד תעתיק שיסודו טרנסקריפציה פונטית במהותה.

4. תעתיק פונמי

4.1 הצורך בתעתיק פונמי

בחיפוש שיטת התעתיק הטובה יוצאים בדרך כלל מנקודת מבט של הכתב הלאומי של השפה. אם הכתב הוא, למשל, יווני או קירילי, משימה זו אינה קשה. שכן, גם ביוונית וגם בשפות הסלכיות המשתמשות בכתב קירילי יש ייצוג נאות של ההגיים והפונמות המצויים באותה לשון, ובעיית התעתיק היא בעיקרה בעיה טכנית של התאמת אותיות לטיניות נאותות לתעתק בהן את האות בכתב הלאומי. אפילו בכתב געז או באמהרית דרך זו אפשרית. ואם חסר סימן, כבר ראינו את הדרך: מוסיפים סימן, בין שזוהי הוספת אות ממש (w, u, j), בין שזה סימן דיאקריטי (š, ħ, ś, é, è), וכדומה).

לא כן בכתב לאומי כמו שלנו, שבחצוגתו הרגילה אינו מגלה את כל מרכיבי המילה, ובחצוגתו המנוקדת מעמיד מספר ניכר של סימנים עודפים, פונטיים, הנובעים מעצמם ממבנה המילה, ולכן הם מיותרים. אותה הבעיה קיימת גם בכתב הערבי, המשמש הן לערבית הן לפרסית (ולעוד שפות), גם אם התצוגה המנוקדת שלהן אינה מרבה בפרטים עודפים והיא בעיקרה תצוגה פונמית. אולם אנו יכולים לעקוף כליל את הכתב הקיים ולתעתק במישרין את מבנה המילה כפי שהיא קיימת בשפה. הסרטוט הבא מכוון לתת תשובה לדרך זו.

את המבנה התאורטי של המילה אנו יכולים לרשום באמצעות הפונמות. הפונמה היא מושג תאורטי, וכמו כל מושג תאורטי, גם הפונמה ניתנת למימוש (לביצוע) לאו דווקא בדרך אחת. תוצאות המימוש של הפונמות הן ההגיים. כך, כמובן, המסגרת המסומנת בסרטוט כ"המילה כפי שהיא נשמעת" עשויה בתקופות שונות או בדיאלקטים שונים להכיל הגיים שונים זה מזה, אבל המסגרת המסומנת בסרטוט כ"המבנה התאורטי של המילה" קבועה ועומדת במשך כל תקופות הלשון. אם אנו נותנים לה סימני אותיות מתוך האלף-בית הלטיני, כולל סימנים דיאקריטיים במידת

הצורך (או סימנים אחרים המצויים במקלדת המחשב), הרי אותיות אלה יישמשו אותנו יפה ככללי הכתיבה של כל תקופות העברית, כל מבטאי העדות, כל הדיאלקטים. כלפי כל תקופה או דיאלקט נצטרך לנסח רק חוקי קריאה מיוחדים, אבל לא חוקי כתיבה.

4.2 חוקי קריאה למיניהם

לנוכח "סימני האותיות בכתב המתועק" או מפעילים את חוקי הקריאה בהתאם לרצוננו. מבקש אדם לקרוא בנוסח יהודי תימן – יעמוד וינסח את כללי הקריאה המתאימים; רצונו בכללי הקריאה של יהודי ג'רבה – יעשה כן על פי מה שלמד ומצא. וכאשר נבקש לתת לפני המעיין את המבטא השכיח היום בארצנו – גם אז ננסח את הכללים הפשוטים שאנו מכירים היטב מתוך ידיעת ההבדל בין הכתוב והנשמע סביבנו. להלן (§5) נציג את כללי התעתיק (כללי הכתיבה), ואחריהם את כללי הקריאה (§6) ואת כללי השחזור (§7). סימני הפונמות הרשומים כאן ערוכים לפי התקן החדש של ISO (FDIS 259-3, 1999), ואולם בעיקרם אין הם סוטים כמעט מן התעתיק שהאקדמיה ללשון העברית החליטה עליו ב-1957. הערות מפורטות יבואו בהמשך במקומן.

4.3 בגד (ורכפת) בתעתיק פונמי

קודם כול נבהיר כי לפי העקרונות שהעלינו כאן, מן הראוי לסמן תמיד באותה האות את המבטאים השונים של אותה הפונמה. בראיה ראשונה עשוי עיקרון זה להתמיה, בייחוד כאשר הכתב הלטיני מזמן לנו לכאורה אות מיוחדת לכל אחד מן ההגיים העבריים של אותה הפונמה. ובכל זאת חשוב שעיקרון זה יישמר, שאם לא כן הרי אנו הופכים את שני ההגיים של אותה הפונמה לשתי פונמות, ובכך משנים כליל את מבנה השפה וקובעים כי אכן יש שפה נפרדת הנקראת "עברית ישראלית".⁶ כדאי לציין שגם בכתב העברי מסומנת הפונמה ב תמיד באותה האות, גם אם לפעמים ביטויה קשה (ב) ולפעמים ביטויה רפה (ב). יתר על כן, לכל אחת משלוש הפונמות ג, ד, ת, יש במבטאנו היום רק ביצוע אחד, אבל מוכרים היטב מבטאי עדות בימינו ובימים קדומים שהיו בהם לכל אחת מן הפונמות הללו שני מבטאים! הבעיה

6. הטענה כאילו התפצלו הפונמות ב, כ, פ בעברית הישראלית והיו לשתי פונמות כל אחת (ויימן, 1950; רחון, תשט"ז), היא אפשרית – אמנם במחיר כבד של עומס יתר על המורפולוגיה של העברית הישראלית (כשפה נפרדת) – אבל אינה משכנעת את מי שמבקש להכיר בעברית לכל דורותיה כשפה אחת. ניתן בקלות להעמיד כנגד טענה זו שיטה אחרת, כזו שנתפרסמה במאמרים אורנן, 1974 ואורנן, תשל"ג(ב). במאמרים אלה הועמדה מערכת ברורה ואחידה של הפונמות העבריות הקיימת לאורך כל שנותיה של העברית, והמיוסדת על ההבחנה הבלשנית המקובלת בין פונמות – מושגים תאורטיים המובעים ב"חוקי כתיבה", והגיים – מושגים תצפיתיים המובעים ב"חוקי קריאה" (חוקי ביצוע). על יסוד תפיסה זו בנויה ההצעה הנוכחית.

נפתרת בנקל על יסוד ההבחנה שעשינו בין חוקי כתיבה וחוקי קריאה. לפי חוקי הכתיבה אתה כותב תמיד את האות המסמנת את הפונמה, ובחוקי הקריאה ייכללו חוקים הנותנים הוראות להשמעת אות זו בביצוע זה או זה. בסעיף על חוקי הקריאה, בהמשך, נפרט עניין זה עד תומו, ובעיקרו הוא נוגע לשלושת העיצורים ב, כ, פ.

5. כללי התעתיק (כללי הכתיבה)

5.1 תעתיק העיצורים

האות	התעתיק	האות	התעתיק
א	'	נ, ן	n
ב, ב	b	ס	s
ג, ג	g	ע	'
ד, ד	d	פ, פ, ף	p
ה	h	צ, ץ	c
ו	w	ק	q
ז	z	ר	r
ח	ḥ	ש	š
ט	ṭ	שׁ	ś
י	y	ת	t
כ, כ, ך	k	ג'	ğ
ל	l	ד'	ž
מ, מ	m	צ'	č

לשם כתיבה בדואר אלקטרוני ובאינטרנט אפשר להשתמש רק בסימני המקלדת, לפיכך – א ← ^ או ' ; ח ← x ; ט ← @ ; ע ← & ; ש ← \$; ś ← ' ; g' ; ד' ← z' ; צ' ← c'.

נעיר רק כי האות צ מתועתקת כאן באות הלטינית c, ולא כ־z וכן מתחתיה (z), כמו בהחלטת האקדמיה (תשט"ז–תשי"ז). הטעם לכך הוא כי אות לטינית זו כבר טעונה בסימן דיאקריטי אחד, וזאת לתעתיק "ההגה הנכרי" ד' (ž). מוטב להפחית מן העומס של סימנים דיאקריטיים שונים לאותה אות. וכבר פעמים אחדות הוצעה האות c לתעתיק בה את האות צ. כדי להפחית מן הזרות שבתעתיק c לטעמם של רבים, ניתן להמירה ב־ç. בנספח ניתנות דוגמות לשמות יישובים בתעתיק המוצע, ושם נשתמש באות ç.

5.2 תעתיק התנועות

חמש התנועות הן: a, e, i, o, u. תנועה שישית היא צירוף של e ו-i. סימון זה נחוץ רק כדי לתעתק בו את הצירה המלא, תנועה המסומנת בכתב העברי באות י. כך למשל תיכתב המילה העברית ביצה beica. בחספים נדון מיד בהמשך.

5.3 תעתיק דקדוקי

5.3.1 מילות השימוש

נקדים לדיון המפורט הערה מעשית חשובה. כבר לפני שנים הצביעו על הקושי בקריאת טקסט עברי הנובע מן הנוהג להדביק את מילות השימוש הזעירות אל המילה שאחריהן. וכבר הוער על מילים שנוצרו מתוך טעות, כאשר מילת שימוש נחשבה לחלק מן המילה שאחריה, או להפך, כאשר מילה שפתחה באות שיכלה להיחשב כאות שימוש נתפסה כאילו אות זו אינה חלק ממנה.⁷ כדי להתגבר על קושי זה כלולה גם בהחלטת האקדמיה ללשון ההנחיה להפריד בתעתיק את ה"א היידוע מן המילה שאחריה על ידי מקף.

באופן דומה מחייב גם תקן ISO להפריד בין מילות השימוש ובין המילה שאחריה על ידי מקף, והכוונה היא להפרדת כל מילות השימוש בדומה למה שנאמר על ה"א היידוע. ולא זו בלבד; אם מילת השימוש מחייבת הכפלת העיצור הראשון במילה (כגון ה-, ש-, או מ-), אין לרשום מכפל של אותיות אחרי המקף. הטעם לכך הוא להקל על המעיין לזהות את המילה או אף למצוא אותה במילון. כך למשל תירשם בתעתיק המילה הסוס ha-sus.

5.3.2 תעתיק פונמי וניקוד

יש להבחין בין המבנה התאורטי של המילה – שניתן לבטאו בדרך של רישום פונמי – ובין הצורה המנוקדת של המילה. אמנם אנו בונים את המבנה התאורטי של המילה העברית בעיקר לפי הטקסטים המנוקדים המסורים לנו מקדמת דנא, אבל המילה המנוקדת אינה מוסרת בנאמנות את המבנה התאורטי בלבד, אלא היא מוסיפה עליו גם פרטים שונים של הגייה, כלומר אלמנטים פונטיים ולא פונמיים. כך למשל, הפתח הגנוב איננו חלק מן המבנה התאורטי של המילים המסתיימות באחד העיצורים ה, ח, ע שאין לפניהם תנועת קמץ או פתח. הפתח הגנוב הוא רישום פונטי מובהק, ואינו צריך להיכלל ברישום תאורטי פונמי של

7. כגון המחלוקת העתיקה בעניין המילה כדור-דור, או הגילוי החדש (יחסית) של בצקלון-צקלון. ראוי להזכיר כאן את הוצאת הספרים "קופת הספר" שפעלה בלונדון בשנות העשרים הראשונות. ספרים בהוצאה זו יצאו כשמילות השימוש מופרדות בהם מן המילה שאחריהן על ידי סימן מירכה. לאחרונה הועלתה בכתב הצעה להמליץ על הפרדה כזאת גם בכתב העברי והוגשה לאקדמיה.

המילה, אף על פי שהוא חלק מן הניקוד. הוא הדין בתנועה האחרונה של שמות סגוליים. המאפיין את המבנה התאורטי שלהם הוא סיום השם בשני עיצורים ללא תנועה ביניהם, אבל הנוסח המנוקד של שמות סגוליים מכיל את התנועה המתבצעת לפני העיצור האחרון, שאיננה תנועה פונמית אלא חלק מן הרישום הפונטי של המילה. לפיכך תעתיק דקדוקי לא ימסור את כל פרטי הניקוד של המילה, אבל יהא בו כל מה שנדרש לדעת על מבנה המילה, ומתוך כך גם לקבל את כל הפרטים על הניקוד.

5.3.3 בעיית החטפים

בעיית החטפים אינה כה פשוטה בתעתיק המתואר כאן, התעתיק הדקדוקי. כידוע, החטפים מציינים ביצוע של צרור עיצורים שהראשון בהם הוא עיצור גרוני. כלומר, אין הם מציינים פונמות אלא הגיים. עקרונית אין הבדל במבנה של המילים ילדים, כלבים או עבדים. הדבר ניכר גם על פי השוויון בצורות היחיד שלהן. את סימן השווא מתחת לאות הראשונה במילים ילדים או כלבים אין אנו מביאים בחשבון כסימן לפונמה. בעיקרו מודיע השווא שהאות שמעליו דינה להיות מבוטאת, ואינה אילמת (וראו את פרשת הניקוד של יששכר). לכן אין השווא צריך להיות חלק מן התעתיק הדקדוקי (ראו גרבל, תשי"ט; אורנן, תשל"ג(א)).

האומנם זה גם דינו של החטף? לכאורה אין הדבר אפשרי. הרי התעתיק הטוב ניכר בכך שהוא בר-שחזור, ואם בתעתיק הדקדוקי אין סימן מפורש לחטף, איך נוכל לשחזר את המילה המנוקדת? אולם בדיקה מפורטת תגלה כי להוציא מקרים מסוימים, ניתן לגלות את טיבם של החטפים על פי העיצורים. כלומר, אם נכין רשימה סופית ולא ארוכה במיוחד של מילים שיש בהן חטף קמץ או חטף סגול, ונצייד בה את המעייץ בתעתיק הדקדוקי, ניתן יהיה לשחזר את הנוסח המנוקד ולסמן בו כהלכה גם את החטפים; כל השאר יסומנו בחטף פתח.

5.3.4 תנועות קטנות וגדולות

ההבחנה בין תנועה קטנה ותנועה גדולה גם היא ניכרת על פי מבנה המילה ונעשית בעיקר על פי מבנה ההברה. גם כאן, להוציא מילים שאפשר לתת אותן ברשימות, השאלה מוכרעת מעצמה. אכן יש מילים העשויות להתפרש על פי ההקשר או על פי המשמעות כשם או כפועל, או כשם נפרד או נסמך. אבל רצוננו הוא לקבל את כל המידע הדרוש מן המילה עצמה ולא מן ההקשר. במקרה כזה נכון יהיה להוסיף סימן למילה, והוא המקף המסורתי. מקף כזה יעיד על שם בנסמך או על פועל מפורש. כך למשל יתפרש ḥakam כתעתיק של חָכֵם, ואילו ḥakam- כתעתיק של חָכֵם (יְתוּעֵתֶךָ - ḥkam). וכן ṣulḥan הוא תעתיק של שְׁלָחַן (נפרד) ואילו ṣulḥan- הוא תעתיק של צורת הנסמך. הוא הדין בין זִוְלַת (שם, בלי מקף) לבין זוּלַת (מילת יחס, במקף).

התעתיק הדקדוקי נאה לשימושם של בלשנים. בתעתיק המוצע כאן אנו יכולים

למסור בנאמנות ובדיוק את מבנה כל מילה עברית. תעתיק זה מדייק יותר מן הנוסח העברי המנוקד, גם אם אינו כולל הבחנה בעין בין תנועות קטנות לתנועות גדולות וגם אם אין בו סימון מיוחד לחטפים.

5.4 תעתיק מלא

בתעתיק דקדוקי אין אנו מתעתיקים תנועות לא-פונמיות, כגון שווא ("נע"), פתח גנוב או תנועת עזר סגולית, אבל מי שאינו בלשן יתקשה להעמיד תעתיק דקדוקי נאות. לא זו בלבד, הקורא התמים יצטרך להתרגל גם לקריאה הדקדוקית. למשל, פתח גנוב אינו בנמצא בתעתיק הדקדוקי (כגון תפוח tappuh), ולעתים השווא מבוטא כתנועת e, אבל אין הוא רשום בתעתיק הדקדוקי (כגון ילדים yladim). הוא הדין בחטפים שאינם מסומנים (כגון עבדים badim), וכן אין בו סימון לתנועת העזר הסגולית (כגון na'r, yeld). בצד התעתיק הדקדוקי ראוי אפוא להעמיד תעתיק שיקל מעט על המתעתק ועל הקורא, למשל: do'ar, yeladim, 'abadim, tappuah.

תעתיק מוקל כזה ראוי להתכנות "תעתיק מלא". וראו גם בסוף §5.5. הקלה נוספת שניתן לחשוב עליה במסגרת "תעתיק מלא" היא – למרות הנאמר לעיל על שני המבטאים של ב, כ, פ – לסמן את המבטא הרפה של פונמות אלה בקו. כגון guḇ, ḥob, bak. תוספת סימן רפיון כזה תועיל בייחוד בשלטי דרכים ובשמות הרחובות. למשל, Zkarya, Çipin, Har Tabor (דוגמות נוספות בסוף).

5.5 תעתיק חסר

מכפל (דגש חזק) בתעתיק דקדוקי נכתב כרצף של שתי אותיות זהות, כגון נגר naggār. אך גם כאן עלול המתעתק התמים להיתקל בקשיים, וכדי להקל עליו ראוי להצביע גם על דרך אחרת לרישום, דרך שבה נכתב גם מכפל באות אחת בלבד. דרך זו ראוי לכנותה בשם "תעתיק חסר".

ראוי לציין שהקריאה של המכפל איננה מפריעה גם לקורא התמים, והמדובר אפוא רק בכתיבה. מכאן שאם המדובר בכתיבה של שמות יישובים על שלטי דרכים או של שמות רחובות בערים, כתיבה הנעשית ממילא על ידי מומחה הממונה על כך, ניתן לכתוב מכפל בכפל אות, לפי התעתיק הדקדוקי. אך זאת לדעת, גם מי שביקש להקל על עצמו ולרשום מכפלים באות אחת חייב לרשום מכפל בכל מקרה כשהמדובר באותיות ב, כ, פ. אם המבטא קשה ולפני העיצור הזה באה תנועה – חובה לכתוב מכפל, שאם לא כן נביא את הקורא לידי טעות, והשוו tikkon = תִּכּוֹן לעומת tikon = תִּיכוֹן. וכן השוו dober, dibbur. ראו את כללי הקריאה, שם יפורט עניין זה.

המכפל טעון עוד הערה: יש לעתים שבמילה באות שתי אותיות זהות רצופות (ללא תנועה ביניהן) ואין הן יוצרות מכפל, כגון חוגגים. כדי למנוע טעות יש להפריד בין האותיות ולהוסיף במקום קו נומך ("_") : hog_gim. בלי זה ייראה כאן

כאילו מכפל. הוספה זו ראוי שתישמר בכל נוסחי התעתיק, אך נקבל בסלחנות כתיבת e במקום קו נומך, לפי גישת "תעתיק מלא": *hogeḡim*. פרט נוסף: בתעתיק חסר מותר לא לכתוב א בראש מילה (בתעתיק דקדוקי ראוי לכתבה). לאחר שהצגנו את סוגי התעתיקים נוכל לפנות אל כללי הקריאה.

6. כללי הקריאה (כללי הביצוע)

1. מבטא האותיות המסמנות עיצורים מותאם ככל האפשר למקובל בשפות רבות, וההשוואה לאלף-בית העברי לפי הטבלה מדריכה אותנו.
2. שלוש האותיות *b, k, p* מייצגות כל אחת שני מבטאים. הן תבוטאנה במבטא הרפה שלהן במקרים הבאים:
א. כשהאות נמצאת אחרי תנועה ואינה במכפל $\leftarrow /šub/ \leftarrow [šuv]$, $\leftarrow /mibdaq/ \leftarrow [mivdaq]$.
ב. כשהאות בסוף מילה גם אם היא במכפל $\leftarrow /lebb/ \leftarrow [lev]$.
ג. כשהאות נמצאת אחרי עיצור שהוא בראש הברה $\leftarrow /dbaš/ \leftarrow [dbaš]$, $\leftarrow /bki/ \leftarrow [bki]$.
- ד. כשהאות באה במקום ה־ל בצורות פֻּעֵלָה, פֻּעֵל, פֻּעֵלִים, פֻּעֵלוֹת: *hadpu* – קרא: הִדְפוּ; *garpa* – קרא: גָּרְפָה; *karka* – קרא: קָרְכָה. *gorpot* – קרא: גוֹרְפוֹת; *corbim* – קרא: צוֹרְבִים; *corkim* – קרא: צוֹרְכִים. (במקרים אלה ובדומים להם בצורה הבסיסית של המילה יש תנועה לפני העיצור שמסמנת אות זו ולכן נשמר הרפיון גם בנטייה. אבל *harpu* במבטא קשה, כי בצורה הבסיסית *[hirpa]* אין תנועה לפני האות פ.)
- ה. בצורני הסיומת $/ka/$, $/ken/$, $/kem/$ תמיד מבטא רפה $[k]$.
3. כל מכפל עיצורים יבוטא כעיצור יחיד $\leftarrow /naggar/ \leftarrow [nagar]$, $\leftarrow /sullam/ \leftarrow [sulam]$.
4. בתעתיק הדקדוקי: כאשר *h, h, ' ,* באות בסוף מילה ואין לפניהן *a* – תיוסף לפניהן *a* לא מוטעמת: $\leftarrow /ruḥ/ \leftarrow [ruaḥ]$, $\leftarrow /tappuḥ/ \leftarrow [tapuaḥ]$.
5. בתעתיק הדקדוקי: מילים שאינן פעלים בעבר שבסופם צורן *t*, והן מסתיימות בשני עיצורים – נוספת אל בין שני העיצורים תנועת *e* לא מוטעמת, אך אם אחד העיצורים הוא גרוני – התנועה הנוספת היא *a*, ואם אחד מהם הוא *y* – התנועה הנוספת היא *i*, למשל, $\leftarrow /no'r/ \leftarrow [no'ar]$, $\leftarrow /tayš/ \leftarrow [tayiš]$, $\leftarrow /degl/ \leftarrow [degel]$, $\leftarrow /šomert/ \leftarrow [šomeret]$, אבל $\leftarrow /šamart/ \leftarrow [šamart]$.
6. בתעתיק הדקדוקי: בין שני עיצורים בתחילת מילה תיתוסף תנועת *e* אם הצליליות של הראשון אינה נמוכה משל השני. למשל, $\leftarrow /yladim/ \leftarrow [yeladim]$, אבל $\leftarrow /klabim/ \leftarrow [klabim]$.

7. ההטעמה ברוב המילים (כולל נטיותיהן) היא בהברה האחרונה, למעט פעלים בעלי סיומת -ta, -ti, -nu (וכן מילים שחלו עליהן חוקי הקריאה 4, 5).

7. חוקי שחזור

תנאי כל יעבור של חוקי תעתיק טובים הוא שניתן יהיה לשחזר את המילים בכתב המקורי. ראוי לציין כי זו ההנחיה הראשונה במעלה לפי עקרונות התעתיק הכלליים של ISO. בתעתיק המוצע כאן נשמרת תכונה זו במלואה. לעיל הזכרנו אפשרות של שחזור לכתב מנוקד. כאן ניתן את החוקים לשחזור התעתיק לכתב חסר הניקוד (יש להפעיל אותם לפי הסדר הנתון).⁸

1. מכפל עיצורים יועתק לאות אחת בלבד.
2. כל עיצור יועתק לאות הנאותה לפי הטבלה ב-5.1§.
3. ei תועתק לאות י.
4. a e- בתוך המילה לא יועתקו וכן כאשר a באה בסוף המילה בצורנים ta e- ו-ka.
5. a e- בסוף המילה יועתקו לאות ה.
6. o u יועתקו תמיד לאות ו – חוץ מכמה חריגים לפי רשימה שבהם לא יועתקו.
7. i אחרונה במילה תועתק לאות י: drušim = דרושים, naqi = נקי. כן תועתק ל- i בתוך מילה שאחריה עיצור יחיד (או מכפל של עיצור) ואחריו תנועה, כגון tinoq = תינוק, tippol = תיפול, אבל migzar = מגזר, כי אחרי ה- i באים שני עיצורים שונים.

8. סוף דבר

ההצעה הנוכחית באה לתמוך בעקרונות ובכללים הקיימים שקבעה האקדמיה וכמעט אינה סוטה מהם. יתר על כן, בהצעה זו אין שום סתירה בין התעתיק הדקדוקי ובין התעתיקים המקילים: לכולם אותן האותיות ואותם סימני העזר. הגישה הפונמית העומדת ביסוד ההצעה מאפשרת לשמור על מבנה שפתנו לאורך כל הדורות בלא לוותר על שום פרט מהותי שלה. יתרונה של השיטה ניכר ביכולת השחזור המלא של כל נוסח של כתב עברי המצוי בידנו. גם הנוסח ה"מלא" וגם ה"חסר" של התעתיק עשויים לשמש בסיס לשחזור נדרש. תכונות אלה עושות את ההצעה הנוכחית לבעלת יתרונות חשובים.

8. תכנות מחשב לשחזור תעתיק דקדוקי כבר נכתבו והן פועלות ללא דופי. הפלט שלהן הוא טקסט עברי בכתב חסר ניקוד או טקסט עברי מנוקד. התכנה המשחזרת מילים עבריות בכתב חסר ניקוד תימסר ברצון לכל המעוניין. פנו נא אל המחבר, או הורידוהו מן האתר הזה: www.cs.technion.ac.il/~ornan (שם התכנית: Ktab10.exe).

האקדמיה ללשון העברית מצווה לשמור על העברית המסורה לנו. אל לה ללכת שבי אחרי צורכי השעה, כביכול, כגון לעשות פְּוּנִי חֵן כלפי תיירים דוברי אנגלית. שום עם המכבד את עצמו לא ישנה את מטבע הלשון שלו כדי "להקל" על אורחים ועל תיירים לבטא את המילים בשפתו. די להזכיר כאן את נורווגיה, ששלטי הרחובות בעריה נושאים תמיד את המילה הנורווגית gate. אך אף על פי שמילה זו נשמעת לאוזן יֶאֱטָה (מלעיל), וכל דובר אנגלית נכשל בה – לא יעלה שום נורווגי בדעתו להחליף את השלטים למשהו נוח יותר לאוזן האמריקאית. הוא הדין בצרפת, באיטליה (אכלת פעם gnochì?) ובכל ארץ אחרת המכבדת את תרבותה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אורנן, תשל"ג = ע' אורנן, מקראה לתורת ההגה, ירושלים תשל"ג
 אורנן, תשל"ג(א) = ע' אורנן, "ביצועיהם של צורות פונמיים (הערות ביקורת)", בתוך אורנן, תשל"ג, עמ' 186–190
 אורנן, תשל"ג(ב) = ע' אורנן, "חוקים מוסדרים וטענות ההתפצלות הפונמית שאירעה לבי'פ'", בתוך אורנן, תשל"ג, עמ' 333–359
 אורנן, U. Ornan, "Ordered rules and the so-called phonologization of ancient allophones in Israeli Hebrew", *Proceedings of the 11th International Congress of Linguists*, 2, ed. L. Helimann, Bologna 1974, pp. 1023–1036
 אורנן, תשל"ח = ע' אורנן, "תכונותיו של כתב טוב", על מדוכת הכתב העברי, בעריכת מ' אטר, תל-אביב תשל"ח, עמ' 15–23
 אורנן, 1993 = ע' אורנן, "תעתיק פונמי של עברית באותיות לטיניות", עלון אסמי (כתב העת של אגודת הספריות המיוחדות ומרכזי המידע בישראל) יט (1993), עמ' 8–14
 אורנן, תשס"א = ע' אורנן, "תעתיק העברית במקלדת המחשב", לשוננו לעם נא-נב (תש"ס-תשס"א), עמ' 86–90
 אורנן, 2001 = ע' אורנן, "התעתיק לאותיות לטיניות בהוראת העברית", ספר בן ציון פישלר: מחקרים בלשון העברית ובהוראתה, בעריכת א' (רודריג) שורצולד ור' ניר, אבן יהודה 2001, עמ' 23–36
 ברי, R. K. Barry, *Transliteration Schemes for Non-Roman Scripts*, = 1991 Library of Congress Cataloging Distribution Service, Washington 1991
 גרבל, תשי"ט = א' גרבל, "מעמדם הפונמי של השווא, החטפים ושל בגדכפת הרפויים בעברית המסורתית", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 152–155

- האקדמיה, תשט"ז-תשי"ז = "כללי התעתיק מכתב עברי לכתב לטיני", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ג-ד (תשט"ז-תשי"ז), עמ' 5-8
- R. W. Weiman, *Native and Foreign Elements in a Language*, = 1950, Philadelphia 1950
- H. H. Wellisch, *Conversion of Scripts, its Nature, History, and Utilization*, New York 1978
- Casanellas, 1997 = P. Casanellas, "Transliteracio i transcripcio de l'hebreu: eines, propostes, questions pendants", *Bulleto de l'Associacio Biblica de Catalunya* 58 (1997), pp. 5-72
- Casanellas, 2000 = P. Casanellas, "Transliteracio i transcripcio de l'hebreu: Una nova proposta", *Scripta Biblica* 3 (2000), pp. 225-362
- רוזן, תשט"ז = ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז
- ANSI, 1975 = American National Standard Institute, "American National Standard Romanization of Hebrew", ANSI Z39.25, 1975
- FDIS 259-3, 1999 = *Conversion of Hebrew Characters into Latin Characters – Part 3: Phonemic Conversion*, ISO/TC46/CS2, 1999

נספח: שמות יישובים בתעתיק הפונמי

בתעתיק הדקדוקי

- מצפה – Miçpe, חולדה – Hūlda, ג'ת – Ġat, גדות – Gadot, טירת כרמל – Tīrat Karmell, שמורת חולה – Šmurat Hūla, שדה בוקר – Šde Boqer.

בתעתיק מוקל

- צאלים – Çe'elim, ורד הגליל – Wered ha-Galil, יעלה – Ya'ala, הר כביר – Har Kabbir, הר תבור – Har Taḇor, עין חרוד – 'ein Ḥarod, טפחות – Tṭḥot, לבונה – Lebona, ירוחם – Yeruhḥam, זכריה – Zkarya, פטיש – Paṭtiš, נוה שאנן – Newe Ša'anān, עין איילה – 'ein Ayyala, כביש אלון – Kbīš Allon, צומת הנגב – Çomet ha-Negeḇ, נס עמים – Ness 'ammim, שיזפון – Šizzaḇon, מעלה החמישה – Ma'ale ha-Ḥamišša, צפת – Çḡat, ציפורי – Çippori.

מן העבודה במילון ההיסטורי

מרדכי מישור

יום נקמה – יום נחמה

בזמן התקנתו של כתב יד פריס 1402 של חיבור הגאונים "הלכות גדולות" במפעל המילון ההיסטורי, הושם לב לנוסח של ברייתא המובאת שם בזה הלשון: "שבעה דברים מכוסין מבני אדם, ואילוהן [=ואילו הן]: יום מיתה ויום נקמה ועמק הדין ואין אדם יודע במה מסתכר ואין אדם יודע מה בדעת חברו ומלכות בית דויד להקים ומלכות הרשעה להשמיד" (הלכות גדולות, ג, עמ' 100). ברייתא זו נמצאת בחילופים אחדים במקורות שעריכתם (אבל לאו דווקא מסירתם) קדומה יותר: במדרשי הלכה – מכילתא דר"י, ויסע, ה (עמ' 171), מכילתא דרשב"י טז, לב (עמ' 115); במדרשי אגדה – בראשית רבה סה, יב (עמ' 722–723),¹ קהלת רבה יא, ה; בבבלי – פסחים נד ע"ב. החילוף שיידון כאן הוא "יום נקמה", שהוא יחידאי, לעומת "יום נחמה" או "יום הנחמה" בכל עדי הנוסח של המקורות האחרים. במהדורת הילדסהיימר ברייתא זו אינה מובאת בפנים אלא באפרט הביקורת (על פי דפוס ורשה תרל"ה, ושם: הנחמה). נוסח כתב יד פריס לא הובא שם, וייתכן שנחשב בעיני המהדיר לטעות סופר. אבל מסתבר שהנוסח החשוד הזה אינו חסר משקל. ההקבלה של נחמה ל"מיתה" ול"עומק הדין" בתלמוד ובמדרשים הנוכחים הביאה לפני שנים את פרופ' בן-חיים לכלל סברה, שהנחמה הנזכרת כאן עניינה פורענות, שלא כמשמעה הרגיל, ומאחוריה מסתתרת מילה אחרת הפוכה בהוראתה – אולי המילה נקמה, הדומה לה בצלילה – בלשון סגי-נהור.² הדברים פורסמו במהדורת

1. ראה להלן בהערה 2.

2. אמנם אין זה הפירוש המקובל של הברייתא בספרות חז"ל. במדרשי האגדה ברייתא זו מלווה פירוש – איבר איבר – ועל הלשון "יום הנחמה" נאמר: "דכת' אני י"י בעתה אחישנה (ישעיהו ס, כב)", ובקהלת רבה בכתב יד וטיקן 291, מעל המילה "הנחמה", נוספה תוספת פרשנית (או שמא נוסח אחר): "הגאלה". והשווה נוסח המאמר שלנו בפרקי רבנו הקדוש, כתב יד קמברידג' Or. 1080, 4, 57: "יום המיתה ויום תחיית המתים ועומק הדין" וכו' (פרקי רבנו הקדוש, דף לה ע"ב). אבל יש לתת את הדעת ששני כתבי היד המשובחים של בראשית רבה – כתב יד וטיקן 30 וכתב יד וטיקן 60 – אינם גורסים "יום נחמה", "יום הנחמה" (ובסוף הרשימה נוסף בהם: "ואין אדם יודע אמתיו גאולה באה, אני י"י בעתה אחישנה"). אין קטעי גניזה לפסקה זו בבראשית רבה.

ספר אסטיר,³ אגב דיון בביטוי "ליום נקם" שבנוסח השומרוני לדברים לב, לה (נוסח המסורה: "לי נקם").

שאלת הוראתה של המילה נחמה עלתה לפניי בזמן שכתבתי את עבודת הדוקטור שלי ונדרשתי לפרש את לשון השבועה "אראה בנחמה (אם...) ", שעניינו "אל אראה בנחמה" או "אראה בנקמה" – אף כאן, כפי שסברתי, בלשון סגִי־נהור; כלומר: "יענוש אותי אלוהים (אם שקר הדבר ש...)".⁴ בשיחה על הוראת נחמה בביטוי הנדון הפנה אותי מדריכי, פרופ' בן־חיים, אל הערתו במהדורת ספר אסטיר, ועוד גילה לי שבינתיים שינה במשהו את סברתו, לאמור: לא לשון סגִי־נהור יש כאן, אלא גילוי של אחד מגוני ההוראה הקדומים של השורש נח"ם עצמו, כפי שעולה מן התקבולת "הוי אנחם מַצְרִי ואנקמה מאויבי" (ישעיהו א, כד), והיא נחמה היא נקמה.⁵

ההוראה הזאת של השורש נח"ם – לשון פורענות – מתאשרת ממקורות שמחוץ לספרות חז"ל. סלמון בן ירוחם הקראי כותב בספרו הפולמוסי "מלחמות ה'": "יעץ שמשון בנחמת ערלים / וילכד שלש מאות שועלים / וישם בין הזנבות פתילים / וישלחם בכל גבולים" (מלחמות ה', שער יא, עמ' 94–95). כך גורס כתב יד לידן, ורנר 41, וזה הנוסח המקורי בכתב יד סנקט פטרסבורג, המכון למדעי המזרח, B78, אלא שבו תוקנה החי"ת לקו"ף, ככל הנראה בידי סופר שהוראה זו של נחמה לא הייתה נהירה לו, והנחמה הייתה לנקמה.⁶

הוראה זו מתועדת גם בארמית של השומרונים. מחבר תיבת מרקה מכנה את "יום הדין" בשורה של כינויים: "יום נקם מכל חיביה ויום שלם לכל טביה, יום עמידותה לכל ברנשיה, יום אנחמותה לכל בישיה, יום חשבנה על כל עמליה, יום גווה לטביה ולבישיה [...]..." (תיבת מרקה, 236ב, עמ' 293)⁷ – כלומר: "יום נקם מכל הרשעים ויום שילם לכל הטובים, יום תחיית המתים, יום ה(ת)נחמות לכל הרשעים, יום החשבון על כל המעשים, יום גמול לטובים ולרעים" וכו'. אנחמותה – שם הפעולה של אתפַעַל או אתפַעַל של נח"ם – אינה יכולה להיות בהקשר הזה אלא לשון פורענות, והרי כאן אה, כדברי בן־חיים,⁸ ל"יום נחמה" שבמקורות חז"ל.

3. ספר אסטיר, עמ' 75 הערה לשורה 25.
4. מישור, מערכת, עמ' 106. בן־יהודה, בערך "נחמה", מפרש נחמה בביטוי זה כהוראתה הרגילה.
5. ראה במילון קלר–באומגרטנר, מהדורה ג (שפרופ' בן־חיים היה שותף בעריכתה), ערך "נַחְמָה", ובתיבת מרקה, 236ב, הערה 7, עמ' 292. וראה גם בן־יהודה, ערך "נחם", נפעל, הוראה ד, וכן אלפאסי (הקראי!), ערך "נחם".
6. וזה נוסח הפנים במהדורת דרדון. יש במילונו של דוד בן אברהם אלפאסי (ראה הערה 5 לעיל) כדי לחזק את הנוסח "בנחמת", וללמד על מסורת פרשנית רצופה בקרב עדת הקראים.
7. פסקה זו מאוחרת מזמנו של מרקה; ראה תיבת מרקה, 236ב, הערה 6, עמ' 292.
8. תיבת מרקה, שם, הערה 7, עמ' 292.

אפשר לשער אפוא, ברוח סברתו של פרופ' בן-חיים, שנוסח כתב יד פריס של "הלכות גדולות" אינו טעות סופר בעלמא, והוא משקף ככל הנראה את ההוראה הנדירה הזאת של המילה נחמה, על ידי שנקטה מילה אחרת כנגדה – נקמה – בין מעשה פרשן הממיר מילה מוקשית בנרדפתה, בין מעשה מסרן המציע נוסח מקורי שבידו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלפאסי = Solomon L. Skoss, ד' בן אברהם אלפאסי, כתאב גאמע אלאלפאט או אלאגרון, 2 כרכים, 20–21, Yale Oriental Series, פילדלפיה 1945–1936
בראשית רבה = "טהעאדאר וחי" אלבעק, מדרש בראשית רבא, ברלין תרס"ג–תרצ"א
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים–תל-אביב תש"ט–תשי"ט (16 כרכים)
הלכות גדולות = ע' הילדסהיימר, ספר הלכות גדולות, שלושה חלקים, ירושלים תשל"ב–תש"ם–תשמ"ז
מישור, מערכת = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג
מכילתא דר"י = ח"ש האראוויץ וי"א רבין, מכילתא דרבי ישמעאל, פרנקפורט ע"נ מיין תרצ"א
מכילתא דרשב"י = י"נ הלוי אפשטיין וע"צ מלמד, מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ירושלים תשט"ו
מלחמות ה' = י' דודזון, ספר מלחמות ה', כולל טענות הקראי סלמון בן ירוחים נגד רב סעדיה גאון, ניו-יורק תרצ"ד
ספר אסטיר = ז' בן-חיים, ספר אסטיר (עם תרגום ופירוש), תרביץ יד (תש"ג), עמ' 104–125, 174–190; טו (תש"ד), עמ' 71–87, 128
פרקי רבנו הקדוש = ש' שענבלום, שלשה ספרים נפתחים, לכוב תרל"ז
קלר–באומגרטנר, מהדורה ג' L. Koehler and W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*, Leiden 1983
תיבת מרקה = ז' בן-חיים, תיבת מרקה: מקור, תרגום ופירוש, ירושלים תשמ"ח

ב י ק ו ר ו ת

שמואל פסברג

שירת בני מערבא

י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשנ"ט, 384+VI עמודים + מפתחות

לפני כחמש־עשרה שנה הודיעו י' יהלום ומ' סוקולוף על כוונתם להוציא לאור מהדורה של שירים בארמית שחיברו יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית.¹ ספר זה, שחוקרים רבים ייחלו לו, מונח עכשיו לפנינו. במהדורה שבעים שירים (ועוד שיר אחד בנספח) המלווים בתרגום לעברית ובפירוש. עושר זה של שירים תורם לא רק לחקר הארמית, אלא גם לחקר תרבות התקופה הביזנטית וספרותה, שכן השירים הללו חושפים בפני הקורא סוגים שונים של חיבורים ומאירים את מנהגי היהודים בתחומים שונים, וביניהם השימוש בשירים ארמיים כחגים ובאורחות האבלות. הספר נפתח בשלושה מבואות גדולים. הראשון סוקר את תוכני השירים ואת סוגיהם השונים: הספדים, קינות, קילוסים לכלולות וקידושים לחגים ולאירועים. המהדירים גם דנים במבוא הראשון בנושאים אלו: דמותו המיתולוגית של משה, סעודת האלים וכינויים לאל ולתורה השאולים מיוונית. הם מנתחים את השירים הן ניתוח תבניתי הן ניתוח היסטורי מתוך התייחסות לסוגים השונים של השירים ולהתפתחותם. המבוא השני בוחן את הלשון הארמית המשתקפת בשירים. המהדירים מתרכזים בתופעות לשון בולטות המאפיינות את השירים: צורות נקבה נדירות (כגון סיומת en- לנסתרות בעבר: נַפְקִין, "הן יצאו"), משקל קטול בשימוש בינוני, סופיות הפועל (כגון הסיומת un- לנסתרים בעבר: עֲבֹדון, "עשו"), הכתיב והניקוד. הם מביאים גם רשימה של שמונה־עשר פריטים לקסיקליים וצירופים המזדמנים הן בשירים הן בניבים ארמיים אחרים מארץ ישראל. המבוא האחרון עוסק בהיבטים הפיוטיים של השירים ובו המהדירים עוסקים במקצב, בחריזה ובתחביר. רוב השירים כתובים במקצב המרובע בעל שמונה תיבות

1. M. Sokoloff and J. Yahalom, "Aramaic Piyyuṭim from the Byzantine Period", *Jewish Quarterly Review* 75 (1985) עמ' 309–321. ראה גם את המילון של סוקולוף, *Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990 הכולל חומר מחלק מהשירים.

בדו"טור. כפי שמעירים המהדירים, החריזה משפיעה על התחביר ומכתיבה במידה רבה את סדר המילים במשפט. תכונות השירה הארמית נידונות כאן לאור הפיוט העברי.

שלושים ותשעה השירים הראשונים במהדורה מיועדים לקריאה בחגים ומסודרים לפי מחזור השנה. אנו מוצאים תשעה שירים לכל אחד מהחגים הבאים: פסח, שבועות, תשעה באב ופורים; יש שישה שירים לסעודות ראש חודש ניסן. השירים האחרים מובאים לפי אירועים: סיומי קריאה (שישה שירים), קילוסים לכלולות (שמונה שירים), הספדים (שבעה עשר שירים) ושונות (חמישה שירים). יש שירים המתועדים בכמה עותקים וגרסות. במקרים אלו בחרו המהדירים בכתב יד אחד כבסיס והציגוהו במלואו. לצד כל שיר ארמי מופיע תרגום לעברית ובתחתית העמוד שני אפרטים: האחד מציין חילופי נוסח והאחר כולל הערות מפרשות על הטקסט ועל הלשון.²

הכרך נחתם בכמה מפתחות: רשימת כתבי היד, לוח הכינויים (למשל, צניעתה, "הצנועה" = אסתר; ננסא, "הגמד" = נבוכדנאצר), מילים ולשונות, מקורות והתחלות השירים.

אני מבקש להתמקד כאן בכמה היבטים של התרומה החשובה שהמהדורה תורמת לחקר הדיאלקטולוגיה הארמית. בראש ובראשונה, הודות למאמציהם ולחיפושיהם של שני המהדירים, היום עומד לרשות המחקר קורפוס גדול ונכבד של שירים ארמיים שבהם תופעות מובהקות של הארמית היהודית של ארץ ישראל (Jewish Palestinian Aramaic), או כפי שקוטשר העדיף לכנות את הניב, ארמית גלילית (Galilean Aramaic). שירים אלו אינם מבשרים מהפכה בתיאור דקדוק הארמית שהילכה בפי יהודי ארץ ישראל, שכן אין למצוא בהם צורות דקדוקיות שלא היו ידועות מקודם. ואולם מתגלות עתה דוגמות מרובות של צורות אחדות שתיעודן עד כה היה מועט, למשל צורות הנסתרים והנסתרות בעבר: עֲבָדוּן, נִפְקִין. השירים המנוקדים במהדורה גם מאפשרים לנו לחדור קמעה מבעד לטקסט העיצורי ולחשוף את הגייט הצורות. הספר תורם תרומה גדולה לתחום אוצר המילים: משוקעות בשירים לקסמות שלא היו מתועדות קודם בניב זה של הארמית.

2. המהדירים לא הביאו באפרט את כל חילופי הנוסח. הם התעלמו מכתבי יד טובים פחות, אף על פי שלפעמים כתבי יד נחותים משמרים קריאה טובה יותר. כך למשל שריו, "סעודה" בשיר יד, שורה 5, שהייתה צריכה להיות שירותא כמו ב־Cod. de Rossi 804 מפרמה (ראה א' רוזנטל [טל], הפיוטים הארמיים לשבועות – בחינתם הדיאלקטית ותורמתם למילון הארמי, עבודת גמר באוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ו [להלן: רוזנטל (טל), הפיוטים], עמ' 80), או באנפך – "בפניך" בשיר יא, שורה 13, שאיננה צורה המאפיינת את הארמית של ארץ ישראל לעומת הצורה ה"נכונה" יותר באפך המתועדת אף היא באותו כתב יד (רוזנטל [טל], הפיוטים, עמ' 86).

כמעט כל השירים במהדורה נתגלו בגניזה בקהיר, אך יש ביניהם כאלה הלקוחים ממחזוריים (על פי מנהג רומא ורומניה) ואף ארבעה שירים שנלקחו מהתרגום השני לאסתר (לפי כתב יד ששון 282 שהועתק באשכנז בשנת 1189 ולפי כתב יד תימני, Or. 2375). שירים בודדים באוסף היו ידועים ממחזוריים וכתבי יד אחדים של השירים התפרסמו לפני למעלה ממאה שנה, למשל שיר ט לשבועות ("אלי מלך גלה ופנה") שיצא לאור ב-1887³ או שיר ו לפסח ("אמר אויב") שראה אור ב-1900⁴. ואולם רוב השירים המובאים במהדורה רואים בה אור לראשונה. לפני חמש-עשרה שנה דיווחו המהדירים על חמישים וארבעה שירים ארמיים שאיתרו, ומאז עלה בידם לאסוף עוד שבעה-עשר שירים.

השירים והארמית של ארץ ישראל

המהדירים כללו באוסף שירים שנכתבו בארמית היהודים של ארץ ישראל וזאת על סמך אמות מידה לשוניות אחדות. בין הבולטות הם מונים את המ"ם התחילית בצורות המקור בבניינים הגזורים (למשל לְמִקְטָלָה, "להרוג"; השווה לְקִטְלָה בתרגום אונקלוס); את הנו"ן המוספת בצורות הנסתרם בעבר (נִפְקִין, "הם יצאו"; השווה נִפְקו בתרגום אונקלוס) וגם את אוצר המילים. יש שירים המשקפים נאמנה ניב זה, כגון שירים ד, י, לא, מ, מד ומה, הנקיים מצורות ומלקסמות מניבים אחרים (היינו, ארמית המקרא, תרגום אונקלוס והתלמוד הבבלי). בזכות שירים אלו ואחרים המהדירים מסכמים בתקציר האנגלי: "We find substantial numbers of poems in authentic Jewish Palestinian Aramaic".

אך אין המהדירים מבליטים כראוי את העובדה ששירים רבים רחוקים מלהיות אבות טקסטים, כולל אלה שנמצאו בגניזה בקהיר.⁵ יש שירים שאינם כתובים בארמית אותנטית של יהודי ארץ ישראל והדבר מתבטא בצורות ובלקסמות המאפיינות ניבים ארמיים אחרים. בהערה השנייה לספר מודים המהדירים שהיה עליהם לשייך את שיר כ"ד לנספח (מניסוח זה אפשר להסיק שלדעתם אף השיר בנספח כתוב בלשון מעורבת, והצדק עמם) לאור היעדרות הנו"ן המוספת בצורת

3. D. H. Müller and D. Kaufmann, "Über die Hebräischen Papyrus", *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Vienna 1887 עמ' 38-40.

4. M. Ginsburger, "Aramäische Introduktionen zum Thargum vortrag an Festtagen", *ZDMG* 54 (1900) עמ' 121-122.

5. לעומת זאת, יש לזכור שיש אבות טקסטים של הארמית היהודית מהגניזה בקהיר, למשל, קטעי התרגום של ארץ ישראל מהגניזה בקהיר שפרסם פ' קהלה בשנות השלושים של המאה הקודמת (P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930) [להלן: קהלה] ושרפרס מ' קליין לפני למעלה מעשור (מ' קליין, תרגום ירושלמי לתורה על פי כתבי-יד מגניזות קאהיר, סינסינטי תשמ"ו [להלן: קליין, תרגום ירושלמי]). ראה גם ל' גינצבורג, שרידי ירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, נויארק תרס"ט.

הנסתרים בעבר (הפכו, קרו, אדליקו, אמרו, רגשו, חסו, טריפו, שחטו, נגדו, מלו, אשגרו, לעומת דהוון באותו שיר), והם מזכירים גם את צורת הרבים הבלית דימעי (כנגד דמעי של ארץ ישראל). אפשר היה להצביע גם על הצורה אישתביו, "נִשְׁבּוּ", כנגד הצורה שמוצאים בארץ ישראל: אישתבון. קיימות פה ושם הערות בודדות נוספות המסמנות לקורא ששירים רבים כתובים בלשון שאיננה צחה (למשל, בעמ' 65 במבוא, על הכתיב פם לעומת פום).⁶ תופעות בולטות נוספות בתחום המורפולוגיה שמעידות על השפעות חוץ הן למשל: כינוי הנסתר ברכים יִהִי (ארמית המקרא, תרגום אונקלוס, תלמוד בבלי) כנגד יִי (ארץ ישראל), כינוי הנסתר ברכים יִהִי (תרגום אונקלוס) כנגד יִהִי (ארץ ישראל), כינוי המדברים יִנָּא (ארמית המקרא ותרגום אונקלוס) וגם יִין (תלמוד בבלי) כנגד יִן (ארץ ישראל), הצורה המיועצת של הנסכה יִנָּא (ארמית המקרא [קרי], תרגום אונקלוס, תלמוד בבלי) לעומת יִהִי (ארמית המקרא [כתיב] וארץ ישראל). ראה אף הצורה ריבון (ריבון) המוזמנת בשירים אחדים במקום רִבּוֹן, שהיא הצורה המאפיינת את הארמית של ארץ ישראל ואף את מסורת לשון חז"ל בארץ ישראל. השווה גם אנפך, "פניך", המאפיינת ניבים ארמיים אחדים במקום אִפִּיךָ, "פניך", של ארץ ישראל.

דומה שאין מקומו של שיר מא במהדורה הזאת. שלא כמו השירים האחרים בקורפוס, אין בו אף צורה דקדוקית המייחדת את הארמית של ארץ ישראל, בעוד שמזדמנות בו צורות המאפיינות בבירור את תרגום אונקלוס: גען ובכך, "גועים ובוכים" (גען ובכך בתרגום אונקלוס כנגד גַּעֲיִין ובְּכִיִן בתרגום ארץ ישראל או גַּעֲיִי ובְּכִיִי בתלמוד הירושלמי); לנא, "לנו" (לִנָּא בתרגום אונקלוס כנגד לִן בארמית של ארץ ישראל); תרויהון, "שניהם" (תְּרִיְהוֹן בתרגום אונקלוס כנגד תְּרִיְהוֹן בארמית של ארץ ישראל). גם שיר כח גדוש בצורות שאינן שייכות לאותו ניב של ארץ ישראל: מילהא, "מילותיה"; צלותהא, "תפילתה"; פומה, "פיה"; עיינהא, "עיניה"; דמעיתהא, "דמעוניה"; עלוהי, "עליו"; איניש, "איש"; נחזי, "נביט"; אבהתנא, "אבותינו"; אנת, "אתה"; קלנא, "קולנו"; יתנא, "אותנו". ברם, שלא כמו בשיר מא, אפשר למצוא בשיר כח גם צורות מובהקות של הניב של ארץ ישראל: דמיית, "דימתה" (damməyat כנגד דְּמִיַּת בתרגום אונקלוס); קדמוי, "לפניו" (qōdamoy כנגד קְדָמוּהִי בתרגום אונקלוס); בעון, "ביקשו" (bə'on כנגד בָּעוּ בתרגום אונקלוס). משום ששירים רבים אינם אבות טקסטים של הארמית היהודית של ארץ ישראל, אולי רצוי היה למיין את השירים מיון לשוני כמו זה שהציג א' טל בחיבורו על שירים ארמיים לחג השבועות.⁷ טל הבחין בין שלושה טיפוסים לשון: (א) פיוטים

6. אשר לניקוד פִּימָךְ, שיר לז, שורה 38, הכתיב משקף את ההגייה בארמית של ארץ ישראל pem. דומה שהקרי משקף את ההגייה הערבית פִּם fam.

7. רונטל (טל), הפיוטים.

הכתובים בלשון קרובה לתלמוד הבבלי; (ב) פיוטים שלשונם מעורבת, היינו מזרחית ומערבית; (ג) פיוטים שלשונם מערבית מובהקת.⁸ ארבעה פיוטים שניתח טל מופיעים גם במהדורה שלפנינו; שניים הגדיר טל ככתובים בארמית מעורבת (שירים יא, יד) ואילו את השניים האחרים הגדיר כמערביים (שירים ח, יב). כל השירים (למעט שיר מא?) שבמהדורה של יהלום וסוקולוף שייכים לקטגוריות ב ו-ג שהציע טל.

יש גם לתת את הדעת לעובדה שאפשר למצוא צורות המשקפות במובהק הן את ארמית התרגום הן את הארמית המאוחרת יותר שבתלמוד הירושלמי ובמדרשים. סימן היכר להבדל הוא ayin- סופית הקיימת בארמית התרגומים של ארץ ישראל לעומת ayi- בירושלמי ובמדרשים.⁹ השווה את שתי השכבות בשיר מג בשורות הסמוכות 12 ו-13: מסכיי, "מצפים" (= מַסְפִּי) לעומת חליין, "מתוקים" (= חֲלִיין). שלא כמו טל, המבחין הבחנה כרונולוגית בין ארמית התרגום לבין ארמית התלמוד והמדרשים,¹⁰ בוחרים המהדירים להמעיט בערך הכרונולוגי של הבדלי הלשון בין ארמית התרגום לבין ארמית הירושלמי והמדרשים. לדעתם, ההבדלים בין הקורפוסים השונים קשורים קשר אמיץ להבדלי סגנון:

אם נרצה מעתה לתת סימני-היכר בארמית של יהודי ארץ-ישראל, נצטרך, כמובן, להבחין הבחנה כרונולוגית בין הארמית של קומראן, מכאן, ובין הארמית המאוחרת, מכאן. אבל בתוך הארמית המאוחרת נצטרך להבחין רבדים-רבדים של סגנון: סגנון התרגום, מזה, וסגנון התלמוד, מזה, ובין זה לזה – שתי חטיבות קטנות בעלות מעמד ספרותי מיוחד: מדרש ושירה (עמ' 63–64).

כצפוי בטקסטים של הארמית היהודית, יש שימוש לא מבוטל בצורות עבריות המשובצות בשירים הארמיים, כגון שירין ואביו (שיר א), מיזמורין (שיר מג), דמעות והצדיקו, (שיר נט), לנחם (שיר סא).

כתבי, ניקוד והגה

ראוי לשים לב לשימוש באמות הקריאה לציין a סופית. יש שירים שבהם הסופר נוקט ה"א, יש שירים שבהם הוא נוקט אל"ף, ויש שהוא משתמש גם בה"א גם באל"ף.

שלושה כתבי יד באוסף מנוקדים ניקוד כמעט מלא. כתבי יד אלה כוללים את

8. שם, עמ' 7.

9. ayin- מופיעה גם בארמית המקרא, בעוד שמוצאים -ayin < -en < -an בתרגום אונקלוס ובתלמוד הבבלי.

10. א' טל, "רבדים בארמית היהודית של ארץ-ישראל – הנר"ן המוספת כאמת מידה", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165–184.

השירים יט-כג, לה-לח, נא, והנספח. המהדירים מתארים את שיטת הניקוד שבהם. הם עומדים על השימוש בשווא נע ובפתח כנגד חטף פתח וכנגד שווא נע בשיטה הטברנית הרגילה, למשל עלי (= עלִי) ועלוי (= עלִוי) בשיר כ, מְחִיל/מְחִיל, "מְשול" בשיר לו, ועל השימוש בסגול כנגד חטף סגול, לדוגמה תְּהִי (=תְּהִי) בשיר לו. המהדירים מצביעים גם על השימוש בשווא בדו־תנועה סופית, שימוש המתועד בכתבי יד עבריים וארמיים כאחד. ראה, למשל, יְדוֹי, "יְדִיו" בשיר לח, אֲמַרִי, "כבשיי" בשיר לו. יש דוגמה של דו־תנועה סופית המנוקדת הן בשווא הן במפיק:¹¹ קְרַנְיִי, "קרניו" בשיר לו, ובאותו שיר אפשר למצוא דו־תנועה סופית מנוקדת בסגול: עִינְיִי, "עיניו". ניקוד אחרון זה דומה לניקוד הייחודי מוֹי המזדמן בקטע של התרגום של ארץ ישראל מהגניזה בקהיר,¹² הרומו על פירוק הדו־תנועה לתלת־תנועה, כפי שטען בן־חיים לגבי הניקודים בחיריק סופי.¹³ בשיר נא נקט הנקדן שיטה מיוחדת במינה: כשיש כתיב מלא בטקסט העיצורי, ניקד הנקדן את העיצור הקודם לאם הקריאה בשווא, למשל גְבִיל, מוֹתָא.

ראוי לציין ששתי תופעות ניקוד בולטות המאפיינות את קטעי התרגום המנוקדים שפרסמו קהלה וקליין מהגניזה בקהיר נדירות יחסית בשירים המנוקדים, והם המעתק u (קובץ) < o (חולם) ו־i (חיריק) < e (סגול) בהברה סגורה לא מוטעמת.¹⁴ מצאתי רק שני כתיבים בודדים של o < u בשיר לג: אוֹמָא, אֲמִין. המעתק e < i שכיח יותר. ראה, למשל את הדוגמות דלהלן משיר לד: אֲתַבְחֵר (=אֲתַבְחֵר בתרגום אונקלוס), יְהוֹה (=יְהוֹי), כִּיד (כִּיד), אֵן (=אֵין). תופעה שלישית המאפיינת את קטעי התרגום מהגניזה נעדרת כליל מהשירים הללו: חוק שני השוואים הנעים המתממש כ־a ולא כ־i, למשל דְשִׁמְיָא, "של השמים".¹⁵

תיארוך השירים והארמית המדוברת

המהדירים מייחסים את חיבור השירים ליהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, רוצה לומר, לתקופה הביזנטית בארץ ישראל שהיא משנת 324 עד שנת 638. תיארוך זה מבוסס לא רק על טיב הארמית, אלא גם על השימוש המורחב במילים יווניות

11. כתיבים במפיק בלבד כגון יְדוֹי שכיחים בכתבי יד עבריים וארמיים. ראה מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ם, עמ' 43-45 (להלן: בראשר, פרקים).

12. קליין, תרגום ירושלמי, עמ' 325: במדבר כ, יא. באותו קטע מוצאים מוֹי (במדבר כ, ח). קליין קורא מוֹי בשני הפסוקים, אך מבדיקת כתב היד עולות הקריאות מוֹי, מוֹי.

13. ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 47 הערה 88. לדיון מסכם בסוגיה, ראה בראשר, פרקים, עמ' 43-45.

14. ראה י' קוטשר, "ביצוע תנועות u, i בתעתיקי העברית המקראית, בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", ספר זכרון לבנימין דה־פריס, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218-251.

15. קהלה, עמ' 15.

בשירים, המעיד על השפעת ביזנטיון.¹⁶ המהדירים ממעטים להתייחס לצורות ארמיות שאינן משקפות את ארמית היהודים של ארץ ישראל, אך ברור שהם סבורים שהצורות הללו חדרו לשירים בשלב מאוחר של המסירה. מתקבל על הדעת שאכן אותם שירים שבהם מתועדת ארמית טהורה של ארץ ישראל נתחברו במאות הרביעית-שביעית, וזאת אף שכתבי היד עצמם מן הגניזה מאוחרים יותר.¹⁷ התעודה הקדומה ביותר הכתובה בארמית של ארץ ישראל היא פפירוס מפיוס שבמצרים: פפירוס זה מתוארך למאה הרביעית-חמישית והוא מכיל את השיר "אזל משה וקום על ימה",¹⁸ המופיע כשיר ב במהדורה.

לא מן הנמנע ששירים בעלי לשון מעורבת לא חוברו בתקופה שבה עדיין הייתה הארמית שפה חיה, אלא בתקופה מאוחרת יותר כשהארמית כבר פסקה מלהיות שפת דיבור. בכתבו על השירים לשבועות, טל מבחין בין שירים הכתובים בארמית אותנטית של ארץ ישראל בתקופה שבה עדיין דיברו ארמית לבין שירים שנתחברו בלשון מעורבת בתקופה מאוחרת יותר, אחרי שפסק הדיבור הארמי:

[...] ואולם מלאכת הכתיבה בארמית לא פסקה גם בדורות הבאים. היא התפשטה והגיעה אל המרכזים היהודיים הגדולים שמחוץ לגבולות ארץ ישראל [...] הם נכתבו בידי אנשים שלא דיברו עוד ארמית אך לא פסקו מליצור בלשון זאת, כשם שלא פסקה היצירה בעברית אף בדורות [...] תקופת הפיוט הארמי היא אפוא ארוכה מאוד.¹⁹

גם במהדורה שלפנינו אין הכרח לייחס את חיבור השירים שיש בהם עירוב ניכר לתקופה הביזנטית בארץ ישראל. אפשר שמשוררים ליקטו צורות ממסורות שונות ושיבצו אותן בשיר בזמן החיבור. לא מזמן הביע ש"א קאופמן דעה הדומה במקצת לדעתו של טל אשר לארמית המעורבת. בהתייחסו לשפה של התרגום המיוחס ליונתן ושל התרגומים לכתובים, השתמש קאופמן במונח "הארמית היהודית הספרותית המאוחרת".²⁰ כמו טל, הוא סובר שהארמית שבספרים הללו משקפת

16. כפי שמציינים המהדירים, היקף היוונית בשירים גדול מאוד. יש להעיר שכמות המילים היווניות יורדת במידה רבה בהספרים.

17. כתב היד המתוארך הקדום ביותר מהגניזה בא מהמאה התשיעית. ראה S. Hopkins, "The Oldest Dated Document in the Geniza?", *Studies in Judaism and Islam Presented to Shelomo Dov Goitein on the Occasion of his Eightieth Birthday*, ed. S. Morag, Jerusalem 1981, pp. 83–98; N. Golb, "A Marriage Deed from 'Warduniā of Baghdad", *Journal of Near Eastern Studies* 43 (1984) עמ' 151–156.

18. י' יהלום, "אזל משה' בפפירוס", תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 173–184.

19. רונטל (טל), הפיוטים, עמ' 21.

20. ש"א קאופמן, "התרגום המיוחס ליונתן והארמית היהודית הספרותית המאוחרת", עיוני מקרא ופרשנות, ג: ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, רמת-גן תשנ"ג,

מאמץ ספרותי מאוחר, אך שלא כטל, הוא קובע שהניב הזה שימש באזור שעדיין דיברו בו ארמית.

היקף הצורות הזרות בשירים רבים שב"שירת בני מערבא" אינו מתקרב להיקף הצורות מאונקלוס ומהבבלי, במיוחד ליונתן ובתרגומים דומים (כמו התרגום לתהלים). ברם, בכל זאת יש דמיון מה בין הקורפוסים השונים במלאכת עירוב הניבים.

סיכומו של דבר, חוקרי הארמית חבים חוב גדול ליוסף יהלום ולמיכאל סוקולוף על מהדורת השירים החדשה. טרחתם הרבה מזכה אותנו במהדורה חשובה של שירים מבוארים הכתובים חלקם בארמית אותנטית של היהודים בארץ ישראל, חלקם בארמית בעלת מרכיב ארמי מערבי מובהק. שירים אלו תורמים לידיעותינו על הארמית המערבית בתחומים רבים: בפונולוגיה, במורפולוגיה ובמילון.

ה ע ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

אלישע קימרון

מחיקת הַמֶּן

המילה הַמֶּן נידונה לאחרונה בכמה מחקרים על לשון חז"ל. נאמר עליה כי היא תמורה של מֶן במקצת צורותיה הנוטות: הַיִּמְנוֹ, הַיִּמְנָה, הַיִּמְנִי, הַיִּמֶן. התפוצה של הַיִּמְנוֹ לעומת מֶמְנוֹ בענפים ובסגנונות השונים של לשון חכמים מאלפת. במיוחד נודעת חשיבות לעובדה שהַיִּמְנוֹ רגילה בתעודות בר כוכבא אך נדירה בכתבי היד המשובחים המשויכים לענף הארץ ישראלי של המשנה, שבהם מֶמְנוֹ שלטת.¹ הצורה נטולת הכינוי *הַמֶּן לא נמצאה בלשון חז"ל ואף לא בתעודות בר כוכבא אף על פי שהמילה מן נפוצה מאוד. לאחרונה גילה אותה משה בר-אשר במגילות מדבר יהודה ובעקבותיו מצאה שמא יהודה פרידמן בנוסח כתב יד וטיקן 110 לבבלי סוטה דף ט עמוד א.² פרידמן מודה שהעדות הזאת מפקפקת, אולם כשהיא מצטרפת לעדות ודאית נוסף משקל על משקלה. חשיבות רבה נודעת לה גם משום שהיא מעידה בבירור על זיקתה של לשון המגילות ללשון חז"ל.

ברור לכל מבין כי מציאותה של המילה הַמֶּן במגילות מדבר יהודה היא בגדר הפתעה מרעישת, ולא בכדי היה צורך בחריפותו של בר-אשר כדי לגלותה. הרי המילה הזאת אינה ידועה משום לשון שמית³ ובלשון חז"ל היא מופיעה רק בצורות הנוטות.

אין זה מקרה שהַמֶּן נטולת כינויים לא נתגלתה בלשון חז"ל. למילה מֶן יש מערכת נטייה בעלת תפוצה משלימה בעברית. וכשם שאין בעברית *מֶמְן כך אין בה *הַמֶּן. ואתה מוצא תמיד הימני, הימך, הימנו, הימנה רק כנגד ממני, ממך, ממנו, ממנה. אי אפשר להציג את *הַמֶּן כחוליה חסרה במערכת הנטייה. במיוחד אין לצפות שתופיע במגילות מדבר יהודה שבהן אין זכר לצורות הנוטות מעין הַיִּמְנוֹ. הייתכן שווריאציה של מֶן שהיא כה נפוצה (מאות פעמים במגילות מדבר יהודה) תופיע פעם אחת בלבד? ואם תאמר שהיצירה שהמילה הזאת מופיעה בה כתובה בלשון מיוחדת במינה, אשיב שגם בה מן שלטת, ואפילו באותו משפט שנמצאה בו

1. מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרכ"ז נד (תשמ"ד), עמ' 213–215.
2. מ' בר-אשר, "המן (=מן) בקטע מקומראן", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 75; ש"י פרידמן, "מחיקת המן", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259–263.
3. על גירזון הַיִּמְנוֹ ראה מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 164. לדעתו מצטרפת לצורות הנטיות מילת הרמז הַי תמורת מֶן.

הצורה היחידאית הנידונה אתה מוצא מן. לנחות הקורא אעתיק מחדש את הקטע הנדרש לדיון:

3. ומתי תקבצם ויאמ' יהוה בן בליעל יחשב לענות את עמי
4. ולא אניח-לו ומשרו לא יהיה והמן הטמא זרע לא ישאר
5. ומנצפה לא יהיה תירוש ותזיז לא יעשה דבש (4ק386 ii 1)

יושם לב שהמילה הנידונה מופיעה כאן בתחילת משפט ולא אחרי הפועל, כסדר הרגיל בלשון חז"ל. המבנה התחבירי המיוחד מאפשר לפרש המן "הא מן" או "הא מן", כלומר מילת הצגה ואחריה מן. ושיעור הכתוב: "הרי מן הטמא זרע לא ישאר", ויש כאן ציון סיבה לנאמר במשפט הקודם "ומשרו [=ומשאר, מצאצאיו] לא יהיה [הדבר]".

אין לדעת אם לקרוא על פי פירושי המן או המן. האפשרות השנייה מסתברת יותר משום שהמילה הא שכיחה יותר הן בעברית והן בארמית (היצירה הנידונה משופעת במילים ארמיות). כמו כן הא מוגבלת לצירוף הא לך (בדיבור אל הנוכח). חיבור הא (הא) למילה שאחריה ידוע הן מן המקרא, הן מספרות חז"ל והן מן הארמית.⁴ סבורני שפירושי מעורר קשיים פחות מפירושו של בר-אשר. מכל מקום, גם מי שיעדיפו את פירושו של בר-אשר ראוי להם שלא לתלות מסקנות מרחיקות לכת בעדות הזאת שהיא בודדת ומפוקפקת.

4. מילת הרמז הא (הא) בעברית ובארמית נכתבת לפעמים במחובר לתיבה שאחריה. יזכר שה"א הידיעה, ה"א השאלה וה"א החיזוק בעברית יסודן ברימוז והן מחוברות לתיבה שאחריה; ראה J. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, Leipzig 1913 (Hildesheim 1967), עמ' 72. הא להצגה לעתים מחוברת לתיבה שאחריה ולעתים נפרדת ממנה. לתיבה המחוברת ראה למשל היליכי (שמות ב, ט; בשומרונית ālikī ובנוסח שנתגלה בקומראן הילץ, *Discoveries in the Judaean Desert*, 12, Oxford 1994, עמ' 87, על פי התצלום שבלוח XIV). דוגמות מלשון חז"ל ימצא המעוניין במחקרים שלהלן: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 1219–1220; נ' ברגרין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 172–176; ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 309–313. בארמית החיבור הוא כלל בכינוי הרמז המורכבים מעין הדין, ההוא, ומצוי גם במקרים אחרים כמו האנה תרגום אונקלוס של הנני (בראשית לו, יג). האתי / האת / אה אתי גרסות של התרגום השומרוני להנך (בראשית טז, יא). ועוד כיוצא באלה בתרגומים הארמיים למקרא. הצורות ההוא, ההיא והאינן הן דרמשמעויות בארמית. הן משמשות ככינויים רומזים אך גם ככינויי גוף "הרי הוא", "הרי היא", "הרי הם". לא תמיד הושם לב לסוג השני ולעתים התעלמו מן היסוד הרומז הצמוד לכינוי הגוף; ראה למשל M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish* *Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, עמ' 159–160, וכן "הילום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 306: "דההוא יהב / וההוא דנסב" ששיעורו "שהרי הוא נותן והרי הוא הלוקח" שלא כתרגומם. מעניין לציין כי רד"ק פירש את הה"א שבצירוף "המן הסלע הזה" (במדבר כ, י) כה"א האמתות; ראה W. Chomsky, *David Qimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol)*, New York 1952, עמ' 354, סעיף 87.

סתומות בלשון מגילות מדבר יהודה

למאמרו של אלישע קימרון בחוברת זו

- 1: [.....] ויאמר אלי התבונן
- 2: בן אדם באדמת ישראל ואמר ראיתי והנה חרבה
- 3: ומתי תקבצם ויאמ' יהוה בן בליעל יחשב לענות את עמי
- 4: ולא אניח לו ומשרו לא יהיה והמן הטמא זרע לא ישאר
- 5: ומנצפה לא יהיה תירוש ותזיו לא יעשה דבש.

במשפט אחד מן ויאמר עד דבש (שורות 3–5) שבקטע מן המגילה החיצונית ליחזקאל¹ 4Q386 ii מזדמנות לא פחות מארבע מילים קשות או סתומות: ומשרו, והמן, ומנצפה, ותזיו, ובשל כך המשפט כולו מוקשה ועמום. פרשנותה של סתומה זו מתאפשרת לפי הצעתו של משה בר-אשר, על פי זיהוי המילה המן כנרדפת של מן, שהייתה מופרת עד עכשיו בצורות צמודות הכינויים בלבד: הימני, הימך, הימנו, הימנה. וכך הציג שיעורה של הרישה:

ויאמר ה'

בן בליעל יִחְשַׁב לְעֲנוֹת את עמי
ולא אניח לו

וּמִשְׁרֹו (=וּמִשְׁאֲרֹו) לא יהיה

והמן (=ומן) הטמא זרע לא ישאר.²

צירוף פסוק זה לבא אחריו מראה שני זוגות של צלעות מקבילות:

ומשרו לא יהיה / והמן הטמא זרע לא ישאר
ומנצפה לא יהיה תירוש / ותזיו לא יעשה דבש.

1. Psaeudo Ezekiel^b. ראה ש"י פרידמן, "מחיקת המן", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 259–263 (להלן: מחיקת המן) ומה שצוין שם בעמ' 260 הערה 6; מ' בר-אשר, "תוספות", לשוננו שם, עמ' 265 (להלן: בר-אשר, תוספות); וכעת במהדורה מקיפה: A – 4Q386 ii–iii – D. Dimant, "Prophesy on Hellenistic Kingdoms?", *Revue de Qumran* 18 (1998) (להלן: דימנט), עמ' 511–529.

2. מ' בר-אשר, "המן (=מן) בקטע מקומראן", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 75.

עלינו לפרש את כל המילים הסתומות כדי לעמוד על משמעות המשפט כולו.³ ומשרו התפרש מן המילה שאר בהשמטת האל"ף,⁴ כאן במוכחן 'שאר בשר', 'קרובי משפחה'. השמדת הרשע תביא לידי כך שלא יהיה עוד משאר בשרו, ולא יישאר זרע מן [הרשע] הטמא. התקבולת ברורה.

נצפה

שנינו במסכת דמאי א, א: "הקלים שבדמיי [...] הגופנים והנצפה".⁵ בלשון חכמים ידועה הנצפה(?) כשם נרדף לצמח הנקרא צֶלֶף, *capparis spinosa*⁶ כמקבילות דלהלן:

ויקרא רבה פרשה לד, עמ' תתטו	שבת קנ ע"ב
מעשה בחסיד אחד שיצא לטייל בתוך כרמו בשבת לידע מה הוא צריך וראה שם פרצה אחת וחשב עליה לגודרה בשבת. במוצאי שבת אמ' הואיל וחשבתי עליה לגודרה בשבת, חס ושלום, איני גודרה עולמית. מה פרע לו הקב"ה, זימן לו אילן אחד שלנצפה ועלת בתוכה וגדרתה והיה מתפרנס ממנה כל ימי חייו.	תנו רבנן מעשה בחסיד אחד שנפרצה לו פירצה ⁷ בתוך שדהו ונמלך עליה לגודרה, ונזכר ששבת הוא, ונמנע אותו חסיד ולא גדרה. ונעשה לו נס, ועלה בה צלף וממנו ⁸ היתה פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו.

וכבר פסק הגאון: "הוא צלף והוא נצפה".⁹ וכמה שזימן לו הקב"ה צלף בכרמו, כאילו הוציא בת קול האומרת הלכה כבית הלל במחלוקתם עם בית שמאי: "צלף, בית שמיי אומ' כלאים בכרם, ובית הלל אר' אין כלאים" (תוספתא כלאים ג, יז; עמ' 374; ערך "צלף", ז, עמ' 20-21; ויקרא רבה, מהד' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך, פרשה לד, עמ' תתטו בהערות; I. Löw, *Die Flora der Juden*, I, Leipzig 1928; (Hildesheim 1969) עמ' 323-324.

3. ואף זאת לאור הצעותיו של בראשר; ראה מחיקת המן, עמ' 260, הערה 10.
4. כמצוי אף בלשון המגילות. ראה E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Atlanta 1986, עמ' 22.
5. כך נוקד בכ"י קופמן.
6. על צלף ראה "פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1968, עמ' 132-133.
7. פירצה. כן הוא סגנון כתבי היד. בנדפס: פריץ.
8. ועלה בה, וממנו. כן הוא בכ"י וטיקן 108. בנדפס: ועלתה בו, וממנה. ויש לדון בגרסת כתבי היד והיחס למקבילה.
9. תשובות הגאונים הרכבי (=זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, זכרון לראשונים, מהד' א"א הרכבי, ברלין תרמ"ז), עמ' 196; ועיין בערוך, ערך "נצפה", ערוך השלם, ה, עמ' 374; ערך "צלף", ז, עמ' 20-21; ויקרא רבה, מהד' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך, פרשה לד, עמ' תתטו בהערות; I. Löw, *Die Flora der Juden*, I, Leipzig 1928; (Hildesheim 1969) עמ' 323-324.

217), ולא בכדי אפוא הוזכר באותו מעשה צלף/נצפה בכרם (ויקרא רבה: בתוך כרמו). והנה, בסורית מופיעה המילה נַצְפָא, שיש לה, בנוסף למשמע 'צלף', גם המובן 'זמורת הגפן'.¹⁰

בלשון המגילות שבקטע הנידון אנו מוצאים צורה עברית המקיימת את זו שבמשנה,¹¹ ואפשר לפרשה כמשמע ששרד עד עתה רק בסורית, 'גפן'. על פי זאת המשל ברור והאיום שבו מובן: "וּמְנַצְפָה לא יהיה תירוש", דוגמת "ותאמר להם הגפן החדלתי את תירושי" (שופטים ט, יג). כלומר, לשון כליה. אולם, שמא סביר יותר (כהמשך למה שקרא את בן-הבליעל "טמא") לראות כאן כינוי לגנאי: אתה חומץ בן יין. לא גפן אלא צלף, "וּמְנַצְפָה לא יהיה תירוש".¹²

תזיז

על פי ההקשר, "ותזיז לא יעשה דבש", משתמע שתזיז הוא דבורה, העושה את הדבש. לפנינו שם אנונימיטופאי מובהק,¹³ כשמות חרקים הידועים מכמה שפות שמיות: אכדית zumbu 'זוב',¹⁴ סורית דבכא,¹⁵ הנגזרת מן *דבדכא;¹⁶ ערבית زُنْبُور 'דבורה', ארמית זיבורא, מנדאית זימבורא.¹⁷ בדומה לנאמר לעיל על נצפה, אפשר אף כאן להציג שתי פתרונות: (א) "ודבורה לא תעשה דבש", לשון חורבן; (ב) "וצרעה לא תעשה דבש",¹⁸ לשון תוכחה שיש בה עוקץ. כבר הוצע¹⁹ לקשר תזיז עם נתזן שבתרגום לדברים א, מד ("וירדפו אתכם כאשר תעשינה הדברים"): "כדמתרגם רב יוסף:²⁰ כמא דנתזן דבריאתה ושייטן ברומי עלמא ומתיין דובשא מעישיבי טורא" (בבלי סוטה מח ע"ב); "ורדפו יתכון כמא

10. K. Brockelman, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928 (Hildesheim 1966) (להלן: ברוקלמן), עמ' 443; לעף (הערה 9 לעיל), עמ' 324.
11. שם עצם בנקבה, לעומת הארמית, שם עצם זכר, אשר המשקל שלו מקשה על גזירת העברית ממנו (ראה "גלוסקא, השפעת הארמית על לשון המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 772).
12. וכך דימנט, עמ' 513: "and from the caperbush there shall be no wine", ובראשר, תוספות.
13. בראשר, תוספות.
14. CAD, כך 21, עמ' 154.
15. ברוקלמן, עמ' 138.
16. E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963 (להלן: מילון מנדאי), עמ' 106.
17. מילון מנדאי, עמ' 166. בן-יהודה כותב במילונו (עמ' 867, הערה 1): "ולא נתברר על שם מה נקראת ככה". הפתרון הוא הצליל.
18. בראשר, תוספות; דימנט.
19. דימנט, עמ' 516; בראשר, תוספות.
20. בנדפס: רב ששת.

דנתון דבריתא וטרדו יתכון בשעיר עד חרמה" (אונקלוס). אמנם נתון זו פועל של תנועה היא, אבל אם פועל זה מוסב במיוחד על דבורים,²¹ אפשר שהוא כולל משמע של תנועה ושל זמזום גם יחד.

כאן המקום להזכיר פועל עברי, התיז: "ר' לוי ר' אבדימא דחיפא בשם ר' לוי בר סיסי צריך להתיז 'למען תזכרו' (במדבר טו, מ) " (ירושלמי ברכות ב, ג [ד ע"ד]). המילונים הביאו מילה זו כתת-ערך של נת"ז, לשון זריקה.²² אולם דומה שאין כל קשר ביניהם, וכאן לפנינו פועל נפרד, והוא פועל "לשוני", שכל כולו לא בא אלא לתאר את צליל הזמזום הנשמע בעיצור /z/. והראיה, הפועל *התיס, בסמ"ך, שמשמעו להשמיע את העיצור /s/: "ר' יונה בשם רב חסדא צריך להתיס"²³ כי לעולם חסדו" (שם).²⁴ פעלים לשוניים אלה,²⁵ הבנויים על חיקוי הצליל של אותיות שורקות, עשויים לחזק גיזרון דומה לתיזי היחידאית.

על סמך שהדבורה רגילה להתיז, כבר דימה שלמה אבן-גבירול את הדבורה כאומרת קריית שמע, בהארכת ד' רפה כ"אחד", ובהתזת ז' שב"תזכרו".²⁶

והמן

מתוך שלפנינו מילים יחידאיות או מוקשות, בוודאי ראוי לבחון ולבדוק כל ניתוח לשוני אפשרי. התיבה והמן בפני עצמה, ובכתיב הזה, עשויה להתאים לכמה עיולים מילונאיים. (1) על שם המן שירד במדבר: "והמן כורע גד הוא" (במדבר יא, ז). ואף בקטע שלפנינו, "והמן [...] זרע". (2) על שם המן בן המדתא, "הטמא".²⁷ (3) "המן" = מן, הצורה הפרודה של הימנו.

21. השווה באנגלית swarm.
22. בן-יהודה, עמ' 3867; יסטרוב, עמ' 643.
23. כן הוא בכ"י לידן לפני ההגהה, וכן הוא בקטע גניזה (ל' גינצבורג, שרידי הירושלמי, נויארק תשס"ט, עמ' 7, ועיין שם, עמ' 31; הנ"ל, פירושים וחדושים בירושלמי, א, נויארק תש"א, עמ' 319); ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים-תל-אביב תשכ"ג, עמ' 348.
24. רב חסדא חס על הסמ"ך של חסדו, הנופלת על שמו, שלא תטושטש, וראה מאמרי "השם גורם: דברי החכם נופלים על שמו", ואלה שמות: מחקרים באוצר השמות היהודיים, ב, בעריכת א' דמסקי, רמת-גן תשנ"ט, עמ' נא-עז. אף אימץ רב חסדא את הסמ"ך לשמש חתימה לשמו: "רב חסדא כתב סמ"ך" (ירושלמי גיטין ט, ח [נ ע"ד]).
25. עד כמה שראיתי, לא נרשם להתיס במילונים, מתוך שהוא נעדר מדפוס הירושלמי.
26. "מיחדת ומארכת באחד / ומתזת בזכר רם ונורא", ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים-תל-אביב תשי"ט, עמ' 220; ש' אליצור, "הדבורה הקוראת שמע", לשוננו לעם לט (תשמ"ח), עמ' 200-204; ש"י פרידמן, "לענין הדבורה בשירו של אבן גבירול, ומנהג אחד בקריאת שמע", לשון ועברית 6 (תשנ"א), עמ' 50-51.
27. כך הציעו בן-ציון ושלום ווולדר כאפשרות לשם בירור (B. Wacholder and S. Wacholder, "Patterns of Biblical Dates and Qumran's Calendar", *HUCA* 66

הא

כעת מציע אלישע קימרון "לפרש המן 'הא מן' או 'הא מן', כלומר מילת הצגה ואחריה מן. ושיעור הכתוב: 'הרי מן הטמא זרע לא ישאר', ויש כאן ציון סיבה לנאמר במשפט הקודם 'ומשאר, מצאצאיו] לא יהיה [הדבר]'. אין לדעת אם לקרוא על פי פירושי המן או המן. האפשרות השנייה מסתברת יותר [...] כמו כן היא מוגבלת לצירוף הא לך (בדיבור אל הנוכח)".

הא מוכרת בלשון התנאים כתיבה בפני עצמה או בחיבור למילה שאחריה (ה-), בהקשרים כגון הא למדת, הא למדנו, הא כתוב, הכיצד, הנראה. מילית זו היא סממן קבוע במינוח הדרשות של התנאים²⁸ והיא שכיחה במדרשי ההלכה, ומהם בספרות המאוחרת יותר. הא משמשת כמילת הסקה ומילת דיוק, כגון: הא אם, הא אילו, הא אפילו ועוד. היא נשתמרה במיוחד בלשונות מינוח קבועים של מדרשי ההלכה: "הא מכאן אתה אומר", "הא אינו מדבר אלא", "הא מה אני מקיים", "הא עד שיאמרו שני כתובים", "הא אינו אומר", "הא לפי שיש", "הא אין עליך לדון כלשון האחרון אלא כלשון הראשון", "הא לא בא הכתוב ללמדך אלא", "הא אינו מדבר אלא". הא זו משמשת לדיוקים שתוכנם דומה ל"מכלל לאו אתה שומע הן" או "מכלל הן אתה שומע לאו", וכן כהצעה כללית למדרשו של כתוב: "[...] תל' לוי שלמים קרבנו (ויקרא ג, א), הא כל המביא שלמים מביא שלום לעולם".²⁹ כך הוא אופייה של הא כמילת הסקה בלשון חז"ל.

בצדק מבחין קימרון בין הא לבין הא, ומציין שהא מוגבלת לצירוף הא לך, וכך היא כרגיל בלשון חכמים³⁰ מילת הצגה ממש, ולכן אינה מן העניין כאן, שהרי הא

[1995], עמ' 9, הערה 33). פתרון האותיות המן שבתורה כבר נדרש על המן בן המדתא: "המן מן התורה מנין? המן העץ (בראשית ג, יא)" (בבלי חולין קלט ע"ב).

28. מקצת העדות רשומה אצל ב"ז בכר, ערכי מדרש, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 21; ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא על מסכת פסח ראשון, רמת-גן תשס"ב, עמ' 275, הערה 5.

29. ספרא נדבה, מהד' פינקלשטיין, ניר-יורק תשמ"ג, עמ' 89.

30. לפי משוואה של כתיבים הא לך = הילך. אמור אפוא הא בלשון חכמים היא מילת הצגה ממש, העברת חפץ ומסירתו לחברו. באוצר לשון המשנה של ח"י קוסובסקי (ירושלים תשי"ז, עמ' 513), רשום "הא גיטיך" (גיטין ח, ב; פעמיים) על יד היקרויות "הא לך". כלומר, הא גיטיך. אולם בכ"י קופמן "הוא גיטך" (פעמיים, בכתיבת יד ראשונה. כתיבת יד שנייה אינה נוגעת לתיבת הוא); בכ"י קמברידג' "הרי זה גיטיך". בבבלי גיטין פד ע"ב (בהלכה אחרת) בדפוסים: "הי גיטך", וכך בכמה כתבי יד (כאן ובגיטין עז ע"א). אולם בין כתבי היד והדפוסים באה אף הגרסה "הא גיטיך", וכך בירושלמי גיטין ח (מט ע"א). במקורה של אותה הלכה בתוספתא (גיטין ה, ה; עמ' 265): "הרי זה גיטיך". אין לנו אפוא בלשון התנאים במילת ההצגה הממשית אלא הי לך / הא לך בלבד. בצירוף "הא עניי הא חסיד" (תוספתא סוטה יג, ג; עמ' 231, ומקבילות) אין כאן מילת ההצגה, לא הא ולא הא, אלא מילת הקריאה, הא (הי) כמחליפתה הוי. השווה ש' ליברמן, יוניות ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, ובמקורו S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New York 1942, עמ' 71, תורגמה התיבה alas. הממצא של שתי הצורות (הא, הא) בלשון מקרא הוא כדלהלן: "הא-לכם זרע" (בראשית

משוערת זו ממוקמת לפני מן, ולא לפני לך. לא נשארה אפוא אלא הָא. אולם לא ציין קימרון שום היקרות של הָא בלשון המגילות.³¹ והעיקר, דומה שלפי הצעה זו – "והא מן הטמא" במובן 'הרי מן הטמא' – הסגנון אינו מיושב, ומופסד האופי השירתי המובהק שבקטע זה. שתי הצלעות "ומשרו לא יהיה / והמן הטמא זרע לא ישר" עומדות בפשטות במעמד של תקבולת שירתית. מכאן יש לצפות שהשנייה תחזור על עניינה של הראשונה, ולא שתספק "ציון סיבה" לנאמר שם.

מז, כג); "הָא דִּרְכָּךְ" (יחזקאל טז, מג); בארמית נרשם: "הָא־כְּדִי פְּרֻלָּא לָא מְתַעֲרַב עִם־חִסְפָּא" (דניאל ב, מג; וצריך הכרע); "הָא־אֲנָה חֲזָה גְּבְרִין אֲרַפְּעָה" (שם ג, כה). המפרשים ביקשו להוסיף הרבה דוגמאות של ה"א" לקיים דבר ולאמתו, אבל אצל רוב המדקדקים מעולם לא יצא שימוש זה מלהיות אחד משימושיה של ה"א השאלה בלבד, ויש שפקפקו בעצם הדבר. עיין בספר הרקמה לר"י אבן גנאח, מהר"ל וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' קב; *David Kimhi's Hebrew Grammar (Mihklol)*, ed. W. Chomsky, New York 1952, עמ' 354 ועמ' 370, הערה 679. והוא הדין לגבי "הָמֶן־הַסֵּלַע הָזֶה נֹצֵיא לָכֶם מִים" (במדבר כ, י) אשר עליה מסר רד"ק שפקפק בו אביו, ר' יוסף קמחי, ואינה אלא לשון תמיהה רגילה. כך אין הָמֶן זו שונה מן "מֵאֵין אוֹשִׁיעֶךָ הָמֶן־הַגֶּן אוֹ מִן־הַיָּקָב" (מלכים ב, כז). במאוחר יותר חלה הפרזה בהצעות "הא לאמיתת דבר"; ראה ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 309–313.

31. אשר להי, כתב: "הא להצגה לעתים מחוברת לתיבה שאחריה ולעתים נפרדת ממנה. לכתובה המחוברת ראה למשל היליכי (שמות ב, ט; בשומרונית āliki ובנוסח שנתגלה בקומראן הִלְיָ, *Discoveries in the Judaean Desert*, 12, Oxford 1994, עמ' 87, על פי התצלום שבלוח XIV). מסופקני אם הייתה הכוונה לטעון שנוסח המסורה כאן (שמות ב, ט וַיֹּאמֶר לָהּ בַת־פֶּרַע הִילִיכִי אֶת־הַיֶּלֶד הָזֶה וַהֲיַנְקֶהוּ לִי) כולל את מילת ההצגה. בוודאי אין כאן אלא ציווי של הפעיל (על יד אֵת!); שקלט את תצורת הפועל שאחרי על ידי גרירה דקדוקית ([וכך כבר בספר הרקמה, עמ' שכד ובפירושו רב"ע הארוך על אתר; העירני ד"ר חיים א' כהן]. ראה *Gesenius Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, revised by A. E. Cowley, Oxford 1956, גנויוס], עמ' 191–192). אמנם בתרגום הסורי כבר תורגם במילת ההצגה הא לכי! וכן בנוסח השומרוני: הלכי (חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון, מהר"א טל, תל־אביב תשנ"ד, עמ' 56), וקריאתה כנ"ל āliki (ד' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד, ירושלים תשל"ז, עמ' 404), המתפרשת הי לך (שם, עמ' 147, והשווה עמ' 77; וראה התרגום השומרוני לתורה, מהדורת א' טל, תל־אביב תש"ס, עמ' 224, ובשינויי הגרסאות שם). אם בנוסח קומראן שלפסוק זה כתוב הילך, אולי יש בכך ראייה יפה שדרכו של הסורי בתיבה זו הייתה קיימת כבר בקומראן. במהדורה הנוכרת נרשם: "ה'לכ?"; כלומר, קריאת שתי האותיות מסופקת. בתצלום לא נשאר מרוב התיבות שבשורה אלא הדגלים של הלמ"דין, וקוצות קטנים של דיו מגני שאר האותיות. המהדירים בקשו לראות כאן כ"ף מצעית, וכתבו: but ה[ו]לכ[ו] "Almost certainly it read "Almo- is not excluded as a possibility" ה[ו]לכ[ו] (עמ' 89). אולם הרווח הקטן בין גג הכ"ף לבין קוצי אל"ף בראש התיבה הבאה (את) מקרב את האפשרות שיש לשחזר הילך. הכתיב בקטע מלא, ובחלקו מאוחר מכתוב נוסח המסורה. כתוב בו מושה במקום משה (כסימנא בעלמא; השווה שו"ת תשב"ץ חלק א, סימן ב, בעניין כתיבת מגילה לתיקון קוראים: "אבל מה שאפשר להתיר בזה הוא [...] שיכתוב התיבות מלאות לאמור מושה אהרון דכה"ג לאו ספר מקרי אלא אגרות"). אמור מצתה, אין הצורות שהובאו לעיל ראייה ללשון מקרא וכמובן לא לנידון שלנו, שאין בו פנייה אל הנוכח במילת לך. אבל הן מלמדות על פתרון בתר־מקראי של היליכי על דרך האילכם והילך. ועיין בבלי סוטה יב ע"ב.

המן

אם הקשינו שאין היקרות של הא בלשון המגילות,³² הרי כבר הקשה קימרון שהוא הדין לגבי המן: "במיוחד אין לצפות שתופיע במגילות מדבר יהודה שבהן אין זכר לצורות הנוטות מעין הַמָּנָה. הייתכן שווריאציה של מן [...] תופיע פעם אחת בלבד [...] אפילו באותו משפט שנמצאה בו הצורה היחידאית הנידונה אתה מוצא מן". אמנם צורותיה של מן רווחות בלשון המגילות ובקטע שלפנינו. היא נמצאת פעמיים באותו משפט, אחת לפני המן, ואחת אחריה. האם לאור זאת אפשר להעלות טעם וסיבה שהיו עשויים להניע את מחבר המגילה להשתמש בהמן? לדעתי היא הנותנת. רובי היקריות מן בהקשר זה דרבן הם לבעל הסגנון לגוון, ואפילו בשימוש בצורה שאינה רגילה כלל בשאר חלקי יצירתו או לאורך כל הסוגה.

לשון מקרא רצוף גיוון אמנותי.³³ "ויטלו את הכלים אשר באניה אל הים להקל מעליהם, ויונה ירד אל ירכתי הספינה" (יונה א, ה) – פתח באניה וסיים בספינה. הסגנון המקראי אף משתמש בזוטות דקדוקיות שכבר פסקו ונעלמו מן הלשון הספרותית הרגילה כדי להוסיף נופך של גיוון כשתיבות מסוימות חוזרות על עצמן.³⁴ בשמות יח, כו, "וכל הדבר הַקָּטָן יִשְׁפּוּטוּ הֵם", מופיעה צורה דקדוקית נדירה, יִשְׁפּוּטוּ, כדי למנוע חזרה מדויקת על הכתוב לעיל בפסוק כג: "וכל הדבר הַקָּטָן יִשְׁפּוּטוּ הֵם".³⁵ בשני כתובים דומים, במדבר לב, יז, "ואנחנו נַחֲלֹץ חֲשִׁים" ופסוק לב, "נַחֲנוּ נַעֲבֹר חֲלוּצִים" הוחלפה כל מילה, והיא המגיעה שם להופעת צורת נַחֲנוּ הנדירה.³⁶ כיוצא באלה לְבַדְהָן–לְבַדְהָה (בראשית כא, כח–כט); "וילדו לו בניס האהובה וְהַשְׁנוּאָה והיה הבן הַבָּכֹר לְשִׁנְיָאָה" (דברים כא, טו).³⁷

32. כלומר, לא הָא בכלל, ולא הָא אלא כצמודה ללשון נוכח בהיקרות היחידה האמורה: הילך.

33. ראה א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 16–26.

34. בפירוש רד"ק לישעיהו ג, א: "משען משענה. לפי שכפל הענין לחזק כמנהג שנה הענין במלות שונות וזכר ונקבה".

35. וראה מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשי"ט, עמ' 152.

36. ואין דיי בכך שאל"ף היא עיצור חלש (גזניס, 19h§, עמ' 69). גם בבראשית מב, יא באות שתי הצורות תוך כדי דיבור: "כִּלְנֹה בְּנֵי אִישׁ־אֶחָד נָחֲנוּ בְּנִים אֲנַחְנוּ". אפשר שהוקדמה הצורה הבלתי-תקנית מטעמים פונטיים. גם בשמות טז, ז–ח שתי היקריות בקירוב מקום: "וְנַחֲנוּ מָה בִּי חֲלוּנוּ עֲלֵינוּ [...] וְנַחֲנוּ מָה לֹא־עֲלֵינוּ חֲלֻחִיכִם", אלא שהצורה החריגה באה בשתייהן. בעניין "נַחֲנוּ פִּשְׁעֵנוּ וּמְרִינוּ" שבאיכה ג, מב, כאן כמובן באה צורה זו לשם פרק אני הגבר שהוא מן תלתא תלתא פסוקי באלפא ביתא, וצריך הפסוק שיפתח באות נו".

37. נציין כאן עוד דוגמאות אחדות של גיוון לשוני-דקדוקי מני רבות: שמות ז, יא "וַיַּעֲשֵׂוּ גִם־הֵם חֲרָטְמֵי מְצָרִים בְּלִחְטֵיהֶם בֵּן", ובפסוק כב "וַיַּעֲשֶׂר־בֶּן חֲרָטְמֵי מְצָרִים בְּלִחְטֵיהֶם"; ישעיהו ל, כו "שִׁפְתָיו מְלֹאוּ זַעַם וּלְשׁוֹנוֹ כָּאֵשׁ אֲכֹלָת", ובפסוק ל: "בְּזַעַף אָף וְלֵהֵב אֵשׁ אוֹכֵלָה"; שְׁאֲלָתִי/שְׁלָתִי (שמואל א א, פסוקים יח, כז); הַנְּנִי/הַנְּנִי (בראשית כב פסוקים א, ז, יא); צְרוּמִים/צִירָמִם (בראשית ב, כה; ג, ז). במקום אחר עסקתי בתופעה הזאת בהתייחסות ללשון חז"ל, עס דיון בספרות המחקר.

הצורות דבוקות הכינויים כגון הימנו, הימנה וחברותיהן מצויות במכתבי בר כוכבא. העדרן ממגילות ים המלח לא נגרם בשל חסרונן של תיבות אלה באוצר הלשון בארץ ישראל באותה תקופה, והעדרן זה קשור להפרשי רמה ספרותית. הסגנון הפורמלי של המגילות אימץ ממנו, והעגה העממית של מכתבי בר כוכבא נעשתה אכסניה להימנו. אולם יש והסגנון הספרותי פותח את שעריו למילים ולצורות העומדות על פי רוב מחוץ לתחומו הלשוני לשם גיוון אמנותי אלגנטי. ראינו מלשון מקרא כמה הקפדה ניתנה לסגנון המגוון כדי למנוע חזרות זהות. כשהמדובר באחת ממילות היסוד של השפה, ללא קיומה של מילה נרדפת, מושג הגיוון בדרך של קליטת צורות נדירות, או צורות שאינן מזדמנות באותו קורפוס במקום אחר, הווה אומר: גיוון דקדוקי.

הודות לנוהג סגנוני עדין זה זכינו להיקרות יחידאית של הצורה הפרודה, המן. לדעתי הסבר זה הוא הסביר ביותר לשם הבנת סתומה מילונאית זו, ובו נתעשר המדע בממצא נדיר ומעניין.

Summaries

Moshe Bar-Asher

On Several Linguistic Features of Qumran Hebrew

The paper examines four features attested in a Hebrew fragment from Qumran (4Q 462):

1. ריקמה – an expanded form of the adverb ריקם. After *-am* was no longer felt to be an adverbial ending and the form was identified with the adjective ריקן, the adverbial suffix *-a* was added. The addition of the suffix *-a* to other adverbs is also attested at Qumran: שממה > שם, מאודה > מאוד. It appears that this form results from a contraction of מאחד > מן אחד, similar to the Biblical Aramaic adverbial constructions מן קשט (Dan. 2:47) and מן יציב (Dan. 2:8).
2. מאחד – in the sentence ויבדדו אשר מאחד ימלא את המים ואת הארץ. It appears that this form results from a contraction of מאחד > מן אחד, similar to the Biblical Aramaic adverbial constructions מן קשט (Dan. 2:47) and מן יציב (Dan. 2:8).
3. עם החביב can be interpreted as an example of the syntactic construction יום הששי, etc., or as an example of the elision of the definite article before a noun with an initial guttural, due to haplology (עם > העם).
4. ויעבודו ויתקומו ויזעקו in the sequence ויעבודו ויתקומו ויזעקו is problematic. I propose to take it as an alternate form of the verb ויקומו, i.e., ויעבודו ויתקומו ויזעקו, or ‘they worked, they arose, and they shouted’, or ‘they worked and they arose/began to shout’.

Mordechai Breuer

Three Editions of the Bible

Three editions of the Bible have been printed according to my proposed method. The first one was published by Mossad Harav Kook (1982), and there I fixed the orthography, vocalization, and accentuation on the basis of masoretic comments and the majority witnesses attested by the old manuscripts. The text found by this method always concurred with the text of the Aleppo Codex.

The second edition was published by Horev Press (1994). In this edition I copied the open and closed portions of the Aleppo Codex for the parts missing from the Codex from the then recently found list of Yoshua Qimḥi.

The third edition is called *Keter Yerushalayim* and was published last year by N. Ben-Zvi. In this edition the pages of the prosaic books are divided into three columns. This enabled me to divide the lines of the poetic books into two parts in accordance with the division determined by the masoretic accents.

Yehuda Feliks

Josephus' Botanical Description of the High Priestly Headdress

The most detailed description of a plant in ancient Jewish literature appears in the context of Josephus' discussion (*Antiquities*, 3.7.172–79) of the eight priestly garments (Exod. 28:4, 36–38). Josephus pays particular attention to the headdress (צִיץ הַקֹּדֶשׁ, נֹר) and to its crown of gold, comparing it to a plant called שכרונא in Aramaic or שְׁכָרוֹן in Hebrew. In my opinion, the lengthy discussion of the frontlet derives from this identification, as well as from Josephus' assumption that his botanically knowledgeable Greek and Roman readers would take interest in a detailed description. (It is also possible that he intended to demonstrate that this plant played an important role in Jewish ritual art.) In his full description of this flower, Josephus compares its golden calyx to other plant species, and notes the precise placement of the צִיץ on the High Priest's forehead. Josephus' description comparing the צִיץ to a single flower differs from the one found in rabbinic literature, the *posekim*, and the commentators, which describe it as an elongated plate tied to the forehead (*Shabbat* 63b). Given the accuracy of his description of *H. aureus* (and assuming that Josephus served in the Temple and therefore saw the High Priest attired in his rainment), his testimony here merits full consideration.

Israel Rozenson

גגות or מִכְבֵּשׁ גגות: The Meaning of an Expression

This article deals with the interchange of the letters *gimel* and *nun* in the word *gannot* 'gardens', and with the tension between the dictionary definition of the word and its symbolic literary meaning.

The interchange between *gimel* and *nun* is well documented in midrashic literature. At times, these exchanges seem to be simple mistakes, in other cases they are commentary.

The article focuses on the expressions גגות צריפין (*Menahot* 64b) and מכבש גגות (*Bereshit Rabba* 53:10). Based on comparisons to חרישה בגגות (*Pesahim* 103a) and the verse על גבי חרשו חרשים (Ps. 129:3), and Songs of Songs where גן is a metaphor for love, the author suggests that these forms can perhaps be understood as גגות 'gardens', reflecting the interchange between *gimel* and *nun*. Arriving at the exact original definition and determining the meaning of the form used, whether with *gimel* or *nun*, depends on the literary context.

Yona Sabar

Mah Nishtannah: A Comparative Study of Two Translations of the Passover Haggadah into Jewish Neo-Aramaic

In Kurdistan, as in many other Jewish communities, it was customary to read the Passover Haggadah in Hebrew and translate it into the spoken dialect, in this case Jewish Neo-Aramaic dialects. This is a detailed comparative study of two Kurdistan Haggadot, one from Zakho, the other from Amidya, both in northern Iraq. Both towns are in geographical proximity, and, as expected, share some Jewish traditions, yet each maintained singular traditions as well. Amidya, situated on top of a very steep mountain and more isolated, was much more conservative in its dialect and preserved more unique Kurdistan Jewish traditions. Zakho, located on a plain, had greater contact with the larger Arabic-speaking communities of Iraq, thus its traditions are closer to homogeneous Jewish Sephardic traditions, as reflected in both Haggadot. The Amidya Haggadah has certain otherwise unknown

additions, such as the *Asadder Takka*, an Aramaic kabbalistic hymn. The study includes a discussion of both the Hebrew text and of its Neo-Aramaic translations in particular.

Shimon Sandbank

Poetry and the Translation of Poetry: Parallel Developments

In the wake of Paul Celan's observation, "La poésie ne s'impose plus, elle s'expose", it seems helpful to view the development of poetry translation into Hebrew in the past century or so as a progressive withdrawal from 'self-imposition' to 'self-exposition'. If the nineteenth- and early-twentieth-century translational approach tends to impose Jewish culture, particularly biblical, on foreign texts (a good example is I. I. Schwartz's version of ten Shakespearean sonnets published in 1923), later translators are more willing to open themselves to foreign sensibilities and to replace 'acceptability' within the confines of Hebrew literature with translation 'adequacy'. The impact of Israeli colloquial Hebrew and contemporary Israeli poetry has led to a decrease in spiritual and religious connotations and an increase in the denotative and concrete character of Hebrew. This development has made Hebrew a more transparent medium that enables a more adequate rendition of foreign thinking and sensibilities.

Esther Borochofsky Bar Aba

Borrowing Means of Expression from Written to Spoken Language

Lexemes that refer to the written representation of language, such as the names of letters and punctuation marks, or nouns that refer to the organization of written matter: lines, paragraphs, pages, etc., have begun to fulfill various functions in spoken – and even written – Hebrew, not only in their metalinguistic role as designating graphic signs and structural organization, but also as lexemes with a referential function or as expressions with a discursive function (discourse markers). This

paper investigates the functional aspects – semantic and discursive – served by the incorporation of the names of punctuation marks into spoken and written language, while studying gradations in distance from the sign's original function. It also examines their formal syntactic status after their penetration into the language and their morphosyntactic belonging. Finally, this paper shows a link between the functions these expressions fulfill and their morphosyntactic nature and syntactic status.

Uzzi Ornan

Hebrew in Latin Script

Latin script for Hebrew is being used in many domains, not necessarily scientific ones alone. Conversion of Hebrew into Latin letters may utilize a phonemic approach rather than transcription (writing the sounds of spoken Hebrew in Latin characters) or transliteration (converting letters of 'pointed' Hebrew into Latin characters). Phonemic Latin script, such as the latest ISO FDIS 259-3 standard, reflects the theoretical structure of the Hebrew word. Such an approach assures that Hebrew words from all periods will be spelled alike, and that the historical levels of the Hebrew language will be considered as one and the same language from a morphological point of view. In order to describe the pronunciation of each period and each dialect, a series of realization rules ("reading rules") should be formulated. These rules convert the phonemic script into a phonetic one, separately for each dialect or period.

Reading rules for contemporary Hebrew are provided here. Also noted is the phonemic script for daily use, such as e-mail or internet, which can be utilized without using all grammatical details. Such an approach still preserves the proper meaning of the word, and also enables automatic reconstruction of the original text. A computer program that converts phonemic text back into original Hebrew script can be downloaded from the following site: www.cs.technion.ac.il/~ornan (library "toknot").

Mordechay Mishor***Yom Neqama – Yom Neḥama***

The word *neḥama* in the expression *yom (ha-)neḥama* found in Babylonian Talmud (*Pesaḥim* 54b) and other rabbinic sources is to be understood, as Prof. Ze'ev Ben-Ḥayyim suggests on the basis of textual analysis, as 'vengeance', 'punishment', unlike its common meaning 'consolation'. This suggestion found backing during the preparation of the text of *Halakhot Gedolot* for the Historical Dictionary of the Hebrew Language, according to MS Paris 1402 (Hildesheimer, 3, p. 100), where *yom neqama* ('day of vengeance') appears in the aforementioned expression instead of *yom neḥama*.

Steven E. Fassberg

Michael Sokoloff and Joseph Yahalom, *Jewish Palestinian Aramaic Poetry from Late Antiquity: Critical Edition with Introduction and Commentary*, Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities, 1999, vi + 384 pp.

The present volume consists of seventy-one poems written in Jewish Palestinian Aramaic, which, according to the editors, were composed no later than the seventh century C.E. The poems were intended for holidays (Passover, Shavuot, the Ninth of Av, Purim, the new moon of Nisan) and other events (conclusions of the reading of biblical books, epithalamia, and eulogies). Almost all of the poems are from the Cairo Geniza, though a few were culled from *maḥzorim* and from the Second Targum to Esther. In a lengthy and detailed introduction, the editors discuss themes and genres, the nature of the Aramaic language in which the poems were written, and meter, rhyme, and syntax. The introductory chapters are followed by the Aramaic texts along with Hebrew translation and commentary. The review concentrates on the Aramaic language reflected in the poems. While some of the poems do indeed contain authentic Jewish Palestinian Aramaic and thus contribute significantly to our knowledge of this dialect, others are written in a mixed Aramaic that betrays the influence of other sources such as Targum Onqelos, Biblical Aramaic, or the Babylonian Talmud.

Elisha Qimron

Dismissing הַמֶּן

The word הַמֶּן occurs in the Dead Sea Scrolls as a variant of מֶן (4Q386 1 ii 4). It has been compared with הַמְנוּ in mishnaic Hebrew where it occurs alongside מְמוּנו. Yet the suffixless form הַמֶּן is attested neither in mishnaic Hebrew nor elsewhere in Hebrew. In the Dead Sea Scrolls only מֶן is used. I therefore suggest that הַמֶּן be understood as a compound of מֶן and הָא.

Shamma Friedman

Lexicographic Enigmas in the Dead Sea Scrolls

Pseudo-Ezekiel 4Q386 ii is replete with difficult lexemes, the most challenging of which is הַמֶּן הַטָּמֵא זֶרַע לֹא יִשָּׂאֵר / וְהַמֶּן לֹא יִהְיֶה (and from his kin there will not be, nor will there be left *from* the impure one any seed). Moshe Bar-Asher's proposal, that הַמֶּן preserves the absolute form of the preposition hitherto attested only with suffixes (הַיִּמְנוּ) is incorporated in the above translation by Devorah Dimant and is further corroborated by S. Friedman, "Erasing Haman", *Lěšonenu* 61 (1998), pp. 259–263.

Other explanations have been proposed in the attempt to decipher this perplexing word. B. Z. Wacholder has considered viewing it as a reference to Haman. Elisha Qimron now argues for taking הַמֶּן "as a compound of הָא and מֶן". However, הָא, a word introducing a comment to something said earlier, does not occur in the Dead Sea Scrolls. In this regard, this explanation possesses no advantage over the first one, challenged by the lack of הַיִּמְנוּ-type forms in this corpus, which exhibits the מְמוּנו-type only. Furthermore, in the context of poetic parallelism we would expect not an explanation of the first stich in the second, but rather a restatement, with lexical variation whenever possible.

Minute variation in order to avoid repetition is a feature not only of biblical poetry, but even of biblical prose, where rephrasing can be a matter of replacing grammatical features וּפְרָסָה לֹא יִפְרֹסָה... וּפְרָסָה לֹא יִפְרֹסָה (Lev. 11:4–6) or introducing rare morphemes. In our case it would appear that a form of the הַיִּמְנוּ-type has been borrowed

from a less literary register in order to facilitate elegant variation in poetic context, thus providing the occasion for the preservation of its suffixless allomorph **לִּמְךָ**.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים וארבעה, חוברת שלישית ורביעית
התשס"ב

ירושלים התשס"ב

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ב

הפקה: ליזה מוהר

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

תוכן העניינים

מאמרים	
181	הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים מדוע אין מוצאים מֶלֶךְ בהפסק במסורת טבריה למקרא?
207	עקומת ההטעמה העברית והנלמד ממנה ומעברית השומרונים על הטעמת לשון המשנה
221	על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא
231	מילות היחס בלשונו של ש"י עגנון על רקע מקורותיו הלשוניים
245	שלמה יזרעאל, בנימין הרי וגיוורא רהב שלמה יזרעאל
265	לקראת כינון מאגר העברית המדוברת בישראל מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטים
289	
ביקורות	
315	תחביר לשון המשנה מנחם צבי קדרי
321	המסורה הבבלית לתורה מרדכי ברויאר
331	"לשון לימודים" – מהדורה מדעית יצחק אבישור
הערות ותגובות	
	עדה ורטהיימר על פסוקית הנשוא הבלתי משועבדת: למאמרה של טלי בר, לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297–328
339	

	זהר עמר	"בת" בהוראה של 'ביצה': למאמרו של אלכס
343		טל, לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 226-221
	דניאל שפרבר	שתי הערות: (1) למאמרו של אהרן עמית, לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 227-238; (2) למאמרו של
345		ראובן ש' שטיינר, שם, עמ' 246-239
347		ספרים שנתקבלו
I		תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

ד"ר יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
ד"ר חיים שטרן, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' שלמה יזרעאל, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

פרופ' בנימין הרי, Department of Middle Eastern Studies, Callaway Center, Emory University, Atlanta, GA 30322, USA

פרופ' גיורא רהב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978
פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' סנהדרין 16, רמת-גן 52376
הרב מרדכי ברויאר, רח' עוזיאל 56, ירושלים 96424
פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905
ד"ר עדה ורטהיימר, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

ד"ר זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים

1. מבוא

תיעוד דרכי קביעת הנוסח הוא חלק חשוב של כל מהדורת תנ"ך מדעית-מודרנית, ומן הראוי שתיעוד זה ייעשה באופן נרחב ויכלול לא רק אמירות כלליות על דרכה של המהדורה, אלא גם נתונים על ההכרעה בכל מקום ומקום. בהיעדרו של תיעוד כזה – הבוחן פרט מפרטי הנוסח ומשווה אותו לנוסחים אחרים אינו יכול לדעת אל נכון מה היו נימוקיו של מי שקבעו, מה ראה לשנות ממה שקבעו אחרים, ושלא אין פה אלא טעות.¹

* אני מודה בזאת לכל מי שהשתתף בהגהת כתר ירושלים, ובפרט לד"ר יחיאל קארה ולבועז קלוש, שעמדו על רבים מפרטי הנוסח הנדונים במאמר וסייעו בבירורם. תודה מיוחדת לרב מרדכי ברויאר, שסייע לנו רבות והשיב בפרוט לכל שאלותינו. כל השינויים שנעשו במהדורת כתר ירושלים נעשו על דעתו.

לצד סימניהם של כתבי היד הנזכרים במאמר הבאתי את מספר סרט הצילום במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. אני מודה למכון ולעובדיו על עזרתם ועל אדיבותם.

1. מהדורת התנ"ך בהוצאת קורן, ירושלים תשכ"ב, לא לוותה בתיעוד משמעותי. בראש המהדורה נכתב כי הכרעת הנוסח בכל מקום נעשתה "על יסוד חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקדקים והמפרשים ועל פי מה שנמצא ברוב כתבי היד והדפוסים המקובלים כבני סמך, ולא כהעתקה משועבדת לדפוס או לכתב יד מסוים". בסוף המהדורה באה רשימה של שמונים חילופי נוסחאות בקירוב שיש בהם "הבדל של ממש לגבי הקריאה או הפירוש", בלא ציון שיקולי ההכרעה בכל מקום ומקום. היעדר התיעוד למהדורת קורן מוזר, שהרי שניים משלושת מהדיריו, מ' מדן וא"מ הברמן, מתחו ביקורת על היעדר סימון המקורות ועל שינויי הנוסחאות בתנ"ך ירושלים (מ' מדן, "תנ"ך ירושלים" [הערות לעניין הנוסח, הניקוד והטעמים], לשוננו יח [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 183; א"מ הברמן, "המקרא המסורתי והאוניברסיטאי ב'הוצאת ירושלים'", בחינות בביקורת הספרות 5 [תשי"ג], עמ' 79). מהדורת התנ"ך של א' דותן, ירושלים תשל"ג, כוללת דיון מפורט בעקרונות קביעת הנוסח (דיון זה לא נדפס בהוצאה העממית המוקטנת של המהדורה). מהדורה זו מבוססת על כ"י לנינגרד, והיא כוללת רשימה מלאה של כל המקומות שהמהדיר החליט לסטות בהם מנוסח כתב היד. למהדורותיו של ברויאר (ראה הערה 4 להלן) נלווה תיעוד נרחב של שיטת הההדורה, כלליה ופרטיה. שיטתו של ברויאר אקלקטית, ומשום כך יש צורך בתיעוד נרחב של נימוקי ההכרעה בכל מקום. דיון זה מצוי בחמישה מקומות: (א) בפרקי עקרונות הנוסח שבגוף כל מהדורה; (ב) ברשימת "נוסח כתב היד" שבכל מהדורה; (ג) בנספח "הנוסח ומקורותיו" הנלווה לספרי

מטרתו של מאמר זה לסקור את דרך ההגהה וקביעת נוסח המקרא במהדורות כתרי ירושלים שיצאה לאור לאחרונה,² לתעד את השינויים שהוכנסו בנוסח ואת נימוקיהם ולדווח גם על מקומות שנבדקו והוחלט שלא לשנות בהם דבר.³ אין במאמר דיון מהותי על עקרונות הנוסח של המהדורה, שהרי נוסח המקרא במהדורות כתרי ירושלים מבוסס על הנוסח ועל העקרונות שקבע הרב מרדכי ברויאר במהדורות המקרא שהוציא לאור.⁴ בפועל התבססה ההגהה על מהדורת חורב, שהיא בבחינת לשון אחרון, והיא שונה בכמה דברים מן המהדורה שקדמה לה.⁵ השינויים במהדורת כתרי ירושלים נחלקים לשני סוגים עיקריים: שינויים הקשורים לעיצוב המהדורה ושינויים הקשורים לבחינה מחודשת של כמה מפרטי הנוסח.

המקרא במהדורת "דעת מקרא" שבהוצאת מוסד הרב קוק; (ד) בספר כתרי ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז; (ה) בספר חדש שטרם יצא לאור, ובו מפרט ברויאר את רשימת כל הכרעותיו בענייני הכתיב. בשנים האחרונות החלה להופיע מהדורתו של מנחם כהן, מקראות גדולות הכתר – מהדורת יסוד חדשה, בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב ואילך. במהדורה זו יש דיונים עקרוניים ארוכים על שיטת ההדרת הנוסח (במבוא לספרי יהושע ושופטים ובמבוא לספר מלכים), אולם התיעוד המקומי-ספציפי המפורט עדיין חסר ויש לקוות להשלמתו בעתיד. מהדורות ביבליה הבראיקה ומהדורת התנ"ך של מפעל המקרא בירושלים כוללות אפרט המלווה את נוסח המקרא בכל עמוד, וממילא תיעוד הכרעת הנוסח פשוט יותר.

2. כתרי ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית, תורה נביאים כתובים על פי הנוסח והמסורה של כתרי ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר, פיקוח מדעי על מהדורה זו: יוסף עופר, ירושלים תש"ס, 34+874 עמ'.

3. חלק חשוב מן התיעוד השייך למהדורה הוא רשימת "נוסח כתרי היד" הבאה בסופה, ובה נרשמו כל המקומות שבהם נוסח הפנים סוטה מכתב היד היסודי העומד בבסיס המהדורה (כתרי ארם צובה או כ"י לניגוד במקום שהכתרי לא נשתמר). רשימה זו מבוססת על הרשימות שנכללו במהדורות הקודמות של ברויאר, אולם הוכנסו בה שינויים לא מעטים.

4. מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתרי ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז-תשמ"ב (בכרך אחד: ירושלים תשמ"ט); מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתרי ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, מהדורה חדשה, הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ו-תשנ"ז. [תשנ"ז]. לשתי המהדורות האלה קדמה מהדורה אחרת: תנ"ך ישראל, הגיה הרב מרדכי ברויאר, הוצאת מ' ניומן, ירושלים-תל-אביב תשי"ח. אולם מהדורה זו לא נעשתה על יסוד כתבי היד העתיקים ועל פי העקרונות שפיתח ברויאר בשלב מאוחר יותר.

5. ההבדלים העיקריים בין מהדורת חורב למהדורת מוסד הרב קוק הם בסדר ספרי נ"ך, בקביעת הפרשיות הפתוחות והסתומות בחלקים מנביאים וכתובים שלא שרדו בכתרי, בעיצוב שירת האזינו, בעיצוב ספרי אמ"ת (ראה הערה 11 להלן), בציון חספים באותיות לא-גרוניות ובכתיב כמה תיבות מטופקות. על ההבדלים האלה וסיבותיהם ראה בהקדמת התנ"ך במהדורת חורב וכן אצל ברויאר, ספקות, עמ' 292-296.

2. שינויים הקשורים לעיצוב המהדורה

בכל עמוד במהדורת כתר ירושלים באים שלושה טורים צרים, בדומה לעיצובו של כתר ארם צובה וכתבי יד קרובים לו. בשל העיצוב הזה נוצר צורך לשנות את עיצובן של הפרשיות הפתוחות והסתומות במהדורה. ברוב ספרי התורה ומהדורות הדפוס של התנ"ך בדורנו מקפידים שלא לסיים פרשה סמוך לסוף השורה כדי לא להגיע למצב הנתון במחלוקת ראשונים.⁶ לפיכך פרשה סתומה מתחילה לעולם באותה שורה שנסתיימה בה הפרשה הקודמת, ופרשה פתוחה מתחילה בראש השורה שאחרי זו שהסתיימה בה הפרשה הקודמת. לא היה אפשר לנהוג כך במהדורה ששורותיה צרות, ועל כן אומצה כאן שיטה הנוהגת בכתר ובכתבי יד קרובים והמתאימה לפסק הרמב"ם: פרשה סתומה מתחילה לאחר זיח הבא בראש השורה, ופרשה פתוחה ניכרת על ידי שורה ריקה הבאה לפניו.⁷

זאת ועוד, כתבי היד מקפידים על יישור מקורב של סופי השורות, ומשתמשים לשם כך בסימני מילוי שורה במקום שנסתיימה בו השורה מימין לקו השוליים השמאלי של הטור. באופן זה אין צורך להותיר שורה ריקה לפני כל פרשה פתוחה; אם נסתיימה הפרשה הקודמת ונותר רווח ניכר עד קו השוליים השמאלי, די ברווח זה כדי לציין את הפרשה החדשה. לא כן הדבר במהדורתנו; סימני מילוי אינם נוהגים בה, ועל כן קו סופי השורות מיושר רק בקירוב. משום כך ניתנה שורה של רווח לפני כל פרשה פתוחה בלא יוצא מן הכלל.⁸ בפרשה סתומה לא היה הכרח להקפיד על התחלה בשורה חדשה בכל מקום, ובמקום שכתובה כזאת נראית מוזרה הפרשה מתחילה לפעמים באותה שורה שנסתיימה בה הפרשה הקודמת.⁹

בשיטה שתוארה פה באה לעתים שורה ריקה בראש הטור או בתחתית הטור לציון פרשה פתוחה. במקרה כזה ניתן בשורה הריקה סימן שצורתו כצורת האות נ, כדי

6. בצורת הפרשיות נחלקו הרמב"ם והרא"ש. שיטת הרמב"ם מפורשת בהלכות ספר תורה פ"ח, הלכות א-ב; שיטת הרא"ש הובאה בחיבור הלכות קטנות שנדפס בש"ס וילנא בסוף מסכת מנחות, הלכות ספר תורה, אות יג. ר' יוסף קארו פוסק להלכה כי "ירא שמים יצא את כולם" (שולחן ערוך, יורה דעה, סי' ערה, סעיף ב), והמקור לדבריו הוא הוראת ר' יצחק קאפאנטון (שחי במאות ה"ד והט"ו). ר' יוסף קארו ציטט את דבריו בחיבורו בית יוסף, יורה דעה, סי' ערה, ד"ה וירא שמים (בשם מהרי"ן חביב, בן המאה הט"ו). וראה עוד י' עופר, "מענייני המסורה – סימון הפרשיות", מגדים ב (תשמ"ז), עמ' 91–104 (להלן: עופר).

7. דרך זו מתאימה לפסקו של הרמ"א (שולחן ערוך, שם): "ואם לא יוכל לכיין בכך, לא יסור מדברי הרמב"ם בזה כי עליו סמכו האחרונים וכתבו שדבריו הם עיקר". על שיטתם של כתבי היד העתיקים ראה עופר, עמ' 92 הערה 4; א' הלבני, "צורות פתוחות וסתומות – מחלוקת הרמב"ם והרא"ש לאור הכתר וכתב יד לינגרד", נטועים ח (תשס"ב), עמ' 73–82.

8. שיטה זו נהגת גם כאשר הדבר נראה מוזר במקצת, כגון בדברי הימים ב ו, יד.

9. ראה למשל ברשימת הגורלות בדברי הימים א כד, ז-יח.

שלא יטעה הקורא לחשוב שאין כאן רווח כלל. סימן כעין זה משמש גם בכתר ארם צובה.¹⁰

ספרי אמ"ת ערוכים בכתר ובשאר כתבי היד בצורת שירה ויש רווח באמצע כל שורה. מהדורות תנ"ך רבות התעלמו מדרכם של כתבי היד וסידרו את פסוקי אמ"ת ברצף, ואילו במהדורות כתר ירושלים אומצה מתכונת כתבי היד.¹¹ במובן מסוים, צורת עיצובם של ספרי אמ"ת במהדורה זו עולה אף על זו של כתבי היד ובכללם הכתר. שכן המסורה אינה קובעת את מקום הרווחים המחלקים את השורות, וכל סופר היה רשאי לחלק את השורות כרצונו. במקרים רבים נקבעו הרווח באמצע השורה והתיבה שבסופה באופן שאינו מתאים לחלוקה התחבירית של הפסוקים ולטעמי המקרא. גרמו לכך סיבות טכניות שונות, וייתכן שחסו הסופרים על חומר הכתיבה היקר ולא רצו להניח רווח גדול באמצע השורה. במהדורתנו נקבעה חלוקתה של כל שורה בהתאם לדרך החלוקה של טעמי המקרא,¹² ולשם כך נדפסו ספרי אמ"ת בטורים רחבים, טור אחד בכל עמוד.

3. בחינה מחודשת של פרטי הנוסח

כאמור, מהדורת כתר ירושלים מבוססת בעיקרה על המהדורה שקדמה לה, מהדורת חורב, והוגהה על פיה. הכרעות הנוסח של ברויאר לא נבדקו מחדש באופן שיטתי, שהרי הכרעות אלה מבוססות על היקף עצום של נתוני כתיב, ניקוד, טעמים והערות מסורה, שנבדקו בכתבי יד של המקרא, בדפוס מקראות גדולות ובמקורות מסורה שונים. מפעל זה נעשה במשך שנים רבות, ולא ניתן לבדקו מחדש באופן ישיר בזמן קצר.

10. סופר הכתר נהג כך רק בתחתית הטור, אך כתבי יד אחרים סימנו סימן מילוי גם בשורה ריקה הבאה בראש טור. ראה עופר, 'עמ' 95.

11. בעניין זה נבדלת מהדורת כתר ירושלים משתי המהדורות הקודמות שההדיר ברויאר. במהדורת מוסד הרב קוק חולקו הפסוקים לצלעות, ובאמצע כל שורה בא רווח המחלק את השורה בהתאם לטעמי המקרא. אולם קו סופי השורות אינו מיושר, וממילא אין צורת הכתיבה הזאת מתאימה להלכה משום שנוצרים בה רווחים הנחשבים כביכול לפרשה פתוחה. סיבה זו הביאה את ברויאר להדפיס ברצף את ספרי אמ"ת (פרט לכותרות) במהדורת חורב. במהדורת כתר ירושלים נפתרה בעיית העיצוב על ידי הגדלת רוחבו של כל טור. "מחירו" של הפתרון הזה הוא הרווחים הגדולים יחסית באמצע השורה, המקשים לעתים על הקורא לעבור מן הצלע הימנית להמשכה בצלע השמאלית. וראה מ' ברויאר, "שלוש מהדורות מקרא", לשוננו סד (תשס"ב), 'עמ' 33-50.

12. אין הדברים אמורים בכותרות מזמורי תהלים. המסורה קובעת בפירוט את דרך כתיבת הכותרות ומייחסת לרווחים שבין המזמורים ולרווח שבין הכותרות וגוף המזמור דין של פרשיות פתוחות וסתומות. במקומות אלה מהדורתנו הולכת אחר הכתר. על כתיבת השירות וספרי אמ"ת ראה גם ברויאר, כתר, 'עמ' 149-189.

עם זאת, לא הסתפקנו בהעתקה בלבד מן המהדורה הקודמת, וחיפשנו דרכים יעילות לבדוק ולאמת את הנוסח שנקבע במהדורת חורב ולאחר טעויות שאולי נפלו בו. הדבר נעשה באמצעות השוואה לשתי מהדורות מקרא אחרות: מהדורת "מקראות גדולות הכתר" של אוניברסיטת בר-אילן ומהדורת התנ"ך העברי-אנגלי של JPS (Jewish Publication Society) שיצאה לאור לאחרונה בארצות הברית (פילדלפיה 1999).

מהדורת "מקראות גדולות הכתר" מבוססת על כתר ארם צובה, ובינה ובין טיוטת הנוסח של כתר ירושלים נערכה הגהת השוואה. הגהה זו נערכה ברוב ספרי נביאים וכתובים, במקומות הכלולים בחלקי כתר ארם צובה המצויים בידינו.¹³ בעזרת ההשוואה הזאת נמצא מקום אחד שהוחלט לשנות בו אות אחת ומקום אחר שהוחלט להוסיף בו דגש.¹⁴ בכמה מקומות נחלקו המהדירים בקביעה אם יש בכתר געיה במקום מסוים או אין בו געיה. המקרים האלה נבדקו בתצלום הכתר ואף בכתר גופו, ובחלקם נמצא שיש צורך לשנות את סוג הגעיה שנקבעה במהדורת חורב (מגעיה קצרה לארוכה או להפך).¹⁵ שינויים אלה מפורטים בנספח א שבסוף המאמר.

מהדורת JPS הושוותה למהדורתנו באמצעות מחשב.¹⁶ מהדורה זו מבוססת על כ"י לנינגרד (ל), ועל כן יש תועלת בהשוואת הגעיות בינה למהדורת ברויאר בחלקי המקרא שהכתר אינו נמצא בהם, ונוסח הגעיות של ברויאר מבוסס בעיקרו על כ"י ל. נמצאו כמה מקומות שהמהדירים נחלקו בהם בשאלה אם יש געיה בכתב היד במקום מסוים או אין בו געיה. בחלק מן המקרים האלה קשה להכריע על סמך מהדורות הצילום של כ"י ל. בסופו של דבר שונתה הכרעתו של ברויאר בעניין הגעיה במקום אחד (במ' ז, פה; ראה נספח א, מקרה 1).

חשיבות רבה נודעת דווקא למסקנה השלילית שעלתה משתי ההשוואות האלה: פרט למקומות בודדים שנזכרו לעיל, לא עלה ממצא שהצריך שינוי באותיות, בניקוד או בטעמים בנוסח שקבע ברויאר במהדורותיו.¹⁷ במקומות שסטה בהם

13. בספרי המקרא שטרם יצאו לאור בדפוס באותה עת נערכה ההשוואה על יסוד הנוסח הכלול בתקליטור "מקראות גדולות הכתר", תשנ"ח. המגיה היה מודע, כמובן, להבדלי השיטה בין כהן (מהדיר "מקראות גדולות הכתר") ובין ברויאר.

14. שמ"ב ז, כב: בכל במקום ככל; שמ"א כג, יז: למ"ד דגושה במילה לך. שני המקרים האלה יידונו בפירוט להלן.

15. במהדורת כתר ירושלים (ובמהדורת חורב) געיה ארוכה מציינת געיה המצויה בכתב היד, וגעיה קצרה היא געיה שנוספה על פי חוקי הגעיות הקלות הנוהגים במהדורות התנ"ך הנפוצות.

16. למען הדיוק: המצע המגנטי של המהדורה האחת הושווה לזה של חברתה. את ההשוואה ערך מר דניאל ווייסמאן, איש המחשבים שפיתח את תוכנת "מג" שבעזרתה נדפסה מהדורתנו ומהדורת JPS. על ההגהה הממוחשבת ותוצאותיה ראה להלן, §10.

17. דוק: שתי ההגהות הנזכרות הביאו לביעור עשרות רבות של טעויות שהיו בדפי ההגהה של מהדורתנו. אולם טעויות אלה אינן נמצאות בתנ"ך חורב, ועל כן ניתן היה עקרונית לאתרו גם

ברויאר ממה שנמצא בכתר ארם צובה הוא עשה זאת מדעת ועל פי השיקולים שתיעד במפורש.

בכמה מקומות נבדקה מחדש הכרעת הנוסח של ברויאר, ובכמה מהם הוחלט לשנותה במהדורתנו. אלה הם מקרים של ספק שברויאר התלבט בהם, ובכמה מהם ביקש הוא עצמו לשקול מחדש את ההכרעה. בשל חשיבותם נדון בהם בפירוט אחד לאחד.

4. נוסח האותיות של המהדורה

בסעיף זה יידונו חמש מילים במקרא שנוסח האותיות בהן טעון דיון. בארבע מהן נוסח מהדורתנו שונה מנוסח מהדורת חורב.

שתי המילים הראשונות הנדונות פה הן מן המקומות שבהם הכריע ברויאר במהדורות התנ"ך שלו בניגוד לכתר ארם צובה. ברויאר הכריע כך בעניינים הנוגעים לכתיב רק בארבעה מקומות במקרא כולו: וְתִמְרֹת (מל"א ו, כט; בכתר: ותמרות); אֲשׁוּב (יר' לג, כו – צורת כתיב; בכתר: אשיב); וְנוֹדָד (נח' ג, יז; בכתר: ונדד); לְבַנְיָמִי (דה"א כז, יב – צורת כתיב; בכתר: לבנימיני).¹⁸ בשתי הדוגמות הראשונות כתיב הכתר נסתר במפורש על ידי הערת מסורה בגוף הכתר, במקרה השלישי כתיב הכתר מנוגד לכתבי יד אחרים ולהערת מסורה, וברביעי – הכתיב מנוגד לכתבי יד אחרים.

באמצעות הגהות נוספות מול מהדורת חורב. במהלך ההגהה נמצאו במהדורת חורב כשלושים טעויות, ורשימה מלאה שלהן באה בנספח ב בסוף המאמר. רוב הטעויות האלה הן טעויות ברורות, שמי שבקיא בנוסח המקרא ובכללי ניקודו יכול לעמוד עליהן גם בלא השוואה לטופס אחר.

18. בארבעה מקומות נוספים הכריע ברויאר בניגוד לנוסח האותיות של הכתר, אולם נוסח זה של הכתר אינו ודאי: ישנה (מל"א ג, כ; בכתר: ישינה?); מְרִימִי (יש' י, טו; בכתר: מרמיו?); אֲחֹד (דה"א ח, ו; בכתר: אהוד?); אולם נוסח זה מנוגד למסורה שהובאה (שם); כָּל (דה"א יז, כ; בכתר: ככל?). במקום אחד (דה"א כח, יח) נמחקה בכתר המילה ואת שלא כראוי, אולם תיקון זה נראה מאוחר ואין לייחסו למסרן הכתר. בחלקי הכתר החסרים יש עדות על שלושה מקומות בתורה שכתב הכתר בהם אינו מתאים למסורה, ונוסח זה לא אומץ במהדורות ברויאר (ראה י' עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסטור", ספונות ס"ח ד (יט), תשמ"ט, עמ' 311–312). בשלבים מוקדמים של עבודתו סבר ברויאר להכריע בניגוד לכתר במקומות נוספים אולם אחר כך חזר בו, ובכל מהדורות התנ"ך שהוציא לאור נקבע הכתיב בהתאם לכתר. בספרו (ברויאר, כתר, עמ' 140) הכריע ברויאר לכתוב בניגוד לכתר בשלושה מקומות נוספים: העמק (יר' מט, ח; בכתר: העמיקו), בבאה (יח' כד, כד; בכתר: בכואה), והגלתי (עמ' ה, כז; בכתר: והגליתי). במהדורת דעת מקרא לספר איוב, שיצאה לאור בשנת תשל"ל, הכריע בניגוד לכתר בשבעה מקומות: איוב ו, כו; כ, ח; כא, כד; כב, כד; כז, טו; ל, יג; לד, לו (ראה במדור הנוסח ומקורותיו שם), אולם בעת שקבע כך טרם עיין בכמה מכתבי היד שהשתמש בהם מאוחר יותר.

בעקבות בדיקות שערכנו ירד מספר המקומות האלה לשניים בלבד: במקום אחד נמצא שיש מקום להכריע בנוסח הכתר (ונדד), ובמקום אחר (ותמרת) נמצא שהמסרן תיקן כראוי והכתיב המצוי כיום בכתר אינו מעשה ידיו.

4.1 נחום ג, יז – וְנוֹדָד או וְנוֹדָד?

נוסח הכתר: וְנוֹדָד חסר. ברויאר הכריע במהדורותיו וְנוֹדָד מלא, על פי כתבי היד ל, ק, ש מהדורת ד והערת מסורה מ"ק-ק: ל' ומל'. במכתב לרב ברויאר מיום י"ט באייר תשנ"ט טען הרב דוד יצחקי מבני ברק כי מצא כתבי יד רבים שגרסתם כגורת הכתר. ברויאר מסר לנו את המכתב ואמר כי הוא מסתפק כיצד יש להכריע. בבדיקה נמצאו עשרה כתבי יד שנוסחם כנוסח הכתר, חלקם כתבי יד קדומים ומדויקים. כמו כן נמצאה הערת מסורה התומכת בנוסח הכתר (כתיב חסר). כנגד זה נמצאו עוד שני כתבי יד שנוסחם מנוגד לכתר (כתיב מלא). סיכומו של דבר הוא שרוב כתבי היד שנבדקו תומכים בנוסח הכתר ובכל גרסה תומכת הערת מסורה, ולפיכך הוכרע בנוסח הכתר.¹⁹

4.2 מלכים א ו, כט: וְתַמְרוֹת או וְתַמְרוֹת?

נוסח הכתר במקום זה הוא ותמרות, בכתיב מלא. כתיב זה תמוה ביותר: לא זו בלבד שהוא מנוגד לנוסח כתבי היד החשובים (ל, ק, ד), הוא גם עומד בסתירה להערת מסורה גדולה הבאה בכתר באותו עמוד שבו באה המילה, בראש הטור שבו היא מופיעה: "התמרות ב' כת' כן. וירד על הכרובים ועל התמרות (מל"א ו, לב) וקלע כרובים ותמרות (מל"א ו, לה)". הערת המסורה עוסקת בכל ה'לישנא' של תַּמְרוֹת (שהרי שתי ההיקריות הכלולות בה הן תַּמְרוֹת, וְתַמְרוֹת), ואין היא כוללת את ההיקרות שבפסוקנו, ומכאן שהכתיב חסר על פי המסורה. סתירה בין כתיב הכתר ובין הערת מסורה באותו עמוד אינה מצויה בכתר בשום מקום אחר. ברויאר

19. ואלה כתבי היד הגורסים ונדד חסר, כנוסח הכתר: כ"י נ (ניו יורק, אדלר 346, JTS 232, נביאים אחרונים, מאה י, ס' 23658). בכתב היד הזה באה הערת מסורה קטנה: "ל' וחס"; כ"י 26 (יבין הגדירו "קרוב מאוד לכתר" [שמעתי מפי דוד לייאנס]. נוסח כתב היד הזה היה ונודד מלא, ותוקן כנראה לכתב חסר, וגם כתיב הפסוק בהערת המסורה המצטטת אותו תוקן); כ"י 30 (בדיקה של מדגם הראתה שכתבו מדויק למדי); כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית, Evr II B 1147 (תרי עשר, ס' 63116); כ"י פריז, הספרייה הלאומית 1-3 (תרי עשר צולם בראש הכתובים, ס' 26703); כ"י מדריד 6-26 (ספרד, המאה הי"ג או הי"ד, ס' 10470); כ"י המחזאון הבריטי Add. 15250 (ס' 4945); כ"י וטיקן 468 (ס' 487); כ"י סנקט פטרבורג, האקדמיה למדעים D67 (ס' 67960); וכ"י פרמה 2668 (782) מדרום צרפת שהיה לפני בעל מנחת שי (ס' 14299). לעומת אלה, כתבי היד הגורסים ונודד מלא הם ל, ק, ש, ד (ברויאר, כתר, עמ' 97); ל; 31; ששון 82 (ס' 23497). בשל תקלה נותר בהדפסה הראשונה של כתר ירושלים הכתיב המלא ונודד, ורק מן ההדפסה השנייה ואילך נקבע הכתיב החסר ונדד.

הכריע במהדורותיו לטובת הכתיב החסר, על פי ל, ק, ד ועל פי הערת המסורה של הכתר (ברויאר, כתר, עמ' 97, 140).

עיון במהדורת הצילום של הכתר²⁰ אינו יכול להועיל הרבה. המילה עצמה ומילים רבות סביבה מטושטשות מחמת התפוררות הדיו במשך השנים. אולם בבדיקה של הכתר במקור עולה פתרון לבעיה. ככל הנראה עברו על המילה שלושה שלבים: בשלב הראשון כתב הסופר את המילה בכתיב מלא, ותמורת. בשלב השני תוקן הכתיב ממלא לחסר. כדי לבצע את התיקון הזה גירד המתקן את רגלה הימנית של האות תי"ו (שבסוף המילה) וחיבר את גגה של האות עם האות וי"ו שלפניה. נראה שתיקון זה הוא תיקונו של המסרן, ובעת שתיקן את המילה רשם בראש הטור את הערת המסורה הגדולה המורה על הכתיב החסר של המילה. השלב השלישי אירע לאחר זמן רב. במשך השנים דהה הדיו בעמוד והתפורר, ואז בא מישהו והעביר קולמוס על כמה אותיות מחוקות בעמוד. הוא זיהה את הרגל המחוקה של האות תי"ו וסבר בטעות כי הדיו דהתה וטעונה תיקון, ולפיכך החזיר לאות תי"ו את רגלה המחוקה. בכך שחזר למעשה את הכתיב המקורי, השגיר, של המילה.

נמצא אפוא שהכתיב שקבע מסרן הכתר במקום זה הוא הכתיב החסר, והוא מתאים להערת המסורה ולכתיב היד. אוסיף ואומר כי ייבין עמד על התהליך המתואר פה ותיאר אותו בלשון קצרה.²¹

4.3 זכריה ט, טו: פְּזוּיָה או פְּזוּיָה?

הכתר לא שרד במקום זה. ברויאר הכריע לכתוב חסר על פי ק, ש1, ד ובניגוד לנוסח ל (ברויאר, כתר, עמ' 105, 325). אולם אחר כך מצא שתי הערות מסורה התומכות בכתיב המלא, וביקש שנבדוק מחדש את הכתיב במקום זה. לאחר בדיקה רחבה יותר נמצאו ארבעה כתבי יד שבהם הכתיב מלא וכנגדם שישה שבהם הכתיב חסר. אולם בארבעה מקומות נמצאה הערת מסורה התומכת בכתיב המלא ואין כנגדה הערת מסורה אחרת. לפיכך ראוי ללכת אחר הערות המסורה האלה ומיעוט כתבי היד ולקבוע כתיב מלא.²²

20. כתר ארם צובא, מסרו וניקדו ר' אהרן בן-אשר, זכה לעסוק במלאכת הקודש של הוצאתו לאור משה גושן-גוטשטיין, ירושלים תשל"ו.

21. 'י ייבין, "כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה, נמצא בבית-הכנסת הקראי בקאהיר (ק1)", עיוני מקרא ופרשנות, ג, ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 170: "בא נראה: וְתַמְרוֹת, אך זו העברה בקולמוס, והנוסח כנראה: וְתַמְרוֹת".

22. ואלה כתבי היד הגורסים כזויות מלא: ל; 18 (לדברי ייבין אינו מדויק כלל); 19; ששון 82 (ס' 23497). הערת מסורה קטנה מוסרת על שתי היקרויות של המילה כזויות, האחת בכתיב מלא והאחרת בכתיב חסר. הכתיב החסר הוא בתה' קמד, יב, והכתיב המלא בפסוקנו. הערה זו נמצאת במקומות האלה: מ"ק-ד כאן; מ"ק-ש1 בתהלים; מ"ק-26 ("קרוב מאוד לכתר") בתהלים; מ"ק-18 כאן. לעומת אלה, כתבי היד הגורסים כזויות חסר הם: ק; ש1; ששון 508

4.4 קהלת ט, יא: לַגְבֹּרִים או לַגְבוּרִים?

גם מקום זה לא שרד בכתר. כתבי היד חלוקים בו ועד כה לא נמצאה כל הערת מסורה המכריעה בשאלה. לא נותר אלא ללכת אחר רוב כתבי היד המשובחים. ברויאר הכריע לטובת הכתיב המלא במהדורת מוסד הרב קוק ולטובת הכתיב החסר במהדורת חורב. במאמרו ב"לשוננו" הביא ברויאר את המקום הזה בין המחלוקות השקולות שקשה להכריע בהן.²³ בעקבות דבריו אלה בדק מר רפאל זר תצלומים של כתבי יד נוספים וכתב לברויאר כי ארבעה כתבי יד נוספים תומכים בכתיב המלא. לאחר בדיקה נוספת שערכנו נמצאו בסך הכול תשעה כתבי יד התומכים בכתיב המלא לעומת חמישה התומכים בכתיב החסר, ולפיכך הוכרע במהדורה ללכת אחר הרוב.²⁴

4.5 שמואל ב ז, כב: כָּל או כָּל?

נוסח הכתר במקום זה אינו ברור בתצלום וניכר שחלו שינויים בגוף כתב היד. בשולי הדף נרשמה פה הערת מסורה קטנה הדנה בעניין: "בספר מוגה בכל אשר".²⁵ הערה זו יוצאת דופן משתי בחינות: ראשית, זו הערה הדנה בגרסאות שונות במקרא, בניגוד בולט למנהגו של מסרן הכתר להכריע הכרעות נוסח באופן חד-משמעי ובלי להעיר על שיטות חלוקות. שנית, הערת המסורה המיוחדת הזאת נמחקה בדרך מיוחדת, בקווים אנכיים ולא בגירוד כנהוג במקומות אחרים. ניכר כי המסרן עצמו התלבט מה הנוסח הראוי במקום זה ושינה את הכרעתו, אולי יותר מפעם אחת.

(ס' 8891); פריז 3 (ס' 26703); סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית, Evr II B 1150 (ס' 63114); וכן ד (דפוס מקראות גדולות).

23. ברויאר, ספקות, עמ' 294.

24. בהכרעה מעין זאת ראוי "לשקול" את כתבי היד ולא למנותם בלבד. כתבי יד שנבדקו ונמצאו מדויקים בכתיבם, משקל עדותם גדול יותר מכתבי יד שנמצאו מדויקים פחות (ראה גם ע' ארליך, "חשובים הסתברותיים וכתבי בספרי נביאים", טקסטוס 12 [תשמ"ה], עמ' לג-מא). ברויאר בדק את מידת הדיוק של א, ל, ש, ד, ק" (ברויאר, כתר, עמ' 139-145; ברויאר, ספקות, עמ' 292). גם כמה מכתבי היד המפורטים להלן נבדקו באופן מדגמי והממצא מובא בסוגריים. ואלה כתבי היד הגורסים לגבורים מלא: ל; ג (לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9879 המאה העשירית בקירוב); 6; 12; 13; 26; 27 (ששון 82); פריז, הספרייה הלאומית 3 (נכתב בשנת 1286); וכן ד (דפוס מקראות גדולות). בבדיקת מדגם כתיב לא גדול נמצא כי 6, 12 מדויקים בכתיבם לפחות כמו ל; 13 מדויק כמו ל, ושם קצת פחות. 26 הוגדר כפי ייבין "קרוב מאוד לכתר". ואלה כתבי היד הגורסים לגברים חסר: ק"; ב; 1; קהיר גוטהייל 13 (משנת 1028, הכתיב אינו מדויק); ששון 508; 27 (ששון 82). ברויאר העיר (במכתבו אליי) כי "המשקל 'המצטבר' של ק" ובא איננו חזק במיוחד. שניהם תימנים, ולפעמים יש ביניהם זהות חשודה".

25. הערת המסורה ברורה לחלוטין בגוף הכתר, אף שנמחקה בקווים אנכיים. במהדורת התצלום קשה לקרוא את שתי המילים האחרונות.

בדיקה מדוקדקת בכתר הובילה להערכה שהיו פה שלושה שלבים: ראשית נכתב ככל בכ"ף. אחר כך תוקן הנוסח לבכל, בבי"ת, ונרשמה הערת המסורה. בשלב השלישי גורד זנב הבי"ת ונמחקה הערת המסורה בקוים. הערת המסורה נכתבה כנראה בידי המסרן, ולפיכך הוא שהכריע (בשלב השני) לכתוב בכל. השלב השלישי נעשה כנראה בידי אחר. אם נכון התהליך המוצע פה, ראוי לקבוע כי נוסח הכתר הוא בכל.

הנוסח בכל מתאים גם לכתבי יד אחרים ולהערות מסורה. כך הנוסח בכתבי היד ל, ק, ש, ל¹¹, ק¹. בשני האחרונים, שייבין הגדירם "קרובים מאוד לכתר", יש גם הערות מסורה התומכות בנוסח הזה. מ"ק-ל¹¹: "בכל, בספ' מוגי"; מ"ק-ק¹: "בכל, יפ'"; מ"ג-ק¹: "בכל אשר שמענו באזנינו דשמואל וחבירו דדברי הימים בכל אשר יפ'". הערת מסורה תומכת באה גם במ"ג-ל²⁶ יש' טז, יד: "בכל ה' מטע' והבטת צר מעון (שמ"א ב, לב) בכל אשר שמענו (שמ"ב ז, כב) וחברו (דה"א יז, כ) ישמרון (מל"ב כא, ח [נוסחנו: ככל!]) יח' מד, כד (?) ונקלה כבוד מואב (יש' טז, יד)". גם כתב היד הזה הוגדר בפי ייבין "קרוב מאוד לכתר".

5. הכרעות ניקוד בניגוד לכתר

בשני מקומות הכרענו בניקוד בניגוד לכתר ארם צובה ובניגוד להכרעה שנתקבלה במהדורת חורב.

5.1 שמואל א כג, יז: אֶהְיֶה־לָךְ

בכתר ארם צובה אין געיה באות אל"ף, ובאות למ"ד בא דגש (דחיק). הדבר אומת בבדיקה בגוף הכתר ואין בו כל ספק. גם בכתבי היד ל, ק, ש¹ וכן בדפוס (ד) יש דגש באות למ"ד, אולם בהם יש געיה באות אל"ף.

נוסח הכתר פה קשה. הסביר ברויאר: בניקוד כגון "יְהִי־הֶֿכֶּךְ" (ל, דב' טו, ד), "יְהִי־הֶֿשֶׁמֶי" (א, דה"ב לג, ד) באה באות יו"ד הראשונה געיה כבדה סדירה. הגעיה הזאת דחתה את הגעיה הקלה שהייתה ראויה לבוא באות יו"ד השנייה, וכתוצאה מכך נתאפשר הדגש של הדחיק. אם אין געיה כבדה באה בראש הצירוף הזה, הרי געיה קלה ראויה לבוא באות יו"ד השנייה, וממילא הדחיק אינו יכול לבוא. משום כך הציע ברויאר לדחות את נוסח א ולקבל במקומו את נוסח ל, ק, ש¹, ד, דהיינו געיה כבדה סדירה באות אל"ף (המסומנת כגעיה ארוכה) ודגש באות למ"ד²⁶. ראוי לציין

26. ברויאר כותב כי בתצלום הכתר שבידו יש רק רמז קל לדגש באות למ"ד, ומשום כך הניח כדבר מובן מאליו שאין שם דגש או שהדגש נמחק, ועל כן קבע בשתי מהדורות התנ"ך שלו אֶהְיֶה־לָךְ, בלא געיה באות אל"ף ובלא דגש באות למ"ד (ובגעיה קלה באות יו"ד). מוזר לראות כי בספר שמואל במהדורת דעת מקרא התקבל נוסח ל, ק, ש¹, ד, בניגוד לאמור במדור "הנוסח ומקורותיו" שבראש אותו הכרך.

כי יש עדויות רבות למחלוקות ולהתלבטויות של בעלי המסורה האחרונים בפסוקנו ובפסוקים דומים.²⁷

5.2 שמואל ב כב, מ: וַתִּזְרֹן־י – זי"ן דגושה או רפויה?

בכתר ארם צובה האות זי"ן דגושה. אולם בכתבי יד רבים אין הדגש הזה בא: ל, ק, ק2, ש – ובמיוחד ק1 המוגדר "קרוב מאוד לכתר". ייבין מציין זאת ומחווה דעתו: "מסתבר שבק1 הניקוד נכון יותר".²⁸ על יסוד הנתונים האלה הוחלט לבטל את הדגש.

6. שינויים בגעיות

6.1 תהלים קמח, ב2: הִלְלוּהוּ – למ"ד ראשונה בשווא נע או נח?

תיבת הִלְלוּהוּ באה שמונה פעמים בתהלים ברביע מוגרש – כולן במזמורים קמח וקנ. חמש פעמים באה בכתר ארם צובה געיה באות ה"א וחסף פתח באות למ"ד (קמח, פסוקים א, ג; קנ, פסוקים א, ד, ה); פעמיים אין געיה אך האות למ"ד מנוקדת בחסף פתח (קנ, ב, ג), ורק בפסוקנו אין געיה ואין חסף. ייבין, המביא נתונים אלה בספרו (ייבין, כתר, עמ' 43), מציין כי בתחילה סומן חסף באות למ"ד ותוקן לשווא, וייתכן שהייתה גם געיה באות ה"א והיא נמחקה.

במקרה זה מתעורר קושי עקרוני: געיית הדומות היא געיית רשות²⁹ וגם סימון

27. באשר לפסוקנו נמסר בספר החילופים כי בן אשר ובן נפתלי נחלקו אם יש געיה באות אל"ף. לדעת בן אשר אין בה געיה, ולדעת בן נפתלי יש בה געיה. אולם אחד מכתבי היד הופך את החילוף, ודווקא לספר שמואל לא היו לעיני המהדיר כתבי יד משוכחים של ספר החילופים (ראה: א' ליפשיץ [מהדיר], ספר החילופים, ירושלים תשכ"ה, עמ' כז וברשימת כתבי היד שם, עמ' 22–27). ספר החילופים מעיד גם כי בן אשר חזר בו באחרית ימיו ממה שסבר בתחילת שנותיו בקריאת הצירוף יְהִי־לֶךְ שבעשרת הדיברות (שמ' כ, ב, על פי הטעם העליון): בצעירותו הטעים געיה באות יו"ד הראשונה ובזקנתו הטעים געיה באות יו"ד השנייה. גם פה יש עדות הפוכה באחד מכתבי היד (ספר החילופים, עמ' יא–יב). המסורה הגדולה של כ"י ש מוסרת על מחלוקת בין "המלמד", היינו בן אשר, ובין בן נפתלי בקריאת הצירוף יְהִי־לֶעֱם (בר' מח, יט). לפי בן אשר יש דגש באות למ"ד ולפי בן נפתלי אין דגש. לדעת ברויאר, בכל המחלוקות האלה יש תלות מוחלטת בין הדגש ובין הגעיה בתחילת הצירוף; לעולם לדעת מי שיש געיה יש דגש ולדעת מי שאין געיה אין דגש, ולהפך. אולם בכתבי היד יש גם ניקודים מעורבים, כגון ש1 המטעים יְהִי־לֶעֱם בגעיה באות יו"ד השנייה ובדגש באות למ"ד, וכגון ב המטעים בעשרת הדיברות שבספר שמות יְהִי־לֶךְ בגעיה באות יו"ד הראשונה ובלא דגש (וראה ייבין, כתר, עמ' 57, 106).

28. ייבין (הערה 21 לעיל), עמ' 175. גם בדפוס מקראות גדולות הדגש אינו בא. ברויאר, נספח "הנוסח ומקורותיו" (ראה הערה 1 לעיל), כתב: א?, כלומר פקפק אם הדגש אמנם בא בכתר. בתצלום הוא נראה בכירור (אולם לא בדקנו את הכתר במקורו במקום זה).

29. ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 201.

החטף באותיות הדומות אינו סדיר.³⁰ האם התכוון מסרן הכתר להורות כי השווה במילה זו הוא נח, בניגוד לשבעת השוואים הבאים במילה זהה ובהטעמה זהה? לא נמצא כל סמך להבחנה כזאת בכתבי יד אחרים או בהערת מסורה. יתר על כן, כ"י ל מסמן געיה במקום זה, ומכאן שלדעתו השווה נע. קשה להניח כי מסרן הכתר חולק עליו, ומסתבר כי אין פה אלא חוסר הקפדה מצדו של המסרן בדברים שסימונם אינו אלא רשות.

במהדורותיו של ברויאר נעותו של שווא הדומות מסומנת בדרך כלל בגעיה. געיה זו היא ארוכה אם היא באה בכתב היד וקצרה כאשר בכתב היד אין געיה אך יש חטף המורה על נעות השווה (ראה דבריו של ברויאר בסוף מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תו–תז). לאור השיקול שפורט לעיל הוחלט לסמן געיה קצרה גם בתיבתנו, כדי שלא יבין הקורא שיש להגות אותה באופן שונה מחברותיה.

6.2 תיקון רישום הגעיות על פי הכתר

בעשרה מקומות תוקן סימון לא מדויק של געיה; ברובם הוחלפה געיה קצרה בארוכה או להפך לאור בדיקה מחודשת של כתב היד. לשם אימות נבדק כתר ארם צובה במקורו (בשמונה מקרים). ראה נספח א להלן.

7. מקומות שנבדק הכתר במקורו מחמת ספק ואושר נוסח ברויאר

במקומות שלהלן התעורר ספק בנכונות הנוסח שנקבע במהדורת חורב, אולם לאחר בדיקה הוחלט לקיים את הנוסח הזה.³¹ לבירור כמה מן הספקות לא היה די במהדורת הצילום של הכתר, ובדיעבד התברר כי לפעמים התצלום מטעה ומשקף כביכול סימנים שאינם נמצאים במקור.³² תיעוד הבדיקות האלה חשוב משום שהספק עלול לשוב ולעלות אצל העוסקים בבירור נוסח המקרא.

1. יהו' ד, י: וַיַּעֲבְרוּ – באות וי"ו הייתה געיה כבדה ונמחקה כנראה מאליה (גם בכ"י ל, ק יש געיה).

2. יהו' יד, ז: עַם־לִבְכִּי – בתצלום נראית כעין געיית שווא באות למ"ד, אולם בדיקה במקור מוכיחה שאין פה אלא לכלוך.

3. שופ' יט, טז: מִן־הַשָּׂדֶה – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות מ"ם.

30. ייבין, כתר, עמ' 41 ואילך.

31. ברוב המקרים התעורר הספק בנוסח הכתר מכיוון שנמצא ניגוד בין מהדורת חורב ובין מהדורת "מקראות גדולות הכתר".

32. אציין כאן חמישה מקומות בולטים שבהם מהדורת הצילום מטעה את המעיין בה. במילים עם־לבבי (יהו' יד, ז) נראית בתצלום געיית שווא באות למ"ד; במילים מן־השדה (שופ' יט, טז) נראית געיה דקה באות מ"ם; בין המילים תמימי דרך (מש' יא, כ) נראה מקף; במילה בכל (דה"א כח, כא) נראה דגש באות ביי"ת. כל הסימנים האלה אינם קיימים בפועל בכתר, ולהפך: במילה אוצרות (דה"ב כה, כד) יש בכתר געיה באות אל"ף ואין היא נראית בתצלום.

4. שמ"א ז, יא: וַיִּדְפּוּ – בדיקה במקור מורה כי הייתה געיה כבדה באות וי"ו (וכך גם בכ"י ל, ק, ד). מקום הגעיה אופל, אך צורתה ניכרת.
 5. שמ"א ח, יט: יִהְיֶה – הכתר נפגע פה, החיריק והשווא אינם נראים כלל, ואין ניתן לדעת אם הייתה געיה באות יו"ד. לפיכך סומנה באות יו"ד געיה קצרה.
 6. מל"א כ, מ: מִלֶּךְ – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות מ"ם.³³
 7. יש' ח, כב: וַחֲשֹׁכָה – בדיקה במקור מראה כי יש געיה קלה באות וי"ו.
 8. יש' יד, ב: בֵּית – ספק אם הייתה געיה באות ביי"ת. בין שתי המילים ה' לעבדים שבשורה הבאה יש גרד גדול. הצירי של האות ביי"ת נכתב על הגרד ומשמאלו יש שרידי סימן מעין ^ העולה על האות ביי"ת. הגעיה באה בכ"י ל, ד (בכ"י ק איאפשר לקבוע על פי התצלום אם יש געיה), והיא מתאימה לכללי געיות התנועה הגדולה בהברה סגורה (ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 176). לפיכך סומנה געיה ארוכה.

9. יש' נד, ד: תְּפִלְמִי – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות כ"ף.
 10. תה' קד, ז: רַעְמָךְ – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות רי"ש.
 11. איוב מ, כו: לַחֲיוֹ – בדיקה במקור מראה כי אין געיה באות למ"ד.
 12. משי' יא, כ: תְּמִימֵי דָרֶךְ – בדיקה במקור מראה כי אין מקף בין המילים.
 13. שה"ש ב, ח: קול דודי – לפני המילים האלה בא רווח קטן שאינו עולה על שתי אותיות, ויש מקום להסתפק אם יש בו כדי פרשה. דוד יצחקי שאל את ברויאר (במכתבו מיום י"ט באייר תשנ"ט) מדוע הכריע שיש פה סתומה, והלוא רווח קטן כזה ניתן למצוא לפעמים בכתר גם באמצע פסוק במקום שוודאי שאין בו פרשה.³⁴
 עם זאת מעיד יצחקי כי בדק עשרים כתבי יד, ובכולם מצא רווח פרשה במקום זה. אולם מה הייתה כוונת סופר הכתר?

בבדיקה של גוף הכתר נמצא כי בוצע פה תיקון בכתב היד, ושורה ומחצית השורה נכתבו על המחק. אולם שתי האותיות הראשונות במילה קול לא נכתבו על המחק. נראה כי הסופר הניח תחילה רווח של שלוש אותיות, כדרכו במקום של פרשה סתומה. אחר כך, בעת ההגהה, הבחין המגיה בטעות דילוג כלשהי.³⁵ הוא לא רצה לתלות את המילים החסרות מחוץ לשורה, ועל כן מחק שורה וחצי מן הכתוב וכתבה מחדש בצפיפות. מחמת דוחק המקום צמצם המגיה את רווח הפרשה הסתומה בעת

33. במהדורתנו סומנה כאן געיה קצרה בהתאם לשיטת המהדורה בגעיות קלות. וכך בכמה מקרים נוספים הכלולים ברשימה זו.

34. יצחקי העיר בצדק כי משה יהושע קמחי לא סימן פרשה במקום זה בעת שבדק את הכתר ורשם את פרשיותיו, וייתכן שסבר שאין ברווח הקטן הזה כדי פרשה (י' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 330, מס' 32).

35. ייתכן שהסופר דילג מחמת הדומות על המילים "ההרים מקפץ על" וכתב: "קול דודי הנה זה בא מדלג על הגבעות".

הכתיבה מחדש, וכתב על גבי הרווח את שתי האותיות הראשונות בפסוק. אולם הוא הקפיד שלא לבטל לחלוטין את רווח הפרשה.

מכאן שגם הסופר וגם המגיה הסכימו שיש רווח פרשה סתומה במקום זה. המגיה תיקן פה עניין אחר שאינו קשור ברווח הפרשה. הוא לא התכוון לבטל את הפרשה במקום זה ולא ליצור פה רווח פרשה שלא היה מתחילה (כפי שניתן להעלות על הדעת מבדיקת הכתר במהדורת הצילום).

14. דה"א כח, כא: כָּל – בדיקה במקור מראה כי אין דגש באות ב"ת (אף שבמהדורת הצילום הוא נראה בבירור!).

15. דה"ב כ, ח: וַיִּשְׁבְּרוּהָ – בדיקה במקור מראה כי בין המילים היה מקף וחלקו הימני גורד. אין זה ברור מה הייתה כוונת המחיקה הזאת, אולם קשה להניח שהתכוון המוחק לבטל את המקף. אין ספק שצריך לבוא מקף במקום זה (כמו בכ"י ל, ש1), שהרי הוא נמנה במסורה בין המקומות שבא בהם הטעם מאיילא (מ"ג-ד במ' כח, כו), ואף רפיון האות ב"ת מוכיח שאין כאן טיפוחא אלא מאיילא.

16. דה"ב כה, כד: אוֹצְרוֹת – בדיקה במקור מראה כי יש געיה באות אל"ף.

17. דה"ב לה, יא: הַפְּתָנִים – בדיקה במקור מראה כי יש געיה באות כ"ף.

8. שיטת סימון הניקוד במילות הכתיב

במקרים של כתיב וקרי נוהגים כתבי היד לסמן את ניקוד המילה (המייצג, כמובן, את הקרי) בגוף הטקסט, על גבי אותיות הכתיב. גם ברויאר נוהג כך במהדורותיו, והסתייג ממהדורות התנ"ך של גינצבורג, של קורן ושל דותן שסימנו את הניקוד בהערת הקרי שבשוליים ולא בגוף הטקסט.³⁶ סימון הניקוד על גבי אותיות שאינן מתאימות לו מעורר כמה קשיים והתלבטויות, וכבר בקרב נקדני כתבי היד העתיקים נמצאו חילופי שיטות במקרים מסוימים; למשל, איך לנהוג במקרי "קרי ולא כתיב": האם להניח סימני ניקוד בגוף הטקסט במקומה של המילה שאינה נכתבת? הכתר אינו מנקד בדרך כלל, ואילו כ"י ל מנקד. במילים שסדר האותיות בכתיב הפוך מזה שבקרי (כגון "האהל כ' הָאֵלָה ק'" – מל"א ז, מה), נחלקו כתבי היד אם לסמן את סימני הניקוד באות המתאימה להם (הָאֵלָה) או במקום הראוי להם אך באות אחרת (הָאֵלָה). השיטה הראשונה היא שיטת הכתר, והשנייה – שיטת כ"י ל.³⁷ ברויאר נקט במהדורותיו שיטה הקרובה לזו של כ"י ל ולדפוסים המקובלים.³⁸

גם הדגש והמפיק מעוררים קושי. האם ניתן לסמן דגש באות גרונית או במקום שאין אות בכלל? במהדורות חורב ובכתר ירושלים סומן דגש באות גרונית בתיבת

36. ברויאר, ספקות, עמ' 289–292.

37. ראה ייבין, כתר, עמ' 76–77; I. Yeivin, "The Vocalization of Qere-Kethiv in A",

Textus 2 (1962), pp. 146–149.

38. ראה דבריו בעניין זה בסוף מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תא.

בַּעֲפָלִים (בְּשָׁחֲרִים ק'; שִׁמְ"א ה, ו ועוד), סוּמָן דגש באות המקורית שאינה במקומה בתיבות הָאֱלֹהִי (הָאֱלֹהִי ק'; מִלֵּ"א ז, מה) וְאֹצֵאָה (וְאֹצֵאָה ק'; עֹז ח, יז) ולא סוּמָן כלל בתיבות תַּרְעֻנָּה (תַּרְעֻנָּה ק'; מִשׁ כג, כו) וַיִּבְחַר (וַיִּבְחַר ק'; קָה' ט, ד), שהרי אילו נוקדה האות צד"י בדגש ובשווא והאות ביי"ת בדגש ובקיבוץ, הייתה נוצרת סתירה מיניה וביה בין שני הסימנים האלה המורים על קריאתן של שתי אותיות שונות. כמו כן לא סוּמָן דגש בתיבה הַפְּקָדִים (הַמְּפָקָדִים ק'; מִלֵּ"ב יב, יב), שהרי האות הראויה לדגש אינה נכתבת ואין אות אחרת נכתבת תחתיה. במהדורות הנזכרות סוּמָן מפיק באות וי"ו בתיבות לְהַשִּׁיבּוּ (לְהַשִּׁיבּוּ ק'; שׁוֹפ' יט, ג) וְנִפְשׁוּ (נִפְשׁוּ ק'; יר', ב, כד), באות יו"ד בתיבה שִׁמְעִי (שִׁמְעִי ק'; מִלֵּ"ב כא, יב) ובאות אל"ף בתיבת וּפְשָׁרָא (וּפְשָׁרָא ק'; דג' ה, ח), אך לא סוּמָן מפיק בירמיהו נ, כט שבאה בו המילה לָהּ הנקראת ואינה נכתבת.

יודגש כי בכל המקרים האלה אין כל ספק או מחלוקת כיצד יש לכתוב את המילה וכיצד יש לקרוא אותה. הספק היחיד הוא מהו מנהג הניקוד הראוי כאן, וברור, שלא הלך פה בשיטתיות אחר כתב יד מסוים, נזקק לקבוע מעין "כללי דקדוק" למצבים בלתי אפשריים כאלה.

בשלושה מקרים נוסח מהדורת כתר ירושלים שונה במקצת מנוסח מהדורת חורב בתחום ניקוד מילות הכתיב:

1. במלכים ב ב, טז נוקד הַגִּיאֹת (אתנח באות וי"ו וחולם משמאלה; הַגִּיאֹת ק') וביח' ו, ג נוקד וְלִגְיֹאֹת (רביע באות וי"ו וחולם משמאלה). ניקוד זה מבטא את התפיסה שהאות וי"ו באה פה במקום יו"ד החסרה. במהדורת חורב סוּמָן במקום הראשון אתנח באות אל"ף וחולם מעל האות וי"ו.³⁹
2. במלכים ב ו, כה הכתיב הוא חריונים והקרי דְּבִינִים.⁴⁰ נחלקו כתבי היד בשאלה אם מילה אחת כאן או שתיים: יש הסבורים שהכתיב והקרי הם מילה אחת ויש הסבורים שהם שתי מילים; יש הסבורים שהכתיב מילה אחת והקרי שתיים ויש הסבורים להפך.⁴¹ מן הכתר נראה שסבר כי גם לפי הכתיב וגם לפי הקרי יש שתי מילים, ועם זאת ניכר אצלו רישומן של הדעות האחרות. ראשית, הנקדן לא סימן

39. בכתר יש במילה זו כעין סתירה: החולם בא משמאל לאל"ף, אולם האתנח בא באות וי"ו. גם במילים גיים, צביים יש מקום לספק אם לראות את האות יו"ד הראשונה כבאה במקום וי"ו או שמה יש במילה חולם חסר ואחריו יו"ד בחיריק מלא. ברור, ניקד צְבִיִּים (בר' יד, פסוקים ב, ח; דב' כט, כב), שהרי הכתיב החסר וְצִבִּים בא במקרא (בר' י, יב). לעומת זאת ניקד גִּיִּים (בר' כה, כג), בְּגִיִּים (תה' עט, י) ורשם הערת קרי, שהרי הכתיב החסר גִּיִּים אינו בא במקרא כלל. אף הכתר מנקד בדב' כט, כב וְצִבִּים בלא הערת קרי, ומנקד בתה' עט, י בְּגִיִּים בתוספת הערת קרי: בגוים ק'.

40. בכ"י 18 הכתיב הוא חריונים ביו"ד אחת.

41. ארבע הדעות ומקורותיהן נרשמו אצל ייבין, כתר, עמ' 81; ברור, נוסח "הנוסח ומקורותיו" לפסוק זה (ראה הערה 1 לעיל).

מקף בין מילות הכתיב (בהשפעת הדעה שהכתיב מילה אחת או הדעה שהקרי מילה אחת).⁴² שנית: "יבין קרא בכתר את הערת המסורה הקטנה "דב יו[נים] ק", ואילו לדעה שהכתיב והקרי שתי מילים די לסמן הערת קרי על המילה חרי ולמסור "דב קרי".⁴³ ברויאר נהג כשיטת הכתר: לא סימן מקף אחר המילה חרי, ותיבת הקרי שהביא היא דְּבִיּוֹנִים (ולא דְּב). במהדורת כתר ירושלים נתקבל הנוסח הזה, אולם הסימן המפנה להערת הקרי הוּזוּ מן המילה חרי אל הרווח בין שתי המילים כדי לרמוז שהקרי דְּבִיּוֹנִים ממיר את שתי המילים חרי יוניים.

3. באיוב לח, יב נוקד במהדורה יִדְעָתָהּ שְׁחָר (יִדְעָתָהּ שְׁחָר ק). הכתר מנקד פה יִדְעָתָהּ שְׁחָר, ומבטא בכך את תפיסתה של המסורה שלפיה האות ה"א בסוף המילה הראשונה "שייכת" למילה השנייה (ג' מילין תיבות' קדמייתא נסבא מן תנינא" – אכלה ואכלה, מהדורת פרנסדורף, סעיף 101). אולם הכתר אינו נוהג כך ביח' מב, ט, ומנקד ומתחתה לְשָׁכוֹת⁴⁴ (ומתחת הִלְשָׁכוֹת קרי). שיטת הניקוד הזאת, המתמייחסת לכל מילה בפני עצמה, היא הנוהגת בכתר ירושלים בשלושת המקרים.

9. הבחנה על פי מראה עיניים או על פי כללי הטעמים – בין מירכא ובין געיה

רבים מכתבי היד העתיקים אינם מבחינים באופן ברור ושיטתי בין הטעם מירכא ובין סימן הגעיה, וגם בכתר ההבחנה בין השניים קשה בכמה מקרים. המירכא נכתבת כקו נוטה לשמאל ואילו הגעיה נכתבת כקו ניצב ולפעמים נוטה במקצת לימין. אולם לעתים אין הנקדן מקפיד על ההבחנה הזאת, ויש שהגעיה נוטה דווקא לשמאל או שהמירכא נראית כקו ניצב. במקרים רבים ההבחנה בין שני הסימנים ברורה על פי ההקשר, אבל יש מקרים, בעיקר בספרי אמ"ת, שבהם חוסר ההבחנה הגרפית מוליד ספק בכוונתו של הנקדן.⁴⁵

במהלך הגהות מהדורת כתר ירושלים נמצאו כמה מקומות שנחלקו בהם ברויאר וכהן בפירוש הסימן הנמצא בכתר. ברוב המקרים האלה ברויאר הלך אחר הכרעותיו של ייבין בספרו על הכתר. לאחר בדיקה לא שינינו בשום מקום מהכרעתו של ברויאר במהדורת חורב.

42. מ' ברויאר הסביר את חסרון המקף בכתר בדרך אחרת (מ' ברויאר, "לביורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו", לשוננו מה [תשמ"א], עמ' 267). לדבריו, המסרן ויתר על המקף המוזיקלי הנצרך פה, משום שחשש שהקוראים ייחסו למקף כוונה אחרת ויסברו כי בא לרמוז על צירופן של שתי המילים בקרי.

43. ייבין, כתר, עמ' 80. במהדורות הצילום של הכתר ניתן לקרוא רק דב קרי. לא בדקנו את גוף הכתר במקום זה.

44. הניקוד הזה בכתר הוא תיקון מאוחר, ותחילה נוקד הפתח מתחת לאות ה"א (ייבין, כתר, עמ' 77). ייתכן אפוא שהתיקון לא נעשה בידי מסרן הכתר אלא בידי אחר.

45. ראה ייבין, כתר, עמ' 89–90, 282 ועוד.

המקרים האלה של ספק מירכא ספק געיה נחלקים לשלושה סוגים, על פי שימושה של המירכא:

א. מירכא כטעם ראשי במילה: ההבחנה בין מירכא לגעיה במקרה הזה ניכרת מן המקף שאחר המילה (כשהסימן הוא געיה) או מחסורו (כשהסימן הוא מירכא). ואף על פי כן נמצאו ארבעה מקרי ספק. "נְכַח־אלה" (מל"א כ, כט) – ייבין קובע ביחס לכתר: "כנראה יש מקף (ספק נמחק)",⁴⁶ וברויאר מסמן געיה ומקף; "רוּחָה" (יש' נט, יט); "על־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל" (מי' ה, ב); "מֶה־יָאֵמַר־לִי" (איוב כג, ה) – ההקפה המצויה בכתר בשלושת המקומות האלה היא בניגוד לכללי ההקפה. ברויאר מכריע בניגוד לכתר ומטעים במילה שלפני הטעם מירכא בלא מקף, וזאת על פי ל, ק (או ש1), ד.⁴⁷

ב. מירכא כטעם משני בתיבה: בטעמי אמ"ת שכיחה מירכא הבאה כטעם משני בתיבה שבה משרת אחר (ראה פירוט אצל ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 227–237), ובדרך כלל אין היא מתאימה לכללים הרגילים של הטעמים המשרתים באותו הקשר. ברויאר הכריע בעקבות ייבין כי במילים האלה באה מירכא ולא געיה, ואילו כהן שופט כנראה בכל מקום לפי צורת הסימן ובמקצת המקרים הוא מסמן געיה. במילים האלה נמצאה מחלוקת בין השניים: אָהָבו (תה' לא, כד; בכתר נוטה לשמאל; ייבין, כתר, עמ' 323), אָמוֹנֶתָךְ (תה' לו, ו; שם, עמ' 312),⁴⁸ וְיַעֲזֹרֶם (תה' לו, מ; שם, עמ' 324), וְלִצְלוֹן | (תה' פז, ה; שם, עמ' 347), תַּעֲלֹמֹת (איוב יא, ו; שם, עמ' 328), לְשֹׁדְדִים (איוב יב, ו; שם, עמ' 320), וְתִשׁוּבַתִּכֶּם (איוב כא, לד; שם, עמ' 312).

דוגמה אחת חריגה באה מחוץ לספרי אמ"ת: "אִם־תִּעְזְרוּ | וְאִם־תִּעֲזָרוּ" (שה"ש ב, ז; ג, ה; ובדומה שם ח, ד: "מֶה־תִּעְזְרוּ | וּמֶה־תִּעֲזָרוּ"). ברויאר מסמן מירכא בכל שלושת הפסוקים (בעקבות ייבין, כתר, עמ' 218, המסתמך גם על החיבור "הדאיה אל־קאר" הקרוב לחוגי המסרנים). כהן הולך על פי צורת הטעם וקובע געיה בשני הפסוקים הראשונים.

ג. מירכא לסימון מקום ההטעמה: הטעם דחי המשמש בספרי אמ"ת מסומן בימין המילה, ולפיכך ההברה המוטעמת במילה אינה מסומנת. במקום שעלול להתעורר ספק הוסיפו המנקדים קו בהברה המוטעמת. הכתר נהג כך בתשעה מקומות (כגון

46. ייבין, כתר, עמ' 233. גם בכ"י 11 המוגדר "קרוב מאוד לכתר" יש כאן מקף. ראה י' ייבין, "כתב יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: 11", טקסטוס 12 (תשמ"ה), עמ' ט.

47. בפסוקים בישיעה ובמיכה אין מתקיימים תנאי ההקפה הבסיסיים המפורטים אצל ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 155. בפסוק באיוב התיבה לִי היא זעירה, אולם התיבה יאֵמַר ראויה להיות מוטעמת מלעיל, ועל כן אינה ראויה להיות מוקפת (ראה שם, עמ' 165 וארבעה חריגים בעמ' 171, III).

48. בארבעה מקומות אחרים בתהלים באה המילה (ו)אָמוֹנֶתָךְ במירכא וברביע מוגרש גם לפי כהן.

קִנְיָה – תה' מד, כז; אֶנְכִי – איוב כט, טז). ברוב המקרים הסימן נוטה לשמאל ונראה כמירכא ובמיעוטם הוא קו זקוף הדומה לגעיה. ייבין סבור כי הסימן המשמש פה הוא מירכא, כדי שלא יחשבו שיש פה געיה משנית הבאה לאחר הטעם הראשי במילה.⁴⁹ בריואר נקט דרך זו (במהדורת חורב), ואילו כהן מסמן בכל המקרים האלה געיה.

שאלה דומה במקצת עולה במילה הֶהְנֶה בתהלים כז, י: תחת האות וי"ו הראשונה בא קו זקוף, וכהן פירשו כגעיה. אולם הטעם מונח הבא במילה זו אינו מתאים לכלל מפסיק אחד לסילוק, ולפיכך ראה בריואר בקו שתחת האות וי"ו הראשונה טרחה (וראה ייבין, כתר, עמ' 285, 290).

לסיום הסעיף הזה אביא מקום שהכרעה בו קשה, ואף היא תלויה בהבנת מהותם של סימני הטעמים: "וְאֶתְּנֶנִּים" (יח' טז, יב).

בכתר ארם צובה בא לפעמים מקף בתיבה מוטעמת מלעיל. בריואר קבע במהדורותיו כי מקף כזה אינו בא על פי מסורת קבועה וסימונו אינו אחד בכתבי היד, ומשום כך השמיטו (מהדורת מוסד הרב קוק, עמ' תב). בניקודו ובהטעמתו של הצירוף וְאֶתְּנֶנִּים בכתר יש שתי חריגות: נסיגת טעם להברה השנייה שלפני האחרונה ומירכא המשרתת לפשטא כשביניהן חציצה של שתי הברות. בהטעמת המילים האלה קיימת שיטה אחרת ולפיה המילה וְאֶתְּנֶנִּים מוטעמת מלרע במירכא ואין אחריה מקף, וממילא אין פה כל חריג. שיטה זו מתועדת בכמה כתבי יד (ראה ייבין, כתר, 187). אולם כתבי יד אחרים נוהגים פה כמנהג הכתר בנסיגת הטעם ובהקפה, והדבר משקף מחלוקת מסרנים קדומה המתועדת גם ברשימת חילופי בן אשר וכן נפתלי ובהערת מסורה בכ"י ק.

כתב יד ק נוהג כמו הכתר בנסיגת הטעם ובמקף, אלא שהטעם שהוא מסמן באות וי"ו הוא מהפך, בהתאמה לכלל משרתי הפשטא. בכ"י ל³⁰ תוקן הטעם ממהפך למירכא. בריואר שיער (במכתבו אליי) כי נוסח הכתר משקף פשרה בין שני הנוסחים המתחלפים: וְאֶתְּנֶנִּים (במירכא בלא נסיגה) – וְאֶתְּנֶנִּים (בנסיגה ובמהפך). לאור כל זאת השמיט בריואר את המקף במהדורות חורב ובכתר ירושלים.⁵⁰ כתוצאה מכך נתקבל נוסח שאינו מצוי כצורתו בשום כתב יד, אך מתחייב מן השיטתיות של השמטת מקף במילה מוטעמת.

49. ראה ייבין, כתר, עמ' 301, המביא את כל המקרים האלה ודן בהרחבה במהות הסימן.

50. במהדורת מוסד הרב קוק הושאר המקף כמו בכתר מתוך חשש שמא התיבה נחשבת מוקפת לכתחילה והמירכא הוא כמין טעם משני, שכמותו מצוי הרבה בטעמי אמ"ת (ראה שם, כתובים, עמ' תב). אולם הסבר כזה אינו אפשרי משום שעל פי כללי ההקפה הרגילים אין המילים יכולות להיות מוקפות בשום אופן. גם ההטעמה במהפך בשני כתבי יד מורה על כך שההקפה היא תוצאה של נסיגת הטעם.

10. תהליך ההגהה של המהדורה

לא הרי הגהה של תנ"ך כהגהה של טקסט אחר. התנ"ך מרובה בסימנים, והשאיפה היא להגיע לדיוק מרבי. מספר סימני הדפוס בתנ"ך שלם – כולל אותיות, סימני ניקוד, סימני טעמים וגעיות – הוא כשלושה מיליון. השאיפה היא, כמובן, להגיע לספר בלא טעויות, ולפחות למספר מזערי של טעויות. אחוז אחד של טעויות פירושו שלושים אלף! פרומיל אחד – שלושת אלפים; עשירית הפרומיל – שלוש מאות. במהדורת חורב מצאנו כארבעים טעויות (המפורטות בנספח א ובנספח ב), כלומר קצת יותר ממאת הפרומיל. אני מעריך ומקווה שמספר הטעויות במהדורה שלנו נמוך אף מזאת, ותקווה זו מבוססת על מה שיוסבר להלן.⁵¹

נקודת המוצא של הגהת המהדורה הייתה נוסח מוקלד של התנ"ך שהיה מרובה בשגיאות והיה רחוק מאוד משיטת ברויאר. נוסח זה הוגה שוב ושוב על פי מהדורת חורב כדי להתאים את הנוסח לזה שקבע ברויאר. כידוע, הגהה אנושית לעולם אינה מושלמת, וגם המגיה המעולה ביותר עלול לפסוח על פרט מפרטי הנוסח המורכב. היה צורך לקבוע כמה הגהות צריך לערוך, כיצד נדע מה טיב עבודתו של המגיה ומתי נחליט כי המהדורה מדויקת דייה ואין צורך בהגהות נוספות.

לפתרון הבעיה יש צורך במנגנון הערכה כלשהו שיבדוק את טיב עבודתו של כל מגיה. הדרך הפשוטה היא ההצלבה. לשם דוגמה, טקסט אחד ניתן לשני מגיהים. האחד מצא 18 טעויות, וחברו מצא 15, כאשר עשר טעויות שנמצאו הן "משותפות"; לפי אותו יחס אפשר להעריך שיש עוד ארבע טעויות שטרם נמצאו.⁵² במהדורה שלנו בוצעו ההגהות בדרך כלל בזו אחר זו ולא במקביל. אבל עקבנו אחרי מספר הטעויות שנמצאו בכל הגהה, הערכנו מהו שיעור הטעויות שכל מגיה מצליח למצוא בהגהתו ומהו מספר הטעויות שטרם אותרו. בסך הכול בוצעו ארבע הגהות לפחות של כל ספר. בשלב האחרון הוגהו שוב כמה ספרים מן המקרא ונמצאו בכל ספר בין שגיאה אחת לשתי שגיאות. על פי זה הערכנו (באלול תשנ"ט) כי נותרו במהדורה כארבעים שגיאות.⁵³

כל אותה עת חיפשנו דרך לבדיקה ממוחשבת של החומר. בסופו של דבר, זמן קצר לפני סגירת המהדורה, התאפשרה בדיקה ממוחשבת כפולה של המהדורה

51. במונח "טעות" המשמש כאן אין הכוונה לגרסה הנתונה בוויכוח ויש בה פנים לכאן ולכאן אלא לטעות ברורה שאין בה ספק.

52. אוסיף מניסיוני האישי כי בשלבים האחרונים של ההגהה קיימת אצל המגיה בעיה פסיכולוגית, שאינה קיימת בדרך כלל בהגהה רגילה. המגיה עובד שעות מרובות ואינו מוצא שום טעות, כביכול אינו מפיץ שום "תוצרת". הדבר עלול לגרום תסכול: המגיה עצמו מתחיל לפקפק אם עבודתו טובה ואם יש בה ערך.

53. בדיעבד התבררה הערכה זו כאופטימית מדי, כמו שיוסבר להלן.

שלנו.⁵⁴ הבדיקה האחת השווה את התנ"ך שלנו למהדורת תנ"ך אחרת, שהתבססה על כ"י לנינגרד (מהדורת JPS, היוצאת לאור בארה"ב). רוב השינויים שנמצאו קשורים כמובן לגרסאות המיוחדות של כ"י ל (המתועדות גם ברשימות "הנוסח ומקורותיו" של ברויאר) וכן להבדלי השיטה שבין שתי המהדורות. אולם בין עשרות או מאות השינויים שנמצאו בכל ספר אותרו גם כמה שגיאות שלנו, ובסך הכול נמצאו בדרך הזאת שישים עד שבעים טעויות בתנ"ך כולו.

בדיקה ממוחשבת נוספת שביצענו הייתה בדיקה של שאילתות. על יסוד השגיאות שנתגלו במהלך ההגהה ניסחנו כמה חוקים דקדוקיים פשוטים, שסטייה מהם עשויה להיות תולדה של טעות. בדרך הזאת אפשר לפעמים למצוא בקלות טעות שעינו של המגיה מתקשה להתמודד עמה. למשל, כל שי"ן בתנ"ך מלווה בנקודה דיאקריטית – מימין או משמאל. אם נשמטה נקודה כזאת – בפרט בסביבת חולם – עלול המגיה שלא להבחין בכך. אפשר לנסח שאילתה שתבדוק היכן יש במקרא כולו שי"ן שאין עמה נקודה דיאקריטית וכך לאתר את הטעויות האלה.⁵⁵ בדרך זו נוסחו כמה שאילתות העוסקות בסימני הניקוד ובטעמי המקרא.⁵⁶ בדיקת השאילתות הביאה לאיתור של כמה טעויות; כל הטעויות האלה אותרו גם בהשוואה הממוחשבת.

הבדיקה הממוחשבת גילתה כמה טעויות "קטנות" שיש סיכוי רב שהמגיה האנושי ידלג עליהן. למשל, קדמא על האות וי"ו במילה רַגְלִי (קדמא אין כאן, שהרי מקומה של קדמא היה צריך להיות מעל האות למ"ד; אבל גם פשטא מדויקת אין כאן); מיקום לא מדויק של החולם באות וי"ו עיצורית (במילים כמו מַצּוֹת, וְעִדּוֹתַי [מל"א ב, ג] נקודת החולם באה משמאל לאות וי"ו, ואילו במילים מַצּוֹת, וְעִדּוֹתַי [תה' עח, נז] מקובל לסמנה מעל האות וי"ו); וכן סימון לא מדויק של געיות קצרות וארוכות לפי ההבחנה שיסד ברויאר.

יודגש כי ההגהות שנעשו בעזרת המחשב סייעו בבירור הנוסח אך ורק משום שקדמו להם הגהות חוזרות ונשנות שהביאו את הנוסח לדרגת דיוק גבוהה ביותר.

54. את שתי הבדיקות ערך מר דניאל ווייסמאן (ראה הערה 16 לעיל).

55. האות שי"ן צריכה, כמובן, לבוא בלי נקודה דיאקריטית בשם וְשֶׁשְׁכָר ובמקרים אחרים של כתיב וקרי.

56. הנה "חוקים" שנבדקו בבדיקה ממוחשבת (הניסוח אינו חייב להיות מדויק לחלוטין, שהרי החריגים שמוצא המחשב נבדקים לגופם בידי אדם): (1) באות הראשונה של המילה בא תמיד סימן ניקוד, או שאחריה וי"ו (פרט למקרי כתיב וקרי); (2) אין שני סימני ניקוד באותה האות, חוץ מהמילה ירושלם וחוץ מעשרת הדיברות וחוץ ממקרי כתיב וקרי; (3) לפי שיטת ברויאר, אין חטף פתח אלא באותיות אהח"ע; (4) אין מילה שאין בה טעם (לא כולל געיה!); ואין בסופה מקף; (5) אין דגש באות שאינה בגדכפ"ת אם באות שלפניה בא שווא; (6) ח"י"ת או עי"ן בסוף המילה, שאין לפניה פתח או קמץ, חייבת לבוא בה פתח גנובה; (7) אחרי הטעם מהפך באה פשטא (ולא קדמא; אך לא כך לגבי יתיב ולא כך בספרי אמ"ת).

הגהות המחשב סייעו ל"סינון" נוסף ולביעור טעויות מעטות שלא אותרו בהגהה קונבנציונלית.⁵⁷

בהקשר זה כדאי להזכיר ולחדד את ההבחנה בין מה ש"נכון במחשב" לבין מה ש"נכון על הנייר". לדוגמה, במילה וּלְכַנְּנוֹ (שם' כח, ד) הטעם טיפחא צריך לבוא אחרי הקמץ באות נו". ייתכן שהמחשב משייך אותו לאות יו"ד – וזו טעות – אבל על הנייר הוא מוזה קצת ימינה והוא נמצא במקומו הנכון.

דוגמה נוספת: המדפיסים הם חסכנים מובהקים. כאשר עיצבו את האותיות ואת הדגשים, ביקשו לחסוך בסימנים מיותרים. כידוע, האותיות אחע"ר אינן דגושות לעולם, ולכן מה טעם לאפשר מצבים בלתי אפשריים כאלה? אבל מה נעשה, ולפעמים יש בתנ"ך רי"ש דגושה או אל"ף דגושה? אין ברירה אלא לחפש פתרון יצירתי: מוסיפים את נקודת הדגש (או המפיק) "ביד" או מדפיסים ה"א במפיק ומוחקים את הרגל, או מדפיסים רי"ש בחיריק ונותנים הוראה למחשב להרים את החיריק עד שיגיע למרכז האות רי"ש. הפתרון האחרון הזה הוא פתרון "נכון על הנייר ושגוי במחשב", ולכן בשאילתה הוא עשוי לעלות כדוגמה של אות שיש בה שני סימני ניקוד.

אלה הן זוטות, אולם מאחוריהן עומד עניין עקרוני בעל חשיבות מרובה. במצב המחשוב של ימינו חשיבותו של קובץ המחשב רבה יותר מזו של הספר הנדפס על נייר. מן הראוי שיוועדו אנשי מחשבים ויגבשו שיטה מוסכמת, תקן מקובל, שלפיו יש להציג את התנ"ך על כל מרכיביו: אותיות, ניקוד, טעמים וגעיות, קרי וכתוב, סימון פרקים ועוד. אם כך יעשה, אפשר יהיה להעמיד לרשותם של החוקרים "תנ"ך נוסח ברויאר" ממוחשב ולצדו "תנ"ך בנוסח מנחם כהן", "תנ"ך בנוסח כ"י לנינגרד" וכדומה. החוקר שיהיו בידו קבצים כאלה יוכל להשוותם זה לזה, לשאול עליהם שאילתות וכדומה.⁵⁸

57. לצערי, למרות כל ההגהות אותרו כמה טעויות בכתר ירושלים לאחר צאת המהדורה לאור. בחמש מילים סומנה פשטא במקום קדמא: לך (במ' יח, ח), והוצאת (במ' כ, ח), ויספת (דב' יט, ט), באך (שופ' יא, לג), אתך (שמ"ב יד, לב). שגיאות נוספות: ה' (שמ' יב, לא) – טיפחא ולא אתנחתא; ה' (שמ' מ, כה; דב' לב, ג) – הטעם צ"ל באות וי"; יהיו (במ' לב, כו) – חסר מקף בסוף המילה; ה' (מל"א יא, יד) – פסק מיותר אחר המילה. הטעויות האלה יתוקנו בהדפסות חוזרות של המהדורה. אודה לכל מי שימצא טעויות נוספות ויודיעני עליהן.

58. צעד משמעותי בכיוון הזה נעשה בתכנת הכתר של אוניברסיטת בר-אילן, המכילה בתוכה תנ"ך הכולל ניקוד טעמים וגעיות ומאפשרת שאילתות מורכבות ומסובכות. בתכנה ממוחשבת של התנ"ך ראוי להבחין בין קו של פסק ובין קו של לגרמיה, אף על פי ש"על הנייר" אין כל הבדל ביניהם. כאשר באה במקרא מילה המוטעמת במונח ואחריה קו, צריכים הקורא והלומד להכריע אם לפנינו פסק או לגרמיה (ויש כדוגמה זו גם בספרי אמ"ת בטעמים מהפך לגרמיה ואזלא לגרמיה). ההבחנה אינה פשוטה כל כך, והראיה היא שהמסורה עצמה נזקקה לבעיה זו והביאה רשימות ארוכות של פסקים בכל ספר. בתכנת הכתר של אוניברסיטת בר-אילן (משנת 1998) ההבחנה הזאת קיימת, אבל בסיווג המקרים השונים נפלו טעויות רבות.

11. תנ"ך האוניברסיטה העברית⁵⁹

בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים יזמה האוניברסיטה העברית בירושלים בנשיאות הד"ר מאגנס להוציא לאור הוצאה חדשה של התנ"ך. על קביעת הנוסח הופקד פרופ' משה דוד קאסוטו, והוא כתב:

במשך מאות שנים הזניח עם ישראל את העבודה להדפסת ספרי המקרא [...] העם שזכה לתואר "עם הספר" לא יצא ידי חובתו כלפי הספר והניח שמלאכתו תיעשה בידי אחרים.

שמתי לפני מטרה זו: להחזיר את הספרים במידת האפשרית לצורה שקבעו חכמי המסורה לכל פרטיה ודקדוקיה, ושלא לשנות ממטבע שטבעו חכמים אלו, אלא עד כמה שהיה מן הצורך כדי שלא לגרום קשיים לקוראים בני זמננו.⁶⁰

ידוע הדבר שהנוסח המסורתי של המקרא נקבע על-ידי בעלי המסורה שבטבריה, ובראש ובראשונה על ידי שני החכמים ממשפחת בן אשר [...] לפיכך הוצאה מדויקת של הנוסח המסורתי צריכה להיות מבוססת על כתבי-יד שנבעו ישיר מבית-מדרשם של שני חכמים הללו.⁶¹

על עיצוב המהדורה הופקד אליהו קורנגולד (לימים קורן), והוא עיצב אותיות חדשות למהדורה על סמך כתב יד ספרדי מימי הביניים. העבודה נמשכה שנים ארוכות, אולם המהדורה שיצאה לאור בשנת תשי"ג הייתה בבחינת כישלון כפול, גם בתחום העיצוב וגם בתחום הנוסח. אשר לתחום העיצוב, מסיבות שונות נסוגה ההוצאה מן הרעיון להדפיס את התנ"ך מחדש, והסתפקה בשיבוץ הנוסח שנקבע "ביד אמנים לתוך אחת ההוצאות הקימות" (הלוא היא הוצאת גינצבורג הגדולה). הכישלון בתחום קביעת הנוסח נבע בראש ובראשונה מפטירתו הפתאומית של קאסוטו. אמנם קאסוטו השלים את קביעת הנוסח ברוב ספרי התנ"ך, אולם עבודתו נעשתה על גבי מהדורה אחרת, מהדורת לטריס. העברת הנוסח הזה לתצלום של מהדורת תנ"ך אחרת לא הייתה משימה פשוטה. גם תצלומי של כתר ארם צובה לא היה לנגד עיניו של קאסוטו בעת שעבד על המהדורה, והשעות הספורות שקאסוטו עיין בכתר במקורו בעיר חלב – לא היה בהן די. במבט לאחור ניתן לומר

59. דברי הסעיף הזה מבוססים על דברים שאמרתי ביום כ"ה באב תשס"א (14 באוגוסט 2001) בישיבת הקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות שיוחדה לכתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית.

60. מ"ד קאסוטו, "ההוצאה החדשה של התנ"ך", הארץ, ט"ז בניסן תש"ט.

61. מתוך "דברי קאסוטו שנמצאו בארכיון מאגנס", בתוך: א' שמוש, הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 157.

כי נדרשו עוד שנות מחקר רבות של חוקרי המסורה כדי להוציא לפועל את קווי היסוד שקבע לעצמו קאסוטו: קביעת נוסח התנ"ך על פי כתבי היד מאסכולת בן-אשר. כמה חכמים – ובהם פאול קאלה, מאיר מדין ואברהם מאיר הברמן – ביקרו בחריפות את מהדורת התנ"ך הזאת.⁶²

אליהו קורנגולד-קורן, מעצב האותיות של התנ"ך שלא יצא אל הפועל, חָבַר אל מבקריו של התנ"ך מאיר מדין ואברהם מאיר הברמן – ויחדיו הוציאו לאור את תנ"ך קורן. הגישה העקרונית שהונחה בבסיס הנוסח של תנ"ך קורן הייתה אחרת: לא עוד התבססות על כתבי היד של אסכולת בן אשר – אלא על "חוות דעתם של בעלי המסורה ושל המדקדקים והמפרשים, ועל פי מה שמצוי ברוב כתבי היד והדפוסים המוסמכים", ובעיקר על פי הוראותיהם של אחרוני העוסקים במסורה, מנחת שי ורוו"ה.

והנה עתה, במהדורת כתר ירושלים, חברו יחדיו שלושה דברים: הרב ברויאר הראה במהדורותיו ובספריו את הדרך להכרעת הנוסח לתחומיו השונים על פי כתבי היד הקרובים לכתור ועל פי הערות המסורה. מעניין להיווכח עד כמה קרובה שיטתו של ברויאר לקווי המתאר העקרוניים ששרטט קאסוטו: שימוש בכתבי היד של משפחת בן-אשר ו"הקלות" בעניין המתגים לתועלת הקוראים.

הנוסח שקבע ברויאר, בשכלולו האחרון, נתון עתה בכלי מפואר שעוצב במיוחד והוא בבחינת "המילה האחרונה" בתחום אמנות הדפוס ועיצוב הכתב והספר, ועל השילוב הזה נקרא שמה של האוניברסיטה העברית בירושלים, הזוכה להגשים תכנית שהציבה לעצמה לפני יובל שנים ויותר.

62. מאיר מדין כתב: "תמיהות שונות וחדשות עולות לפניי כל פעם שאני מעיין במהדורה זו, שהטוב והרע משמשים בה בערבובייה. ואין אני יודע, אם הלכה לבן אשר מטבריה כאן, או משגה של המהדירים, או מורשה של 'אחת ההוצאות הקיימות' כשהיא מתובלת ב'תיקון אמנותי' (מ' מדין, 'תנ"ך ירושלים – הערות לעניין הנוסח, הניקוד והטעמים', לשוננו יח [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 191). וא"מ הברמן כתב: "בהסתכלות ראשונה עושה הספר רושם טוב, הנייר משובח והאותיות ברורות ומוגה הוא על ידי מלומד יהודי, ומחירו הנמוך בערך, ארבע ל"י, ראוי לכל שבח (אמנם תנ"ך [...]) לעטעריס עולה רק לירה אחת ותשע מאות פרוטה [...]) [ובכל זאת] מצווה לומר כי 'לא לילד הזה התפללנו', ובפשיטות: המעיין בספר מתאכזב" (א"מ הברמן, 'המקרא המסורתי והאוניברסיטאי ב'הוצאת ירושלים'', בחינות בביקורת הספרות 5 [תשי"ג], עמ' 78-79). ראה גם P. Kahle, "The Hebrew Bible, Jerusalem 1953", *Vetus Testamentum* 3 (1953), pp. 416-420

נספח א

שינויים בגעיות במהדורת כתר ירושלים לעומת מהדורת חורב⁶³

1. במ' ז, פה: האחת – באות ה"א געיה ארוכה במקום קצרה.
2. יהו' ו, כ: החומה – באות ה"א געיה קצרה במקום ארוכה.
3. שופ' יט, ד: חתנו – באות ח"ת געיה קצרה במקום ארוכה.
4. מל"ב יב, ז: ויהי – האות וי"ו בלא געיה (געיות ויהי).
5. יר' מד, כט: כיפקד – באות כ"ף געיה קצרה במקום ארוכה.
6. חב' ב, א: אעמדה – באות אל"ף געיה ארוכה במקום קצרה.
7. חב' ב, ז: נשכיך – באות נו"ן געיה ארוכה במקום קצרה.
8. חב' ב, ח: כיאתה – באות כ"ף געיה ארוכה במקום קצרה.
9. תה' לח, ג: כיחציך – באות כ"ף געיה ארוכה במקום קצרה.
10. איוב ב, יג: כיגדל – באות כ"ף געיה קצרה במקום ארוכה.

נספח ב

טעויות ברורות שנמצאו במהדורת חורב (בניקוד, בטעמים ובגעיות)

1. בר' יט, יט: להחיות – הטיפחא מתחת לאות ח"ת במקום מתחת ליו"ד.
2. וי' כ, ב: יתן – באות יו"ד חסר חיריק.⁶⁴
3. וי' כז, לב: אשר – האות שי"ן בלי נקודה דיאקריטית.
4. במ' יד, מה: ויכתום – באות וי"ו געיה קצרה במקום ארוכה.
5. דב' לא, טו: ויעמד – באות וי"ו געיה קצרה במקום ארוכה.
6. יהו' ז, ג: יהושע – באות עי"ן חסרה פתח גנובה.
7. יהו' יח, י: יהושע² – באות עי"ן חסרה פתח גנובה.
8. יהו' יט, כד: ויצא – באות יו"ד חסר דגש.
9. שמ"א כג, ח: למלחמה – האתנח באות ח"ת במקום באות מ"ם.
10. מל"ב ד, יד: אין – באות אל"ף געיה קצרה במקום ארוכה.
11. מל"ב יז, יד: אבותם – החולם אחרי האות וי"ו במקום מעליה.
12. מל"ב כג, לו: שנה – הפשטא מסומנת באמצע האות ה"א במקום בסופה.
13. יש' כג, ח: כנעניה – באות ה"א חסר קמץ.
14. יש' לב, טו: מדבר – באות ב"ת פתח במקום קמץ.
15. יר' כו, כא: ויברח – באות יו"ד חסר דגש.
16. יר' כח, ג: נבוכדנאצר – באות דל"ת חסר שווא.

63. מקרה מס' 1 נבדק בתצלום כתב יד ל. מקרה מס' 2 נבדק בתצלום הכתר. מקרים 3–10 נבדקו בגוף הכתר.

64. טעויות 2–3 אינן נמצאות בחמישה חומשי תורה וכתנ"ך בפורמט הגדול בהוצאת חורב.

17. יר' לא, ו: שמחה – שין במקום שין.
18. יר' מ, טז: אלתעשה – הטיפחא התרחקה קצת.
19. יר' מו, יא: רפאות – הזקף נמחק בחלקו.
20. יר' נ, יא: תפושו קר' – שתי פשטות רשומות שלא במקום.
21. יר' נא, ה: מיהוה – באות יו"ד חסר שווא.
22. יח' ד, טו: ועשית – באות תי"ו חסר קמץ.
23. יח' ז, ה: יהוה (קרי: אלהים) – באות וי"ו קמץ במקום חיריק.
24. זכ' ב, יז: כל בשר – חסר מקף בין המילים.
25. תה' לג, ח: מיהוה – באות יו"ד חסר שווא.
26. תה' מד, יט: אשרינו – חסר גרש של רביע מוגרש.
27. תה' סז, א: למנצח – באות חי"ת חסרה פתח גנובה.
28. תה' קיט, קעו: מצותיך – באות כ"ף געיה מיותרת.
29. מש' יא, ב: ויבא – באות בי"ת חסר חולם.
30. דה"ב כה, טו: לא – מעל האות אל"ף יש נקודה מיותרת.

כתבי היד

- א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו
- ב = כתב יד לונדון, המוזאון הבריטי, Or. 4445, רוב התורה
- ב1 = כתב יד לונדון, המוזאון הבריטי Add. 15251 (נובואר 61, 1), תנ"ך שלם, המאה הט"ו (ס' 4933)
- ד = דפוס "מקראות גדולות", ונציה רפ"ד-רפ"ו
- ל = כתב יד סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I B19a, תנ"ך שלם (מהדורת צילום, ירושלים תשל"א; מהדורת צילום חדשה, 1998 D. N. Freedman (ed.), *The Leningrad Codex – A Facsimile Edition*, [Canada 1998])
- ל6 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B115, חלקים מספרי כתובים, נכתב בשנת 994 בידי משה בן הלל (ס' 62608)
- ל11 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B26, חלקים מנביאים ראשונים, תחילת המאה הי"א (ס' 63224)
- ל12 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B94; הוקדש בשנת 1100 (ס' 62818)
- ל13 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B66; נכרך בשנת 1130 (ס' 62809)
- ל18 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I Bible 59, אמצע המאה הי"א (ס' 70534)

- 19 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I Bible 51, נביאים אחרונים, המאה הי"א או הי"ב
- 26 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B55 + 247, נביאים וכתובים, נכתב בשנת 994 (ס' 65045)
- 30 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B61 (ס' 62875)
- 31 = כתב יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr II B66, המאה הי"ב (ס' 62879)
- ק = כתב יד הנביאים מקהיר, גוטהייל 34, דפוס צילום, ירושלים תשל"א
- 1ק = כתב יד קהיר, גוטהייל 22, חלק מנביאים ראשונים ודף מישעיהו (ס' 40167)
- 2ק = כתב יד קהיר, גוטהייל 27, נביאים ראשונים, נכתב ונמסר בידי שמואל בן יעקב (ס' 40172)
- ש = כתב יד ששון 507 (כיום: ירושלים 5702 Heb. 24°), תורה, דפוס צילום, קופנהאגן 1982–1978
- 1ש = כתב יד ששון 1053, תנ"ך שלם (ס' 8881)

הקיצורים הביבליוגרפיים

- ברויאר, טעמי המקרא = מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב
- ברויאר, כתר = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז
- ברויאר, ספקות = מ' ברויאר, "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח (תשנ"ה), עמ' 283–296
- ייבין, כתר = י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג, ירושלים תשכ"ט
- מהדורת חורב = מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, מהדורה חדשה, הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ח
- מהדורת מוסד הרב קוק = מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז–תשמ"ב; בכרך אחד: ירושלים תשמ"ט

מדוע אין מוצאים מִלֵּךְ בהפסק במסורת טבריה למקרא?

במסורת טבריה רבים שמות העצם במשקל קִטֵּל המופיעים בהפסק כקִטֵּל¹. הדעה המקובלת במחקר היא, שהקמץ בצורות ההפסק האלה התגלגל מ-a, רוצה לומר, שם העצם נגזר מהמשקל qatīl². על סמך צורת היחיד בכינוי דבוק (ואף על סמך תנועת הנסמך ברבים)³ אפשר לקבוע שהדוגמות שלהלן שייכות סינכרונית, היינו במסורת טבריה, למשקל qatīl:

אֶבֶן/אֶבְנִי/אֶבֶן, אֶלֶף/אֶלְפִי/אֶלֶף, אָפֶס/אָפְסִי/אָפֶס, אָרֶז/אָרְזִי/אָרֶז, אָרֶץ/אָרְצִי/אָרֶץ, גֶּפֶן/גֶּפְנִי/גֶּפֶן, דָּלֶת/דָּלְתִי/דָּלֶת, דֶּרֶךְ/דֶּרְכִי/דֶּרֶךְ, הֶבֶל/הֶבְלִי/הֶבֶל, יָרֵעַ/יָרְעִי/יָרֵעַ, חֹדֶר/חֹדְרִי/חֹדֶר, חֹסֶד/חֹסְדִי/חֹסֶד, חֶרֶב/חֶרְבִי/חֶרֶב, טֶרֶף/טֶרְפִי/טֶרֶף, יָלֵד/יָלְדִי/יָלֵד, קָלֵב/קָלְבִי/קָלֵב, כֶּסֶף/כֶּסְפִי/כֶּסֶף, כָּרֶם/כָּרְמִי/כָּרֶם, נֶפֶשׁ/נֶפְשִי/נֶפֶשׁ, סֶלַע/סֶלְעִי/סֶלַע, עֶבֶד/עֶבְדִי/עֶבֶד, עֶצֶם/עֶצְמִי/עֶצֶם, עֶרֶב/עֶרְבִים/עֶרֶב (evening), עֶרֶשׁ/עֶרְשִי/עֶרֶשׁ, צֶמֶר/צֶמְרִי/צֶמֶר, קָרַח/קָרְחוֹ/קָרַח, קָרַן/קָרְנִי/קָרַן, קָרַשׁ/קָרְשִׁי/קָרַשׁ, רָגֵל/רָגְלִי/רָגֵל, שָׁמֶן/שָׁמְנִי/שָׁמֶן.

יש דוגמות נוספות במסורת טבריה שהתגלגלו מן הסתם מ-qatīl (לפי עדויות משפות אחיות), ברם אי אפשר להוכיח מה משקלן במסורת טבריה משום שצורת היחיד בכינוי דבוק אינה מתועדת במקרא. ראה למשל גָּבֶר/גָּבְרִי/גָּבֶר, גָּרֶם/גָּרְם/גָּרֶם, חָמֵר/חָמְרִי/חָמֵר.⁶

1. לדיון בצורות הפסק, בניקודן ובטעמיהן ראה בן-דוד, תשנ"ה, בייחוד בעמ' 190–204 על חילופי סגול וקמץ.
2. למשל, אוולד, 1863, עמ' 192; בטשר, 1866, עמ' 553; גזניוס, 1910, עמ' 96; באואר וליאנדר, 1922, עמ' 185; למבר, 1946, עמ' 65.
3. משקל הרבים הוא qatāl, אך יש התאמה בין התנועה הראשונה של צורת היחיד qatīl לבין משקל הרבים, כפי ש-qīṭāl משמש כבסיס לרבים של qīṭāl- qūṭāl משמש כבסיס לרבים של qūṭāl. ראה באואר וליאנדר, 1922, עמ' 570.
4. צורת הנסמך הֶבֶל משקפת את המשקל qatīl.
5. ראה גם ילֵדָה. אך פעם אחת מוצאים ילְדִי (יש' נז, ד).
6. לא מן הנמנע שכמה משמות העצם שלקמן אכן שייכים למשקל qatīl במסורת טבריה (אם כי חלק משמות העצם נוטים כ-qīṭāl בארמית ובתקופות מאוחרות יותר של עברית), למשל אָרֶג, אָרֶג, בָּכַר/בָּכְרִי (שם פרטי), בָּצַר/בָּצְרִי, דָּבַר/דָּבְרִי, זָרַח/זָרְחִי (שם פרטי), זָרַם/זָרְם, חָלַץ/חָלְצִי (שם פרטי), חָרַס/חָרְסִי (שם פרטי), השווה: "הַחֲרָסָה", יָלַק/יָלְקִי, פָּלַח/פָּלְחִי, פָּתַם/פָּתְמִי, לָקַשׁ/לָקְשִי (שם פרטי), מָרַד/מָרְדִי (שם פרטי), נָחַק/נָחְקִי, נָתַר/נָתְרִי, עָלַם/עָלְמִי (השווה: "עֶלְמָה"), פָּלַג/פָּלְגִי (שם פרטי), השווה: "פִּלְגִי" (channels), פָּסַח/פָּסְחִי, פָּרַד/פָּרְדִי, פָּתַן/פָּתְנִי, קָרַשׁ/קָרְשִי (שם פרטי).

שמות עצם משורשים שבהם ע' הפועל גרונית ומשורשי ע"י משקפים גם הם את המשקל הטברני qatl⁷:

גזרת ע' הפועל גרונית: בַּעַר/בָּעַר, זָעַם/זָעַם, יָחַד/יָחַד, טָעַם/טָעַם, יָעַר/יָעַר, כָּחַשׁ/כָּחַשׁ, כָּעַס/כָּעַס, לָחַם/לָחַם, מָעַל/מָעַל, נָחַל/נָחַל, נָעַל/נָעַל, סָעַר/סָעַר, פָּחַד/פָּחַד, פָּחַת/פָּחַת, פָּעַס/פָּעַס, רָהַב/רָהַב, רָחַם/רָחַם, רָעַד/רָעַד, רָעַם/רָעַם, רָעַשׁ/רָעַשׁ, שָׁחַל/שָׁחַל, שָׁחַר/שָׁחַר, שָׁעַר/שָׁעַר, תָּחַשׁ/תָּחַשׁ, תָּחַת/תָּחַת. גזרת ע' י: בֵּית/בֵּית, חֵיל/חֵיל, יֵין/יֵין, עֵין/עֵין, צֵיד/צֵיד.

בין שמות העצם השייכים למשקל הטברני qatl יש רק שניים⁸ שאינם נעתקים לקטל בהפסק. האחד נדיר במקרא, והוא ממוצא מצרי: טָנָא (דב' כו, ב'; "טִנְאָה", שם כח, פסוקים ה, יז). אין זה מפתיע שטָנָא נשאר טָנָא בהפסק, שכן הוא משורשי ל"א, ובגזרה זו (ואף בגזרת ל"י) אין אף דוגמה אחת של קמץ בהפסק¹⁰ (לא ב-qatl ולא ב-qitl).¹¹ שם העצם השני שאינו נקמץ הוא מֶלֶךְ, ועל אף תדירותו הרבה אין הוא נעתק לקטל בהפסק אפילו פעם אחת. ראה למשל "ויהי בישרון מֶלֶךְ" (דב' לג, ה); "ברכת אלהים וְמֶלֶךְ" (מל"א כא, י); "ברך נבות אלהים וְמֶלֶךְ" (מל"א כא, יג); "ירא את-ה' בני וְמֶלֶךְ" (מש' כד, כא); "השאלים מאתו מֶלֶךְ" (שמ"א ח, י); "גנת ביתן הַמֶּלֶךְ" (אס' א, ה).

מדוע שם העצם מֶלֶךְ אינו קמוץ בהפסק כמו שמות אחרים השייכים במסורת טבריה למשקל qatl? האמנם נגזר מֶלֶךְ מהמשקל qatl? לפי עדויות ממסורת טבריה אכן יש לגזור את מֶלֶךְ מ-qatl, שכן אנו מוצאים תנועת a כשהשם דבוק

קָטַב/קָטַב, קָלַע/קָלַע (sling; השווה: קָלַעַי curtains), קָמַח/קָמַח, קָסַם/קָסַם, קָשַׁב/קָשַׁב, רָגַע/רָגַע, רָכַשׁ/רָכַשׁ, שָׁרַח/שָׁרַח (שם פרטי), שָׁלַג/שָׁלַג, שָׁמַר/שָׁמַר (שם פרטי). יש גם כמה שמות עצם סגוליים המתועדים רק בצורת הפסק: אָבֶץ (שם פרטי), אָפַע, אָרַב, אָשָׁף, הָרַע (שם פרטי), זָכַר (שם פרטי), זָמַר, חָדַל, חָרַת (שם פרטי), יָזַע, יָרַח (שם פרטי; השווה: "יִרְחִי" months), כָּלַח (שם פרטי), לָכַד, לָשַׁע (שם פרטי), מָזַג, נָפַת, קָטַל, קָרַת, רָגַשׁ, שָׁפַק, שָׁלַף (שם פרטי), שָׁמַד (שם פרטי), שָׁפַר, שָׁקַף. ראה גם אָדָן/אָדָנִי, שצורתו בנפרד איננה מתועדת בהקשר.

7. ויש דוגמות של שמות עצם בצורת ההפסק בלבד: גָּעַשׁ, זָהַם (שם פרטי), לָהַד (שם פרטי), נָעַם (שם פרטי), צָחַר, שָׁחַף (שם פרטי). ראה גם צַעַד המתועד בכינוי דבוק ובהפסק: צַעֲדִי/צַעֲדִי. בטשר, 1866, I, עמ' 553 מסווג גם את קָדַם/קָדַם כדוגמה ל-qatl שאינו נעתק לקטל בהפסק (קָדַם – שופ' ח, י), וסיווג זה נעשה לאור צורת הרבים בנסמך קָדַמִי (מש' ה, כג) ולאור שם העצם ממין נקבה קָדַמָּה; ואולם הסיווג qatl אינו ודאי לאור התיבות קָדַמָּה וקָדַמָּה. אפשר גם לגזור את קָדַם במסורת טבריה מ-qitl, כפי שמסווגים אותו למבר, 1946, עמ' 158; רוול, 1985, עמ' 321 הערה 13; ואחרים.

9. למדין, 1953, עמ' 151; מושיקי, 1999, עמ' 247.

10. בן-דוד, תשנ"ה, עמ' 190.

11. ז'ראון ומוראוקה, 1991, עמ' 244 מסווגים כ-qatl גם את גָּבַא ופָּרַא, אך לגבי גָּבַא (יש' ל, יד), אין שום עדות למשקלו המקורי במסורת טבריה, כי אין הצורה מזומנת בכינוי דבוק. גם דָּשָׂא, פָּלָא ופָּלָא, שהם גלגולים ממשקל qitl, אינם נעתקים לקטל בהפסק.

בכינויים: מֶלֶךְ, מֶלֶךְ וכו'; בשמות פרטיים: מֶלֶכְיָאֵל, מֶלֶכְיָהּ/מֶלְכִּיָּהּ, מֶלְכִּי־צֶדֶק, מֶלְכֶם, מֶלְכִּישֻׁעַ, מֶלֶכֶם; ובצורת הנקבה: מֶלֶכָּה.¹² רק בשתי תיבות מוצאים הד למשקל אחר (milk): השם הפרטי מֶלֶכָּה ושם האל מֶלֶכֶם.¹³

גם במסורות האחרות של העברית יש ניקודים של מֶלֶךְ המצביעים על המשקל qatıl, אם כי יש שמות פרטיים הנגזרים מ-qitl. במסורת בבל מזדמן מֶלֶךְ¹⁴ הן בהקשר הן בהפסק ("מֶלֶךְ" – מל"א כ, פסוקים י, יג; מש' כד, כא),¹⁵ אך מזדמנת דוגמה אחת בהארכת התנועה הראשונה לקמץ: "מֶלֶךְ" (כ"י אססמאני 66, תסה [מל"א כא, יג]).¹⁶ גם השמות הפרטיים מֶלְכִּיָּאֵל, מֶלְכִּי צֶדֶק <דק>, מֶלְכִּי שֹׁעַ משקפים את המשקל qatıl. כנגד השם הפרטי מֶלְכִּיָּהּ הטברני נמצא על פי רוב מלכִּיָּהּ (milk) אך גם מלְכִּיָּהּ (malk).¹⁷ שם האל מֶלֶכֶם מנוקד מלְכֶם. בניקוד של ארץ ישראל מוצאים מֶלֶךְ.¹⁸ במסורת השומרונים צורת הנפרד mālāk (מֶלֶךְ) והצורה הנטויה malku (מֶלֶכְךָ) משקפות את המשקל qatıl, בעוד שצורת הרבים mālēkēm (מֶלְכִּים) משקפת כנראה את המשקל qatıl.¹⁹

בתעתיקים ליוונית בתרגום השבעים מוצאים מֶלֶךְ כנגד מֶלֶכֶ, ²⁰ למשל μελαχμ "מֶלֶכֶם" (דה"א ח, ט), μελαχιλ "מֶלְכִּיָּאֵל" (במ' כו, מה), μελαχισδεα "מֶלְכִּי־צֶדֶק" (בר' יד, יח). בטור השני במשושה מוצאים גם ε גם α כנגד התנועה של קְטֹל־ במסורת טבריה, למשל γαβρ "גִּבְרָה" (תה' פט, מט) לעומת δερχ (ואף כנגד צורת הפסק במסורת טבריה: "דֶּרֶךְ" – תה' פט, מב).²¹ בתעתיקים ללטינית של הירונימוס מתועד melchechem "מֶלְכֶם" (עמ' ה, כו),²² אך יש גם Malchihel "מֶלְכִּיָּאֵל" (במ' כו, מה).²³

12. על צורת הנסמך מֶלֶכָּה ראה להלן.
13. אולי החיריק של מֶלֶכֶם הוא פרי היבדלות: מֶלֶךְ-מֶלֶכֶם-מֶלֶכֶם?
14. ייבין, תשמ"ה, עמ' 840.
15. על פי רוב, צורות ההפסק במסורת בבל דומות לצורות ההפסק במסורת טבריה, אם כי לעיתים יש הבדלים. ראה ייבין, תשמ"ה, עמ' 256–257.
16. על פי ייבין מדובר בתיקון יתר שמקורו בערכוב צורות הפסק והקשר בכתב יד זה (ייבין, תשמ"ה, עמ' 840).
17. ייבין, תשמ"ה, עמ' 1092.
18. יהלום, תש"ל, עמ' 56. אין צורות יחיד הדבוקות לכינוי ועל כן אי אפשר לדעת מאיזה משקל התגלגל השם במסורת זו. מֶלֶךְ מצויה גם בהפסק ללא שינוי צורה.
19. בן-חיים, תשל"ז, עמ' 191–192.
20. שפרבר, 1937–1938, עמ' 237; ליסובסקי, 1940, עמ' 75. בטור השני מוצאים λαμαλχη "מֶלְכִּיָּהּ" (תה' פט, כח); כאן מדובר בצורת הרבים שבסיסה במסורת טבריה היה malak.
21. שפרבר, 1937–1938, עמ' 177–178; ברונר, 1943, עמ' 123–136.
22. זיגפריד, 1884, עמ' 51; שפרבר, 1937–1938, עמ' 237. כנגד melchom (צפ' א, ה) בניקוד הטברני מוצאים מֶלְכֶם, אך הפשיטתא וכתבי יד של תרגום השבעים גורסים מֶלְכֶם.
23. שפרבר, 1937–1938, עמ' 237.

שם העצם מִלְךְ מזדמן אף בשפות שמיות אחרות. חוקרים רבים משחזרים את הצורה הפרוטו-שמית כ-malk.²⁴ בלהגי הארמית נמצא מִלְכָּא הנגזר מהמשקל qatī. אנו למדים משמות פרטיים פניקיים בתעתיק אכדי ומשמות פרטיים פוניים בתעתיק יווני ובתעתיק לטיני, שבפניקית ובפוניית הבסיס היה milk: ²⁵ I'U-ru-mil-ki (אור-מלך), A-ḥu-ut-mi-il-ki (אחות-מלך), Bodmilkar ו-Βοδμῖλκας (בד-מלקרת), Μελαρθος (מלך-קרת). בשפות אחרות אנו מוצאים מימושים שונים של מִלְךְ. בערבית מוצאים מַלְכ; בשפה זו המשקל qatīl מתחלף לעתים במשקל qatī.²⁶ באכדית נקרה mālik ('יועץ', בינוני פעיל) או malik, וצורה אחרונה זו קשורה אולי לשם העצם malk, 'נסיך'.²⁷ באוגריתית, לפי העדויות בכתיב ההברתי, מזדמן malk,²⁸ אך בשמות פרטיים אוגרתיים הבאים בטקסטים אכדיים מוצאים הן malk ([A]-bi-ma-al-ku) הן milk (למשל, [Mi-il-ka-ya]).²⁹ בשמות תאופוריים ובשמות אלים אמוריים ממארי (וממקומות אחרים) נמצא malik, המשקף כמו באכדית malik 'נסיך', או mālik 'יועץ' (למשל [I-li-ma-lik]), אך יש גם malk (למשל [d]Ma-al-ki),³⁰ גם milk (למשל [Mi-il-ki-lu-i-la] וגם muluk (כשם של אל; למשל [A-bi-mu-lu-ki]).³⁰ בתעודות מאבלה מתועדים שמות תאופוריים עם המרכיב malik (בהוראת מִלְךְ'), למשל Eb-du-ma-lik.³¹ במכתבי אל עמרנה בא milk בשמות תאופוריים, למשל Mil-ki-li.³²

לאור החומר המשווה יש הסוברים שִמְלֶךְ בעברית התגלגלה מצורה הדומה לצורה הערבית מַלְכ, אף על פי שאפשר גם לגרוס את ההפך – שהתנועה i שבצורה הערבית נוצרה כתנועת עזר המבקעת את הצרור הסופי.³³ באתר הציע לגזור את צורת הנסמך

24. ראה לאחרונה פוקס, 1998, עמ' 18.

25. פרידריך ורליג, 1999, עמ' 43.

26. על חילופי שני המשקלים האלה בערבית ראה פלייש, 1961, עמ' 157–158, 351. בעמ' 158 משווה פלייש את מַלְכ בערבית לבסיס malk בעברית ובארמית ומסיק שאפשר שמדובר בשני משקלים שונים בשפות הללו ולא במעטק של qatīl < qatī. לדעת ברוקלמן, 1908, עמ' 337 חילופי המשקלים qatīl ו-qatīl היו קיימים כבר בפרוטו-שמית. יש גם חילופים של המשקלים qatīl/qatīl בעברית הבאים לידי ביטוי בכפילות כמו פִתְחָ (נפרד), פִתְחָ (נסמך).

27. היידר, 1985, עמ' 149–168.

28. הונרגארד, 1987, עמ' 147.

29. סיון, 1984, עמ' 76. ראה גם היידר, 1985, עמ' 133–135, 418–419.

30. גלב, 1980, עמ' 321–322; היידר, 1985, עמ' 104–113, 416–417; סיון, 1984, עמ' 76.

31. היידר, 1985, עמ' 94–101, 407–413.

32. הס, 1993, עמ' 112–114.

33. למשל, באור וליאנדר, 1922, עמ' 176–177, סבורים ש-qatīl התפתח מ-qatīl, אך הם גם מעלים את האפשרות ש-qatīl התפתח מ-qatīl כתנועת עזר שביקעה את הצרור הסופי. באתר, 1894, עמ' 165 הערה 2, משחזר מִלְךְ > malik > malk. יש מגוון רחב של דעות. ראה למשל מיק, 1960, עמ' 7, המציע מִלְךְ > milk > malik.

מִלְכַת ("מִלְכַת השמים" – יר', ז, יח; מד, פסוקים יז, יח, כה) מהמשקל qatīl.³⁴ רוול סבור שיש לגזור את צורת הנפרד במסורת טבריה מ־milk ואילו את הצורות הנטריות מ־malk.³⁵

האם סביר לייחס את מִלֶּךְ במסורת טבריה ל־milk? המשקל qatīl הוליד בעברית הטברנית את משקל קֶטֶל וגם את קֶטֶל;³⁶ בכ־25 שמות עצם אין שני המשקלים הללו נקמצים בהפסק.³⁷ הדוגמות שלהלן משקפות את qatīl (לפי צורת היחיד בכינוי דבוק, לפי צורת הרבים בנסמך או לפי הניקוד בצירי³⁸):³⁹

אֶפֶר/אָפֶר, הֶפֶךְ/הָפֶךְ, חֶלֶק/חָלֶק, חֶמֶת/חָמֶת, חֶפֶץ/חָפֶץ, חֶפֶר/חָפֶר (שם פרטי), חֶקֶר/חָקֶר, חֶרֶם/חָרֶם, יֵשַׁע/יֵשַׁע/יֵשַׁע, יֵתֶר/יֵתֶר/יֵתֶר, פֶּלֶא/פֶּלֶא/פֶּלֶא, לֶקַח/לֶקַח/לֶקַח, נֶדֶר/נֶדֶר/נֶדֶר, נֶצַח/נֶצַח/נֶצַח, סֶפֶר/סֶפֶר, עֶבֶר/עֶבֶר (שם פרטי), עֶגֶל/עֶגֶל, עֶדֶן/עֶדֶן (שם פרטי), עֶמֶק/עֶמֶק, עֶקֶב/עֶקֶב, עֶרֶב/עֶרֶב (woof), עֶשֶׂב/עֶשֶׂב, פֶּלֶא/פֶּלֶא/פֶּלֶא, צֶדֶק/צֶדֶק/צֶדֶק, צֶמַח/צֶמַח/צֶמַח, קֶרֶב/קֶרֶב/קֶרֶב.

ואולם, שמות עצם רבים (כארבעים) במשקלים קֶטֶל/קֶטֶל, שלפי צורתם הנטויה במסורת טבריה (ומקצתם לפי צורתם הצרויה) יש לשייכם ל־qatīl, מזדמנים בהפסק כקֶטֶל, כאילו נגזרו מהמשקל qatīl.⁴⁰ ראה להלן:⁴¹

בָּגֶד/בָּגֶד/בָּגֶד, בָּדָק/בָּדָק/בָּדָק, בָּטָן/בָּטָן/בָּטָן, בָּלַע/בָּלַע/בָּלַע, בָּצַע/בָּצַע/בָּצַע, גָּשָׁם/גָּשָׁם/גָּשָׁם, דָּשָׁן/דָּשָׁן/דָּשָׁן, זָבַח/זָבַח/זָבַח, חָדָק/חָדָק, יָקַב/יָקַב/יָקַב, כָּסַל/כָּסַל/כָּסַל, נָבַל/נָבַל/נָבַל, נָגַע/נָגַע/נָגַע, נָטַע/נָטַע/נָטַע, נָסַף/נָסַף/נָסַף, נָפַל/נָפַל/נָפַל.

34. בארת, 1894, עמ' 165 הערה 2.

35. רוול, 1985, עמ' 326–327 הערה 37.

36. רוול, 1985, ריכוז את הדוגמות.

37. רוול, 1985. יש חוקרים רבים הרואים בסגול ובצירי בהפסק בהברה מוטעמת תנועות ארוכות יותר ממקבילותיהן בהקשר. ראה, למשל, באואר וליאנדר, 1922, עמ' 185; קימרון, תשמ"ו, עמ' 91.

38. צירי מתגלגל מ־i ולא מ־a במסורת טבריה.

39. יש גם שמות עצם שצורתם לפני כינוי דבוק אינה מתועדת, אך דומה שיש לשייך אותם לכאן על סמך עדויות מושוות: בָּטָח/בָּטָח, דָּשָׁא/דָּשָׁא, מָלַח/מָלַח, מָשָׁף/מָשָׁף (שם פרטי), נָגַב/נָגַב, נָגַד/נָגַד, נָשָׁף/נָשָׁף, תָּבַן/תָּבַן, עָקֶר (שם פרטי) בא בהפסק בלבד. ראה גם הערה 3.

40. לדעת רוול, 1985, עמ' 324, qatīl < qatīl בתנאים פונטיים מסוימים ר־הוארך לקמץ במיוחד אחרי העיצורים ר, נ, צ, ש.

41. אולי גם עֶזֶר/עֶזֶר (שם פרטי; השווה: עֶזֶר [שם פרטי]), בָּתָר/בָּתָר (שם העצם אינו מתועד בצורת הנפרד ביחיד), חָלָד/חָלָד (השווה: חָלָד [שם פרטי]), שָׁלַח/שָׁלַח (שם פרטי; השווה: שָׁלַח/שָׁלַח/שָׁלַח javelin) וְשָׁמַע/שָׁמַע (שם פרטי; השווה: שָׁמַע hearing וְשָׁמַע sound). יש להוסיף ש־i המופיע במקור הנטוי של פועלי פ"י ובכינוי הפעיל של בניין קל נעתק אף הוא לקמץ בהפסק, למשל (< šibt) שָׁבַת/שָׁבַת/שָׁבַת, (< šamirt) שָׁמַר/שָׁמַר/שָׁמַר; לדוגמות וחריגים ראה בן־דוד, תשנ"ה, עמ' 191.

נָפֶל, נָשָׁף/נָשְׁפוּ/נָשַׁף, נָשַׁק/נָשְׁקוּ/נָשַׁק, נָשַׁר/נָשְׁרוּ/נָשַׁר, סָמַל/סָמְלוּ/סָמַל, סָתַר/סָתַר, פָּגַר/פָּגְרוּ/פָּגַר, פָּדַר/פָּדְרוּ/פָּדַר, פָּלַךְ/פָּלְכוּ/פָּלַךְ, פָּסַל/פָּסְלוּ/פָּסַל, פָּצַע/פָּצְעוּ/פָּצַע, פָּרַח/פָּרְחוּ/פָּרַח, פָּרַץ/פָּרְצוּ/פָּרַץ, פָּשַׁע/פָּשְׁעוּ/פָּשַׁע, פָּתַח/פָּתְחוּ/פָּתַח, קָבַר/קָבְרוּ/קָבַר, קָצַף/קָצְפוּ/קָצַף, קָשַׁר/קָשְׁרוּ/קָשַׁר, רָכַב/רָכְבוּ/רָכַב, רָשַׁע/רָשְׁעוּ/רָשַׁע, רָשַׁת/רָשְׁתוּ/רָשַׁת, שָׁכַל/שָׁכְלוּ/שָׁכַל, שָׁבַט/שָׁבְטוּ/שָׁבַט, שָׁבַר/שָׁבְרוּ/שָׁבַר, שָׁלַח/שָׁלְחוּ/שָׁלַח, שָׁמַשׁ/שָׁמְשׁוּ/שָׁמַשׁ, שָׁקַל/שָׁקְלוּ/שָׁקַל, שָׁקַר/שָׁקְרוּ/שָׁקַר.

יש חוקרים הטוענים שבטון, קָבַר ושמות עצם אחרים התגלגלו מהמשקל הפרוטו-עברי qatl, על סמך מקבילות משפות אחרות (השווה בערבית بَطَن, قَبَل; לדעתם הקמץ בהפסק הוא זכר לאותו משקל פרוטו-שמי, בעוד שהצורות הנטיות המשקפות qitl נוצרו בתוך העברית הטברנית כתוצאה מחוק ההידקקות, הקובע ש- $a > i$ בהברה סגורה שאינה מוטעמת.⁴² ברם צורות רבות יוצאות מן הכלל של חוק זה. השוואה בין שמות עצם מקבילים בשפות השונות מצביעה על הקושי הגדול בשחזור התנועה המקורית בצורות הללו בפרוטו-שמית.⁴³

סיכומו של דבר, העדויות במסורת טבריה מצביעות על מִלְךָ כגלגול מ-malk, והעדויות מחוץ למסורת טבריה מאששות ברובן שחזור זה. אם כן, מדוע מִלְךָ אינו מתנהג כשאר השמות הסגוליים במסורת טבריה הגזורים מ-qatl⁴⁴ (וכמו שמות עצם רבים הגזורים מ-qitl) ואינו מופיע בהפסק במקץ? טרם הוצע הסבר המניח את הדעת לתופעה זו. בטשר ייחס את הסגול בהפסק במִלְךָ ובשמות עצם סגוליים אחרים (כולל שמות עצם השייכים ל-qitl) להשפעת העיצור השוטף.⁴⁵ בדרך כלל החוקרים מסתפקים בציון העובדה שמִלְךָ הוא חריג,⁴⁶ או בהערות כמו זו של ז'ראון ומוראוקה, שמִלְךָ נוהג בהפסק כמו שם עצם במשקל qitl.⁴⁷

אני מבקש להציע הסבר לשוני-פרגמטי לתופעה של צורת מִלְךָ בהפסק במסורת טבריה. הסבר זה קשור בשם מִלְךָ. שם זה נזכר במקרא בהקשר הפולחן של העברת בנים באש, למשל: "וטמא את התפת אשר בגי בני הנם לבלתי להעביר איש את בנו ואת בתו באש לְמִלְךָ" (מל"ב כג, י).⁴⁸ יש הגורסים שמִלְךָ הוא אלוהי בני עמון, לאור

42. למשל ז'ראון ומוראוקה, 1991, עמ' 296.

43. דעה זו היא דעת מיעוט. ראה למדין, 1985, השולל את קיום חוק זה ואת קיום חוק פיליפי. כנגדו ראה על חוק ההידקקות סיון וקימרון, תשנ"ו ועל חוק פיליפי – קימרון, תשמ"ו; קימרון, תשנ"ב. נראה לי שהדרך הטובה ביותר להסביר צורות qitl במקץ בהפסק היא על ידי היקש: אָבָן : שָׁקַר :: אָבָן : שָׁקַר. יש להוסיף שלעתים קשה עד מאוד לשחזר את המשקל הפרוטו-עברי כשמשוים בין המסורות העבריות (בבילית, טברנית, שומרונית והמסורת המשתקפת בטור השני במשושה).

44. על הצורות טָנַא וקָדַם ראה לעיל, עמ' 208 והערה 8.

45. בטשר, 1866, I, עמ' 188, 297, 553.

46. למשל למבר, 1946, עמ' 155.

47. ז'ראון ומוראוקה, 1991, עמ' 295–296.

48. הרבה נכתב על מִלְךָ. ראה אייספלדט, 1935; ליכט, תשכ"ג; היידר, 1985; דיי, 1989.

הפסוק "אז יבנה שלמה במה לכמוש שקץ מואב בהר אשר על פני ירושלם ולמֶלֶךְ שקץ בני עמון" (מל"א יא, ז), אך תרגום השבעים גורס כאן מֶלֶכָם, ומהקשר זה ואחרים יש גורסים שֶמֶלֶכָם הוא אלוהי בני עמון ולא מֶלֶךְ. אין תמימות דעים בנוגע לקשר בין מֶלֶךְ למֶלֶכָם במקרא, ויש הרואים בשניהם שם של אל אחד.

שם העצם מֶלֶךְ ידוע גם ממקורות שמחוץ למקרא. בתעתיקים ליוונית בתרגום השבעים הוא מופיע כ-Molox. כפי שראינו לעיל, הוא מופיע גם בשמות אמוריים תאופוריים (A-bi-mu-lu-ki). השם מתועד היטב בפונית⁴⁹ ומופיע בתעתיקים ללטינית בצורות morchomor, molchomor (מלך אמר).⁵⁰ לדעתם של רוב החוקרים, molk הפוני מסמן 'קרבן', אם כי יש המעדיפים לפרשו כ'מֶלֶךְ'.⁵¹ בשנת 1935 פירש איספלדט את molk הפוני כלשון 'נדר'⁵² (להביא שה לקרבן). לדעתו, זאת גם הוראת המונח במקרא ועל כן הוא רואה במֶלֶךְ המקראי קרבן. ככלל, התקבלה דעתו של איספלדט בעניין המונח בפונית (אם כי יש קומץ חוקרים הסבורים ש-molk הוא 'מֶלֶךְ' בפונית⁵³), אך נדחה פירושו של מֶלֶךְ המקראי כקרבן. באוגרית יש גם אל בשם מלך.⁵⁴

אשר למקור השם מֶלֶךְ במקרא, הוצעו במחקר שלושה גיזרונות:⁵⁵ (1) הן מֶלֶךְ הן molch נגזרו מ-quṭl; (2) מֶלֶךְ התפתחה מהבינוני הפעיל mālik; (3) התנועות של מֶלֶךְ שונות במכוון לתנועות של בִּשְׁת⁵⁶ (כפי שהציעו גם לגבי עֲשִׁתָּרַת, תִּפְת⁵⁷ וְאִשְׁבַּעַל [שתוקן לאיש בִּשְׁת⁵⁹]).

בין שֶמֶלֶךְ התגלגלה מ-quṭl בין שתנועותיה הותאמו בכוונה לאלה של בִּשְׁת, דומני שהמימוש הטברני של מֶלֶךְ הוא שמנע במסורת טבריה את צורת ההפסק מֶלֶךְ.

49. ראה הופטייזר ויונגלינג, 1995, עמ' 660–664.
50. פרידריך ורליג, 1999, עמ' 29.
51. לדיון וביבליוגרפיה ראה ליכט, תשכ"ג; היידר, 1985; דיי, 1989.
52. על סמך הסורית, אף על פי ששם העצם בסורית מתפרש כ'עצה' ולא כ'נדר', כפי שהעירו חוקרים.
53. דיי, 1989, עמ' 1.
54. היידר, 1985, עמ' 113–147.
55. לסיכום הדעות ראה איספלדט, 1935, עמ' 33–36; צבת, 1975; היידר, 1985, עמ' 223–228; דיי, 1989, עמ' 56–58.
56. גייגר, 1857, עמ' 299–308.
57. כנגד As-tar-tu בתעתיק אשורי ו-As-tar-tu ביוונית. כך הציע נלדקה, 1884, עמ' 1022. אך ראה קופר, 1990, המפרש את הניקוד של עֲשִׁתָּרַת המקראית כמשקף את ההגייה הפניקית הצפויה (כתוצאה מ"המעטק הפניקי" $\bar{a} < a < \bar{o}$ בסוף הברה סגורה מוטעמת).
58. סמית, 1889, עמ' 357.
59. צבת, 1975 סוקר את הדעות בנדון ומגיע למסקנה שבִּשְׁת קשור לשם העצם האכדי baštu 'כבוד, כוח' שהוא מפרש (ואחרים לפניו) ככינוי לאל או כשם אל. ראה עכשיו גם שורש, 2000.

משום מה? משום שהקמץ הטברני מומש, לפי הדעה הרווחת במחקר, כתנועה כ⁶⁰, היינו תנועה אחורית מצעית מעוגלת – והוא קרוב מאוד להגייה של החולם o, שהוא תנועה אחורית מעוגלת גבוהה למחצה. הן נבדלות ביניהן בגובה.⁶¹ שתי התנועות הללו משמשות כפונמות נפרדות במסורת טבריה, כפי שהראה קאנטינו בזוגות מינימליים כגון "גֶדֶר" (במ' כב, כד) / "גֶדֶר" (יש' נח, יב), "יִצָא" (בר' י, יא) / "יִצָא" (בר' כז, ל), "יִתְּרָה" (יש' טו, ז) / "יִתְּרוֹ" (יש' מד, יט).⁶² אך הראיה לקרבה בין שתי הפונמות מודגמת היטב בביטול הניגוד הפונמי בהברה סגורה לפני הטעם (גלגול מ-^u), למשל פל/פל-, יִשְׁמֹר/יִשְׁמֹר-לֹנוּ (יר' ה, כד)⁶³ ובהברה סגורה סופית אחרי הטעם (גלגול מ-^u), למשל "יִנְיָמָת" (בר' ה, ה) / "יִנְיָמָת" (בר' יא, כח) ו"יִחֶן" (דב' כח, נ) / "יִחֶן" (מל"ב יג, כג). נוסף שיש חילופי כתיב וקרי של וי"ו-קמץ בכמה כתובים במקרא, כמו "וַיְגִדּוּל-כַּח" (נח' א, ג), "לְעֶבְרֹוּ-בֶךְ" (שם ב, א), "וַיִּקְוּ-עֲנוּתֵיהֶם" (יר' לג, ח), "אֲשֶׁמֹר-לוֹ" (תה' פט, כט), "יְפֹל-שֵׁם" (מש' כב, יד).

גם מחוץ למקרא אנו מוצאים כתיב של וי"ו כנגד קמץ במסורת טבריה, במגילות מדבר יהודה (למשל, ב-QIsa^a = "עולות" – "עָלוֹת" – יש' מ, א); "הנומה" ["הָנֶם" – יש' מא, כז],⁶⁴ בתעתיקים⁶⁵ לערבית של הקראים⁶⁶ ובארמית של בבל (למשל "ויתיה" [=יִתְיָה]).⁶⁷ בתעתיקים ליוונית של תרגום השבעים מוצאים על פי רוב α כנגד קמץ, למשל βασαι βָשָׁן (במ' כא, לג; אך אפשר למצוא גם ο, למשל Λοβον "לֶבֶן" [דב' א, א]), וכנגד חולם מוצאים הן ο (למשל Ιαβοκ "יַבֶּק" [בר' לב,

60. ראה למשל קוטשר, 1982, עמ' 26–29; גאר, 1990, עמ' 75 ולאחרונה כֶאן, 1997, עמ' 91. במסורת התימנית הקמץ ממומש כ־o או כ־ס (מורג, תשכ"ג, עמ' 100–110). על המחלוקת בעניין מימוש הקמץ במסורת בבל ויחסו למסורת טבריה ראה בן-חיים, תשל"ז, עמ' 36–37 ובן-חיים, 1988, עמ' 74–76. בן-חיים חולק על הדעה הרווחת שהקמץ הבבלי מומש כ־a לעומת הקמץ הטברני כ; לדעתו גם הקמץ הבבלי מומש כ־o.

61. ההבדל היחיד בין שתי התנועות באשר לתכונות המבחינות שלהן הוא בגובה שבין שתי התנועות: החולם גבוה יותר. ראה גאר, 1990; מאלון, 1993, עמ' 28–29.

62. קאנטינו, 1950, עמ' 110.

63. יחס זה בין הקמץ לחולם מקביל ליחס בין הצירי לסגול: תֵן/תָּן-לִי; אֶת/אֵת- (גאר, 1990, עמ' 60). ואולי הקרבה בין הקמץ לחולם היא היסוד למשחק המילים בירמיהו א, יא-יב (ולא רק המשחק הסמנטי): "ויהי דבר ה' אלי לאמר מה אתה ראה ירמיהו ואמר מקל שֶׁקֶד אני רואה ויאמר ה' אלי היטבת לראות כי שֶׁקֶד אני על דברי לעשות".

64. מורג, תשכ"ג, עמ' 104; קימרון, 1986, עמ' 39–40.

65. כמובן, רבים המשתנים הנעלמים בתעתיקים, כגון שאלת המסורת המתועתקת ודרכי הסימון האפשריות באלף-בית.

66. יוסולה, 1999 מפנה להריוויאין, 1994, עמ' 37.

67. לדיון מקיף בנושא ראה יוסולה, 1999, עמ' 54–68.

הן ω (למשל Καμωσ "כָּמוֹשׁ" [במ' כד, כט]).⁶⁸ בטור השני במשושה α בא בדרך כלל כנגד הקמץ (למשל $\alpha\kappa\alpha\beta\omega\delta$ "הַכְּבוֹד" [תה' כט, ג]) ו- ω כנגד החולם שהתגלגל מ- \bar{a} ומ- aw (למשל $\omega\theta\iota$ "אוֹתִי" [תה' לא, ו]; $\beta\alpha\sigma\omega\mu$ "בָּצוּם" [תה' לה, יג]);⁶⁹ o בא כנגד חולם שהתגלגל מ- u (למשל $\beta o\kappa\alpha$ "בִּקְרָ" [תה' מו, ו]); $\chi o\lambda$ ("כָּל־" [תה' לא, כד]) וגם כנגד קמץ בהברה סגורה שאינה מוטעמת (למשל $\lambda a\chi o\lambda$ "לְכָל־" [תה' יח, לא]).⁷⁰ בתעתיקים של הירונימוס קמץ מתועתק הן על ידי a הן על ידי o (ואות זו באה גם כנגד חולם), למשל $basar$ "בָּשָׂר" (יח' י, יב) ו- $bosor$ (יש' לד, ו).⁷¹

סיכום

בגלל הקרבה בהגייה בין הקמץ κ לבין החולם o אפשר שדוברי העברית הטברנית חששו שִׁמְלֶךְ בהפסק, כלומר מִלֶּךְ $molek$, ייתפס באוזני השומע כמִלֶּךְ, ואפשר גם שבעלי המסורה בשלב מאוחר יותר הם האחראים לתופעה. מחשש לדמיון בצליל למִלֶּךְ נמנעו המעתק מפתח לקמץ – מעתק צפוי בשמות סגוליים במשקל $qat\ell$. בין שִׁמְלֶךְ המקראי נגזר מ- $mulk$ בין שהוא נגזר מ- $mālik$ או מ- $malk$ ותנועותיו הותאמו לתנועות של בִּשְׁתָּה, ייתכן שדוברי העברית הטברנית (או בעלי המסורה) נרתעו מצורת ההפסק מִלֶּךְ פן תתקרב בהגייתה לשם העצם מִלֶּךְ, שהוא אל זר (או פולחן זר). מקרים דומים של רתיעה מלשון לא נקיייה במסורת טבריה ידועים היטב – ראה זוגות כתיב וקרי כגון שגל/שכב ועפלים/טחרים ואף את הניקוד של עִשְׁתָּרֶת ואִישׁ בִּשְׁתָּה הנזכרים לעיל.⁷² אמור מעתה: מִלֶּךְ אינו נעתק למִלֶּךְ בהפסק בגלל קרבתו בצליל למִלֶּךְ.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache* = 1863 אורלד,
*des Alten Bundes*⁷, Göttingen 1863
 O. Eissfeldt, *Molk als Opferbegriff im Punischen und = 1935* אייספלדט,
Hebräischen und das Ende des Gottes Moloch, Halle 1935
 H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der = 1922* באואר וליאנדר,
Hebräischen Sprache, Halle 1922

68. ליסובסקי, 1940, עמ' 124–127.
 69. ברונן, 1943, עמ' 352–355, 360–364; יאנסנס, 1982, עמ' 54.
 70. ברונן, 1943, עמ' 122, 356–359.
 71. זיגפריד, 1884, עמ' 40–41, 74–75; שפרבר, 1937–1938, עמ' 214.
 72. על התופעה של כתיב וקרי ראה טוב, תש"ן, עמ' 46–50; מורו, 1992.

- J. Barth, *Die Nominalbildung in den Semitischen Sprachen*², = 1894 בארת, Leipzig 1894
- F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der Hebräischen Sprache*, = 1866 בטשר, 1, Leipzig 1866
- בן-דוד, תשנ"ה = "בן-דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא: תחביר וטעמי המקרא, ירושלים תשנ"ה
- בן-חיים, תשל"ז = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז
- Z. Ben-Hayyim, "Reflections on the Vowel System in = 1988 בן-חיים, Hebrew", *Sefarad* 46 (1988), pp. 71–84
- E. Brønno, *Studien über Hebräische Morphologie und Vokalismus auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der Hexapla des Origenes*, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 28, Leipzig 1943
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1, Berlin 1908
- W. R. Garr, "Interpreting Orthography", *The Hebrew Bible and Its Interpreters*, ed. W. H. Propp, Winona Lake 1990, pp. 53–80 גאר, 1990
- Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, revised by A. E. Cowley, Oxford 1910 גזניוס, 1910
- A. Geiger, *Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judentums*, Frankfurt am Main 1857 גייגר, 1857
- I. J. Gelb, *Computer-Aided Analysis of Amorite*, = 1980 גלב, Assyriological Studies, 21, Chicago 1980
- J. Day, *Molech: A God of Human Sacrifice in the Old Testament*, Cambridge 1989 דיי, 1989
- J. Huehnergard, *Ugaritic Vocabulary in Syllabic Transcription*, Harvard Semitic Series, 32, Atlanta 1987 הונרגארד, 1987
- J. Hoftijzer & K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Handbuch der Orientalistik, 21, Leiden 1995 הופטייזר ויונגלינג, 1995
- G. C. Heider, *The Cult of Molek: A Reassessment*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 43, Sheffield 1985 היידר, 1985
- R. S. Hess, *Amarna Personal Names*, Winona Lake 1993 = 1993 הס, 1993
- T. Harviainen, "A Karaite Bible Transcription with = 1994 הרוויאין, 1994

- Indiscriminate Counterparts of Tiberian Qameṣ and Ḥolam (MS. Firkovitsh II, Arab.-evr)", *Proceedings of the Eleventh Congress of the International Organization for Masoretic Studies*, ed. A. Dotan, Jerusalem 1993, pp. 33–40
- P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 1991
- C. Siegfried, "Die Aussprache des Hebräischen bei Hieronymus", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 4 (1884), pp. 34–83
- טוב, תש"ן = ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תש"ן
- G. Janssens, *Studies in Hebrew Historical Linguistics Based on Origen's Secunda*, Orientalia Gandensia, 9, Leuven 1982
- יהלום, תש"ל = י' יהלום, "הניקוד הארץ-ישראלי בקדושתות הדותה למשמרות ותופעות הלשון העולות ממנו", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 25–60
- H. Juusola, *Linguistic Peculiarities in the Aramaic Magic Bowl Texts*, Studia Orientalia, 86, Helsinki 1999
- יבין, תשמ"ה = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- G. Khan, "Tiberian Hebrew Phonology", *Phonologies of Asia and Africa*, ed. A. S. Kaye, Winona Lake 1997
- ליכט, תשכ"ג = י"ש ליכט, "מֶלֶךְ, מֶלֶכֶם", אנציקלופדיה מקראית, ד, עמ' 1112–1113; "מֶלֶךְ, העברת בנים למלך", אנציקלופדיה מקראית, עמ' 1112–1118
- G. Lisowsky, *Die Transskription der hebraeischen Eigennamen des Pentateuch in der Septuagint*, Basel 1940
- M. Lambert, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1946 = 1946
- T. O. Lambdin, "Egyptian Loanwords in the Old Testament", *Journal of the American Oriental Society* 73 (1953), pp. 145–155
- T. O. Lambdin, "Philippi's Law Reconsidered", *Biblical and Related Studies Presented to Samuel Iwry*, ed. A. Kort & S. Morschauer, Winona Lake 1985, pp. 135–145
- J. L. Malone, *Tiberian Hebrew Phonology*, Winona Lake 1993
- מורג, תשכ"ג = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג

- W. S. Morrow, "Kethib and Qere", *Anchor Bible Dictionary*, = 1992, מורו, 4, New York 1992, pp. 24–30
- Y. Muchiki, *Egyptian Proper Names and Loanwords in* = 1999, מושיקי, *North-West Semitic*, Society of Biblical Literature Dissertation Series, 173, Atlanta 1999
- T. J. Meek, *Hebrew Origins*, New York 1960 = 1960, מיק, 1960
- T. Nöldeke, "Grammatik des Biblisch-Aramäischen mit = 1884, נלדקה, einer Kritischen Erörterung der aramäischen Wörter im Neuen Testament von E. Kautzsch", *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1 (1884), pp. 1014–1023
- D. Sivan, *Grammatical Analysis and Glossary of the* = 1984, סיון, *Northwest Semitic Vocables in Akkadian Texts of the 15th–13th C.B.C from Canaan and Syria*, Alter Orient und Altes Testament, 214, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn 1984
- סיון וקימרון, תשנ"ו = ד' סיון וא' קימרון, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא-מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 7–38
- W. R. Smith, *Lectures on the Religion of the Semites*, = 1889, סמית, London 1889
- J. Fox, "Isolated Nouns in the Semitic Languages", = 1998, פוקס, *Zeitschrift für Althebraistik* 11 (1998), pp. 1–31
- H. Fleisch, *Traité de philologie arabe*, 1: *Préliminaires*, = 1961, פלייש, *phonétique, morphologie, nominal*, Beyrouth 1961
- J. Friedrich & W. Röllig, *Phönizisch – Punische* = 1999, פרידריך ורליג, *Grammatik*³, neue bearbeitet von Maria Giulia Amadasi Guzzo, *Analecta Orientalia*, 55, Roma 1999
- M. Tsevat, "Ishbosheth and Congeners: The Names and = 1975, צבת, Their Study", *Hebrew Union College Annual* 45 (1975), pp. 71–87
- J. Cantineau, "Essai d'une phonologie de l'hébreu = 1950, קאנטינו, biblique", *Bulletin Société de Linguistique de Paris* 46 (1950), pp. 82–122
- E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, = 1982, קוטשר, Jerusalem 1982
- A. Cooper, "A Note on the Vocalization of Ashtoret", = 1990, קופר, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 102 (1990), pp. 98–100

- E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls*, Harvard = 1986, קימרון, Semitic Series, 29, Atlanta 1986
- קימרון, תשמ"ו = א' קימרון, "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 77-101, 247-249
- קימרון, תשנ"ב = א' קימרון, "חילופי צירי/פתח וחוק פיליפי", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 111-115
- E. J. Revell, "The Voweling of 'i Type' Segolates in Tiberian = 1985, רוול, Hebrew", *Journal of Near Eastern Studies* 44 (1985), pp. 319-328
- S. Schorch, "Baal oder Boschet? Ein umstrittenes = 2000, שורש, theophores Element zwischen Religions und Textgeschichte", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 112 (2000), pp. 598-611
- A. Sperber, "Hebrew Based upon Greek and Latin = 1938-1937, שפרבר, Transliterations", *Hebrew Union College Annual* 12-13 (1937-1938), pp. 103-274

עקומת ההטעמה העברית והנלמד ממנה ומעברית השומרונים על הטעמת לשון המשנה

1. כללי

במאמר זה אני מבקש לתמוך בדעה שהטעמת לשון המשנה הייתה מלעילית רק בחלקה. אנסה להראות שהיא מייצגת שלב מעבר העומד בין הטעמת המלרע של העברית הטברנית לבין הטעמת המלעיל הכללית של העברית השומרונית. לא אסתייע כאן בעדויות ישירות מגוף חיבורי התנאים, הן מפני שהעדויות הללו חלקיות וסתומות הן מפני שהעיון בלשון חכמים בדור האחרון הניב כמה מחקרים שדלו באורח ממצה למדיי את העדויות שמתוך הכתובים.¹

תחת זאת אנסה להציג את הבעיה בהקשרה הרחב יותר ולדון בה לאור שני עניינים שכל אחד מהם עומד לעצמו. העניין האחד הוא כיוון שינויי ההטעמה בעברית מן התקופות הקדומות מאוד, שאינן מתועדות, עד סוף ימי הבית השני. כאן אראה כיצד ירדה ההטעמה, בתהליך מדורג, מראש המילה לכיוון סופה, וכיצד עלתה אחר כך, אף זאת בתהליך מדורג, לעבר הברת המלעיל של המילה. בליבון עניין זה אעמוד בעיקר על הגורמים הפונולוגיים והאחרים המסיטים את הטעמת המילה ממקום למקום. הבנת הגורמים האלה עשויה לסייע בהבנת שינויי ההטעמה שחלו בין שלב ההטעמה הטברני שרובו מלרע לשלב ההטעמה השומרוני שכולו מלעיל.² העניין האחר שהשקפתי בנויה עליו הוא מעמדה של לשון המשנה ביחס לעברית של השומרונים: במקום אחר³ הראיתי שטיפוסה של עברית השומרונים מאוחר יותר, או מקודם יותר לפחות, מטיפוס לשון המשנה.

* עיקרי הדברים נאמרו באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים באוקטובר 1999, ביום עיון לכבוד פרופ' יהושע בלאו עם הגיעו לגבורות. תודתי לתלמידי קרן בן שושן אשר טרחה על שרטוט עקומת ההטעמה.

1. סיכום הדברים מצוי במאמרו של מ' בראשר, "צורות הקשר וצורות הפסק בלשון המשנה (על פי מסורת כתב-יד פארמה ב)", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 51–100 (להלן: בראשר). בעמ' 94–96 שם מובאת תמצית מסקנות העדויות ממקורות חז"ל אחרים.

2. כולו מלעיל להוציא קטגוריה אחת ברורה, וראה להלן.

3. "עד אימתי דיברו השומרונים עברית?", עיונים בלשון חכמים: תקצירי ההרצאות לסדנה על הנושא דקדוק לשון חכמים ומילונה, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 74–78.

חיבור שתי ההשקפות הללו – ההשקפה על התפתחות ההטעמה וההשקפה על טיפוסה של לשון המשנה ביחס לעברית השומרונית – יוביל אל המסקנה כי בכל הקשור להטעמת המילה, היה הייתה שכבת לשון שהטעמתה הטעמת ביניים – מלעילית יותר מלשון המקרא הטברני ומלעילית פחות מעברית השומרונית. השקפתי, אם תתקבל, על היחס בין לשון המשנה ללשון השומרונית, תומכת בהנחה כי אותה שכבת לשון משתקפת בלשונה של המשנה.

2. הבעיה

כידוע, וכנרמז מראשית דבריי, הקושי בזיהוי המדויק של מערך ההטעמה בלשון חז"ל נעוץ בגילם ובאופי מסירתם של חיבורי התנאים, ובכלל זה כתבי היד הטובים ביותר של המשנה. גם אם נעשה לשעה קלה את שאסור לנו לעשות, ונשכח לרגע כי עדויות כתבי היד שלפנינו על אותיותיהם הכתובות ועל הניקוד המעטר אותן הן עדויות שבאו אל העולם בימי הביניים, כלומר הן מרוחקות מזמן פעולתה של הלשון מרחק של מאות שנים – גם אם נסיח את דעתנו מכך, לא תיפתרנה בעיותינו. כי גם אם נסתפק בשאלה מהי הטעמת המילה כפי שהיא מסומנת בטקסט גופו ולא מעבר לכך – גם אז ניתקל בקיר אטום שרק מעט עדויות רשומות עליו, ואף הן עקיפות. הן עקיפות משום שכידוע, במרבית כתבי היד של המשנה אין סימון של מקום הטעם במילה (כתב יד פרמה ב לסדר טהרות אמנם מוטעם כולו, ועיקר הטעמתו מלרע). לא זכו אפוא העדויות הכתובות של לשון התנאים למעמד שזכה להן טקסט המקרא בניקודו הטברני שכולנו נסמכים עליו, ובהסתייגויות הידועות אנו למידים ממנו פרטים וכללים על מערך ההגאים וההטעמה של העברית בתקופות קדומות.

לפיכך בבואנו לאתר את מערך ההטעמה בלשון התנאים אנו מנסים ללמוד על מקום הטעם במילה מן הכתיב שלה ומניקודה. כתיב כגון יכתובו, מלא וי"ו, המופיע בתוך המשפט (בפינו: בהקשר) ולא דווקא בסופו (בפינו: בהפסק) מצביע לכאורה על הטעמת מלעיל, שרק היא כביכול מאפשרת קיום התנועה במילואה ולא חיתופה כמו בצורה הרגילה יכתבו, שהטעמתה מלרע. אותו היקש על ההטעמה נוהגים אנו להקיש על פי שורת ההיגיון מניקודים כגון הוכתבו, במקום הוכתבו הצפוי בהקשר. אולם צריך שייאמר כי סימונה של תנועה באם קריאה או בסימן של ניקוד אפשר שיהיה גם ציון לאיכות תנועת השווא שלפני ההברה המוטעמת, כלומר מילת הוכתבו – אפשר ואפשר שהטעמתה מלרע, ואין סימן הקמץ בה אלא סימן לתנועה חטופה שהגייתה a, כשם שמצאנו, למשל, את המילה כתליו משובצת ברצפת הפסיפס שבבית הכנסת בסוסייה וכתליבה כותליו,⁴ ואין כאן מקום להאריך ולספר על

4. כך כתוב שם: "זכור לטובה קדושת מרי רבי איסי הכהן המכובד ביריבי שעשה הפסיפוס הזה

דרך מבטא השווא במסורותיה של העברית ועל היקשים שמקשה צורת הנפרד על המילה בנטייתה.⁵

אבל גם אם נניח, כדרך שהרוב מניחים, כי צורות ההפסק שבהקשר באמת מלמדות על הטעמת מלעיל שלהן, עדיין עומדת השאלה הגדולה במקומה: האם הטעמתן המלעילית רק על עצמן מלמדת, או שמא נדרשים אנו למעשה ללמוד כאן מן המעט על המרובה כביכול? אני מציין "מעט", משום שבשנים האחרונות נבדקו עוד ועוד טקסטים תנאיים ומהם עולה כי אותם כתיבים מלאים ואותם ניקודים שרמזתי עליהם מוגבלים בדרך כלל לקטגוריות מורפולוגיות מוגדרות. כך עלה, למשל, בבדיקתו המקפת של משה בראשר, כי מִעֲכָר לצורות של בניין הופעל, כלומר הוֹכְתָבוּ, לא נמצאו די צורות הפסקיות בהקשר המאפשרות לקבוע כי הטעמת הלשון כולה הייתה מלעילית. הנה סיכום דבריו בסוף מאמרו הגדול על צורות הפסק בהקשר (בראשר, עמ' 96):

ההנחה, שנהגו בלשון חכמים צורות הפסק גם במעמד הקשר (המתאשרת רק בצורות הוֹפְעָלָה/הוֹפְעָלוּ ברוב המסורות), לא נתאשרה בבדיקתם של שלושה עדים אלה (פא, כ"י ר של הספרא ופ"ר).⁶

בניסוח זהיר זה, כך דומה, מקופלת גם אמירה הנוגעת ישירות במבנה ההטעמה בלשון חכמים. כי אם באמת לא נהגו ככלל באותה לשון צורות הפסק בהקשר – סימן הוא שהטעמת המילה לא הייתה מלעיל.

אבל כידוע לא זו הגישה שאפשר לכנותה קלאסית והקשורה בעיקר בשמו של יחזקאל קוטשר המנוח: בספרו הגדול על מגילת ישעיהו הוא דן גם בהטעמה של עברית המשנה והתבונן בה בראי המקורות בני תקופתה; למשל, מן הארמית הנוצרית של ארץ ישראל הסתייע בצורות פועל שכתוב מלא, כגון "יקטולון". לזה הוסיף את הכתיבים המלאים שבכתבי יד של המשנה, את העדויות המאוחרות של מבטאי עדות ישראל – תימנית, פרסית, דגסטנית ואשכנזית, ומשען רב מצא בעברית השומרונית שכאמור למעשה כולה מוטעמת מלעיל. כיוון שנמצאו לא מעט תכונות משותפות העושות את עברית השומרונית ואת עברית חז"ל אחיות דומות זו לזו, לא קשה להניח כי אף בעניין הטעמת המילה קיימת זהות בין שתי האחיות הקרובות.

וטח את כותליו בסיד" (י' נוה, על חרס וגומא – כתובות ארמיות ועבריות מימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 130).

5. ראה מאמרי "לדרכי הגיית השווא בעברית השומרונית ובמסורות אחרות", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 269–259.

6. הכוונה לכ"י פרמה א למשנה (דה-רוסי 138), לכ"י וטיקן 66 לספרא ולכ"י פרמה ב לסדר טהרות (דה-רוסי 497).

אלא שאיתרע מזלה של לשון התנאים והיא נמסרה מסירה חלקית. כדרך תופעות ששכיחותן רבה באותה לשון, אף בעניין ההטעמה לא סומן אלא מעט מן המרובה. זאת ועוד, בכתיב היד חלו ידי מעתיקים שדפוס לשונו המופתית של המקרא עמד לנגד עיניהם. רוצה לומר: ראיות חותכות, ישירות, שהטעמת לשון התנאים הייתה הטעמת מלעיל כללית – אין לנו. מה שיש לנו הן לכאורה עדויות נסיבתיות להטעמה כזו.

עד שלא ישחק לנו המזל ונזכה בכתב יד בן תקופת התנאים, המוסר בדיוק את מקום הטעם, לא נוכל אפוא לדעת ידיעה של ממש מה היה מבנה ההטעמה בלשון המשנה. אף אני, בעיקרי דבריי שלהלן, לא אוכל לצערי לפתור את הדבר הסתום הזה, אך כפי שהצהרתי תחילה, אציע להתבונן בו לאורם של שני עניינים הקרובים אליו מאוד; לשון אחר: להציע עדויות נסיבתיות אחרות.

3. ההטעמה הקדם-טברנית וכיווני התפתחותה

העניין האחד, כאמור, הוא כיווני השינויים שחלו במקום הטעם בעברית, הפרה-היסטורית וההיסטורית. לצורך זה אני מבקש לנצל את המודל שפיתח יהושע בלאו,⁷ בלא לשכוח שהוצעו גם שיטות אחרות.⁸ כיוון שהבדלי הגישות אינם מפריעים לענייננו, וכיוון שענייננו אינו בירור מחדש של תולדות ההטעמה הקדם-עברית, אני מרשה לעצמי שלא לדון כאן בשיטות האחרות.

המתבונן בשינויים שחלו במקום הטעמת המילה בעברית מן התקופות הקדומות ועד תקופת המקרא, יראה על נקלה כי בתהליך מדורג ועקבי ירדה ההטעמה מראש המילה אל סופה. בתקופה קדומה מאוד היה מערך ההטעמה דומה מאוד, ואולי זהה, לזה המוכר לנו מן הערבית הקלאסית. כלומר חלק מן המילים היו מוטעמות מלעיל, כגון *ka'tabti (כְּתַבְתִּי), *šā'lāmu (שָׁלוֹם); וחלק מן המילים היו מוטעמות מלעיל דמלעיל, כגון *kataba (כָּתַב), *dabaru (דָּבַר).⁹

לימים גבר ככל הנראה חלקן של המילים המלעיליות, ומכוח ההיקש הוטעמו מלעיל גם אותן מילים שלפניהם היו מוטעמות מלעיל דמלעיל. מעתה היו כל מילות הלשון מוטעמות מלעיל. אם כן, *kataba (כָּתַב) היה ל-*ka'taba ו-*dabaru (דָּבַר) היה ל-*da'baru. שלב זה של הטעמת מלעיל כללית, שאינו שנוי במחלוקת, קל

7. ראה י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"א, עמ' 80–84, וכן ראה הפירוט שבהערה 11.

8. כמה מעיקרי המחקרים על תולדות ההטעמה הוזכרו במאמרו של א' דותן, "שקיעי הטעמת מלעיל עתיקה במסורת הטברנית", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 143, הערה 1.

9. זו תקופת ההטעמה הראשונה, וכלל ההטעמה היה זה: המילה מוטעמת מלעיל דמלעיל, אלא אם כן הברת המלעיל ארוכה, כלומר פתוחה ותנועתה ארוכה או סגורה, שאז המילה מוטעמת מלעיל. לעניין חלות החוק הזה ראה בדקדוקו של ברגשטרסר, חלק א, סעיף 21.

יחסית לשחזור: אפשר להגיע אליו אם מוסיפים לפעלים ולשמות המקראיים שהטעמתם מלרע את התנועה הסופית (תנועת יחסה בשם, ותנועת גוף בפועל) שנשמטה מהן.

לימים, בתקופה שבאורח סכמטי אנו מכנים "תקופת ההטעמה השלישית", אכן נשללו התנועות הסופיות (כמובן, לא כולן; רק הקצרות), ובעקבות כך ירד הטעם עוד מדרגה לכיוון סוף המילה: *ka'taba (פְּתַבְּ) היה ל-*ka'tab, ו-*da'baru (דִּבְּרָ) היה ל-*da'bar. כמובן, הטעם עצמו לא זו, אלא מקומו היחסי במילה השתנה. מכל מקום, אירוע פונטי מכריע זה בתולדותיה של העברית הפך את הקצרה על פיה: רוב המילים, אלה שאיבדו את תנועתן הסופית, היו מעתה מוטעמות מלרע. אותן מילים שלא נשללו תנועתן הסופית, כגון *ka'tabti (פְּתַבְּתִּי), ואותן מילים שלא הייתה להן מלכתחילה תנועה סופית, כגון *ka'tabat (פְּתַבְּתָּה), אלה נשארה הטעמתן מלעיל. גם אלה גם אלה היו מיעוט יחסי בשפה.

לאחר מכן הגיע שוב תור פעולתו של ההיקש: מכיוון שרוב המילים היו מוטעמות מלרע, נמשכו אחריהן הרבה מן המילים שהטעמתן הייתה עדיין מלעיל. *ka'tabat (פְּתַבְּתָּה) הפכה אפוא להיות *kata'bat; *su'saka (סוּסַק) הפך להיות *sus'ka. כוח ההיקש לא יכול לכווץ של הברות ארוכות. הללו שמרו בדרך כלל על הטעמת המלעיל שלהן. כך *ka'tabti (פְּתַבְּתִּי), וכך *ra'īti (רְאִיתִי), למשל. יושם לב שגם בתקופת ההטעמה הראשונה נצמד הטעם אל הברת המלעיל כאשר זו הייתה ארוכה, ומנהגן של לשונות העולם מלמד כי לא מקרה בעלמא יש כאן.¹⁰ תהליך זה של ירידת הטעם מן המלעיל אל המלרע חל גם בארמית המקראית, כפי שהיא משתקפת בניקודם של בעלי המסורה. אף בה אתה מוצא, למשל, את הצורה נִפְקַת (יצאה) בהטעמת מלרע, ועם זאת הייתה בה מגמת הירידה חריפה פחות: צורות פועל שנסתיימו בתנועה שמרו על הטעמת המלעיל שלהן. וכך יש לפנינו נִפְּלוּ במלעיל לעומת נִפְּלוּ המלרעית בעברית; אֶמְרוּ במלעיל לעומת אִמְרוּ המלרעית בעברית. אילו כאן, בשלב הזה, היו בעלי המסורה חונטים בסימניהם את קולות העברית ששמעו במו אוזניהם, הייתה מונחת לפנינו היום עברית מקראית שרוב רובי מילותיה מוטעמות מלרע, אך לא כך היה.

בתקופה מאוחרת יחסית בתולדות העברית איבדו דובריה כמעט לגמרי את הכושר

10. כך, למשל, קובע קנסטוביץ (M. Kenstowicz, *Phonology in Generative Grammar*, Oxford 1994, עמ' 562: הברות "כבדות" ו"קלות" הן מונחים המקבילים להברות "ארוכות" ו"קצרות" לפי מיוחננו כאן: "In many languages the location of the stress depends on a division of the syllables into light and heavy classes. Invariably, the heavy syllables attract a stress" בדומה לכלל הזה, למשל, מצא וגלין שבאחד מניבי האצטקים כל הברה בעלת תנועה ארוכה מוטעמת טעם ראשי או משני (C. Voeglin, *Tübatulabal Grammar*, Berkeley 1935). אני מודה לתלמידי איציק פריינטה שהמציא לי את מראי המקום המצוינים בהערה זו.

להפיק צרור עיצורים בסוף המילה. תשובה לקושי הזה ניתנה באמצעות התופעה הקרויה בפינו סגוליציה – ביקוע הצרור הסופי בתנועת עזר, בדרך כלל סגול. וכך מילה חד-הברתית כגון *kalb (כָּלֵב) נהגתה *kaleb¹¹. הטעם לא זו ממקומו הקדום, אך בשל תוספת ההברה היה מעתה מלעיל. אירוע פונטי זה הפוך במהותו ובתוצאתו מן התהליך הקדום שהזכרתי קודם – נשילת התנועות הסופיות. אז נשילת ההברה הסופית שלאחר הטעם הסיטה את ההטעמה מן המלעיל אל המלרע, ועתה תוספת הברה שלאחר הטעם הפכה מילים חד-הברתיות (וכן כאלה המוטעמות מלרע, כמו צורות הבינוני של הנקבה, *פִּתְבָּת) למילים המוטעמות מלעיל. ככל שהדברים נוגעים בתולדות ההטעמה העברית, מותר לנו לומר שקרתה כאן "מלעיליציה". כפי שנראה מיד, הייתה זו ראשיתו של מהפך – עלייה מהטעמת סוף המילה להטעמת מלעיל.¹¹

ראינו אפוא עד הנה כי שני גורמים דחפו את ההטעמה מתחילת המילה אל סופה: היקשים מזה ונשילת הברה שלאחר הטעם מזה. לימים פעל גורם פונטי הפוך במהותו – במילים רבות נוספו הברות לאחר הטעם והטעם החל מוסט כלפי מעלה, ולצורך העניין הנדון כאן אין נפקא מינה אם עלייה זו של הטעם הייתה קדומה מן המוצע כאן.

4. ההטעמה בעברית השומרונית

עברית השומרונית היא עדות מובהקת וברורה לחטיבת לשון שכולה – וליתר דיוק כמעט כולה – מוטעמת מלעיל. מקים מחקר לשונות השומרונית, זאב בן-חיים, הוכיח בראיות חותכות,¹² שאין צורך לשוב ולהביאן כאן, כי הטעמת מלעיל זו אינה אותה הטעמת מלעיל עתיקת יומין שהזכרתי קודם.¹³ אף הוא הראה כי כל חטיבת

11. כנגד דעה זו הביע בלאו את הדעה כי ביקוע הצרור חל מוקדם יותר, סמוך מאוד לתקופה שבה התהווה הצרור, דהיינו מיד לאחר נשילת התנועות הסופיות (J. Blau, "Some Remarks on the Prehistory of Stress in Biblical Hebrew", *Israel Oriental Studies* 9 [1979] 49–54; נדפס שוב בתוך J. Blau, *Topics in Hebrew and Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, עמ' 120–125). גם אם נכונה השקפתו של בלאו, אין היא משנה את הטיעונים המרכזיים שבמאמר זה. על כן הריני דוחה למקום אחר את הצגת דעתי המפורטת על זמן ביקוע הצרור בעברית.

12. "דבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית", ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 150–160; עברית וארמית נוסח שומרון, ה' ירושלים תשל"ה, עמ' 48 ואילך (להלן: עואנ"ש, ה').

13. כדי להראות בכל זאת שזאת טעמת המלעיל השומרונית אינה זו העתיקה אעמוך רק על עניין אחד: הטעמת מלעיל כללית עתיקה קשורה ברובה בקיומן של תנועות סופיות, ואלה כמובן נשלו גם בעברית השומרונית. ולפרטים: איך תוסבר, למשל, הטעמת מלעיל של הפועל קִטַּב katab בעברית השומרונית? הרי בשלב ההטעמה המלעילי "שלנו" ta היא ההברה המוטעמת. האם נאמר שבצורות פועל מן הדגם יפקדו yifqādu נשמרה הטעמת מלעיל קדומה, ואילו

הלשון הזאת, על הטעמתה ועל כל שאר נותני דמותה, מאוחרת היא בזמן מן העברית שתיעדוה בעלי המסורה. זמנה, כידוע, סוף ימי הבית השני, בקירוב צריך לומר. הווה אומר: לפנינו שלב הטעמה אחרון בזמן. השלב ההיסטורי הקודם לו והנתון לנו לפי שעה מול עינינו הוא השלב שהגיעה אליו העברית הטברנית. כידוע, זו עברית שרוב רובה מלרע ומיעוטה מלעיל. מקצת מן המלעיל המקראי קדום הוא, ומקצתו, תוצאת ה"סגוליציה" שהזכרתי קודם, הוא מאוחר, אליבא דכולי עלמא. העברית השומרונית – יש בה מעט מלרע, אך זה בתנאים מוגדרים מאוד: במקום שהברה שאחרי הטעם נשמטה בשל היאלמותה של גרונית. כך למשל: שְׁמָעָה = šā'mā (>šā'mā*¹⁴); אֲרַבְּעָה = ar'bā (>ar'ba'a*). אם כן, כשם שבמסורת טבריה התכרסם שיא המלרע בגלל הברה שצמחה לאחר הטעם והצמיחה מילים שטעמן מלעיל, כן במסורת שומרון התכרסם שיא המלעיל בגלל הברה שנשמטה לאחר הטעם והצמיחה מילים שטעמן מלרע.

5. עקומת ההטעמה העברית בחטיבת לשון שבין עברית המקרא לעברית השומרונית

בין שלב ההטעמה הטברני שרובו הגדול מלרע, לשלב ההטעמה השומרוני שרובו המכריע מלעיל, התקיים רצף של דיבור עברי שבמהלכו, כך מחויבים אנו להניח, עברה ההטעמה בהדרגה מן המלעיל אל המלרע. אני מדגיש בהדרגה, משום שלא ייתכן מעבר חד ופתאומי כל כך בין לשון מדוברת שרובה מלרע ללשון מדוברת שרוב רובה מלעיל. לשון אחר: בתולדותיה של העברית הייתה חטיבת לשון שמידת מלעיליות הטעמתה הייתה רבה מזו של מסורת טבריה ופחותה מזו של מסורת שומרון. קיומה של חטיבה זו הוא בחזקת ודאי. לעומת זאת, זיהויה ואיתורה מסופקים.

6. הפרוגרסיביות של העברית השומרונית והמסקנה מן העיון המשולב

כאמור לעיל, מוגבלת תפוצתן של צורות ההפסק שבהקשר בחיבורי התנאים שלפנינו. על סמך הממצאים שיש בידינו לפי שעה מנה בראשית שלוש קבוצות:

- בצורות פועל כגון katab 'נשמרה הטעמת מלעיל דמלעיל קדומה?! ומה ייעשה עם מילים מוטעמות מלעיל כגון שָׁלוֹם šālom? והרי לשיטתנו ההברה ש מעולם לא הייתה מוטעמת. המסקנה המתבקשת היא, ובוזה אין כל חידוש, שהטעמת מלעיל השומרונית היא אמנם חזרה מאוחרת אל מצב המזכיר בצורתו את המצב הקדום, כפי שאנו נוהגים לשחזרו. המתפתה לראות במלעיל השומרוני מצב עתיק רק מפני שהוא מלעיל, אינו שונה אפוא ממי שינסה לטעון כי הביצוע הקשה של העיצורים גדת בעברית בת זמננו הוא שריד למצב ישן.
14. תנועת המ"ם צמחה מן השווא, כרגיל בעברית השומרונית.

פועלי בניין הופעל כגון הוכתבו; המשקל הסגולי פְּעִי (כנגד פְּעִי, למשל: קָשִׁי במקום קָשִׁי); המשקל הסגולי פְּעִי (כנגד פְּעִי, למשל: שְׁבִי במקום שְׁבִי). האם אפשר להניח שבחיבורי התנאים משתקפת אותה לשון ביניים?

כדי לענות על שאלה זו אני נדרש לעניין השני שאני מבקש להיסמך עליו, והוא בחינה כוללת של היחסים בין לשון התנאים לאחותה הקרובה לה, עברית השומרונים. אם יסתבר שלשון התנאים בכללותה קודמת מבחינת טיפוסה לעברית השומרונית, נוכל להניח שהיא היא יכולה להיות אותה חטיבת לשון נעלמת. ואמנם עיון בשורה של תכונות לשון מרכזיות מלמד כי אפשר לנסח את המשפט הבא: המועט, המצוי בראשית התפתחותו, הוא המאפיין את לשון חכמים; המגובש, שהגיע לידי מיצוי, הוא המאפיין את מסורת השומרונים.

על דרך הקיצור אזכיר כאן את (א) העיצורים הגרונים – כנגד המעמד המיוחד, "המוחלש", שיש לגרונים בהגייה הטברנית, וכנגד חילופי כתיב בלשון חז"ל ועדויות מפורשות המלמדות על התעצמות מגמת הערעור, עולה מהגיית העברית השומרונית כי בה היה ערעור כמעט מוחלט של העיצורים הגרונים: חִי"ת וה"א לא התקיימו כלל, ואילו עי"ן התקיימה רק בתנאים מוגדרים מאוד, למשל חמור *emor*, יעמד *yāmmād*.¹⁵ (ב) המעבר מבניין נפעל לנתפעל – כנגד צורות בודדות במקרא כגון "נִפְּפָר" (דב' כא, ח), "נִנְפָרו" (יח' כג, מח), שאינן אלא נתפעל בהידמות תי"ו הבניין אל פ' הפועל, מרובות בלשון חז"ל הן צורות נתפעל במקום נפעל כגון ניתחתכו במקום נחתך שבמקרא, נתפלגו כנגד נפלגה ועוד, והן צורות כגון נִימְלַךְ הזהות בשיוכך לשתי הצורות המקראיות שהובאו לעיל. מגמת המעבר חזקה יותר בעברית השומרונית: בה כל נפעל הפך למעשה לנתפעל. כיוון שטקסט התורה נתון באותיותיו, אין לתופעה זו אלא הגילוי השני, כלומר נפעל בהכפלת פ"א הפועל. ואמנם *niq'qātāl* הוא הדגם הרגיל בעברית השומרונית. אין בה עבר מן הדגם הקדום *niqṭal*.¹⁶ (ג) הבניינים הסבילים – מגמת הידחקות הסבילים הפנימיים ניכרת כבר במקרא עם המעבר מסביל קל לנפעל. היא התגברה בתקופה מאוחרת בלשון חז"ל עם ביטולו של בניין פועל. לידי גמר הגיעה התופעה בעברית השומרונית שבה עבר מן העולם גם בניין הופעל. לא קשה להראות שההגייה השומרונית *uwwāred* העומדת כנגד הוֹרֵד שבנוסח טבריה אינה גזורה ממנה (אילו נגזרה ממנה הייתה צריכה להיות **ūrād*), אלא היא גלגול של *התורד או עשויה במתכונתה.¹⁷

15. ראה בפירוט עואנ"ש, ה, עמ' 25 ואילך.

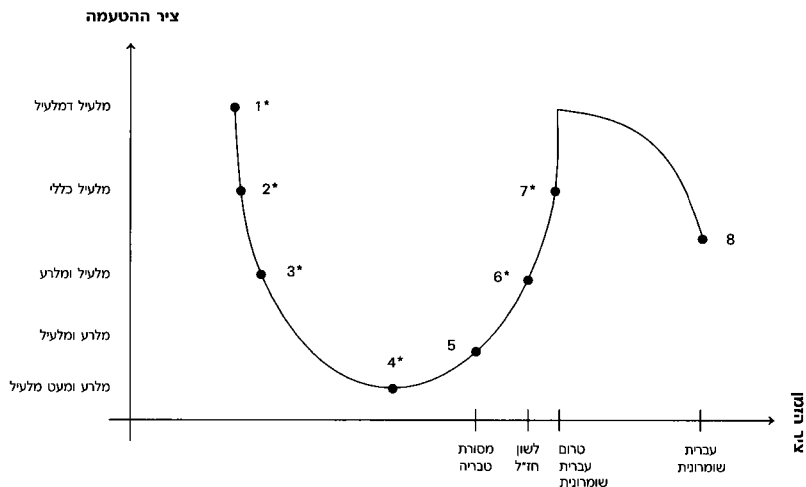
16. ראה מאמרי "התערעורת מערכת הסביל הפנימי ומעמד הנפעל והנתפעל במסורת השומרונים ובלשון חכמים", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 201–211.

17. התי"ו הידמיתה כרגיל לוו"ו ותנועת *i* נעתקה ל-*u*, כרגיל בעברית השומרונית ליד וי"ו כפולה. עוד על עניין זה ראה עואנ"ש, ה, עמ' 130 ואילך והמאמר שבהערה הקודמת.

האם יהיה רחוק להניח שגם בשאלת ההטעמה מייצגת לשון התנאים את חטיבת הביניים שתהליכי הלשון שבה נתונים בעיצומם? המבקש להרהר בכך יזכור נא עוד שני דברים, הקשורים קשר אמיץ אל הטעם ואל מקומו במילה: האחד, שבעברית השומרונית נתבטלו השוואים הנעים, ואף צמחו הברות חדשות עקב ביקועי צורות בתוך המילה (הפקת תנועה במקום שווא נח).¹⁸ זה מצב שכל הנראה לשון חז"ל לא הגיעה אליו; והאחר, שכוחו של ההיקש, ובייחוד ההיקש של השוואת המערכת, בעברית השומרונית הוא כוח גדול מאוד.¹⁹

נראית מאוד דעתו של בר־אשר כי הצורות ההפסקיות שבלשון התנאים אינן "צורות הפסק בתוך הקשר אלא צורות הפסק מתוך היקש גם בתוך הקשר".²⁰ הדעת נותנת אפוא שבלשון התנאים דחק כוחו של ההיקש את הטעם למעלה המילה; דחק במידה שדחק. אותה מידה מתגלה באותן צורות הפסק המופיעות בהקשר. באה עברית השומרונית ומכוחם הרב מאוד של היקשיה, ואולי מעוד טעמים, הוסיף הטעם וטיפס בה עוד למעלה המילה.

את גלגולי ההטעמה מן המלעיל הקדום ועד המלעיל המאוחר, ובתוך זה חלל חטיבת הלשון הנעלמת, ניתן לשרטט באמצעות עקומה שציר הרוחב שלה מייצג את הזמן וציר הגובה שלה מייצג את מקום הטעם במילה. עקומה זו המוצגת להלן, אפשר לכנותה "עקומת ההטעמה העברית":

18. ראה עזרא"ש, ה, עמ' 41.

19. ראה המאמר המצוין בהערה 5 לעיל.

20. בר־אשר, עמ' 98.

מפתח לספרות

ספרה שלידה כוכב מייצגת תקופת הטעמה של שכבת לשון שאינה מתועדת (1-4, 7) או תקופת הטעמה של שכבת לשון שהתיעוד שלה אינו מוסר כהלכה את מערך ההטעמה (6); מתועדות בוודאות הן אפוא רק מסורת טבריה (5) ומסורת שומרון (8).

- 1*. תקופת ההטעמה הראשונה – מלעיל דמלעיל (או מלעיל).
- 2*. תקופת ההטעמה השנייה – כל המילים מוטעמות מלעיל (ככל הנראה עקב היקש).
- 3*. תקופת ההטעמה השלישית – מלעיל ומלרע – רק המילים שתנועתן הסופית נשלה הוטעמו מלרע.
- 4*. תקופת ההטעמה הרביעית – הטעמת מלרע – הטעם ירד (בעיקר) מהברות קצרות אל המלרע (עקב היקש); רוב ההברות הארוכות נשארו מוטעמות מלעיל (כתבתי, ראי).
5. מערך ההטעמה המתועד במסורת טבריה – תקופת ההטעמה החמישית. עקב הסגוליציה (ביקועי צרורות) נעשו עוד מילים מוטעמות מלעיל.
- 6*. מערך ההטעמה של לשון חז"ל – עקב היקשים נעשו עוד מחלקות מילים מוטעמות מלעיל (למשל: הוכתבו, קשי, שבי).
- 7*. מערך ההטעמה של טרום-העברית השומרונית – הטעמה מלעילית כללית, ככל הנראה בלא חריגים.
8. מערך ההטעמה של העברית השומרונית – מלעיל כללי, להוציא מילים שהברתן המלעילית פתחה לפנים בעיצור גרני ובתנאים מסוימים היא התמוגה עם הברת המלרע.

7. סיכום

ראינו אפוא שתי ראיות נסיבתיות המעלות את החשד שהעברית של התנאים הייתה מוטעמת מלעיל בחלקה: הראיה הנסיבתית הראשונה היא כיוון גלגוליה של ההטעמה בעברית, שמכוח היקשים, שימוטי הברות ותוספות הברות ירדה תחילה לסוף המילה וחזרה בהדרגה אל מלעיל המילה. התפתחות זו חייבה אותנו להניח שבינתיים הייתה חטיבת לשון שהטעמתה הייתה מלעילית בחלקה. הראיה הנסיבתית השנייה עולה מבחינת טיפוסה של לשון המשנה, הנראית מקודמת פחות מאחותה הקרובה עברית השומרונים. שתי ראיות אלה, המצטרפות אל תפוצתן המוגבלת של צורות ההפסק בלשון התנאים, הן בגדר ראיות נסיבתיות המעלות את החשד שלשון התנאים הייתה מוטעמת מלעיל בחלקה. עדויות נסיבתיות מהימנותן מוגבלות, והרי ראינו בראשית הדברים שעדויות נסיבתיות אחרות מצביעות על הטעמת מלעיל כללית דווקא. על כן איני מעז לחרוץ כאן את דינה של הטעמת לשון המשנה, אבל אני מקווה, שאם יוכח אי פעם בראיות של ממש כי הטעמת לשון המשנה הייתה אכן מלעילית בחלקה, ימצאו דבריי אלה ראויים ללמוד מהם משהו על נסיבות צמיחתה של אותה הטעמה.

על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא

כתב יד ארפורט (=כ"א) של התוספתא עמד לנגד עיניהם של עובדי מפעל המילון ההיסטורי במשך כל זמן העיבוד של התוספתא, לפני יותר משלושים שנה. הוא שימש "מסירה מסייעת" (בצד כ"ו, "מסירת היסוד"). כתב היד מכיל 443 עמודים, מתחילת התוספתא עד מחצית מסכת זבחים. לדעת החוקרים נכתב כ"א באשכנז במאה ה"ב.¹ כתב היד מנוקד ניקוד אקראי; יש דפים שאין בהם אפילו תיבה מנוקדת אחת. מגיני בו 715 מקומות שיש בהם ניקוד.² המייחד את שיטת הניקוד הנקוטה בו הוא השימוש בשישה סימני תנועות בלבד: חיריק, צירי, פתח, חולם, שוורק (וקיבוץ – במקומות מעטים – כשהכתיב חסר) ושווא.³ מאחורי שיטה זו עומדת אפוא מערכת הגייה השווה במספר תנועותיה לעברית התקנית שלנו. בעקבות בעיות מעשיות שהעסיקו בזמן האחרון את ועדת הדקדוק של האקדמיה ללשון העברית, שאני נמנה עם חבריה, החלטתי לחזור אל כ"א וללמוד את שיטת הניקוד שבו בתקווה לשאוב ממנו השראה לתקנת הניקוד בימינו. יש להזכיר שהניקוד של כ"א לא זכה לתיאור, גם לא במסגרת חקר לשון חכמים,⁴ אף לא במסגרת חקר מסורות הלשון של ימי הביניים, והרי, כדברי ליברמן, "יש בזה ענין רב לתולדות המבטא העברי בין יהודי אשכנז בתקופות הקדומות של התישבותם שם".⁵ הנה אפוא הממצאים.⁶

מסורת הנקדן

לנקדן מסורת לשון מהימנה. מצד הדקדוק יש להזכיר, למשל, כינוי הנוכח ף: לך (שבת ב, ג; יבמות ג, א), לִיבך (דמאי ה, כד), מיטִתך (גדרים ז, א); כינוי הנוכחת

1. ליברמן, הקדמה, עמ' יא.
2. ברשימה שצוקרמנדל מביא במהדורתו, עמ' XLVIII, נמנים 268 מקומות.
3. ליברמן, הקדמה, עמ' ט; אף הוא מזכיר את סימון הרפה באותיות בגדכפ"ת ובאות מ"ם (ולהלן נראה שגם בלמ"ד ובנו"ן).
4. בעבודתה של נתן נוצלו לצורך הניתוח הלשוני ארבע תיבות מנוקדות: נִטְמְעו, נִיָּקֶן (עמ' 153), יֶאֱרַע (עמ' 182), שְׁנֵהֲנִית (עמ' 301).
5. ליברמן, שם.
6. מחיקה בכתב היד סומנה בסוגריים עגולים. תוספת סומנה בסוגריים מרובעים.

יָיִךְ: לָךְ (נדרים ו, א), גִּיטִיךְ (גטין ה, ה); כִּינּוּי הַמוֹשָׁא יָתוּ לְבִינּוֹנִי: מְרִגְלָתוֹ (יבמות ב, ד); בְּנִיין נִתְפַּעַל: שְׁנִיתוֹסְפוֹ (עירובין ו, א); צוּרוֹת הַפֶּסֶק: עִירֵיכֶם (עירובין ז, יד), מִשְׁנַכְנֶסָה (סוטה ה, א), נִתְפַּתְחוּ (עדיות א, יד), נִטְמְעוּ בָּהּ (במעמד של הקשר! קידושין ה, ב); וְכֵן: שְׁמָא (נדרים ה, ה); סְפִסְלוֹ (סנהדרין ד, ב). וְכִנְגֹדֶן – שְׁלוֹשׁ הַיִּקְרוּיֹת שֶׁל הַצּוּרוֹת הַמִּקְרָאוֹת: לְאֹכֶל (תְּרוּמוֹת ט, י), יָהִיו (ב"ק ז, ז), נִהְיָה (תְּרוּמוֹת ב, יג) – אֲבָל: שְׁיָהָא (פסחים ה, ג). מִצַּד הַיִּיחּוּד הַטִּיפּוֹלוֹגִי שֶׁל מִסּוֹרוֹת הַלְשׁוֹן יֵשׁ לְהַבְלִיט כְּמָה צוּרוֹת – רְבִי: רְבִי (עירובין ד, טז), רְבִי (כתובות ב, ג); דִּינָר: "אַרְבַּעַה אִיסְרוֹת לְדִינָר" (ב"מ ג, יז); סְעוּדָה: "כִּסְעוּדָת שְׁלָמָה בִּשְׁעָתָהּ" (תענית ג, יג); ⁷ יָרִיד: "הוֹלֵךְ (וְלֹא יוֹרֵד) לְיָרִיד" (עבודה זרה א, ה); ר' יְהוֹשֻׁעַ בֶּן קֶרְחָה (מַעֲשֵׂר שְׁנִי ג, א); רְבִיעֵי (סוטה ה, יג); בְּחֶרֶב (ב"ב א, יב); ⁸ תַּפְאָרֶת⁹ (סנהדרין יא, ח); קִיּוֹם תְּנוּעַת הַדְּלִי"ת שֶׁל דָּרוֹם: בְּדֶרֶמָה (=בְּדֶרֶמָה; מכות ד, ה); שִׁי"ן הַזִּיקָה שׁוֹאֵיט אַחֲרֵי אוֹת הַיֶּחֱס כ"ף: כְּשָׁהוּא (שבת טו, ט), וְכָשָׁהוּא (ב"ק י, ו); מַעֲתָק $e < i$ בַּהֲבֵרָה סְגוּרָה לֹא מוֹטַעֲמָת: לְעִינֵיךְ (שביעית ז, יד), בְּעִינֵיךְ (מגילה ג, ה), מִגְרֵשׁ (סוטה ה, יג); הַיַּעֲדֵר תְּשֻׁלוֹם דָּגֵשׁ לִפְנֵי עִי"ן וּלְפָנֵי רִי"ש: שִׁיעוּרוֹן (שבת ח, יט), עִירֵיכֶם (עירובין ז, יד)¹⁰ – אֲבָל: חֲרַשׁ (יבמות ט, ג–ד). רָאוּי לְתִשּׁוּמָת לֵב נִיקוּד הַחִי"ת בְּתִיבָהּ מִפּוֹיִיחָת (=מִפּוֹיִיחָת): "לִקְחָה בֵּית מִפּוֹיִיחָת וּמִסּוֹיִיחָת וּמִכּוֹיִיחָת" (ב"ב ב, יז).

היקף הניקוד

כַּאֲמוֹר, כֹּתֵב הַיֵּד מְנוּקֵד נִיקוּד אֶקְרָאִי. לְמַשָּׁל, בְּמִסְכַּת בְּרוּכוֹת מְנוּקָדוֹת אַחַת-עֶשְׂרֵה מִיָּלִים בְּלִבָּד. הַנִּיקוּד דְּלִיל מְאוּד, וּבִדְרֹךְ כָּלֵל הַתִּיבוֹת מְנוּקָדוֹת שֶׁלֹּא בְּשִׁלְמוֹתָן (כֹּלֵא כֹל סִימְנֵי הַתְּנוּעוֹת, הַדְּגִשִּׁים, סִימְנֵי הַשִּׁי"ן הַיִּמִּנִּית אוֹ הַשְּׁמָאֵלִית וְכוּ"ב): "תּוֹרֵמִין וּמַעֲשִׂינֵי מִזֶּה עַל זֶה" (תְּרוּמוֹת ב, ו); "הֵיאֵךְ מִלֵּאךְ לִיבְךָ לַעֲבוֹר עַל דְּבָרֵי חֲבִירֶיךָ" (דְּמָאֵי ה, כד); "כֹּל אוֹתָן הַשְּׁנַיִם שֶׁהוּא מִבֵּין חֲמֵשׁ וְעֶשְׂרִים עַד שֶׁהוּא בֵּין שְׁלֹשִׁים" (שְׁקָלִים ג, כו).

לְפַעֲמִים מְנוּקָדוֹת מִיָּלִים אַחְדוֹת בְּרִצָּף, כְּגוֹן "מִצְוָה לְפָרוֹק"¹¹ עִם הַשּׁוֹאֵא כְּדִי לְשַׁבּוֹר אֶת לְבוֹ" (ב"מ ב, כו).

7. הַשּׁוֹרוֹק חֲלָשׁ.

8. "בַּח בְּרוּחָב) בְּחֶרֶב וּבִשְׁקָמָה" – אֲבָל הַחוּלָם מִפּוֹקֶפֶק; אוֹלִי הוּא סִימֵן לְתִיקוֹן, כְּנִקּוּדָה שֶׁמַּעַל הַתִּיבָה הַמְּחֻקָּה בְּרוּחָב.

9. מוֹבָאָה מִסְפֵּר מִשְׁלֵי כ, כט.

10. וְדוּמָה שֶׁגַם בְּחֶרֶב הַנִּל, שֶׁכֵּן אִילוֹ הַפֶּתַח בַּחִי"ת הִיָּה מִצִּיין קִמָּץ, הִיָּה מְנַקֵּד אֶת הַבִּי"ת בְּצִירִי (=סוּגֹל). רָאָה לְהֵלֶן, סִימְנֵי הַנִּיקוּד. לֹא מִן הַנִּמְנָע שְׁבִתִּיכוֹת בְּחֶרֶב, עִירֵיכֶם הַרִי"שׁ נִהְגָּתָה דְּגוּשָׁה.

11. הַשּׁוֹאֵא מִסּוּפֶק.

לעתים רחוקות מנוקד דיבור שלם, כגון השני משני משפטים מאוחים מקבילים: "זה נוטל לפי שלו וזה נוטל לפי שלו" (ב"מ יא, א), או סיפה של גזרה שווה: "מה שנים נמצא אחד מהם קרוב או פסול עדותן בטילה, אף שלשה נמצא אחד מהן קרוב או פסול עדותן בטילה" (מכות א, ט), או של קל וחומר: "ומה מילה שודאה דוחה את השבת אין ספיקה דוחה את יום טוב, כיסוי הדם שאין ודאה דוחה¹² את השבת כל שכן שאין ספיקה דוחה את יום טוב"¹³ (יום טוב א, ו). ופעם אחת מנוקדת הלכה שלמה: "המלאי של גוים ופועלי ישר' עושין בתוכם ומצא בו חמץ אחר הפסח אסור בהנאה ואין צריך לומר באכילה" (פסחים ב, ו).

תכלית הניקוד

רוב רובם של הניקודים נועדו להכריע בנוסח.¹⁴ הדבר מסביר את המספר העצום של סימני ניקוד במילים פשוטות בתכלית ושאין כל ספק בקריאתן. הנה דוגמאות אחדות מתוך מסכת ברכות ולצדן נוסח כ"ו: "הוא עתיד לדון אתכם" (ו, ו) – כ"ו: "הוא עתיד לדון" (בלא אתכם); "בזמן שהפרוסות קיימות" (ד, ו) – כ"ו: "אם היו פרוסות קיימות"; "תפילה של תפלה" (ו, ז) – כ"ו: "תפילת תפלה". אבל יש שהניקוד נועד לכון את הקריאה, כשהכתיב עשוי להטעות: "עיסה שלשה במים מגולים" (תרומות ז, יג) – קרי שלשה; הכתיב שלשה מכוון בדרך כלל למילה שלושה; "המוציא תפילין" (עירובין ח, יד) – קרי המוציא, להוציא את הקריאה הצפויה המוציא, בחיריק; "אם היה הדיקו מרובה על של עניים" (פאה ב, כ) – קרי הדיקו (ולא הדיקו); "ושנים אבות בית דין [...] ושנים אבות בית דין" (חגיגה ב, ח) – קרי שניים (ולא שניים).¹⁵ או במילים נדירות או זרות: הטרקסמון (תרומות ד, ה). וכן להדגשת תיקון: לְתַרְוּמָה[ם] (חלה ב, ה) – להדגיש את הנוסח המתוקן לתורם, כנגד לתרומה שמתחת לתיקון; "נפל לבאר"¹⁶ (עירות אריות" (יבמות יד, ד) – התיבה עריות נמחקה ונכתב לאחריה, אל נכון, אריות; "שומט" (ת) את דדיה" (כתובות ה, ה) – שומטת תוקנה לשומט; "יושבת בבתי שישבה בהן" (כתובות יא, ה) – נכתב תחילה שיש בה ותוקן: שישבה (=שישבה).

12. צ"ל דוחה (=דוחה), וכן בהמשך המשפט.

13. ודאה, ספיקה (במקום ודאו, ספיקו) – גרירה אחר לשון הרישה.

14. "להגיה", כלשונו של ליברמן בכמה וכמה מקומות. לעניין זה ייחדתי הרצאה בקונגרס השלושה-עשר למדעי היהדות באב תשס"א: "השתקפויות של נוסח אחר בניקוד כתב-יד ארפורט של התוספתא".

15. במקום אחד מצאתי ניקוד מוטעה (או מוטעה למחצה): ושכחו (פאה ג, ב) – צ"ל ושכחו.

16. = לבור.

שיטת הניקוד

להלן יוצגו עיקרי שיטת הניקוד של כ"א. תופעות ייחודיות יתוארו תיאור ממצה; האחרות יודגמו על דרך הכלל.

סימני הניקוד

אלה סימני הניקוד המשמשים בכ"א: שווא, חיריק, צירי, פתח, חולם, שורוק/קיבוץ, דגש, רפה, סימן לשי"ן שמאלית, סימן לשי"ן ימנית; אין חטפים. אשר לאותיות הח"ע בסוף תיבה, אין בכתב היד מפיק¹⁷ ואין בו פתח גנובה,¹⁸ אבל מכיוון שאין הנקדן נוהג לנקד ניקוד מלא לחלוטין, אפשר שיש כאן השמטה בעלמא.

כ"א נוקט שיטה "מינימליסטית". די להשוות אותו עם רוב כתבי היד המשקפים מסורת הגייה של חמש איכויות תנועתיות, כגון כ"י פרמה די-רוסי 138 (המכונה פרמה א) של המשנה. כ"י פרמה והדומים לו משתמשים בכל מלאי סימני התנועות שבניקוד הטברני, בחילופים חופשיים בין הסימנים המציינים אותה תנועה. למשל: "סוּפָה שְׁהִיא גְבוּהָ מְעֻשָּׁרִים אָמָה פְּסוּלָה, ר' יהודה מְכַשִּׁיר, וְשֶׁאֵינָה גְבוּהָ עֲשָׂרָה טַפָּחִים וְשֶׁאֵין לָהּ שְׁלֹשׁ דְּפָנֹת וְשֶׁחֲמֹתָהּ מְרֻבֶּה מְצִילָתָהּ פְּסוּלָה" (סוכה א, א).

לעומתם, כתב היד שלנו עומד על המספר המזערי של סימני הניקוד המתבקש מן ההגייה. השווה, למשל, לדוגמה שהובאה לעיל: "אֶף שְׁלֹשָׁה נִמְצָא אֶחָד מֵהֶן קְרוֹב אוּ פְּסוּל עֲדוּתָן בְּטִילָה" (מכות א, ט). באותה הדרך מנוקדים בו גם מקראות: "שנ' יִרְאֶה" (חגיגה א, א), "שנ' שְׁלֹמֶה" (ב"מ ב, טו), "ואומ' תִּפְאֶרֶת בַּחֲוִירִים כּוֹחֵם" (סנהדרין יא, ח), "שנ' לִפֵּי חֶרֶב" (סנהדרין יד, ו).

המיוחד את כ"א מכתבי היד שכל סימני הניקוד הטברניים משמשים בהם הוא היעדרם של הסגול, הקמץ והחטפים. כנגד הסגול הטברני משמש הצירי, וכנגד הקמץ משמשים הפתח והחולם, בהתאם להגייה (a או o) המתבקשת. למשל: של (ברכות ו, ז), זֶה (נדרים ו, ז); רְצוֹן (ברכות ו, טז), תְּשֻׁלוּמִיו (תרומות ז, ז); כל (ב"מ ה, ט). הצירי משמש כנגד סגול טברני גם לפני ח'ית פתוחה שעיקרה קמוצה וראויה לדגש: "ומושיבין אתו בְּחִיל" (שקלים ג, כז; צורת הפסק), הַחֲנוּת (ב"מ ב, יד), הַחֲבִית (ב"ק י, לד).¹⁹ הקיבוץ משמש כשאין וי"ו (ואולי הכתיב מכוון לקריאה אחרת): "אחת מדומעת ואחת שאינה מדומעת, הריני אומ' לתוך מדומעת נפלה"

17. כגון: שלשה (תרומות ז, יג; = שְׁלֹשָׁה), נִדְאָה, סְפִיקָה (יום טוב א, ו; = וְנִדְאָה, סְפִיקָה).

18. הֶלְקוֹח (מעשר שני ב, יז), מְקַצֵּעַ (שבת יד, א), נִגְזַע (כיפורים ב, ז), שִׁידָע (ראש השנה ב, יח), מְגַלַח (נזיר ו, א), לְגִמּוֹעַ (סוטה א, ב), רְכִיעַ (סוטה ה, יג), הַמְּפַתַח (גטין ב, יא).

19. וכן המילה אֶחָד (= אֶחָד; עירובין ד, א; עירובין ח, ב; פסחים ב, טז; ראש השנה ב, יח; ב"ק ג, ז; מכות א, ט; שבועות א, ב).

(תרומות ו, יב), "מעז אתרוג אסרין" (תרומות י, ב), "איבדה מזונותיהן ולא איבדה פרנסתן" (כתובות ד, יז). כנגד החטפים נוהגים, כאמור, שוואים או תנועות מלאות. הנקדן משתמש גם בסימני הדגש והרפה. בכמה מקומות מזדמן סימן לשי"ן שמאלית²⁰ ובמקום אחד גם לשי"ן ימנית.²¹

כ"א אינו יחיד במינו; ידועים לי עוד כתבי יד מעטים הדומים לו בשיטת ניקודם. מבין אלה שעמדו לפני עיניי יש לי להזכיר את כ"י שוקן של תוספתא בבא קמא; כ"י טרייר Heb. Fr. 5, כ"י טרייר Heb. Fr. 6, כ"י מינכן 2° Cod. Ms. XVII Or. 1080.13.5 – ארבעתם משרידי הירושלמי;²² כ"י קמברג' F1. 65 של בבלי סוכה. כתבי יד אלו מתפרסים על פני דפים אחדים בלבד והניקוד שבהם דליל ביותר, ואף על פי כן ניכרת בהם שיטת ניקוד שווה לשיטת כ"א. על אלו אפשר להוסיף, למעשה, את כ"י אוקספורד 1–2 (2833), b.10 למשנה פאה–דמאי, וארבעה קטעים – כ"י ספ"ט אנטונין 1015, כ"י קמברג' ט"ש 8H21.5, כ"י קמברג' ט"ש ס"ח 115.4 וכ"י קמברג' ט"ש ס"ח 118.43 – השייכים לכ"י אחד של פיוטי נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא – שאותה שיטה משתקפת בהם, למרות סטיותיהם הקלות בניקוד (שימוש אקראי בקמץ, חטף־פתח וסגול).²³

תופעות ייחודיות

אלו התופעות הראויות לתיאור מפורט: (א) תחליפי החטפים; (ב) חילופי שווא–תנועה שלא באותיות גרוניות; (ג) שימוש סימני הדגש והרפה.

א. תחליפי החטפים

כנגד החטפים שבשיטה הטברנית משמשים בכ"א, כאמור, שווא או תנועות מלאות.

20. משיתעשר (תרומות ג, יא); עוֹשֵׁן (פסחים ב, ו; סנהדרין ב, ד, יב); לִישָׁא (כתובות יב, ג); ואִשְׁיֵאנָה (יבמות א, י); שְׁעָר (נזיר ד, ט), שְׁעָר (נזיר ד, י); לִשְׁכָר (ב"מ ד, טז); שְׁנָאִי (שבועות ג, ו); ורמשים (הוריות א, ה).
21. וְשִׁתְמו (עבודה זרה ח, יד).
22. ראה י' זוסמן, "שרידי ירושלמי" – כתי"א אשכנזי: לקראת פתרון חידת 'ספר ירושלמי', קבץ על יד, ס"ח יב (תשנ"ד), עמ' 37, 75, 76, 84, 90.
23. על כ"י אוקספורד 1–2 (2833), b.10, ראה י' ייבין, "הטעמת התורה שבעל פה בטעמים", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 61; על כ"י ספ"ט אנטונין 1015 וכ"י קמברג' ט"ש 8H21.5 ראה מ' זולאי, "פיוטי רבי נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ד (תרצ"ח), עמ' ריח, הערה 1.

שווא – כנגד חטף-פתח

א בראש הברה: הָאִמִּיתָה (שבת יד, יב); "אִם לֹא אֶגְלֶה" (נזיר א, ג).
 ה בראש הברה: "הִפְרַת נְדָרִים" (נדרים ו, א); "הַרִי הָרִי עֲשׂוּיֹת" (ב"מ ה, יד);²⁴ "וּבֵית הַלֵּל מְטַהֲרִין" (עדיות ב, ה).
 ח בראש הברה: "חֲנִינֵי בֶן חֲנִינֵי"²⁵ (חגיגה ב, ב); "הִרִי הוּא חֲזָקָה" (ב"ב ב, י);
 "הֵיטָה תְּקוּפָה חֲסִירָה" (סנהדרין ב, ז).
 בהברה סגורה מעיקרה: "מִפְנֵי שְׂקֵדְמָה צִידָה לְמַחְשָׁבָה" (שבת יב, ז); "שִׁירֵד
 אַחֲרָיו" (כיפורים ג, יד); בְּמַחְבָּא (יבמות יב, ד); "מִרְדִּפִּין אַחֲרֵיהֶם" (ב"ק י, כד)
 אחרי ובכ"ל: "הַסּוֹס וְחֲטִיטוֹב וְהַסִּיף" (ב"מ ג, כד); "וּשְׁלֹשִׁים וְחֲמִשָּׁה מַחֲיִיבִין"
 (סנהדרין ט, ב).

ע בראש הברה: "יָיוֹם טוֹב הָרָאשׁוֹן שֶׁל עֲצֶרֶת" (סוכה ג, ב).
 בהברה סגורה מעיקרה: "לְעֵינֶיךָ מַעֲשֶׂר" (שביעית ז, יד); "וּמַעֲלִין וְשׁוֹרְפִין אֹתוֹ"
 (סוכה ג, טו); "רָבִי הָעֵלָה לַכַּהֲנָה" (כתובות ב, ג); "מִפְנֵי שֶׁמְזַעֵזַע אֶת הַכֹּתִלִּים"
 (ב"מ ח, ל).

תנועה

פתח – כנגד חטף-פתח

א בראש הברה: "וּמַטִּיפִין מִן הָעֶרֶק"²⁶ מִן אֶדְךָ²⁷ לַחֻלָּה בַּשַּׁבָּת" (שבת ב, ז); "נִפְל
 לְבָאָר (עֲרִיּוֹת) אֲרִיּוֹת" (יבמות יד, ד); "אִם אֲנִי חוֹזֵר בְּךָ" (ב"מ א, יז); אֶסִּימוֹן
 (ב"מ ג, יד); "אֶבֶל נֹתֵנִין לוֹ אֶת שְׁמֵרֵיו" (ב"מ ג, כז); "כֹּתְבִי שֹׁטֵר (וּנְטִלְתִּי)
 אֶבֶל לֹא נְטִלְתִּי מַעוֹת" (ב"ב ב, ג); "וְהָעִידוּ שֶׁכֵּל אֶדְרָכָה כֶּשֶׁר לַעֲיֹבֹר" (סנהדרין ב,
 ג); "מִפְנֵי אֶבֶק לְשׁוֹן הָרַע" (עבודה זרה א, יד).

ה בראש הברה: "הִרִי זֶה גֵט" (גטין ה, ב).²⁸
 ע בראש הברה: "וּפְּוֹעֵלֵי יִשְׂרָאֵל עוֹשִׂין כְּתוֹכֹו" (פסחים ב, ו); "נִידְנוֹד עֲבִירָה"
 (יבמות ד, ח).

בהברה שנסגרה: "עַל מִנֵּת (שֶׁל) שֶׁהִמְעָשְׂרוֹת שְׁלִי" (דמאי ז, ג); "עַד שֶׁלֹּא בָּאוּ
 לַעֲוֹנוֹת מַעֲשָׂרוֹת פֶּטוּר [...] אִם מִשְׁבָּאוֹ לַעֲוֹנַת מַעֲשָׂרוֹת חַיִּיב" (מעשרות ג, יד).

צירי – כנגד חטף-סגול²⁹

א בראש הברה: "דְּמִים וְאִימּוֹרִין [...] דְּמִים וְאִימּוֹרִין [...] דְּמִים וְאִימּוֹרִין"
 (סנהדרין ג, ו).

24. אבל גם הָרִי; ראה להלן.

25. השווא מסופק.

26. כאן מעבר לעמוד חדש.

27. בכתבי היד של המשנה, כלים טז, ג: וְהָעֶרֶק (כ"ק), וְהָעֶרֶק(ד)ק (כ"פ), וְהָעֶרֶק (פ"ב).

28. אבל גם הָרִי; ראה לעיל.

29. כפי שמתבקש מן הדקדוק; והשווא אָפו (שמ' טז, כג).

בסיכום: בהברה סגורה מעיקרה משמש רק שווא. כנגד שווא נע – באות ח"ת רק שווא, באותיות אה"ע אין קבע (עֲצִירָה, עִבְרָה), ואפילו באותה המילה (הָרִי/הָרִי). העדויות רובן ככולן הן לחילופי שווא בחטף-פתח; נודמנה רק מילה אחת שבה יש תנועה – צירי – כנגד חטף-סגול (אִימורִין).

ב. חילופי שווא-תנועה שלא באותיות גרוניות

חיריק – בסביבת יו"ד

אחרי יו"ד: "יבמה"³⁰ שאמרה" (יבמות יג, ז).³¹

לפני יו"ד: "נִיר חֶלֶק" (גטין ו, ב).³²

שווא במקום פתח

ך כנגד קמץ: "דִּי שְׂאֲרָא כְרִבִּי" (=שְׂאֲרָא; סנהדרין ג, ח).

פתח במקום שווא

ל "מעשה בסוכת הילני" (סוכה א, א).

חילוף שווא בתנועה באותיות לא-גרוניות (הילני) מלמד שגון השווא הוא כגון הפתח. אם החילוף שווא במקום פתח (=קמץ; שְׂאֲרָא) אינו שיבוש בעלמא (קל במקום נפעל), הרי זו עדות מחזקת.

עובדה זו (חילוף שווא בתנועה) מחשידה למעשה כל שווא נע להיות השתקפות של פתח (כגון בתיבה רְכִי), וכל פתח להיות השתקפות של שווא נע (כגון רְכִיעַ, או צורות הפסק: נִכְנְסָה, נִתְפַּתְחוּ, נִטְמְעוּ); ואמנם אין הכרע גמור בתיבות כגון אלו. מכל מקום, אפשר להעמיד את הניקוד על חזקתו – שווא כנגד שווא ותנועה כנגד תנועה – אם יש היגיון בלשני לניקוד כמות שהוא או אם מצאנו ראייה עקיפה במסורת הסופר או במסורת אחרת, כל זמן שלא תימצא ראייה לסתור. צורות ההפסק, למשל, מתאשרות מן הניקוד עִירִיכוֹ בכי"א עצמו (עירובין ז, יד). כך נראה להעמיד על חזקת תנועה את הפתח בה"א של לְהִזְמָה – "והן עדות אחת לְהִזְמָה" (ב"ב ב, ט) – כלומר לְהִזְמָה (ולא לְהִזְמָה, כבמסורות אחרות);³³ הוא הדין לניקוד בְּחֻרֹב "בח ברוחב) בְּחֻרֹב"³⁴ ובשקמה" (ב"ב א, יב) – בהנחה שהתיבה מיודעת

30. החיריק מסופק.

31. אבל בשאר התיבות המנוקדות היו"ד במעמד זה מנוקדת בשווא: "לצאת (ירד) יְדִי ערבותר" (ברכות ד, יח), "הִי רְצוֹן" (ברכות ו, טז), "כְּדִי שִׁיָּה פסח נאכל בשובע" (פסחים ה, ג), "אילו הִיָּתָה מִפִּיֶסֶךְ" (נדרים ה, א), "כל יָמוֹת הַגְּשָׁמִים" (ב"מ ה, ט), "בית הִקְמִין" (ב"ב ג, ג), "כדרך (הליכתה) יְרִידָתָה" (מכות ב, ב).

32. אבל בשאר התיבות המנוקדות האות לפני היו"ד במעמד זה מנוקדת בשווא: "והיו (כְּדִין) תאינים" (תרומות א, יד), "הריני מִיִּסַּד עמו" (ב"מ יא, ד), "ויקעקע כְּדִין" (מכות ד, טו).

33. השווה: "אָסוּר בְּהִנָּאָה" (=בְּהִנָּאָה; פסחים ב, ו).

34. החולם מפוקפק (ראה הערה 8 לעיל).

ושהפתח בחי"ת מקורי ואינו משקף קמץ מתוך תשלום דגש³⁵ (שאם לא כן הייתה הבי"ת מנוקדת בצירי, כמו בדוגמאות לעיל: בְּחִיל, הַחֲנוּת, הַחֲבִית); וכן עֲרִיסוֹת – "עֲרִיסוֹת וקבלנות בהמה" (=עֲרִיסוֹת; עבודה זרה ב, ח), "בֶּן עֲזָאִי" (=עֲזָאִי; יבמות ח, ז). מאותו הטעם נראה לי לפרש את הניקוד לִיְרִיד – "הולך (ולא יורד) לִיְרִיד" (עבודה זרה א, ה) – כמייצג נאמן של יְרִיד ולא של יִרִיד (=יְרִיד), כאילו התעלם הנקדן מניקוד היו"ד הראשונה והטיל חיריק במקום שווא בלמ"ד (על דרך נִייר שהוזכר לעיל).³⁶ אין לדעת לאילו תנועות מכון הניקוד אָבֵל במקום אָבֵל (=אָבֵל) הצפוי: "עד שיכלו ענבים שבאשכול שֶׁל אָבֵל" (שביעית ז, טו).³⁷

ג. שימוש סימני הדגש והרפה

הדגש

ב קל: "בָּא בעל סימן" (ב"מ ב, ט).

חזק: "וכי מה טובת הנאת כתובתה" (מכות א, ו).

ד חזק: "ומרְדֵד אדמה תחתיה" (מועד קטן א, ד); "ביד(ו)[ו] מִידָה של אחד מהם" (ב"ב ה, א).

פ קל: "לא יִמְפּוֹר" (ב"מ ג, כג).

ל "אין (אין) הִלּוֹךְ קונה" (ב"ב ב, יא).

נ "אילו כִּנּוּיִין לשבועה" (נדרים א, ב); "הִרְטֵנִין יוצאין בסודרין שלהן" (שבת ה, יא).

ת קל: "תּוֹפְסו בידו" (ב"מ ב, כח).

חזק: "וכן באִמְיָתָא" (שבת יד, יא); הָאִמְיָתָה (שבת יד, יב); "כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה (כְּדִי שֶׁלֹא תִהְיֶה מְרַגְלָתוֹ)" (יבמות ב, ד).

מלבד אלו יש עוד דגש בווי"ו שבמילה מִצּוּיִן: "כשם שישרא' מִצּוּיִן" (עבודה זרה ט, ד). ואפשר שאין זה דגש אלא סימן השוורק, ולא דייק הסופר בסימון החיריק, שראוי היה להיות מתחת לווי"ו השנייה (מִצּוּיִן).

הרפה

ב "ולא עִיִּרְבּוּ" (עירובין ז, יד); "וְיֹוֹם טוֹב הָרָאוּשׁוֹן" (סוכה ג, ב); יוֹשְׁבֵינִי (מועד קטן ב, יד); "אם אוֹכֵר" (כתובות ד, י); "ששגגת שְׁבֻעָה אסורה" (נזיר א, ז); "נזירות אֲבִיו" (נזיר ג, יח); "משתמשות בְּכִיב אחד" (ב"מ יא, כ); "נוטלן ונוטל (חוב מאתים דינר) חוֹבּוֹ" (ב"ב ז, יד); "(ריינין) רִיבֵינִי בינו לבינה" (עדות א, ו). ג "כָּגוֹן סוכה ולולב ותפילין" (קידושין א, י).

35. כאמור (הערה 10 לעיל), שמא הרי"ש דגושה; השווה עִיִּרְבּוּ.

36. הניקוד יְרִיד הוא מסורת אשכנז של הדורות האחרונים; הוא מתועד במאה הי"ז אצל בוקסטורף בערכו.

37. במשנה עירובין ח, ז: אָבֵל (כ"ק, פ"א, רמב"ם).

ד "מן הקטנה הגדולה" (דמאי ח, טז); "ועשוי מדרון"³⁸ (שבת י, ג); "היו בה) [הגדיר] מן הכלכלה" (נדרים ה, א); "עד שיעכבו המחרישה" (ב"מ י, יח); "ונמצא החזק רודפו (אוהבו)" (סנהדרין א, ז); "כל העם (יושבין) עומדים" (סנהדרין ז, ח); "אין אומדין אותו אומד אחד על שניהם" (מכות ה, יב); "שנכנס לתוך ידיו שלם" (שבועות ו, ב).

כ "האריסין והחכורות" (פאה ג, א); "בין מכונסין בין מפוזרין" (תרומות ז, יד); "ומה שכתבו קרבן" (מעשר שני ה, ב); "עושין כתובו" (פסחים ב, ו); "על הפרכות" (כיפורים ג, ז); "שוכרין לו בית" (כתובות ו, ח); "בכל יום הכיפורים" (סוטה יג, ח); "נותן לו חכורו" (ב"מ ט, כט).

ל "כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה (כדי שלא תהא מרגלתו)" (יבמות ב, ד); "(ונטלתי) אבל לא נטלתי מעות" (ב"ב ב, ג); "נותן לו שתות בחלקו" (ב"ב ח, ו); "ולזה לא היה אוהב [...] לזה היה אוהב (ולומר) ולא לזה היה אוהב" (ב"ב יא, יג).

מ "וכן באמיתא" (שבת יד, יא); "נימא כינור שנפסקה" (עירובין ח, יט); "אמדורו (למומין) לממון חייב ממון [...] אומדין אותו (למומין) לממון שנייה" (ב"ק ט, ה); "כל ימות) בימות הגשמים [...] (כל ימות החמה) כל ימות הגשמים" (ב"מ ה, ט).

נ "איזה הוא שגאוי בעולם" (שבועות ג, ו).

פ "ופועלי ישר" (פסחים ב, ו); "אם נפל הכותל" (ב"מ יא, כב); "ונמצא החזק רודפו (אוהבו)" (סנהדרין א, ז); "גוי עובדו (ודוברו) חזפתו" (עבודה זרה ה, י). ת "על מנת (של) שהמעשרות שלי" (דמאי ז, ג); "ומה שכתבו קרבן" (מעשר שני ה, ב); "להתר(ומה) [ם] תבואה" (חלה ב, ה); "עושין כתובו" (פסחים ב, ו); "נפל לבאר (עירות) אריות" (יבמות יד, ד); "כל ימות) בימות הגשמים" (ב"מ ה, ט); "אין ליתומים אלא" (ב"ב ח, טו); "עושין אותן סעד לשנה" (סנהדרין ב, ד).

הסופר הבחין בין ההגייה הסותמת והחוככת של כל אותיות בגדכפ"ת. אמנם אין תיעוד לדיגוש גימ"ל ופ"א, ודל"ת מתועדת בדגש חזק בלבד, אבל סימון הרפיון מתועד בכל שש האותיות. במקומות אחדים ציין הסופר דגש חזק, ובולט כאן מבחר האותיות שזכו לציון זה: אותיות בד"ת, ועליהן ל"נ; סימן הרפה מתועד בכל אותיות בגדכפ"ת, וכן באותיות למ"נ. התיעוד מועט יחסית, ואף על פי כן מבחר האותיות שסומנו בדגש או ברפה אינו נראה מקרי.

חקר המסורת הקדם-אשכנזית³⁹ על פי הניקוד במחזורים מן המאה הי"ב והי"ג העלה שתי מסורות לעניין הדגישה החזקה; האחת יש בה בדרך כלל קפידה בסימון

38. סימן הרפה מסופק.

39. כלומר, מסורת אשכנזי מפני מעתק ההגיים האופייני שבגילוייה בדורות האחרונים, כגון מעתק הקמץ ל"ו. ראה אלדר, א, עמ' ה ואילך.

הדגש החזק, והאחרת ניטשטשה בה הדגישה החזקה. בכתבי היד שאינם מדקדקים בדגש החזק מרובה יחסית כתיבתו באותיות בגדכפ"ת, ביו"ד ובשוטפים למ"נ (ובלמ"ד שכיח יותר מבשתי רעותיה).⁴⁰

ממצא דומה כל כך דיו לשבץ את כ"א בתחום המסורת הקדם-אשכנזית; ואם כן, אפשר שיימצא במסורת זו המפתח לייחודי הניקוד בכתב היד שלנו.

ובאותו עניין – הדגש בנו"ן של הרטנין. אם רטנין פירושה 'רצים' (משורש רו"ט/רה"ט) הדגש מיותר; אבל ייתכן שנקט הנקדן מסורת פירוש אחרת, 'על שם מקום'.⁴¹ וניקוד שם המקום לא נודע לנו. מסורת תימן גורסת הרטנין.⁴² הנקדן לא פירש מה ניקוד הרי"ש, ולעניין זה ראה השערתו של טור-סיני: "אפשר שעקר צורת המילה היא הרטן בהא שרשית".⁴³ סברה זו אינה פותרת את שאלת דיגוש הנו"ן, כמובן. ובכן, בקבוצה של כתבי יד המייצגים את המסורת הקדם-אשכנזית מצויה תופעה שיש בה כדי להציע לנו פתרון נוסף. בכתבי יד אלו משמש הדגש באותיות ז"ט למנ"ס צק"ש בתנאים הדומים לכללי בגדכפ"ת. מקובל לכנות ניקוד זה "ניקוד טברני מורחב". לדגש הבא באותיות אלו בתנאים האמורים קבע אלדר את הכינוי "דגש מפריד", לאמור שתפקידו לקבוע את תחילת ההברה. והנה, באחדים מן המחזורים הקדם-אשכנזיים המנוקדים בשיטה זו יש שהדגש יבוא אחרי תנועה, כגון נְשַׁמְשֵׁת, יִמְצָא, יִקָּר, עֲמָמוֹ, תַּצְמִית.⁴⁴ האם הדגש בתיבה הרטנין הוא ממין הדגש ה"מפריד"?

ומכאן לסימן הרפה.

בכ"א למ"ד מסומנת ברפה במילים לֹא, לו (א) בראש תיבה אחרי תיבה המסתיימת בתנועה: "ולזה לֹא היה אוהב" (ב"ב יא, ג); (ב) בראש תיבה אחרי תיבה המסתיימת בלמ"ד או בנו"ן: "אֶבֶל לֹא נִטְלִיתִי" (ב"ב ב, ג); "נותן לו שתות" (ב"ב ח, ו); (ג) אחרי וי"ו החיבור שתנועתה שווא: "לֹא לזה" (ב"ב יא, יג). את סימון הרפה בתיבות שבדוגמאות א–ב אי אפשר להסביר אלא על רקע דיגושן הצפוי. כמובן, לא מדובר במעמד הראוי לגדש חזק (דגש חזק "ממש"), אלא בדגש

40. אלדר, א, עמ' 119–120. לדבריו, העדיפות הניתנת באותם כתבי יד לסימון הדגש החזק בעיצורים אלו תלויה במבטא הקדם-אשכנזי. סימון הדגש החזק באותיות בגדכפ"ת נובע, לדבריו, מהיותו משמש גם כדגש קל. באשר לשוטפים למ"נ, הנה דווקא עיצורים אלו – בניגוד למגמה הכללית של פישוט ההכפלה בגרמנית העילית הבינונית – נטו להיכפל בגרמנית העילית הבינונית המאוחרת ובגרמנית העילית החדשה. מסתבר – כך הוא מסכם – שהרגלי הגרמנית נתנו אותותיהם גם בקריאת העברית, שלמרות שההכפלה בכללותה נטתה להיעלם, הרי בעיצורים השוטפים היא נטתה להישמר (הסברו בדבר דיגוש היו"ד אינו מענייננו).

41. רש"י, וכן רב נטרונאי גאון, אוצר הגאונים, עמ' 152, סי' תנא.

42. על פי עמר, שבת קמז ע"א.

43. על סמך החילוף רה"ט/הר"ט בצורת הציווי בסורית; בן-יהודה, הערה לערך "רָטָן".

44. ראה הסיכום של ייבין, עמ' 298.

ממין ה"מפריד". האם הייתה התניה כלשהי בהגיית הלמ"ד בפי הנקדן של כ"א? האם היה כלל מיוחד לתיבות לא/לו?⁴⁵

החוקרים שעמדו על קיומו של הדגש ה"מפריד" לא ייחסו לו משמעות פונטית.⁴⁶ משהתברר שיש התניות פונטיות לסימון הדגש הזה או להיעדרו (על ידי סימן הרפה), עלתה הסברה שאכן יש לייחס לו ערך פונטי.⁴⁷ נראה שהעדות של כ"א תומכת בסברה זו: מדובר באות למ"ד (ואולי גם נו"ן, אם הרטנין שייכת לעניינו) – מקבוצת העיצורים השוטפים, שהדגש החזק (והיעדרו) מתועד בהם הן בכ"א הן בכתבי יד המנוקדים ניקוד טברני "מורחב".⁴⁸

מקווי הדמיון בין כ"א למסורת הקדם-אשכנזית יש להזכיר את סוגיית היעדר החטפים. שימוש בשווא או בתנועה במקום חטף טברני שכיח במחזורים קדם-אשכנזיים,⁴⁹ ובכתב יד אחד (בב) אין חטפים כלל אלא או תנועה מלאה או שווא⁵⁰ – כשיטת כ"א.

הזכרנו לעיל את המעתק של חיריק בהברה סגורה לא-מוטעמת לצירי (=סגול): לְעִינֵן (שביעית ז, יד), בְּעִינֵן (מגילה ג, ה), מְגֵרֶשׁ (סוטה ה, ג). תופעה זו מצויה במסורת הקדם-אשכנזית.⁵¹ אלדר תולה אותה בהשפעת העיצור הסוגר את ההברה, בעיקר רי"ש, אבל גם גימ"ל וכ"ף (ובאקראי גם לפני עיצורים אחרים); את עִינֵן אלדר מביא בין הדוגמאות לחילוף זה "לפני עיצורים אחרים", אבל ייתכן שלא העיצור שאחרי התנועה גרם אלא הגרונית עי"ן.⁵²

מן הניקוד ברובד זה (במחזור מג) עולה שהאות ח"ת לא נהגה מנהג גרונית לכל דבר.⁵³ לעדות המסורת הקדם-אשכנזית יש להסמיק את הניקוד מפוייחת (=מפוייחת) בכ"א (ב"ב, ב, יז), שלא על דרך הגרוניות.⁵⁴

45. שמא הדיגוש יוחד להפסק? ראה ייבין (עמ' 303), על הצירוף ויאמר לא.

46. ראה אלדר, א, עמ' 125–143.

47. על ההגייה המשוערת שלו ראה ייבין, עמ' 304; מישור, עמ' 391–392, ושם הערה 41.

48. ואולי יש ללמוד מעצם ההזדקקות של כ"א לעניין הדגש ה"מפריד" או להיעדרו. שהרי הניקוד של כ"א דליל ביותר, ולא מסתבר שנקדן קמצן כנקדן כ"א יטרח לסמן תופעה שולית כל כך כגבול ההברה, כל שכן את החריגה שבתיבות לא/לו.

49. אלדר, א, עמ' 54 ואילך.

50. אלדר, א, עמ' 56–57.

51. אלדר, א, עמ' 46–48.

52. השווה anian אצל היירונימוס; שפרבר, עמ' 248.

53. "ניקודים אחרים, כגון הַחֲלָפְנוּ, הַחֲזִיקוּ, הַחֲרִידוּ ועוד, המזדמנים ב־מ רק עם ח"ת, בנויים על דרך הפועל השלם ומחווים במפורש על ח=כ" (אלדר, א, עמ' 62). בשני מקומות בכ"א עצמו מזדמן חילוף ח=כ: "שנשחו נחש" (=שנשכו; גטין ה, ב), "בכיפה של מלך" (=מלח; סוטה טו, ח); לפי נתן, עמ' 133, מתוך גרירה אחר התיבה הסמוכה ולא מתוך זהות ההגייה.

54. אבל השווה אֶהָל, בָּהָן, לָחֶם, רָחֶם (בצד רָחֶם) בניקוד הטברני. העיר לי פרופ' משה בראש

עוד בעניין הגרוניות: "נוטלת בלאות שמוצאה לפניה" (כתובות ז, ז). ניקוד מוצאה (=מוצאה) עשוי להיחשב לתיקון יתר גרפי גרדה במקום מוצא, על דרך גזרת ל"י.⁵⁵ אכן, כך ראה אלדר לפרש את הניקודים טמאתי, צאת, לשאת, בכ"י בב, שכן במסורת הקדם-אשכנזית ההפך הוא הרווח: אות שניקודה שווא נע לפני אל"ף, נוטה להיות מונעת בתנועת האל"ף והאל"ף נחה, כגון נאצה (במקום נאצה), ראיה (במקום ראיה).⁵⁶ אבל אין הכרח להחיל תופעה זו על כ"א. ייתכן שבגרסת הנקדן היה ייצוג פונטי לאל"ף ההיסטורית, ולו בדרך של תיקון יתר, כדרך נוסח המסורה בשיר השירים ח, י: פמוצאת.⁵⁷

חילופי שווא נע בחיריק בסביבת הו"ד – לפניה (נייר) או לאחריה (יבמה) – מקיימים במסורת הקדם-אשכנזית; ביו"ד – במחזור מנ; לפני הו"ד – במחזור בב.⁵⁸ אבל קשה לקבוע אם יש בתופעה הזאת משום ייחוד טיפולוגי.

ניקוד השם הילני (סוכה א, א) בכ"א יש בו כדי ללמד שגון השווא הנע כגון הפתח. זה קו מפריד בין מסורת הנקדן של כ"א למסורת הקדם-אשכנזית, שבה היה גון השווא הנע כגון הסגול.⁵⁹

הזיקה בין כ"א למסורת הקדם-אשכנזית מבוססת על ההכרה שהנקדן הוא בן האזור, כפי שאפשר ללמוד מן התכונות הפלאוגרפיות של כתב היד. מצב המחקר של ימינו מאפשר לקבוע שכ"א הוא מן הקדומים שבכתבי היד האשכנזיים, מראשית המאה הי"ב ואולי מקודם לכן.⁶⁰ העיון שלי במלאכת הכתיבה של כ"א הוכיח למעלה מכל ספק שהניקוד הוא מעשה ידיו של הסופר

שזורות מעין מגבהת, משתלחת אפשר לשמוע בימינו מפי תלמידי חכמים בעלי מסורת מזרחית וכך הוא בקריאתם בספרות חז"ל.

55. כ"י שם: מוצא.

56. אלדר, א, עמ' 71.

57. אגב העיסוק בהגיית עיצורי הגרון מבקש אני להזכיר את הדרך המזרחית שהלך בה הנקדן של כ"א לציין את ה"א הידיעה: "המולל מלילות מערב שבת [...] המולל מלילות מערב יום טוב" (יום טוב א, כ); מסתבר שהפתח שהוסיף הנקדן בכ"י – מערב שבת – מכוון ללשון "מערב השבת", בהנחה שבמימוש הפונטי הה"א נשמטת (כדין הה"א של היידוע אחרי בכ"ל – פשבת, לשבת), ונוצר רצף הגאי מעין "מעַרְב־שַׁבַּת"; ולעומת צירוף זה, הבי"ת של "מערב יום טוב" סומנה בשווא, שלא ייגרר הקורא אחר הצירוף "מערב השבת" ויקרא "מערב היום טוב".

58. אלדר, א, עמ' 75–80; ראה שם על רקעם של מחזורים אלו. נזכיר שלפי כללי הקריאה במסורת טבריה גון השווא לפני יו"ד היא כגון החיריק; מעתק שווא לחיריק אחר יו"ד היא מתכונות הניקוד הבבלי.

59. אלדר, א, עמ' 73–74. על הגיית השווא הנע בגון הפתח באיטליה ראה מ' ריזיק, "הערות למערכת המשקלים של לשון המשנה על פי כתב יד פאריס 328–329", מסורות ט–יא (ספר היובל לגדעון גולדנברג; תשנ"ז), עמ' 177–180.

60. ראה י' זוסמן, "ירושלמי כתב-יד אשכנזי וספר ירושלמי", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 62, בשם ע' אנגל.

עצמו.⁶¹ מכאן שהחומר שניתן למצות ממנו חושף את הרקע של המחזורים הגדולים ששימשו יסוד לחקר המסורת הקדם-אשכנזית.

העדות הפלאוגרפית מתאשרת מהשוואת הממצא בכי"א לתוצאות מחקר המסורת הקדם-אשכנזית. עתה נוכל להוסיף נתון גאוגרפי העולה מן הניקוד. ר' אברהם בר' עזריאל, בעל "ערוגת הבושם", מעיד שהמילה סעודה ניקודה סְעוּדָה (=סְעוּדָה) "ובני רינוס יאמרו סעודה, כמו גבורה קבורה מלוכה".⁶² כלומר, הניקוד סעודה בשורוק היה בזמנו מיוחד לאזור הריינוס. והנה, בכי"א המילה סעודה מנוקדת בשורוק: "כסעודת שלמה בשעתה" (תענית ג, יג). הנקודה הנראית לעיניי כשורוק בתצלום שעמד לפניי⁶³ חלשה במקצת, והקריאה טעונה בדיקה בכתב היד עצמו. עם זאת, יש לזכור שניקוד בכי"א מורה פעמים רבות על הגהה, ואכן יש מקום לניקוד בתיבה זו, שהרי בכי"ו הנוסח הוא "אפי" כסעודת שלמה בשעתו", וייתכן שהסופר רצה להדגיש שאינו גורס אפילו.⁶⁴ אם בדיקת כי"א תעלה שהתצלום לא תעתע בנו, נמצאנו מצמצמים את תחומה של מסורת הנקדן לאזור הריינוס.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אוצר הגאונים = ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ב, ירושלים תר"ץ
אוצר לשון התוספתא = ח"י קאסאבסקי, אוצר לשון התוספתא, ירושלים תש"ב-תשכ"א

אורבך = א"א אורבך, ספר ערוגת הבושם, א-ד, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג
אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א: ענייני הגייה וניקוד, ב: ענייני תצורה, עדה ולשון, ד-ה, ירושלים תשל"ט

61. יתר על כן, התברר לי שהסופר הוסיף את הניקוד תוך כדי כתיבה: כשבא לכתוב למ"ד מתחת לאות שיש סימן ניקוד מתחתיה כופף את ראש הלמ"ד, משמע שסימן הניקוד שבשורה העליונה כבר היה כתוב בזמן שכתב את הלמ"ד; כך קרה, למשל, ללמ"ד השנייה בללוות (ב"מ ה, כ), הכתובה מתחת לטי"ת של "סנטר", ואילו הלמ"ד הראשונה זקופה, שכן היא כתובה מתחת לנו"ן, שאין בה ניקוד.

62. אורבך, חלק ב, עמ' 93, וראה גם חלק ד, עמ' 150. מוזכר אצל אלדר, ב, עמ' 134.

63. במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. התצלום התקבל מן המכון לתצלום כתבייד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

64. זו דרכו בזמן שהוא מדלג על תיבה הקיימת בנוסח אחר; למשל: "מרוכה הראייה ממדת חגיגה" (חגיגה א, ד), השווה כי"ו: "מרוכה מדת הראיה ממדת חגיגה; נכסיף למי, דימיתי שיש לי בן" (כתובות ד, טו), כי"ו: "נכסיף למי, אמ' להם, דמיתי [...] ; אם מת הרי זכה" (ב"ק ט, כ), כי"ו: "[...] הרי זה זכה".

J. Buxtorf, *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum*, = בוקסטורף
Basileae 1639

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-ברלין
תר"ע-תשי"ט

ייבין = י' ייבין, "משמעות סימן הדגש בניקוד הטברני ה'מורחב'", מחקרי לשון
מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר, א' דותן, ד' טנא
וגב"ע צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 293-307

ליברמן = ש' ליברמן, תוספתא, ניר-יוק תש"ט ואילך
מישור = מ' מישור, "עה"פ רפה במקור 'לפעל'", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע
בלאו על ידי חבריו ותלמידיו במלאת לו שבעים, בעריכת ח' בן-שמאי, תל-
אביב-ירושלים תשמ"ג, עמ' 383-395

נתן = ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור,
האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד

עמר = תלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד, הגיה והעיר יוסף ב"ר
אהרן עמר הלוי, ירושלים תש"ם

צוקרמנדל = מ"ש צוקרמאנדל, תוספתא, פאזעוואלק תרל"ט-תרמ"א

A. Sperber, *Hebrew Based upon Greek and Latin Transliterations*, Hebrew Union College Annual, 12-13, Cincinnati
1937-1938

ראשי תיבות

בב = כתב-יד ברלין 5, נקדן ב (א12-א13, א14-א15, א16, 19, 22, א24-א30, א38,
א44-א52, א53-א68, א98-א102, א111-א112, א114-א115, א126, א130, א152-
א153, א155-א156)

כ"א = כתב יד ברלין 159 (Or. 1220) (כ"י ארפורט)

כ"י = כתב יד וינה 46

כ"פ = כתב יד פרמה דה-רוסי 138 (פרמה א)

פ"ב = כתב יד פרמה דה-רוסי 497 (פרמה ב)

כ"ק = כתב יד קופמן A 50

מנ = כתב יד מינכן 21

רמב"ם = כתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4°5703.1/2

מילות היחס בלשונו של ש"י עגנון על רקע מקורותיו הלשוניים

1. מבוא

1.1 השימוש במילות יחס בלשון הספרות

מגוון מילות היחס בעברית הוא רב, בעיקר בעברית המודרנית ובפרט בלשון הספרות. אבינרי (תשכ"ד, עמ' 337) כתב: "לא זו בלבד שאבותינו שיקעו במילות היחס והקישור כוחות רבים, גוונים מגוונים שונים, ועל ידי כך נרחב היקפן הרבה, אלא שמתקופה לתקופה נתרבו מילות אלה עצמן. אין לך כמעט לשון שתצטיין כעברית בשפע רב של מילות יחס וחיבור". רבין (תשמ"א, עמ' 30) סבור כי מנקודת ראות סינכרונית, דרך השימוש במילות היא אחד ממאפייניה הבולטים של לשון הספרות הגבוהה בכל לשון, ובעברית בפרט. בעצם קיומה הנבדל של לשון זו הוא רואה סימן לנורמליזציה החברתית של העברית. קדרי (תשנ"ד, עמ' 341) רואה את "מילות התפקוד"¹ שאינן מושפעות בדרך כלל מנושאי הדיון כפי שמושפעות המילים האחרות, כסימן היכר מהימן לסגנונו של מחבר. המסקנות העולות מבדיקת שימושן עשויות להעלות בפנינו עקרונות מתחום הלשון המצטרפים לכדי "אני מאמין" אישי של הסופר בעל הלשון.

לבדיקת השימוש במילות היחס יש חשיבות גם מנקודת ראות דיאכרונית. כידוע, אין הלשונות משנות על נקלה את מערכות הצורנים הדקדוקיים שלהן ואין העברית יוצאת מכלל זה. השינוי המתמיד בתוכנה והקיפאון בצורתה, כפי שמראה בן-חיים (תשמ"א, עמ' 18), מביאים לידי כך שחיתוך כרונולוגי בלשון ארוכת ימים כעברית הוא בדרך כלל עניין סבוך, ועתים נעשה בשרירות לב. עם זאת רואה בן-חיים חשיבות בחלוקתה של העברית לתקופות, בעיקר מסיבות מתודיות ודידקטיות, ורבין (שם), בתשובתו לבן-חיים, מסכם ש"תולדות העברית הן תולדות השתנות צורותיה ומילותיה [...]". קדרי (תשנ"א, עמ' 15) דן בדרכים המתאימות שבהן נוכל להעמיד

* אני מודה למו"ר פרופ' מ"צ קדרי שקרא את המאמר והעיר הערות חשובות.
1. מילות אחרי, מילות יחס ושעבוד. יש הכוללים בהן גם את תוארי הפועל. כיום מקובל לכנות קבוצה זו של מילים בשם "מילות תפקוד", בניגוד ל"מילות תוכן". יש מונחים נוספים, כגון "מילות מבנה", "מילות ריקות", "מילים דקדוקיות" ועוד. ראה על כך ליונס (1969, עמ' 435) וצרפתי (תשל"ח, עמ' 36). ראה לאחרונה גם ניתוחו של שלזינגר (תש"ס, עמ' 35-36).

את הלשונות (או את תת־הלשונות) העבריות שבין תקופת המקרא ובין העת החדשה כחטיבות לעצמן, והוא מציע לבקש יסודות הנוחים יותר להשתנות, אף שהם קשורים במבנה הפורמלי של הלשון. יסודות כאלה עשויים להיות הצורנים התחביריים־המילוניים המתפקדים כחומרי בנייה למבעים, הן הן ה"מילות".²

1.2 חקר לשון הספרות מנקודת ראות בלשנית

הבלשן זקוק לתיאור הלשוני של טקסטים ספרותיים כשברור בעליל שכתבתו של הסופר הנבדק משמשת מופת לרבים. אשר על כן, עניין מיוחד עשוי להתעורר בבדיקת שימושן של מילות תפקוד ביצירותיו של ש"י עגנון, שיש שהגדירוהו כ"גדול המספרים שקמו בלשון העברית".³ רבין (תשכ"ו, עמ' 236) אומר כי "בין סופרי זמננו ש"י עגנון הוא הסופר שאת לשונו כדאי ביותר לבדוק", ומגמק את דבריו בהשפעתו העמוקה של הסופר הפועלת בצינורות שונים.⁴ לדעת קדרי (1980, עמ' 11, 19), תיאור לשונו של סופר המופת מנקודת הראות הבלשנית וניסוח כללי הסגנון של סופרים על פי יצירות הספרות הקלאסית עשויים לשמש דגם לחיקוי ולקביעת נורמות לשוניות וסגנוניות, בחינת "היוצא מן הכלל הבא ללמד על הכלל כולו".

1.3 זיקתו של עגנון למקורות

זיקתו של עגנון למקורות ניכרת בכל כתביו. עמדתו העקרונית היא, שהלשון העברית המודרנית אינה יכולה להיות מנותקת משורשיה, כלומר מן הלשון העברית לתקופותיה כפי שהיא משתקפת בכתובים. עם זאת השימוש במקורות אינו נעשה ללא הבחנה. הבררה והבחירה נעשות בזהירות יתרה וההכרעות שקולות ומדוקדקות. כל הסימנים מעידים כי אין בהן שגגה ופליטת קולמוס,⁵ וזו הנחת יסוד הצריכה להנחות את כל הניגש לעיין ולהתעמק בלשונו. לדעת קדרי (שם), הסופר מעוניין לפרוש את השקפותיו על גבולות המקורות הלשוניים שהעברית המודרנית (הכתובה) מן הראוי לה שתשאב מהם, ולהדגמן בפני קוראיו. אין הוא מציע לקבל כל מה שמזדמן במקורות בלא ביקורת ובלא בררה; הסופר משליט סדר משלו בפרטים המרובים המתחרים ביניהם וממזגם מזיגה שלמה,⁶ ויש בכך טעם ושיטתיות

2. רשימת מחקרים (חלקיים) שכבר נעשו בתחום זה בלשון המקרא ובלשון חכמים אפשר למצוא אצל גלוסקא, תש"ן.

3. כך למשל קובע חזק־משמעית חוקר הספרות הלל ברזל (תשמ"ב, עמ' 147).

4. השווה גם רבין, תשי"ח.

5. כתב ילון (תשל"א, עמ' 114): "ר' ש"י עגנון מאוהבי תורתו של הקדוש ברוך הוא וממחבבי לשון תורתו והוא מחמיר על עצמו ולבו נוקפו לומר: שמא שניתי ממשבע הלשון ופגמתי ביופיה [...]", ובהמשך: "עתידי חכמי לשון שיתעמקו אף הם ב'טעויותי' לבררן לפרטיתן ולקבוע להן כללים". ראה לאחרונה בהרחבה פישלר, תש"ס.

6. בנודיד (תשכ"ז, עמ' 255) ראה בסגנונו של עגנון ציון דרך בתולדות העברית החדשה. הישג

הצריכים לימוד. הוא יוצר מערכות של כללים משלו ומסגל אליהם את סגנונו (שטרן, תשנ"ט, עמ' 395). ניתן לעמוד על כך גם מתוך בדיקה של היבטים נוספים בטקסטים שכתב: השוואת מהדורות, השוואת לשון מקורותיו, בהנחה שהיזמות שנקט הסופר בביצוע השינויים (אף הקלים ביותר) מלשון המקורות (ה"עצמיים" והאחרים) נעשו במקרה זה מדעת, והן עשויות לאפיין את דרכי לשונו וסגנונו לא פחות משאפשר למצוא בטקסטים שכתב מלכתחילה בלשונו הוא ואולי אף יותר (ואחת היא אם היו אינטואיטיביים או קוגניטיביים). היבט נוסף לבדיקה הוא השוואת אפשרות לשימוש שעושים סופרי מופת אחרים באותם חומרי לשון, ובייחוד בהקשרים דומים או זהים.

מאמר זה יציג שתי דוגמות לשימוש המדוקדק של עגנון במילות יחס. בראשונה יודגמו חוסר המקריות והסדר המוקפד בבחירה הסגנונית של חומרי לשון מן המקורות ובעריכתם, ובשנייה אראה כיצד פיתח עגנון, מתוך זיקה למקורות, הבחנה בשימוש בין שתי מילות יחס קרובות ועשאה לשיטה סגנונית רחבה וסדורה הבאה לביטוי בכל ההיבטים שמנתי. אשווה זאת לדרכי השימוש השונות שעושים בהם סופרי מופת אחרים בהקשרים דומים.

2. היערכות "אחרי" < "אחר" < "לאחר"

2.1 רקע המחקר

מציאה אקראית של המרת מילת היחס אחרי במילה אחר, שביצע עגנון במהלך עריכה לשונית בטקסט מקור שהועתק לילקוטו "ימים נוראים", העלתה את השאלה האם יש שיטתיות כלשהי בחילופין בין שלוש הווריאציות של מילת היחס הזו. כל בדיקה של עריכה לשונית מחייבת העמדת שני טקסטים זה מול זה: טקסט המקור (שבו בוצע השינוי) וטקסט היעד (שבו נכתב הנוסח הסופי). כדי לענות על השאלה ערכתי השוואות טקסטיות בשני מישורים: (א) השוואה בין לשון עגנון לבין לשון המקורות שמהם שאב ואשר "שוכתבו" תחת ידו: מדגם קטעים מ"ימים נוראים" שהועמדו מול מקורותיהם (הסופר מציין במבוא שהוא ערך את הלשון⁷) ומדגם

עיקרי ראה בהצלחתו למזג ולהתיך בו את לשון המקרא עם לשון חכמים, דבר שסופרים אחרים שאפו אליו אך לא הצליחו בו כמותו.

7. "במעשה הספר", המבוא ל"ימים נוראים" בהוצאתו הראשונה (ירושלים תרצ"ח), כותב עגנון (בדבריו על עריכת המקורות): "[...] את שנכתב ארמית תרגמתי לעברית ואת שבא באריות קיצרתי [...] וכדי לעשות ספר זה שוה לכל נפש למען ירוץ כל קורא בו ראיתי צורך לפעמים לשנות קצת לשון חכמים האחרונים, שהמחברים הקדושים הללו מתוך שדורם היה כשר והיו הכל רצין לשמוע דברים של תורה לא הספיקה להם שעתם להדר בלשונם. ואף על פי שלא שמרתי על לשונם שמרתי שמירה מעולה על כוונתם". מתברר שעגנון אכן הרכה לשונות לשון "חכמים אחרונים", ואף שלא ציין זאת, הוא שינה לעתים גם לשון "חכמים ראשונים". בסידור

קטעים מ"הדום וכסא"; (ב) השוואה בין טקסטים מקבילים של שתי מהדורות (למעשה זהו "שכתוב עצמי" של הסופר). כאן נערכה השוואה מקיפה בין שתי המהדורות הקאנוניות של "הכנסת כלה": תרצ"א (ברלין) ותשי"ג (ירושלים ותל-אביב). ההשוואה התבססה על חיפוש הערכים אחרי, אחר, לאחר במשמעות זמן במהדורה בתרא והעמדתם מול המהדורות הקודמות, ועל קריאה שוטפת של כל הספר במהדורה קמא (מתוך השערה שיש שם מופעים שהושמטו במהדורות הבאות). כן הושוו שתי מהדורות של "עגונות" (1908 לעומת 1931), ובהשוואה נמצאה דוגמה אחת מענייננו. דוגמות אקראיות נוספות נרשמו תוך כדי השוואת מהדורות שונות של "בלבב ימים" ושל "תמול שלשום". בהשוואות הטקסטים נמצאו מקרים של המרות שביצע עגנון בין שלוש הווריאציות של אחרי, והממצאים נערכים בסדר מיוחד שממנו עולים כללי עריכתו הלשונית.

2.2 המרות לסוגיה

בשני אפיקי העיון, השוואת קטעים למקורותיהם והשוואת מהדורות, נמצאו המרות משני סוגים: (א) מאחרי לאחר. (ב) מאחר ללאחר. להלן אפרט את הממצאים.⁸

2.2.1 עריכה לשונית של מקורות

2.2.1.1 מאחרי לאחר: "[...] אחרי תפלת שחרית ומנחה אומר אבינו מלכנו" (ארחות חיים, הלכות ר"ה, צט ע"ב) – "ואחר חזרת התפילה פותחין הארון ואומרים אבינו מלכנו" (ימים נוראים, עמ' פה⁹).

2.2.1.2 מאחר ללאחר: "כבר ידוע בחודש אלול אחר חצות [...] (שם טוב קטן, טו) – "[...] שבחודש אלול לאחר חצות לילה [...] (ימים נוראים, עמ' לח).

2.2.2 שינויי נוסח בין מהדורות

2.2.2.1 מאחרי לאחר: "התחיל מחזר בשביל זה אחרי אומן משוכח ולא מצא" (עגונות, 1908, עמ' 54) – "התחיל מחזר אחר אומן נאה ולא מצא" (עגונות, תרצ"א, עמ' ט); "וכבר היתה אסתר מלכה מצפה הרבה שיתנחם בעלה אחרי

כרונולוגי של קטעי המקור ניכרת מגמה ברורה: ככל שהטקסט מאוחר יותר השינויים רבים יותר, לפי מפתח היחס בין מספר השינויים לבין גודל הטקסט (הנמדד, למשל, במספר השורות). "לצאת הספר בהוצאה חדשה" (מהדורת תש"ו) כתב לו הסופר מבוא חדש בשם "זכרון בספר", שבו תיאר בצורה פיוטית את כתיבתו ומטרותיה. בין היתר כתב: "[...] ולא הוספתי משלי אלא כאומן שנותנים לו משי לעשות מלבדו והוא מוסיף חוטים משלו".

8. לאחר כל ציטוט מופיעים בסוגריים שם היצירה, המהדורה והעמוד.

9. מראי המקומות של המקורות של עגנון בסעיפים 2.2.1.1, 2.2.2.2, 3.3.1.1 הם על פי הרישמה הביבליוגרפית שבסוף "ימים נוראים", ירושלים תרצ"ח. מראי המקומות מתוך ספרי עגנון הם על פי מהדורת תשי"ג, אלא אם כן צוין אחרת.

לסונקה" (הכנסת כלה, תרצ"א, עמ' רכב) – "סבורה היתה שבוש שינחם רבי ישראל שלמה אחר לסונקה" (שם, תשי"ג, עמ' קפ); [...] שהיתה נפשו דובקת אחרי אשתו כחתן בשבעת ימי המשתה" (תמול שלשום, תש"ו, עמ' 589) – [...] שהיתה נפשו דובקת אחר אשתו כחתן בשבעת ימי המשתה" (תמול שלשום, תשי"ג, עמ' 589). 2.2.2.2 מאחר ללאחר: "שאיין לך יפה לגוף אחר ישיבה ארוכה כהליכה בדרך" (הכנסת כלה, תרצ"א, עמ' פז) – "שאיין יפה לגוף לאחר ישיבה ארוכה כהליכה ברגל" (שם, תשי"ג, עמ' סח); "אחר שעה קלה אמר לו הזקן לנטע" (הכנסת כלה, תרצ"א, עמ' קלה) – "לאחר שעה קלה אמר לו הזקן לנטע" (שם, תשי"ג, עמ' קה); "אחר שסיפר חנניה כל הדברים התיר מטפחתו" (בשובה ונחת, תרצ"ה, עמ' יב) – "לאחר שסיפר חנניה כל הדברים התיר מטפחתו" (אלו ואלו, תשל"ד, עמ' תפז).

2.3 ניתוח הממצאים

בתמונה הכוללת המתקבלת מהשוואת לשון עגנון ללשון מקורותיו ומהשוואה בין המהדורות יש מגמה ברורה של עקיבות: השינויים משני הסוגים, מאחרי לאחר ומאחר ללאחר, נעשים ברגיל בסדר אחרי < אחר < לאחר ויוצרים היערכות משותפת. לא נמצאה אף דוגמה אחת החורגת מכללי ההיערכות הזאת: (א) הסדר קבוע ואין שינויים בכיוונים "הפוכים". (ב) השינויים הם תמיד ב"שלב" אחד ואין דילוג בשני "שלבים" (מאחרי ללאחר).

שתי הדוגמות המשקפות המרות אחרי לאחר בין מהדורות שהובאו בסעיף 2.2.2.1 נעשו בשתי תקופות עוקבות. ההמרה הראשונה נעשתה בין המהדורה הראשונה ("הפועל הצעיר", 1908) לבין המהדורה השנייה של כתבי עגנון שיצאה בברלין בשנת 1931. בין מהדורת שנות השלושים (1931) לבין מהדורת ארץ-ישראל שמשנות החמישים (תשי"ג) לא חל שינוי נוסף.¹⁰ ההמרה השנייה שהודגמה בסעיף זה נעשתה ב"הכנסת כלה" בין מהדורות ברלין וארץ-ישראל (במקביל לתקופה השנייה האמורה של "עגונות"). לא נוכל אפוא לראות את בחירת הווריאנטים הסגנוניים בכתיבתו של הסופר כהעדפה תקופתית של מילה מסוימת¹¹ ולא נוכל להסתפק בהסבר לכל מעבר בפני עצמו; יש למצוא הסבר כולל למגמת ההיערכות השיטתית של השינויים על כל שלביה.¹² נראה לי כי הסבר כזה עשוי להימצא בעיון

10. על שלוש המהדורות הקאנוניות של "עגונות" ראה ויס, 1979.

11. כשם שאפשר להסביר, ככל הנראה, את השינוי שמצאתי בין שתי מהדורות של יצירתו של עמוס עוז: "כמה חגיגי היה מתתיהו דמקוב שעה שחסם את דרכה על שביל הבטון הצר וציווה עליה לסור לחדרו לאחר ארוחת הערב" (ארצות התן, תל-אביב 1965, עמ' 10) לעומת "כמה מבולבל ואומלל היה מתתיהו דמקוב כאשר חסם לי את שביל השיכון ואמר שאבוא אליו אחרי ארוחת הערב" (ארצות התן, ירושלים 1975, עמ' 10).

12. בבראשית רבה (מדר, ה) מצינו שהאמוראים ניסו להעמיד בידול סמנטי בין אחרי לאחר: "ר' יודן אמר בכל מקום שנאמר 'אחרי' סמוך, 'אחר' – מופלג, ר' הונא אמר בכל מקום שנ'

דיאכרוני (כלומר שיוך כל צורה לרובד מקור) בשלוש הצורות. בדיקת הכרונולוגיה היחסית בשימוש שלוש הצורות, אחרי, אחר ולאחר מראה כלהלן:

- אחרי משמשת בלשון המקרא (בלשון חז"ל יש מופעים מועטים, בעיקר במכילתא.¹³ רבים מאותם מופעים באים במובאות מהמקרא).¹⁴

- אחר משמשת הן בלשון המקרא והן בלשון חז"ל.

- לאחר משמשת רק בלשון חז"ל.

בהמשך להיערכות זו נוכל לשרטט כאן את מילות היחס במקביל לרובד המקור שבו הן מובהקות:

אחרי	<	אחר	<	לאחר
לשון המקרא		לשון המקרא ולשון חז"ל		לשון חז"ל

השינויים ששינה עגנון מצביעים על מגמה של שינוי מלשון מקרא ללשון חז"ל. כיוון זה הוא חלק ממגמתו הכללית של שינויים ביצירותיו המאוחרות לעומת המוקדמות, המתבטאת גם בשינויים שעשה בעריכתו הלשונית. מתברר כי שינויים אלו נעשו בהדרגה. על פי דוגמות השינויים שנמצאו בשתי המתודות המוסכרות לעיל אפשר להבחין בהדרגתיות הבאה: בכל מקרה התקדם עגנון מכיוון לשון המקרא לכיוון לשון חז"ל שלב אחד; אם במקור נמצא אחרי (המובהקת בלשון המקרא) הוא שינה לאחר (המשמשת בשני רובדי הלשון), ואם במקור נמצא אחר הוא שינה ללאחר (המשמשת באופן בלעדי בלשון חז"ל). בדרך זו הוא נמנע ממעברים חדים וקיצוניים בין יסודות מובהקים מרובדי לשון שונים. דרך זו מעדנת

‘אחר’ – סמוך, ‘אחרי’ – מופלג”. בדיקת הדוגמות שלפנינו אינה מראה שעגנון הבחין בדרך זו.

13. החוקרים חלוקים בדעותיהם איזו משתי הצורות, אחרי ואחר, היא הקדומה. רובם רואים באחרי צורת ריבוי של אחר. ראה J. Barth, “Vergleichende Studien – Uralte Pluralische Analogiebildungen”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 42 (1888), עמ' 358–341.

14. גם במקרא גופו אפשר להבחין במגמה של מעבר מאחרי לאחר מן הספרים המוקדמים לעבר המאוחרים. למשל, בבראשית היחס הוא כמעט 1:3 לטובת אחרי (16:44), בשמות 5:14, ובתורה כולה 60:102; בשופטים 5:19, וברות 1:5. בספרים מאוחרים נמצא יחס הפוך: באסתר יש שני מופעים של אחר, בשיר השירים מופע אחד של אחר, ובשלושת הנביאים חגי, זכריה ומלאכי יש שני מופעים של אחר – ובכל אלה אחרי אינו מופיע כלל. את הריבוי של אחרי לעומת אחר בדברי הימים ניתן אולי להסביר בהשפעת המקבילות שבהן נאמר אחרי, כגון “ויהי אחרי כן ויך דויד את פלשתים ויכניעם” (דה"א יח, א, והשווה שמ"ב א, ו), וכן: “ויהי אחרי כן וימת נחש מלך בני עמון” (דה"א יט, א, והשווה שמ"ב י, א). לעומת זאת בשני מקרים נמצא בדברי הימים אחר בפסוקים שאין להם מקבילה: “ואחר בא חצרן אל בת מכיר” (דה"א ב, כא), “ואחר הכינו להם ולכהנים” (דה"ב לה, יד).

את סגנונו ומצטרפת לדרכי סגנון נוספות (שתיארתי במקומות אחרים¹⁵), שיערן זהה.

3. היערכות "אצל" ו"לפני"

3.1 רקע

"בהכנסת כלה" (תשי"ג), כותב עגנון: "[...] לא הכירה אותי, וכשעמדתי לפני היתה סבורה שאבא יחיאל עומד אצלה [...]" (עמ' יט).

תמיהה יש כאן: שניים עומדים ליד מיטת האם החולה: הבן-המספר, שלגביו נאמר לפני, והאב יחיאל, העומד שם בהזייתו של האם, שלגביו נאמר אצל. עגנון נוקט אותו פועל בנסיבות זהות (עמידה ליד מיטת החולה) אך משתמש בשתי מילות יחס שונות לגבי שני האנשים העומדים. הנחת היסוד שלנו היא, שבחירת המבעים השונים בלשונו של עגנון נעשית תמיד בכוונת מכוון והיא מונעת השערה של מקריות. אף אין לתרץ את נקיטת שתי מילות היחס השונות בשאיפה לגיוון גרידא (הסבר כזה לא נראה לנו רלוונטי בנייתו סגנוני של עגנון). מה אפוא היסוד להבחנה זו שבהצרכת מילות היחס?

מסתבר שמילת היחס לפני מבטאת עמדת נמיכות (של מתן כבוד) מול עצם או אדם גבוהים במעמד או בדרגה או המקנים תחושת נחיתות בדרגה, ולעומתה, מילת היחס אצל מבטאת שוויון ותחושת קרבה. מכאן התשובה לתמיהה: הבן, החייב בכבוד אמו, עומד לפני, ואילו האב, בן זוגה, עומד אצל.

שתי מילות היחס אצל ולפני נמצאות בקבוצת בחירה של מילות הצרכה לפעלים מסוימים, ומעיון מדויק במקורות עולה ששורשיה של ההבחנה שמצאתי מצויים כבר במקרא ומתעצמים בלשונם של חכמים. אף שלמיטב ידיעתי הבחנה זו לא נוסחה ולא תוארה בכל היקפה בספרות העיון והמחקר של הלשון, סופר המצוי במקורות כעגנון היה ער לה, נהג על פיה בניסוחיו ופיתחה והרחיבה לכלל שיטה סגנונית.

להלן אביא דוגמות המראות שהשימוש במילות יחס אלו נעשה על ידי הסופר במכוון מתוך הבחנת משמעות זו, והבדלי משמעות אלה מודגשים כששתיהן מופיעות בהקשר אחד של טקסט (כמו בדוגמה שבה פתחתי). חזיון רב להנחה זו נמצא באותם היבטים שהוזכרו במבוא, במקרים שבהם הסופר משנה במודע ממילת יחס זו לאחרת תוך שכתוב מהדורות או בשינוי מלשון מקורות שעיבד, והם מובלטים ביותר כשאנו מעמידים שינויים כאלה מול שינויים שנעשו במקורות וזהם על ידי סופרי מופת אחרים. נראה לי שממצאים אלו מצדיקים בדיקה מעמיקה של התופעה הלשונית הנדונה.

15. ראה מאמרי "איוון סגנוני: מבט חדש על לשונו של עגנון (שינויים בנוסח פסקה אחת של 'עגנונות')", בלשונות עברית (בדפוס).

בדיקת תפקודן של מילות יחס אלו בהקשריהן עשויה לאלפנו לקח לגבי תפיסתו הלשונית של הכותב. תהיה זו הדגמה להנחה שאצל סופר כעגנון אין יסוד לשוני שאינו מושפע מן ההקשר הקונקרטי ומילות התפקוד בכלל זה. קו ייחודי בסגנונו של עגנון, בנוסף לצדדים הסטטיסטיים (שבהם אדון להלן), נוכל למצוא בצורות הזימון יחידיו של שתי המילים במערכת של "מילה מנחה", שתפוצתה תיבדק בכל ההיבטים שמנית.

קדרי (1980, עמ' 131) מצא שב"האדונית והרוכל" עשוי מבנה תחבירי, כגון משפט בעל חלקים קבועים החוזר ונשנה במקומות שונים בסיפור, להתגלות כמוטיב חוזר הממלא תפקיד של סימון גבול ומעבר בסיפור, הרומז למשמעותו הפנימית שמעבר לפשט. אפקט מעין זה מושג לעתים כשהמוטיב החוזר אינו מבנה תחבירי אלא הקשר לקסיקלי-סמנטי. אפק (תשל"ט, עמ' 9) מנסה לזהות בסגנונו של עגנון מנגנון שבו תלויה במידה רבה זיקת הגומלין בין הרקמה הלשונית של היצירה לבין תוכנה. מנגנון זה כולל מערכות של מילים מנחות, המופיעות באופן שיטתי ביצירה ולמעשה מתפקדות כשלד היצירה כולה. בהמשך לשיטת המילה המנחה בחקר המקרא מבית מדרשם של בוכר ורוזנצוייג,¹⁶ שלפיה מתחקה החוקר אחר "מלה או שורש לשוני, החוזרים בתוך טקסט או רצף טקסטים [...] חזרה רבת משמעות", אפק מציעה לכלול בשיטה זו של חקר לשונן של יצירות הספרות גם יצירות שבהן הקשר בין המילים אינו גיזרונאי אלא משמעותי. קנה המידה להבחנה במילות מפתח כאלו אינו רק תדירות ההופעה אלא ההצטרפות למערכות מילים שבתוכן שורר קשר הדוק בין יחידות המערכת (=המילים). בדיקותיה של אפק העלו מערכות של שורשים. כאן אראה יישום תפיסה זו במילות יחס: הצטרפות הצמד אצל-לפני למערכת של מילה מנחה שבה הזיקה בין הרכיבים נובעת מההבחנה הסמנטית שמבחין עגנון. דרך השימוש שעושה עגנון בהבחנה זו מהווה לכאורה "סוגל סגנוני" (או "סגנון"¹⁷) בלשונו. כאן באים לידי ביטוי שני מאפייניו העיקריים של הסגנון: הסטייה מן הנורמה הכללית הנוהגת באותו זמן והשכיחות בלשון הכותב. כדי להשלים מערך מדרגי של מינוח בחקר הסגנון ובפרט בסגנונו של עגנון, מנקודת ראות בלשונית, אני מציע לשקול במשקל זה את המונח סִגְנוֹן¹⁸ כמטבע לשון שהגדרתו: "פרט במערכת

16. עיין בוכר, 1964, עמ' 24.

17. עובדה סגנונית היא פריט לשוני שיש בו משום בחירה בין אפשרויות מבע חלופיות. הגדרה של הסגנון כבחירה בין היסודות המרכיבים של לשון מסוימת יש אצל מרוז (1951, עמ' 213). סוגל סגנוני (style marker) הוא פריט לשוני המופיע בקבוצת הקשרים מסוימת בלבד או בעיקר. יש הקוראים לסוגל הסגנוני "סִגְנוֹן" (styleme); ראה קדרי, 1980, עמ' 81 הערה 3.

18. הנימוקים להצעת תחדיש זה: (א) היותו שקול במשקל שווה לזה של המונח המקביל "סגנון", כמוסבר לעיל. שני המונחים מחוררים וקרובים קרבת צליל בהבדל של פונמה אחת בלבד. (ב) הוא מהווה הלחם של המונחים סִגְנוֹן (מלטינית signum; יוונית signon 'אות, סימן') וסמן (הן מלשון "סימן" והן מלשון המונח הנגזר ממנו "סִקָּן", שמשמעותו לפי מילון אבן-

רכיבים המהווים סגנון, שיש ביניהם זיקה לקסיקלית סמנטית, ושמשמעויותיהם תלויות בקבוצות הקשרים משותפות". בכך אנו מוסיפים את ממד הזיקה בין הרכיבים הלשוניים המהווים את הסגנון (במקרה שלפנינו: עצם ההבחנה הסמנטית), ומדגישים את יחסי הגומלין ביניהם בהקשרים הרלוונטיים.

אצל ולפני הבאות בהקשר אחד משמשות אפוא בלשון עגנון כנושאות משמעות הקשרית המקיימת יחסי גומלין עם ה"סביבה" הקונקרטית, בנוסף לתפקידן הטכני-הפורמלי הנודע להן מכוח עצמן. דרך שימוש זו טמונה במשמעות ההקשרים ששתי המילים נתונות בהם: לשתייהן יש שדה סמנטי משותף (בעיקר כשהן באות בהצרכה לפעלים שונים, בעיקר פועלי תנועה) של קרבה (שיש לברר אם היא פיזית בלבד). לפני שאדגים בפירוט את שימושן בלשון עגנון, אסקור את שימוש שתייהן בלשון המקורות (כל אחת לעצמה), ואראה שגרעין המשמעות מצוי כבר במקורות. עגנון, כדרכו, אימץ כל הבחנה דקה שחש בה באופן אינטואיטיבי במקורות, הבליטה באמצעיו הסגנוניים (צירוף שתייהן להקשר אחד והמרתן זו בזו לפי צורכי ההקשר) והפך אותה לשיטה סדורה.

3.2 שימושי "אצל" ו"לפני" בלשון המקרא ובלשון חז"ל

3.2.1 לפני

עיון בתכונותיהן של מילות היחס מצביע בבירור על הקשר בינן לבין שמות העצם. גזניוס (1910, עמ' 101) מציין כי מקורן של כל מילות היחס בשמות עצם, ושהן משמשות כנסמך לשם העצם הצמוד להן. רוזן (תשס"ז, עמ' 44, 63, 115–117) רואה במקורן השמני של מילות היחס תופעה אוניברסלית. שלזינגר (תש"ס,

שושן: "הנותן סימן, המציין דבר-מה". משמעויות המשנה שהמילון מביא הן: 1" (בתרגילי סדר) העומד ראשון בשורה ומשמש כסימן שלפיו מסתדרים האחרים בקו ישר. 2" (באימוני מטווח) מי שמסמן את מקום הפגיעות במטרה" (א' אבר-שושן, המלון החדש, ירושלים תשמ"ה, עמ' 1253). תת-משמעות נוספת שלא הובאה במילון והמשמשת כיום בתחום המדיניות והפוליטיקה: מי שעומד בקצה גבול תנועה רעיונית או פוליטית, כגון "יש הטוענים שפלוני הוא הסמן הימני של מפלגתו – מפלגת העבודה". (ג) הוא קרוב קרבת עניין וצליל גם לשם הענף הבלשני "סמנטיקה" (מיוונית *semantikos* 'מציין'), שהוא בתחומו (במקביל ל"סגנון" שהוא מונח בתחום תורת הסגנון). בכך מבטא צמד המונחים סגנון-סגמן, את שטח המגע בין שני תחומי הבלשנות הנפגשים במתודה שאני מציע כאן. (ד) דומה בצלילו למונח הבלשני *segment*, שרודיג-שורצולד וסוקולוף (תשנ"ב, עמ' 200) מגדירים אותו "בִּתְר, מקטע, סגמנט". הסגמנטציה (*segmentation*) היא חלוקת מבע שלם לצירופים וסימון המחברים בהם וחלוקת הצירופים למורפמות ולפונמות. תנועות ועיצורים הם יסודות סגמנטליים (פונמה סגמנטלית או סגמנטית), להבדיל מן הטעמה, הנגה ומחבר, שהם יסודות סופרסגמנטליים. במקביל למורפולוגיה ולפונולוגיה אני מציע להגדיר תהליך של סגמנטציה גם בסמנטיקה ובסטיליטיקה ולראות את ה"סגמן" כיסוד סגמנטלי לעומת ה"סגנון", שיהווה אפוא יסוד סופרסגמנטלי.

עמ' 78) רואה בתופעה זו חלק ממה שהוא קורא (בעקבות רובינשטיין, תשל"ה, וכן לפי באואר, 1983, עמ' 165) "תזוזה קטגוריאלית": מעבר מקבוצה מילונית-תחבירית אחת לאחרת.¹⁹ מעבר כזה מתבצע בד בבד עם מעתק סמנטי. מעבר של מילה מקבוצת מילות התוכן לקבוצת מילות התפקוד אינו מוגדר רק כהעברת שם ממסומן למסומן, שהרי למילות התפקוד אין במציאות מסומן במובן הרגיל של המילה. מתרחש כאן מעבר מן המוחשי אל המופשט, מן המיוחד אל הכללי, מן המשמעות המלאה אל משמעות שהיא מבנית בעיקרה, שהיא הקשרית.

תופעת התזוזה הקטגוריאלית משם עצם למילת יחס היא שסיפקה לעברית בעבר את רוב מילות היחס המקראיות, כגון צירופים שבהם שם העצם פנים (לפני, בפני, מפני, על פני) או שם העצם יד (ליד, על יד, לידי, מידי, על ידי). במילת היחס לפני (שלא בהקשר הזמן) מגולמת תזוזה קטגוריאלית משם העצם פנים. עם המעבר פנים < פני < לפני, מן המוחשי אל המופשט, מהמשמעות המלאה אל זו ההקשרית-מבנית, נשמר בה גם הגרעין הסמנטי של יראה, כבוד, המומחש, למשל, על ידי מושגים כ"לחם הפנים", "שולחן הפנים". בצורת הנסמך אנו מוצאים "אל המקום אשר עמד שם את פני ה'" (בר' יט, כז); "ראיתי פניך כראת פני אלהים" (שם לג, י); "המשרתים את פני המלך אחשורוש" (אס' א, י); "רִאֵי פני המלך הישיבים ראשנה במלכות" (שם שם, יד). מסתבר שיש במקרא דוגמות מרובות שבהן לפני בצורתה הסופית כמילת יחס מובהקת (פני בתוספת ל-) משמשת להבעת כבוד לפני מי שגבוה בדרגה, בעיקר בהקשר של פועלי תנועה, כגון: "ויוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה" (בר' מא, מו); "והעמידו לפני הכהן" (וי' כז, ח); "להביא את ושתי המלכה לפני המלך" (אס' א, יא); "ומרדכי בא לפני המלך" (שם ח, א); "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות" (שם ח, טו) – יציאתו הייתה מכובדת ביותר "בזכות" פני המלך, ועוד כהנה וכהנה.

המשמעות של מתן כבוד עולה גם מעיון בהעמדתה של לפני במקרא מול מילות יחס אחרות באותה קבוצת בחירה בהצרכה לפעלים מסוימים, בהשוואת פראזות מקבילות או סיטואציות. מלמד (תש"ח, עמ' 15) מציין שבדרך כלל מילת היחס אל באה במקרא בהקשר לפעלים משורש אמ"ר ודב"ר: "ויאמר משה אל ה'" או "וידבר משה אל ה'", אך בפעמים המועטות שהפעלים האלה באים בהצרכת לפני הרי זה בהקשר של קטון לפני גדול: "וידבר משה לפני ה'" (שם' ו, יב); "ויאמר משה לפני ה'" (שם שם, ל); "וידבר יפתח [...] לפני ה' במצפה" (שופ' יא, יא). במקרא ביכורים וביודיו מעשר: "ואמרת לפני ה' אלהיך" (דב' כו, פסוקים ה, יג). דוגמתו הראשונה של מלמד מתחזקת בכך שיש בה גם חילוף מכון במילות יחס

19. עם זאת מראה שליוגנר (שם, עמ' 98), כי בעברית החדשה אין שם העצם מהווה מקור בלעדי להתהוות מילות היחס. יש שורה של מילות יחס שמקורן שונה: כינויי זיקה, כינויי הרמוז ותוארי פועל.

אלו: "וידבר ה' אל משה לאמר" (שמ' ו, י), ומיד אחר כך, כשמשה עונה לה': "וידבר משה לפני ה' לאמר" (שמ' ו, יב). כך יש חילופי גרסאות במקבילות כמו: "ויתפלל חזקיהו אל ה'" (יש' לו, טו) – "ויתפלל חזקיהו לפני ה'" (מל"ב יט; טו). שימוש זה של לפני הולך וגובר בספרים המאוחרים. נוכל לראות זאת בהשוואת פסוקים מקבילים כגון "כי גר אנכי עמך" (תה' לט, יג), לעומת "כי גרים אנחנו לפניך" (דה"א כט, טו); "להתפלל אליך" (שמ"ב ז, כז) לעומת "להתפלל לפניך" (דה"א ז, כה²⁰), וזהו הסגנון שגבר בימי הבית השני. בלשון חז"ל בולטת ההמרה ממילות יחס שונות שבמקרא בנסיבות של מתן כבוד, כגון "וַיֵּשֶׁב מֹשֶׁה אֶת דְּבָרֵי הָעַם אֶל ה'" (שמ' יט, ח), ועל כך שואלת הגמרא: "ומה השיב משה לפני הגבורה?" (שבת פז ע"א); "עתידין צדיקים שאומרים לפניהם קדוש [...] שנאמר (יש' ב, ג): קדוש ייֵאמר לו" (בבא בתרא עה, ע"ב).²¹ ונפרץ שימושה בלשון חז"ל גם כמות שהיא (ללא קשר למקרא) כגון "בא מעשה לפני חכמים בלשכת הגזית והכשירוהו" (עדיות ז, ד).

ופעמים נשתבשו הדפוסים, למשל: "אמר לו [משה לקב"ה, בתשובה לשאלתו] רבש"ע [...] (ברכות נה ע"א), ואילו כל כתבי היד גורסים שם: "אמר לפניו רבש"ע [...]". בהמשך אותו קטע אנו מוצאים גרסה נוספת של המשמעות האמורה – הבעת חשיבות לנמוך יותר בדרגה על ידי מי שגבוה ממנו:²² [...] "אמר לו, רבש"ע אם לפניך הגון לפני לא כל שכן; אמר לו, אף על פי כן לך אמור להם. הלך ואמר להם לישראל, הגון עליכם בצלאל? אמרו לו, אם לפני הקדוש ברוך הוא ולפניך הוא הגון, לפנינו לא כל שכן". שורשיה של משמעות זו נמצאים כבר במקרא: "כי אתך ראיתי צדיק לפני" (בר' ז, א); "איש גדול לפני אדניו ונִשְׂא פָנִים" (מל"ב ה, א).

3.2.2 אצל

אצל במקרא משמעותה 'על יד, ליד, בקרבת, סמוך ל'.²³ כגון: "ושמו אצל המזבח" (וי' ו, ז). היא באה בצירוף לפועל עמד (וכן לפעלים אחרים שמשמעותם 'הנחה', הִבָּאָה למצב סטטי של חוסר תנועה, כמו ארב, בנה, היה, יצג, ישב, יתר–נפעל, חזק–התפעל, נטע, שים, שכב, שלך), כגון: "ותעמדה אצל הפרות על

20. וכן בארמית המקראית קדם, כגון "ענו כשדאי [כתיב: קדם מלכא] קדם מלכא" (דנ' ב, י); "ענה דניאל קדם מלכא ואמר" (שם ב, כז). אונקלוס ותרגומי הנביאים והכתובים מתרגמים בכל דיבור אל ה': "קדם ה'".

21. לרשימת המרות כאלו ראה בנרדוד, תשכ"ז, עמ' 373–374, 455.

22. ואולי בהבדל הסמנטי הזה טמון ההסבר ל"תיקון" שנעשה לעיל מלו ללפני: ידי ה"מתקנים" חלו בטקסט כי הפריעה להם העובדה שלקסמה מופיעה במבע אחד בכל הוויריאציות הפוליטיות שלה, וכך ביקשו ליצור בידול. זו המחשה לדרך נוספת שהלשון נוקטת כדי להתגבר על עודפות נוסף לדרכים שכבר תוארו. ראה על כך רוזן, תשי"ב.

23. לוינשטם (תשי"ח–תשכ"ט, א, בערכו, עמ' 259) מציין שלעיתים רחוקות מילת יחס זו מורה על כיוון, כגון "וראיתי מגיע אצל האיל" (דנ' ח, ז).

שפת היאר" (בר' מא, ג); "והאריה עמד אצל הנבלה" (מל"א יג, כד, וכן כה, כח); "ואיש היה עמד אצלי" (יח' מג, ו), ובצירוף לפעלים של תנועה, כמו בוא (וכן נתן, נטה, עבר, קום, עזב, לקח, הלך, נגע, סבב): "ותבא להם השמש אצל הגבעה אשר לבנימן" (שופ' יט, א); "ויבא ויעמד אצל האופן" (יח' י, ו);²⁴ "ויבא אצל עמדי" (דנ' ח, יז).²⁵ בפסוק "ויציגו אתו אצל דגון" (שמ"א ה, ב) אפשר שאצל באה להביע, נוסף למיקום, את שאיפתם של הפלישתים להשוות את שתי האלהויות מבחינת מעמדן. שאיפתם נכזבה כשמצאו למחרת בבוקר את "דגון נפל לפניו ארצה לפני ארון ה'" (שם שם, ג).²⁶ ניסיונם הנוסף להעמידו היה ללא הועיל, והם מצאו את דגון שוב באותו מצב (ובאותו ניסוח: שם שם, ד). המתח שבין הסיטואציות מובע בין היתר על ידי הנגדת מילות היחס אצל ולפני. בלשון חכמים אצל מצויה במשמעות 'אל', למשל: "אחד מאלו בא לו אצל אלו ואחד מאלו בא לו אצל אלו" (פסחים ט, י). מן ההדדיות בדוגמה זו ברור שיש כאן שוויון בדרגה בין הבאים לבין אלו שאליהם באים, ומצויות דוגמות נוספות שיש בהן תחושת שוויון וקרבה, כגון המקבילה הבאה בהקשר של נסיבות של אירוח בבית, כשהיא ממירה את אל שבמקרא; סתם אורחים ומבקרים במקרא "באים אל...", כגון: "ויבאו אל ביתו" (בר' יט, ג); "האנשים אשר באו אליך הלילה" (שם שם, ה); אותם המלאכים שבאו קודם להתארח אצל אברהם באו עכשיו ללוט); "ויסורו שמה ויבאו אל בית הנער הלוי בית מיכה" (שופ' יח, טו); "האיש אשר בא אל ביתך" (שם שם, כב); "בא האיש הזה אל ביתי" (שם שם, כג); "הזה יבוא אל ביתי" (שמ"א כא, טז) ועוד. במקבילה בלשון חז"ל אותם המלאכים באו "אצל אברהם": "וכן מצינו בשלשה מלאכי השרת שבאו אצל אברהם" (יומא לו ע"א) – דרך קרבה ורעות. מקבילה אחרת מעין זו בלשון חכמים המאוחרת: "והביאה אצל אדם, שנאמר [בראשית ב, כב] ויביאה אל האדם" (אבות דרבי נתן, מהד' שטרן, נו"א, פ"ד, י ע"א).

3.3 שימוש של עגנון בשתי מילות היחס

עגנון השתמש רבות בכל אחת ממילות היחס האלה באותן משמעויות ששורשיהן במקורות, כפי שהראיתי. בלפני הרבה להשתמש בהקשרים ובמשמעות של מתן כבוד, שראשיתם כבר במקרא, כגון: "באתי לבקש ממך בקש עלי לפני הקדוש ברוך הוא דבר אחד" (אלו ואלו, עמ' 311); "אין בעלה צריך להרפיש עצמו לפני עמי הארצות" (סמוך ונראה, עמ' 48); "כשבאו השוטרים להוליכו לפני השלטון לא ראוהו" (האש והעצים, עמ' 227). אצל באה בכתיבתו במשמעות של קרבה, רעות

24. כאן, כנראה, בהצרכה לשני הפעלים.

25. יש במקרא גם אל במשמעות 'אצל': "ותחללנה אותי אל-עמי" (יח' יג, יט) = אצל עמי. ראה לוינשטם, תשי"ח-תשכ"ט, א, עמ' 155 הערה 2.

26. ועיין פירושו של רלב"ג על אתר.

והדדיות, שראשיתה בלשון חז"ל (ואולי כבר בלשון המקרא), כגון: "כאותם שבאים זה אצל זה להעביר את הזמן בשיחה של מריעות [...] הולכים זה אצל זה ויושבים כאחד כך וכך שעות מתוך שיחה קלה" (לפנים מן החומה, עמ' 107); "ושכנים באים זה אצל זה ושותים תה עם מרקחת של פירות" (עד הנה, עמ' 217).

עגנון גם חידד הבחנות שמצא במקורות. הוא העמיד את שתי המילות זו מול זו כבחנות זוג (לפי מינוחנו: סגמנים) במערכת שתפקידה להבליט את ההבחנה בין הקשרים של מתן כבוד לבין הקשרים של שוויון וקרבה,²⁷ וזאת הוא עשה בדרכים שונות: עריכה לשונית של מקורות עצמיים (השוואת מהדורות) ולא עצמיים, העמדת שתי המילות בסיטואציות מנוגדות והופעת שתי המילות בהקשר אחד.

3.3.1 עריכה לשונית

3.3.1.1 שינוי הלשון שבמקור: עגנון המיר אצל בלפני תוך עריכת לשון המקורות (הפעם לא עצמיים) במהלך העתקת סיפור ממקור חסידי ל"ימים נוראים": אצל בענועם [=בעל נועם אלימלך, ר' אלימלך מליזנסק] זל"ה באתה אשה אחת אשר בעלה נעדר מאתה ונתפס בין השדים ר"ל" (דברים ערכים, א, סיפור כה, עמ' 51) – "אשה אחת שבעלה נתפס לבין השדים רחמנא ליצלן באתה לפני ר' אלימלך מליזנסק" (ימים נוראים, עמ' כד). בגלל הקונוטציה של מתן כבוד לצדיק ראה כאן עגנון להמיר (בהצרכה לפועל התנועה בוא) את אצל בלפני, המתאימה יותר להקשר.

3.3.1.2 השוואת מהדורות: ב"הכנסת כלה", מהדורת תרצ"א, עמ' תיז, מסופר על "כפרי אחד שנטרד מבית מויתו ובא להשתדל לפני רבי ישראל שלמה שימליץ עליו לפני הפריץ". יש כאן מדרג של רמות: כפרי < גביר < פריץ; הכפרי בא להשתדל לפני רבי ישראל שלמה שימליץ עליו לפני הפריץ. במהדורת תשי"ג חלו כמה שינויים בניסוח: "כפרי אחד שרוב צדיקי הדור רגילים להתאכסן אצלו [...] ובא לעיר להשתדל אצל רבי ישראל שלמה לדבר עליו אל הפריץ". במהדורה בתרא מוצג הכפרי על ידי התוספת של פסוקית הלואי "שרוב צדיקי הדור רגילים להתאכסן אצלו" ועל ידי שינויי ניסוח נוספים כאדם ישר וצדיק, דבר שלא נרמז במהדורה קמא. הפעם השינוי הוא בכיוון הפוך: לפני הראשונה שבמהדורה קמא, המתייחסת לרבי ישראל שלמה, מומרת במהדורה בתרא באצל כדי להביע את תחושת השוויון של הכפרי מול הגביר בן עמו; בצדק הוא בא לר' ישראל שלמה להשתדל אצלו (גם לפני השנייה הושמטה במהדורה בתרא והומרה במטבע הלשון המקראי "לדבר עליו אל...", שמשמעותו, כמו אצל האישה השונמית שבמקור, תחושת השוויון והביטחון של אורח הפונה בדין אל השלטון בדרישה לתקן עוול שנעשה לו²⁸).

27. אצל, לעומת לפני (בלשון עגנון), תהיה לפחות במעמד של הסגמן הלא-מסומן לעומת הסגמן המסומן, אך לדעת מספר הדוגמות הרב מראה כי אף אצל מסומנת היא, והן במעמד שווה.

28. והשווה פירושו של הרד"ק למלכים ב ד, יג לפירושיהם של רש"י, רלב"ג ומצודת ציון שם.

3.3.2 העמדה בסיטואציות מנגדות

לעתים מעמיד הסופר את שתי המילות בסיטואציות ספרותיות קונקרטיות, שמתוך הנגדתן מסתברת המשמעות של כל אחת במלואה ומתחדדת ההבחנה ביניהן. את הדרך הזאת אדגים בכמה הקשרים סמוכים ב"הכנסת כלה".

בפתיחה ל"הכנסת כלה", עמ' ח, מסופר על פרומיט, אשתו של גיבור הסיפור ר' יודיל, ש"הלכה אצל הרב מאפטא" לבקש את עזרתו. בהמשך, בעמ' יג, מזכיר ר' יודיל אותו מעשה של הליכת אשתו אצל הרב מאפטא, ואומר: "[...] מצווה אני מפי הצדיק מאפטא ביום שהלכה אשתי [...] לפניו". ר' יודיל עצמו, שלא כאשתו, נוהג כבוד, דרך ארץ והכנעה בצדיקים תמיד, ולא רק כשהוא צריך להם. מנקודת ראותו הלכה אשתו לפני הצדיק, כפי שהיה הוא עושה, ולא אצלו, כפי שנהגה היא (הבדל זה ביחסם לצדיק מסתבר גם מתוך הקשרים אחרים בטקסט).

בהמשך (עמ' לב) שוב באה לביטוי במבעים אלה הכנעתו של ר' יודיל לפני הצדיק. כשסבל ביותר מאוכל שאכל בבית המזיגה, שקל לבקש את עזרתו של רופא: "אמר, נגיע לעיר ואלך אצל מומחה שיקיז לי דם". בסופו של דבר הוא נרתע מללכת אליו כש"נראתה לו דמות דיוקנו של אותו צדיק כאילו הוא עומד לפניו".²⁹ היחס לרופא מובע על ידי אצל, ואילו לצדיק, שסייע לר' יודיל להתרפא בסופו של דבר, מובע היחס על ידי לפני.

הבדל יחס מעין זה מובע במשפטים סמוכים, בעמ' טז, בעניין עצה במצוקה והמלצה בפני הרשות: "בבקשה ממך לך אצל המוזג, שמא יתן לך עצה [...]"; "אף הוא היה להם פרקליט טוב לפני הפריץ". המוזג הוא יהודי והפריץ הוא גוי.

3.3.3 הופעת שתי המילות בהקשר אחד בלשון עגנון

בדיקה סטטיסטית מסכמת של מופעי אצל ולפני (ששוקללו כמילות יחס לציון מקום, בלא אלה המצינויות זמן) ב"מאגר עגנון" הממוחשב ובהשוואה אליה אותה בדיקה ב"מאגר הספרות החדשה" הממוחשב³⁰ העלו את התוצאות האלה:

הקורפוס	כלל כתבי עגנון		יתר הסופרים	
	מופעים	צורות	מופעים	צורות
אצל	7333	39	54	3470
לפני	5694	29	46	6072
שתיהן יחד	296		138	

29. מסתבר מן ההקשר כי הכוונה שר' יודיל עומד לפני הצדיק.

30. מאגר עגנון כולל 23 ספרים של עגנון והמאגר האחר כולל מבחר יצירות של סופרים עבריים מודרניים (בלא ביאליק, שהשוואה עמו תיערך להלן בנפרד). היקפיהם דומים פחות או יותר

עיון בטבלה זו מנקודת ראות של הבלשנות החישובית מעלה שלושה ממצאים הראויים לתשומת לב: (א) יחס מספר הצורות (כלומר מספר וריאציות ההטיה) לעומת מספר המופעים למעשה גדול יותר במאגר הסופרים מאשר בכתבי עגנון. מספר הצורות הגדול יותר נובע ממגוון הסופרים והסיטואציות, אך עצם השימוש בשתי מילות היחס בכתבי עגנון רב בהרבה. (ב) בכלל כתבי עגנון שקול מספר המופעים של אצל ולפני (5694:7333, כלומר עדיפות קלה לאצל) לעומת יתר הסופרים,³¹ שבכלל כתביהם מספר מופעי לפני כפול כמעט ממספר מופעי אצל (3470:6072). (ג) מספר ההיקריות של שתי מילות היחס יחדיו כפול ויותר בכתבי עגנון לעומת כלל כתבי עמיתיו (138:296), אף שהיקף הקורפוסים, מבחינת מספר הספרים, דומה. לדעתי, ממצאים אלו מצביעים על רגישותו של עגנון ליחסי הגומלין בין שתי מילות היחס במשמעויותיהן בהקשר שעמדתו עליו ולכן הוא מרבה להשתמש בהן. מספרן שקול והן מרבות להופיע בהקשר אחד במגמה להבליט את ההבדל ביניהן.

להלן אדגים משפטים אחדים שמילות היחס האלו עומדות בהם בתקבולת (וראה גם המשפט שבו פתחתי את הדיון בפרק זה):

א. "אתה שליח ציבור ואני שליח ציבור. אתה שלוחם לפני המקום ואני שלוח אצלך" (עיר ומלוואה, עמ' קג). שליחות למקום מובעת במילת הכבוד לפני, ואילו שליחות לבשר ודם מובעת במקביל במילת היחס אצל.

ב. "כל רופא ששירתה לפניו אצל חולה בירך את יומו" (על כפות המנעול, עמ' תסט). שתי מילות היחס מוצרכות לפועל שירתה. לכאורה אפשר היה להחליף את הסדר, אך גם כאן הקפיד עגנון בהבחנתו: האחות האהודה שירתה לפני הרופא (שדרגתו המקצועית גבוהה משלה והיא חייבת בכבודו) ואצל החולה.

ג. "והקליפות שמעכבים תפילותיהם של ישראל שלא יבואו לפני כסא הכבוד, אלו השרים הרשעים שמעכבים בידי ישראל שלא יבואו אצל כסאו של מלך הישמעאלים" (קורות בתינו, עמ' פב). ניכר הבדל התייחסות בין כיסא הכבוד, שתפילותיהם של ישראל שואפות להגיע לפניו (ומעוכבות על ידי הקליפות), לבין כיסאו של מלך הישמעאלים, שישראל שואפים להגיע אצלו (ומעוכבים על ידי השרים הרשעים).

(לפי הנתונים שנמסרו לי על ידי אנשי פרויקט השו"ת) מבחינת מספר המילים. תודתי לפרופ' יעקב שויקה על סיועו בהשגת הנתונים ממאגר הספרות החדשה של אוניברסיטת בראילן ועל עצותיו המועילות.

31. נוסף להעדפת אצל על ידי עגנון בגלל אופייה החז"לי המובהק יותר מזה של לפני יש משמעות לעצם חוסר האיוון הבולט בין שתי המילות במאגר הסופרים, ואחת היא איזו מילה נפוצה יותר.

3.4 עיבוד מקור משותף על ידי שני סופרים

לסיום פרק זה אעמיד זה מול זה שני עיבודים לשוניים שביצעו שני סופרים שונים בקטע מקור משותף. מדובר בקטע סיפורי מהתלמוד הבבלי (קידושין פא ע"א) על התנא הפלאי פלימו. ח"נ ביאליק תרגמו (בהקשר של נושא העמידה בניסיון) בספר האגדה, חלק רביעי, פרק יא, עמ' תכד, ועגנון תרגמו ב"מים נוראים" (בפרק על ערב יום הכיפורים), עמ' רכב. בין שני התרגומים יש הבדלים לא מעטים, וכולם מאלפים. סיפור זה הוא על אודות השטן שבא בדמות עני מרוד לבקר אצל פלימו, בשעה שהיה עסוק בסעודת ערב יום הכיפורים. הוא ביקש להצטרף לסעודה ונענה, ובעקבות זאת נתרחשו אירועים נוספים. מתוך דיוקי לשון אחדים בניסוחיהם של שני הסופרים, ומתוך רמזים אחרים, עולים הבדלים בתפיסתם של שני הסופרים את יחסו של פלימו לעני; ספק אם בהקשר האירוע הנדון – הכנסת העני המסכן הביתה כמעשה חסד – הייתה הבעה של כבוד, ועגנון הביע זאת גם באמצעות מילות היחס שבחר. ביאליק ניסח את הדברים בדרך שיש בה הבעת כבוד רבה יותר לעני, ואף הוא הביע זאת במילות היחס שבחר.³² בפסקה אחת שבסיפור נאמר: "עייליה וקריבו ליה ריפתא, אמר ליה, יומא כי האינדא כולי עלמא אתכא ואנא לחודאי, אתויהו אותבוהו אתכא". אשווה להלן בטבלה כיצד עיבדו שני הסופרים שלושה צירופי יחס מן הפסקה:

המקור	השוואה 1	השוואה 2	השוואה 3
גמרא	עייליה וקריבו ליה ריפתא	כולי עלמא אתכא ואנא לחודאי	אתויהו אותבוהו אתכא
עגנון	הכניסהו והביאו לו פת	כל העולם אצל השולחן ואני יחידי?	הביאוהו והושיבוהו לפני השולחן
ביאליק	הכניסהו והביאו לפניו פת	הכל אצל השולחן ואני לעצמי?	נטלו והושיבו אצל השולחן

עיון מדוקדק במשפטים הערוכים בטבלה ימחיש את הדקויות בשימוש במילות היחס בנסיבות המשתנות של התפתחות הסיפור בהבדלי התפיסה של שני הסופרים.

32. אמנם בהיעדר מאגר ממוחשב מתאים ומקוצר היריעה לא הייתה אפשרות במסגרת מאמר זה לבדוק בכל יצירת ביאליק את רגישותו של הסופר לאותם הבדלים שבין מילות היחס, אך לדעתי ניתן להסיק על קיומה גם מגרסתו לסיפור האחד שלפנינו מתוך התאמתה לגישתו הכללית כלפי העני ומתוך העמדת גרסתו מול הגרסה המקבילה של עגנון בעיבודו הלשוני לאותו סיפור. מכל מקום, המסקנה שעלתה מן הסעיפים הקודמים לגבי עגנון, שלפיה הוא קשוב להבדלים הסמנטיים בין אצל ולפני, מקבלת חיזוק נוסף מתוך השוואה זו עם ביאליק גם אם רגישותו של ביאליק עצמו להבדלים לא הוכחה עדיין באופן מקיף. ואידך זיל גמור.

זוג המשפטים האמצעי (השוואה 2) מבטא את נקודת מבטו של העני השואף לתחושת שוויון (אצל). בשני הזוגות האחרים מדובר ביחסם של המארחים ובנקודת מבטם על מעמדו של העני בכניסה לבית ובישיבה לשולחן; בראשון משתמש ביאליק בלפניו להביע את הכבוד לעני (בהבדל מלו הניטרלי שנבחר בזוג זה על ידי עגנון), ואילו בשלישי עגנון הוא שהשתמש בלפני (השולחן), להביע דווקא את נחיתותו של העני מול השולחן המכובד (ובזוג זה ביאליק בחר באצל המביעה שוויון). נוצרה כאן סימטריה בין שני הסופרים: לפי ביאליק אולי חל שינוי ביחס לאחר טרוניותו של העני ונהגו בו בכבוד הראוי, ואילו לפי תפיסתו של עגנון (הנאמנה בכך למקור) לא הושם לב אליהן, וכפי שעולה מהרמזים הלשוניים היחס אליו לא השתפר בהמשך העלילה. הבחנה זאת מתחזקת מהבדלים לשוניים נוספים כמו דרך בחירת הפעלים.

4. סיכום

אוצר המילים של עגנון נבחר בקפידה מתוך זיקה חזקה למקורות הניכרת בכל פעילותו הלשונית. הסופר משליט סדר משלו בפרטים המרובים המתחרים ביניהם, ממזגם מזיגה שלמה, ותורם בכך תרומה חשובה להתגבשות העברית החדשה. יש בדרכו טעם ושיטתיות הצריכים לימוד. עגנון מכונן מערכות מילים שבתוכן שורר קשר הדוק בין יחידות המערכת (=המילים) ונוצרים ביניהן יחסי גומלין מסוגים שונים. להיערכויות האלו יש משמעות מיוחדת כשמדובר במילות היחס. מילות היחס, כיתר מילות התפקוד, מצטיינות ביציבות יחסית ארוכת טווח, וכיוון שאין הן מושפעות בדרך כלל מנושאי הדיון כפי שמושפעות המילים האחרות, השינויים (הלקסיקליים והמבניים) שבכל זאת חלים בהן עשויים לשמש סימן היכר מהימן לסגנונו של מחבר. סגנונו של סופר מתאפיין ב"סגננים" (=סוגלים סגנוניים) לכאורה העולים בבדיקת לשונו. שתי תכונות מאפיינות סגננים אלו: הסטייה מן הנורמה הכללית הנוהגת באותו זמן והשכיחות בלשון הכותב. שני מאפיינים אלו באים לידי ביטוי בדרך שימוש של עגנון במילות היחס, שהודגמה במאמר בשתי מערכות שונות.

א. אחרי < אחר < לאחר: בשתי השוואות נפרדות שבוצעו בטקסטים של עגנון, האחת בין לשונו לבין לשון מקורות שמהם שאב ושעברו "שכתוב" תחת ידו, והאחרת בין מהדורות שונות של יצירותיו, נמצאו המרות משני סוגים: מאחרי לאחר; מאחרי ללאחר. לא נמצאה אף דוגמה אחת החורגת מכללי ההיערכות הזאת: הסדר קבוע ואין שינויים בכיוונים "הפוכים"; השינויים הם תמיד ב"שלב" אחד ואין דילוג בשני "שלבים" (מאחרי ללאחר). נוצרה היערכות אחידה וקבועה ללא סטייה: אחרי < אחר < לאחר. ההסבר נמצא בעיון דיאכרוני (כלומר שיוך כל צורה לרובד מקור) בשלוש הצורות: הראשונה, אחרי, מייצגת את לשון המקרא, האחרונה את

לשון חז"ל ובין שתיהן נמצאת אחר המייצגת את שתיהן. עגנון נע בכיוון של שינוי מלשון מקרא ללשון חז"ל, אך מעברים אלו לא היו חדים וקיצוניים; הוא התקדם מלשון המקרא לכיוון לשון חז"ל בשלב אחד: אם במקור נאמר אחרי (המובהקת במקרא) הוא שינה לאחר (הניטרלית); ואם במקור נאמר אחר – הוא שינה ללאחר (המשמשת באופן בלעדי בלשון חז"ל). הוא הראה לנו דרך של מעבר ומיזוג סגנוני מעודנים בין רובדי לשון שונים.

ב. אצל-לפני: נמצא שעגנון מבחין ביניהן הבחנה סמנטית שהעלה מן המקורות הקלאסיים שבהם לפני מבטאת עמדת נמיכות (של מתן כבוד) מול עצם או אדם הגבוהים במעמד או בדרגה או המקנים תחושת נחיתות בדרגה, ואילו אצל מבטאת שוויון ותחושת קרבה. הסופר כונן מערכת של מילה מנחה, שבה הזיקה בין הרכיבים נובעת מן ההבחנה הסמנטית הזאת, על ידי העמדתן ביצירותיו בדרך המדגישה את ההבדל ביניהן. נמצאו מקרים שבהם הסופר משנה במודע מילת יחס זו לאחרת תוך שכתוב מהדורות או שינוי לשון מקורות שאותם עיבד. נראה שהיזמות שנקט הסופר בביצוע השינויים מלשון המקורות (ה"עצמיים" והאחרים) עשויות לאפיין את דרכי לשונו וסגנונו אף יותר משאפשר להסיק מבדיקת טקסטים שכתב מלכתחילה בלשונו הוא. השינויים שביצע הסופר בולטים מתוך השוואתם לשינויים שנעשו במקורות זהים על ידי סופרי מופת אחרים. ניתוח זה קיבל חיזוק גם בבדיקות תפוצה במתודות של הבלשנות החישובית.

הצעתי כאן מונח חדש, סגנון (במשקל סגנון), שהגדרתו: "פרט במערכת רכיבים המהווים סגנון, שיש ביניהם זיקה לקסיקלית סמנטית, ומשמעויותיהם תלויות בקבוצות הקשרים משותפות". מונח זה (בנוסף ובצד המונחים הקיימים: "עובדה סגנונית" ו"סוגל סגנוני" או "סגנון") משלים מערך במדרג המינוח בחקר הסגנון בכלל ובסגנונו של עגנון בפרט.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבינרי, תשכ"ד = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד
אפק, תשל"ט = ע' אפק, מערכות מלים: עיונים בסגנון של ש"י עגנון, תל-אביב תשל"ט

באואר, 1983 = L. Bauer, *English Word Formation*, Cambridge 1983
בובר, 1964 = מ' בובר, דרכו של מקרא: עיונים בדפוסי סגנון בתנ"ך, ירושלים 1964

בנודיד, תשכ"ז = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז
בן-חיים, תשמ"א = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של העברית", מחקרים בלשון א (תשמ"א), עמ' 18-21

ברזל, תשמ"ב = ה' ברזל, ש"י עגנון: מבחר מאמרים על יצירתו, תל-אביב תשמ"ב

גזניוס, *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. E. Kautzsch, revised by A. E. Cowley, Oxford 1910

גלוסקא, תש"ן = י' גלוסקא, "הרקע והגורמים להתרחבות אוצר המלות בלשון המשנה", דברי הקונגרס העשירי למדעי היהדות ד, חטיבה 1, ירושלים תש"ן, עמ' 61-68

ויס, 1979 = ה' ויס, עגנון, "עגנונות", "עדו ועינים" מקורות-מבנים-משמעויות, יחידה 1, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1979
 ילון, תשל"א = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
 לוינשטם, תשי"ח-תשכ"ט = ש"א לוינשטם, אוצר לשון המקרא, א-ג, בהשתתפות י' בלאו ומ"צ קדרי, ירושלים תשי"ח-תשכ"ט
 ליונס, 1969 = J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge 1969

מלמד, תש"ח = ע"צ מלמד, "שימושי לשון במקרא המיוחדים לה'", תרביץ יט (תש"ח), עמ' 1-18

מרזון, 1951 = M. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris 1951

פישלר, תש"ס = ב' פישלר, "עגנון, ילון וטור הלשון: שיקולי הסופר, הבלשן והפוסק בסוגיית הנורמטיביות", ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת הלשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד, ש' בלוס-קולקה וע' אולשטיין, ירושלים תש"ס

צרפתי, תשל"ח = גב"ע צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשל"ח
 קדרי, 1980 = מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, ירושלים 1980
 קדרי, תשנ"א = מ"צ קדרי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א, ירושלים תשנ"א

קדרי, תשנ"ד = מ"צ קדרי, "ה'אני מאמין' של ש"י עגנון המחבר בענייני הלשון העברית", חקרי עגנון, בעריכת ה' ויס וה' ברזל, רמת-גן תשנ"ד, עמ' 341-342
 רבין, תשי"ח = ח' רבין, "הערות בלשניות לבעיית תרגום דברי ש"י עגנון ללועזית", יובל שי: מאמרים לכבוד שמואל יוסף עגנון בהגיעו לשיבה, בעריכת ב' קורצווייל, רמת-גן תשי"ח, עמ' 13-45

רבין, תשכ"ו = ח' רבין, "הנחות יסוד לחקר לשונו של ש"י עגנון", לעגנון שי: דברים על הסופר וספריו, המלכה ד: ד' סדן וא"א אורבך, ירושלים תשכ"ו, עמ' 217-236

רבין, תשמ"א = "תקופותיה של הלשון העברית", מחקרים בלשון א (תשמ"א), עמ' 27-35

רובינשטיין, תשל"ה = א' רובינשטיין, "תזוזות קטיגוריאליות בצירופי שם התואר בלשון המדוברת", ספר רוזן, בעריכת ע' אורנן וב"צ פישלר, ירושלים תשל"ה,

עמ' 100-106 [=א' רובינשטיין, תחביר ומשמעות: עיונים בלשון המקרא ובעברית החדשה, בעריכת א' בורוכובסקי ופ' טרומר, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 276-282]

רודריג-שורצולד וסוקולוף, תשנ"ב = א' רודריג-שורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, אבן-יהודה תשנ"ב
 רוזן, תשט"ז = ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז
 רוזן, תשי"ב = ח' רוזן, "תהליכי לשון", לשוננו לעם ג (תשי"ב), עמ' 18-21
 שטרן, תשנ"ט = ח' שטרן, "לתחביר הפועל היה בטקסט ספרותי (כללים שהסופר 'נשמע' להם בעריכת נוסחיו)", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 395-400
 שלזינגר, תש"ס = לשונות העיתון: מאפיינים סגנוניים בלשון העיתונות היומית הכתובה, באר-שבע תש"ס

לקראת כינון מאגר העברית המדוברת בישראל

1. מבוא

1.1 הגישה הבלשנית המבוססת על חקר מאגרי לשון (corpus linguistics) זכתה לתשומת לב רבה במהלך עשרים השנה האחרונות. בזכות גישה מחקרית זו תיאור הלשון והסקת המסקנות התאורטיות מתבססים על אמצעים סטטיסטיים ועל בדיקת שימושי הלשון הבאים לידי ביטוי במציאות. צורה בסיסית מאוד של שיטות מחקר שהתבססו על מאגרים טקסטואליים כבר נודעה בעבר; ענפי החקר המגוונים של הלשונות השמיות, למשל, התבססו בעיקר על טקסטים כתובים. מקאנרי ווילסון (1996, עמ' 2-4) מזכירים כמה עבודות בתחום הבלשנות הכללית העשויות להיחשב ניצניה של הבלשנות מבוססת המאגר: חקר לשונם של ילדים מתוך יומנים כתובים שערכו הוריהם בשלהי המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים; מחקרי שדה בשיטתו של בואז (1940) או בשיטותיהם של בלשנים מאוחרים יותר מהאסכולה הסטרוקטורליסטית. עם גבור השפעתן של התאוריות מבית מדרשו של

* עיקרי הדברים שבמאמר זה נישאו מפי שלמה יזרעאל בהרצאה בפני מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום כ"א בכסלו תשס"א (18 בדצמבר 2000). אנו מודים לפרופ' משה בראשר, נשיא האקדמיה ללשון העברית ועורך "לשוננו", על פרסום המאמר. המאמר נכתב בסיועם של ג'ון די בואה ושל מירה אריאל, ותרומתם היא בעלת משמעות בעיקר לכינון תבנית נסיבות השיח. תודה להם ולשאר חברי צוות היועצים של מאגר העברית המדוברת בישראל על הערותיהם החשובות. אנו מודים גם למרגלית מגדלסון שעזרה בהרקה ראשונית של דפים אלה אל כלים הטבעי. כן אסירי תודה אנו לרגינה וָרום, שסייעה לנו בהבהרת כמה היבטים סוציולוגיים (ראה וָרום, בדפוס). יזרעאל והרי הרצו על מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד) ותכנונו במסגרות שונות ושמעו הערות בונות והצעות מאנשים רבים. תודה מיוחדת לאלנה טוניני-בונלי ולג'ון סינקלר מ-Tuscan Word Centre על מה שלמדנו מהם ועל עידודם המתמיד.

צוות החוקרים של מאגר העברית המדוברת בישראל: שלמה יזרעאל (ראש התכנית וחוקר ראשי); בנימין הרי (חוקר ראשי); ג'ון די בואה (אנליסט המאגר); מירה אריאל (חקר השיח ופרגמטיקה); ג'ורא רהב (סוציולוגיה וסטטיסטיקה). צוות יועצים: אליעזר בן רפאל (סוציולוגיה וסטטיסטיקה); יעקב בן-טלילה (סוציולוגיה וסטטיסטיקה); שמואל בולוצקי (פונולוגיה, מורפולוגיה); ג'פרי כאן (תחביר); אילנה שוהמי (חינוך לשוני). מאמר ההמשך המתפרסם בחוברת זו (ש' יזרעאל, להלן, עמ' 289-314) מביא דוגמאות טקסטיות מן המאגר.

נועם חומסקי קטן המשקל הסגולי של ההתבוננות האמפירית, וחקר מבנה הלשון התמקד בהעמקה סובייקטיבית של החוקר בלשונו הוא ולא דווקא באיסוף נתונים אובייקטיביים. הגישות שהתפתחו בהשראת תורתו של חומסקי, הנחשבות מובילות בתחום חקר הלשון עד ימינו אנו, אינן מתמודדות עם מגוון רחב של נושאים, ובייחוד לא עם השונות הלשונית. שונות זו מתבטאת בקיומם של דיאלקטים גאוגרפיים, חברתיים ואתניים, בחלופות (=וריאנטים) בשפה מדוברת מול אלה שבשפה כתובה ובמשלבי הלשון של בני המינים השונים, של בני רבדים סוציו-אקונומיים שונים, גילאים, מקצועות וכיוצא באלה. כיום השונות הלשונית נחשבת הן בבלשנות העיונית והן בבלשנות התיאורית כמאפיין מהותי, אורגני, ללשון האנושית.

המשימה הראשונה שייטול על עצמו הבלשן היא כמובן איסוף טקסטים, כינון מאגר לשון. ההתפתחויות האחרונות במדעי המחשב, השינוי המכריע באפשרויות האחסון וגידול הזיכרון במחשב שיפרו במידה ניכרת את תנאי חקר מאגרי הלשון בעולם כולו. כיום נתפס מאגר הלשון כמאגר ממוחשב, כאוסף של טקסטים ממוחשבים. מאגר לשון טוב הוא מאגר המכיל טקסטים ממוחשבים שנדגמו כדי לתת ייצוג מרבי של שפה או של ניב.

1.2 בעוד מאגרי לשונות שונים ורבים הולכים ונאספים בעולם כולו¹ עדיין אין כנמצא מאגר של העברית בת זמננו. יתר על כן, חקר העברית החדשה – ובעיקר חקר משלביה המדוברים – לוקה בחסר בתחום התיאור הבלשני, וזאת בין השאר בשל מחסור בנתונים (קדרי, תשמ"ד). איש לא יחלוק על הצורך במחקר אמפירי שיעמיד את ידע הלשון העברית בת זמננו על יסודות מוצקים. אולם כבר חלפו מאה שנות שימוש בעברית, ומחקר העברית עודנו חסר. תפקודה המחדש של העברית כשפת היום-יום העצים זרימה בלתי פוסקת של פרסומים: מילונים, מחקרי דקדוק, ספרי לימוד ועוד. רובם כווננו להוראת השפה, ומעטים מאוד כיום המחקרים הלשוניים והדקדוקיים המבוססים על השימוש בה. מחקר שיסקור את ההיסטוריוגרפיה הלשונית של העברית החדשה עשוי להיות בעל עניין רב. מכל מקום, המחקרים הקיימים, בניגוד למחקרים שעסקו בנדבכים קודמים של העברית, לא הושתתו על מאגרים מקיפים. מאגר מידע הוא תנאי הכרחי לתכניות אחרות, שבלעדיו אינן בנות השגה, יהא זה דקדוק של העברית החדשה, מילון מקיף, או כל תכנית מחקר או פיתוח אחרת לצורך עיוני או לצורך מעשי. אפשרויות המחקר הגלומות במאגר שיטתי של שפה הן עצומות וכוללות יישומים בתחום הבלשנות, התרבות והחברה, וכן יישומים טכנולוגיים רבי עצמה. צורך זה הוא שהביאנו להתמודד עם המשימה של כינון מאגר מקיף של העברית הישראלית.

1. אדוארדס, 1993; < <http://www.ruf.rice.edu/~barlow/corpus.html> > .

קריאות לאיסוף מאגר מדעי של העברית המדוברת החלו להישמע זה זמן מה. בן-טולילה (תשמ"ט) תיאר את מאגר הצרפתית במונטריאול (Le corpus Sankoff - Cedergren du français parlé à Montreal) וקרא לכונן מאגר של העברית המדוברת. ברשימת הביקורת שלו על ספר דקדוק העברית של גלינרט (1989), דקדוק המבוסס על עדותם של שישה אינפורמנטים, קרא בלאו (תשנ"א) להשתתף דקדוק מקיף על מאגר נרחב של חלופות כתובות ומדוברות של השפה ולא על קביעות המבוססות על כשירות לשונית מפי דוברים ילידים ספורים. חשוב לציין שבדיקה אינטרוספקטיבית כגון זו שהדקדוק של גלינרט מבוסס עליה (כשהכוונה היא להציג כשירות לשונית יותר מאשר תיעוד של ביצוע) אינה יכולה לשמש בסיס לניתוח מקיף אמתי של שפה, ניתוח שיכלול את כל רצף החלופות הלשוניות שלה.

לפני עשרים שנה ויותר הגיש מ"צ קדרי הצעה לוועדת האקדמיה לכונן מאגר של העברית בת זמננו בהציעו להתמקד בסקר לשון הספרות (בלאו, תשנ"ו, עמ' 11). בדבריו בקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות ראה קדרי חשיבות בכינון מאגר של העברית הכתובה והמדוברת כאחת בפרטו את חשיבותה של "פונותיקה ללשון הדיבור המוקלטת" (קדרי, תשמ"ח, עמ' 91). בהרצאתו לכבוד שנת הלשון העברית חזר קדרי על קריאתו לכינון מאגר של העברית החדשה, אולם כאן הוא ראה דחיפות יתר דווקא בכינון מאגר של העברית הספרותית החיה (קדרי, תשנ"ו). בין נימוקיו הדגיש קדרי בעיקר את הצורך ביצירת תשתית למחקר. נקודת זינוק טובה לעבר המטרה הזאת היא עבודתו של יעקב שויקה מאוניברסיטת בר-אילן, השוקד כעת על איסוף מאגר ממוחשב של העברית הכתובה. מאגר בר-אילן לעברית מודרנית (מב"ע) כלל בסוף שנת 1999 עשרים ושישה מיליון מילה.² העברית הספרותית, ועמה חלופות נוספות של השפה הכתובה, הן בבחינת קיים הניתן לאיסוף בכל עת, לכן הענקנו עדיפות ראשונה לתיעוד העברית המדוברת.

2. מטרות

- א. יצירת מאגר של העברית הישראלית המדוברת כתשתית למחקר שיטתי. מחקר המאגר יקיף מגוון רחב של נושאים הקשורים בשפה העברית ובמתודולוגיה הכללית של חקר הלשון המתבסס על מאגרי לשון.
- ב. הפצת המאגר לציבור במולטימדיה ובדפוס. ההפצה באמצעים אלקטרוניים – תקליטורי שמע, תקליטורי די-וי-די והאינטרנט – תיעשה כך שההקלטות ותמליליהן יוצגו במקביל ובשילוב דרכי תיעוד וניתוח נוספות.

2. מאגר זה אינו נגיש לעת עתה לקהיליית החוקרים ואינו מתיימר להיות מייצג. אנו מודים ליעקב שויקה על הנתונים שמסר לנו.

ברצוננו להדגיש שמאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד) יהיה נגיש ופתוח לכול ולכל צורך.

3. מהות המאגר

3.1 מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד) ייצג את מגוון חלופות הלשון של העברית המדוברת בישראל היום. בכוונתנו לכלול מדגם מייצג של חלופות דמוגרפיות ושל חלופות נסיבתיות. החלופות הדמוגרפיות מזוהות עם קבוצות דוברים שונות: גאוגרפיות, אתניות, סוציו-אקונומיות וחברתיות (גיל, מין, השכלה, מקצוע, נטייה מינית וכו'). חלופות נסיבתיות הן פונקציה של מצבים שונים, כגון שיחה (פנים-אל-פנים, טלפונית), סוגי אינטראקציה (היחסים הבין-אישיים הכרוכים בה, מבנה השיח הרלוונטי) ונושאי השיח וסוגיו (ספונטני, מתוכנן, מצוטט מן הכתב).

בכינון המאגר הבאנו בחשבון את המבנה המיוחד של החברה הישראלית, שבה 80.1% יהודים ו-19.9% לא-יהודים (14.6% מוסלמים; 2.1% נוצרים; 3.2% אחרים, על פי אומדן מ-1996). 62% מבין היהודים הם ילידי הארץ (26% נולדו לאב יליד הארץ, 22% נולדו לאב יליד אסיה או אפריקה ו-14% נולדו לאב יליד אירופה או אמריקה),³ 12% הם ילידי אסיה או אפריקה ו-25.6% הם ילידי אירופה ואמריקה.

ובכן, התפלגות הדוברים הילידים והלא-ילידים בקרב האוכלוסיה הדוברת עברית בישראל אינה שכיחה. בקרב היהודים 61% הם דוברי עברית ילידים.⁴ בקרב האוכלוסיה הדוברת עברית מספר הדוברים הילידים והלא-ילידים שווה. עובדה זאת, יחד עם המורכבות שנוצרה עקב ההיסטוריה המיוחדת של העברית החדשה, הן בעלות חשיבות מכרעת לגבי הרכב הטקסטים שייכללו במאגר. החלטנו לכלול טקסטים של דוברים ילידים ושל דוברים לא-ילידים כאחד. בישראל אישים בעלי השפעה שאינם נמנים עם הדוברים הילידים (כגון הסופרים אהרון אפלפלד וסמי מיכאל, ראשי הממשלה לשעבר שמעון פרס ויצחק שמיר, הרב עובדיה יוסף, חברי כנסת ורבים אחרים). זאת ועוד, האוכלוסיה הולכת ומתרחבת תדיר בעקבות הזרימה המתמדת של עולים אל ישראל. אף זה גורם בעל השפעה על תנודות במערכת הלשונית שחשוב לתעדו. גם לערבים אזרחי ישראל חלק רב בשימוש בעברית.⁵ ברור

3. ראה הערה 12 להלן.

4. הפקת הלשון של אנשים שעלו לארץ בשנים המכריעות לרכישת השפה עשויה להיות זהה לזו של דוברים ילידים. בהבחנה זו אין משום הבעת דעה על "איכות" השימוש בשפה או על עושר השפה, שכן דוברים לא-ילידים עשויים לרכוש מיומנות מפליגה בשפה הנרכשת.

5. ראה לדוגמה את השפעתו החשובה של "ערבסקות" לאנטון שמאס או את העברית שבפי חברי כנסת ערבים מסוימים.

אפוא כי תיעוד לשונם של הדוברים הילידים בלבד לא ישקף את העברית בת זמננו, וודאי שלא ישקף את המצב החברתי-לשוני בישראל על כל מורכבותו. אילו התעלמנו מהדוברים הלא-ילידים, היה המאגר מעוות מבחינת ייצוג המערכת הלשונית בישראל, והיה פוגם באפשרות לבסס מחקר חברתי-לשוני כלשהו על נתונים בני משמעות.

מעמ"ד ישקף מצב סינכרוני של העברית המדוברת בישראל. היות שמדובר בשפה טבעית, ובייחוד בעברית הישראלית המשתנה בתכיפות, יש להשלים את מעמ"ד בפרק זמן קצר ככל האפשר. כפי שנזכר לעיל ויפורט עוד להלן, שאיפתנו היא ליצור מאגר שייצג נאמנה את כלל סוגי הדיבור העברי בישראל ויכלול מגוון רחב ככל האפשר של דוברים ושל נסיבות שיח. השם שניתן למפעל, "מאגר העברית המדוברת בישראל", משקף שאיפה זו.⁶

3.2 ממדי המאגר

מאגרי הלשון הממוחשבים העומדים לרשות החוקרים בעולם שונים בגודלם. כאשר מאגר כולל טקסטים כתובים ומדוברים, חלקם של הטקסטים הכתובים עולה על שני שלישים מכלל הטקסטים בו. ודאי שיש בכך עיוות התפוצה הסטטיסטית של שני סוגי טקסטים אלה במציאות. הלוא אפילו בעם הספר הלשון המדוברת נפוצה הרבה יותר, והיא בשימוש נרחב הרבה יותר מאשר הלשון הכתובה. עיוות זה מובן מאליו, ואולי אף בלתי נמנע, משום הקלות היחסית שבאיסוף טקסטים כתובים. מעמ"ד יכלול טקסטים מדוברים בלבד, ושאיפתנו היא ליצור מאגר גדול יחסית, כדי לייצג נאמנה את המצב הלשוני של העברית בישראל כיום ולאפשר כך מחקרים בלשוניים וחברתיים מגוונים. מטרתנו היא לכוון מאגר של חמישה מיליון מילה.

מעמ"ד יורכב מאלף תאים או רצפים מוקלטים (ראה § 5.1 להלן); בכל תא יהיו חמשת אלפים מילה (כשלושים דקות של דיבור רציף). רצף של חמשת אלפים מילה נראה ארוך דיו כדי לאפשר הסקת מסקנות בלשוניות מהימנות.⁷ 5% מהתאים יוקלטו בוודאו. כפי שיוסבר בהמשך, מספר התאים ומספר המילים שייכללו בכל אחד מהתאים ייקבעו מתוך התאמה לייצוגם האמיתי באוכלוסיה.

6. תואר השם מדוברת משמש עבורנו כתואר בלתי מסומן לכל סוג של דיבור פה, בין טבעי, בין ספונטני ובין שהוא קרוי מן הכתב, וכל מה שביניהם. במילים אחרות, הצירוף לשון מדוברת משמש לסימון ערוץ התקשורת שבדיבור על כל חלופותיו, ועומד לעומת ערוץ הלשון הכתובה על כל חלופותיו. את שם התואר דבורה אנו מייצגים למרחב חלופות השפה הטבעית והספונטנית.

7. בהתבסס על כימוחים של מאפיינים לשוניים שנעשו על דגימות טקסטים בני אלף מילה מתוך שלושה מן המאגרים המוקדמים של האנגלית, הסיק בייבר (1990, עמ' 261) ש"הטקסטים בני אלפיים ובני חמשת אלפים מילה במאגרים הסטנדרטיים הנם ייצוגיים ומהימנים דיים על פי כל קנה מידה לניתוח מן הסוג הזה".

מאגר של חמישה מיליון מילה בשפה המדוברת גדול דיו כדי לשקף הן את המבנה הכללי והן את המאפיינים הייחודיים של רוב החלופות הלשוניות. רבים מהמאגרים הקיימים כוללים הרבה פחות מחמישה מיליון מילה ואינם מהווים מאגר לשוני מייצג. מאגרים גדולים יותר התייחסו לשאלת הייצוג רק באופן חלקי.⁸ כינון מאגר של שפה מדוברת שיכלול יותר מחמישה מיליון מילה אינו מעשי. בעוד שטקסטים בשפה כתובה ניתן לאסוף בקלות יחסית בשימוש בטכניקות של סריקה או בשימוש בחומרי אינטרנט, הנה טקסטים מדוברים קשים הרבה יותר לאיתור, להגדרה ולהפיכתם לנגישים לשימוש בשל המורכבות הרבה שבליקוטם ובתמלולם.

3.3 אפשר להציג מאגר לשוני גדול בצורות שונות: בהקלטות מתומללות, בתעתיק פונטי, בצירוף גלוסות ובתרגום. ניתן להוסיף לו תיוגים שונים: לפי מיון תחבירי, מורפוסִינטקטי, מורפולוגי או מורפופונולוגי. ניתן להקליטו בקלטות שמע ובקלטות וידאו. לכל דרך רישום יתרונות וחסרונות משלה. לדוגמה, יתרון ברור של הקלטת וידאו הוא יכולתה להציג מאפיינים חוץ-לשוניים, אך יש בה גם מהחיסרון, שהרי האינפורמנטים המיוצגים בה מוגבלים ביכולתם להיות טבעיים בדיבור בגלל טיבו של האמצעי הזה דווקא.

מעמ"ד יכלול את המאפיינים דלקמן:

- הקלטות קול דיגיטליות
- מבחר הקלטות דיגיטליות בוידאו
- תמלילי כל הטקסטים שבמאגר
- תעתיק פונטי של קטעים נבחרים
- ניתוח מורפולוגי רציף של קטעים נבחרים
- תרגום לאנגלית של קטעים נבחרים

4. המדגם המייצג

4.1 על מאגר לשון מייצג להציג שני סוגי חלופות לשוניות: חלופות דמוגרפיות וחלופות נסיבתיות. משום כך עלינו לאסוף נתונים על פי שני סוגי קריטריונים:

- קריטריונים דמוגרפיים
- קריטריונים לבחינת נסיבות השיח

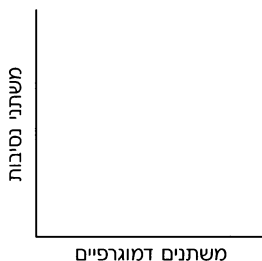
8. לדוגמה, המאגר הלאומי הבריטי (The British National Corpus), שבו מאה מיליון מילה, כולל תת-מאגר של עשרה מיליון מילה של לשון מדוברת, והוא מחולק לשני חלקים זהים: חלק החלופות הדמוגרפיות, ובו תמלילי הקלטת שיחות טבעיות של כלל הציבור, וחלק החלופות הנסיבתיות, ובו תמלילי הקלטות שהוקלטו בנסיבות מגוונות. ראה < <http://info.ox.ac.uk/bnc/what/balance.html> >; השווה ברגלונד, 1999, §2.1, עמ' 31-32; וכן §5.1.2 להלן.

מעמ"ד יורכב משני תת-מאגרים: מאגר ראשי ומאגר משלים. המאגר הראשי יהווה את חלק הארי של מעמ"ד ויכלול כ-90% מכלל הנתונים. המאגר המשלים שבו שני חלקים, דמוגרפי ונסיבתי, יכלול כ-10% מהנתונים. הרכב מעמ"ד:

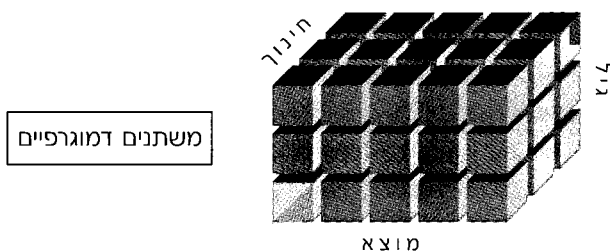
ממה	ממד	מר
-----	-----	----

מר = מאגר ראשי (90%); ממד = מאגר משלים דמוגרפי (5%); ממה = מאגר משלים נסיבתי (5%)

המאגר הראשי יורכב מתאים שייבנו על פי קריטריונים דמוגרפיים משולבים בקריטריונים לבחינת נסיבות השיח. נשתמש בתבנית שציריה העיקריים יהיו ציר דמוגרפי וציר נסיבות השיח.

כל אחד משני הצירים מהווה כשלעצמו מרחב רב-ממדי. במודל זה כל אחד מארבעים וחמישה התאים בתבנית הדמוגרפית (חמישה משתני מוצא מוכפלים בשלושה משתני גיל ומוכפלים בשלושה משתני השכלה) בנוי להכיל שמונה תאים שונים על פי משתנים נסיבתיים (שני משתנים של יחסים בין-אישיים מוכפלים בשני משתנים של מבנה שיח ומוכפלים בשני משתנים של נושאי שיח). כל תא מתאים אלה עשוי להכיל עוד ארבעה תאים (מונולוג או דיאלוג, שיחת פנים-אל-פנים או שיחה טלפונית). פרטים נוספים על אודות המבנה הזה יידונו בהמשך (להלן, § 5.1).

הנתונים במאגר המשלים ייערכו בשני תת-מאגרים שונים. תת-מאגר אחד ייועד להשלמת המאגר הראשי ויושתת בעיקרו על קריטריונים דמוגרפיים, והוא ידגום בדגימה לא-מאוזנת קבוצות אוכלוסין אשר ייצוגן יהיה חסר במאגר הראשי. תת-מאגר האחר יושתת בעיקרו על קריטריונים של נסיבות שיח ויכיל דגימות טקסטים מאמצעי התקשורת, מן הכנסת ומבתי המשפט. כל תת-מאגר מן המאגר המשלים יורכב מחמישים תאים, דהיינו 5% מכלל מעמ"ד. מבנה המאגר המשלים יפורט ב-68 להלן.

מעמ"ד על שני חלקיו, הראשי והמשלים, יאוחסן בבסיס נתונים רחב ומתוחכם. כל חוקר יוכל לשלוף את הנתונים על פי משתנים כחפצו, וגם לפי שילובים מגוונים של משתנים. לדוגמה, אם ירצה חוקר להתמקד במאפייני לשונם של דוברים ילידים ממוצא צפון אפריקני, צעירים ובעלי השכלה על-תיכונית, הוא יוכל לקבל את המידע על פי הקריטריונים האלה.

4.2 דגימה וכלי ניתוח

מחובתנו להדגיש כאן את ההבחנה בין הקריטריונים שישמשו לדגימה לבין הקריטריונים שישמשו לניתוח החומר הלשוני. האתגר העיקרי בתיעוד מדגמי של

אוכלוסיה המונה ארבעה מיליון נפש ויותר⁹ לצורך מחקר שימושי הלשון וחלופותיה הוא להגיע לייצוג רחב ככל האפשר של חלופות הלשון, לתעד טקסטים באורך מספיק לחקירתם, ועם זאת לשמור על ממדים סבירים לעיבוד הנתונים במאגר. המשימה מורכבת עוד יותר בשל העובדה שהנתונים הדמוגרפיים כשלעצמם נערכים על פי רובד נוסף, הוא רובד נסיבות השיח על מאפייניו השונים. בעוד שהמאגר יכיל בבסיסו נתונים טקסטואליים שייאספו על פי בדיקה מדגמית אקראית של שכבות האוכלוסיה, מידע דמוגרפי מפורט ומידע לגבי נסיבות השיח, שילקט עם ביצוע ההקלטות ויאוחסן במאגר המידע, יאפשר עיבוד סוציו-לינגוויסטי ולשוני מורכב הרבה יותר.

דגימת האוכלוסין עצמה תיעשה על פי קריטריונים סטטיסטיים כדי לשקף כמותית את כלל האוכלוסיה (ראה 5.1.2§). לעומת זאת, איסוף נתונים המתבצע על פי קריטריונים אנליטיים לאו דווקא יהא מייצג מבחינה סטטיסטית. במילים אחרות, המשתמש בבסיס הנתונים של המאגר יוכל לשלוף נתונים לשוניים מתוך בסיס נתונים, שאמנם יהיה ערוך על פי קריטריונים סוציו-לינגוויסטיים, אולם לא בכל מקרה יהיו הנתונים שיוצאו ייצוג כמותי של האוכלוסיה המיוצגת בטקסטים אלה. כפי שיוסבר בהמשך, מעמ"ד שואף לגשר בין איך-ספור חלופות השיח הנהוגות בקרב קהילת הדוברים של העברית הישראלית לבין ייצוגה במאגר על ידי אפיון השונות במונחים דמוגרפיים ונסיבתיים בהתאם לקריטריונים סטטיסטיים ואנליטיים. עריכת מדגמים היא תחומם של סטטיסטיקאים ושל סוציולוגים. המידע על תהליך עריכת המדגם, עם כל חשיבותו בעת תכנון המאגר, אינו רלוונטי למשתמש.¹⁰ לעומת זאת, הקריטריונים שיינקטו בעת העיבוד המדעי של הטקסטים, דהיינו על ידי החוקרים שיעשו שימוש בנתונים, חייבים להיות כפופים לקריטריונים הנהוגים במחקרים בלשניים וסוציו-לינגוויסטיים. כפי שיוסבר להלן, הנתונים למאגר הראשי במעמ"ד ייאספו בדגימה אקראית ולאחר מכן ייערכו לטובת המשתמשים בהם בהזנת התבנית הרב-תאית מתוך הקפדה על הקריטריונים האנליטיים.

הקריטריונים האנליטיים לגבי הנתונים הסוציו-לינגוויסטיים במאגר יהיו שונים ורבים יותר מאלה שישמשו אותנו בעת כינון המאגר וארגונו. כדי להקל על המשתמש ולאפשר הסקת מסקנות הנשענות על בסיס איתן ובלא להפר את עקרון הייצוגיות יהא עלינו להגדיר כמה קריטריונים אנליטיים, הן דמוגרפיים והן בלשניים, עוד בשלב ארגון החומר.

9. האוכלוסיה הנדגמת אינה כוללת ילדים עד גיל 15 (ראה 5.1.1§ להלן).

10. לדגימת אוכלוסיה לניתוח בלשני ראה מילר, 1987, פרק 2. כמובן, כל שינוי או גיוון שיתבקשו לאחר עריכת הדגימה האקראית יפורסמו ויובהרו. כדי למנוע ככל האפשר הטיות בתוצאות הדגימה, תיערך הרצה סטטיסטית מקדמית. לפרטים נוספים ראה אתר מעמ"ד < <http://www.tau.ac.il/humanities/semitic/maamad.html> >.

5. המאגר הראשי

5.1 קריטריונים אנליטיים

המאגר יכלול חמישה מיליון מילה – אלף תאים בני חמשת אלפים מילה כל אחד. המאגר יורכב אפוא מאלף תאים של טקסט מוקלט. "תא" הוא היחידה הסוציולוגיסטית הבסיסית במעמ"ד. התא הוא קטע דיבור מוקלט ובו חמשת אלפים מילה של טקסט רציף ומלוכד או כמה קטעים שכוללים יחדיו חמשת אלפים מילה, כגון טקסט יחיד רציף ובו חמשת אלפים מילה של יהודי אשכנזי בן 20 בעל השכלה תיכונית שהוקלט בעת הרצאת דברים מסודרת. תא עשוי להיות מורכב גם משני טקסטים רציפים בני אלפיים ושלושת אלפים מילה בהתאם, ובהם שיחה בין שני אנשים. דוגמה אחרת: תא שבו שיחה רציפה בת חמשת אלפים מילה בין כמה אנשים בעלי רקע סוציולוגיסטי שונה (דוגמה לטקסטים מתא כזה מובאת במאמרו של ש' יזרעאל בחוברת זו, עמ' 289–314).

המאגר הראשי, שיהווה 90% ממעמ"ד, יכיל תשע מאות תאים שיידגמו בדגימה אקראית. מלבדם ייאספו נתונים לעוד חמישים תאים שלא יידגמו אקראית לשם ייצוג קבוצות מיוחדות שאנחנו מניחים שהן משמעותיות למצב הלשוני בישראל. חמישים התאים הבלתי מאוזנים או הבלתי משוקללים שבתת-מאגר זה ייתוספו לתשע מאות התאים המאוזנים ויהוו חלק ממאה התאים של המאגר המשלים (ראה § 6.1 להלן).

5.1.1 קטגוריות דמוגרפיות

בבואנו לדגום אוכלוסיה עבור מחקר בלשוני או סוציולוגיסטי אנו מלקטים נתונים סוציולוגיסטיים על הדוברים. המידע חייב לייצג את השונות הקיימת בקהיליית הדוברים בכללותה. שונות זו נובעת מהבדלים במקום היוולדם של הדוברים, מהיותם דוברים ילידים או לא-ילידים של השפה, מהעדה שאליה הם שייכים, מסוגו של מקום מגוריהם (עירוני, כפרי, קיבוץ וכדומה), מהגיל, מהמין, מהמעמד החברתי-כלכלי, מהמקצוע, מהעיסוק, מהשירות הצבאי, מהדת, משהייה ממושכת שלהם בחו"ל ומהשפות המדוברות בבית. הדגימה תיערך על פי הקריטריונים הסטטיסטיים המתחייבים (§ 4.2) מתוך היצמדות למטרת כינון מאגר המכיל חמישה מיליון מילה שיאפשר גישה לעיבוד נתוניו ושליטה במידע הכלול בו. עם כל אחד מהאינפורמנטים שיוקלטו ייערך ריאיון סוציולוגיסטי על מנת להפיק את מרבית המידע הסוציולוגי הרלוונטי על אודותיו, מידע שישמש מחקרים בלשוניים וסוציולוגיסטיים נוספים. כל הקריטריונים שפירטנו לעיל ייכללו בבסיס הנתונים הסוציולוגיסטיים ויהיו נגישים לכל דורש. מחלוקת יתר של המדגם לתת-קבוצות רבות מדי יתקבל אוסף של אידיולקטים ולא דווקא מאגר מייצג ונגיש של כלל קהילת הדוברים. על כן נצמצם את מספר המשתנים שלפיהם יאורגנו נתוני המאגר על מנת לאפשר אחזור מידע מייצג ברכימות של דוברי העברית.

הגישה שנקטנו לכינון המאגר המייצג היא גישה תלוית תרבות. תבנית המאגר הראשי תוכננה כך שתתאים למבנה הייחודי של החברה הדוברת עברית. בעת תכנון המאגר ראינו לנגד עינינו את תבנית החברה הישראלית כמכלול של מקטעים העשויים להיחשב כקהילות דוברים (אף שלעת עתה אין אנו יכולים אלא להעלות השערות באשר לדומה ולמפריד ביניהן). מובן מאליו כי השונות מעוגנת במאפיינים דמוגרפיים¹¹ ועלינו לנתחם כראוי. הנחת העבודה שלנו מתבססת על שלושה קריטריונים דמוגרפיים שנראים לנו החשובים ביותר ביצירת השונות הלשונית בישראל: (א) עדה או דת, מקום לידה וארץ מוצא המשפחה; (ב) גיל; (ג) השכלה.

א. עדה או דת, מקום לידה וארץ מוצא המשפחה (חמש קטגוריות):

1. יהודים, ילידי הארץ, בני אב יליד אסיה או אפריקה¹²
2. יהודים, ילידי הארץ, אחרים
3. יהודים, ילידי חו"ל, שעלו לפני 1965
4. יהודים, ילידי חו"ל, שעלו אחרי 1965
5. לא-יהודים (מוסלמים, נוצרים, דרוזים)

חלוקה זו גסה למדי, אבל היא מאפיינת את הרכב החברה בקטגוריות הגדולות ביותר; ראשית, בהבחנה בין יהודים לבין לא-יהודים (קטגוריות 1–4 לעומת קטגוריה 5); שנית, בהבחנה בין מה שנחשב ליסוד המבדיל הגדול בין יהודים בחברה – בין אשכנזים לבין לא-אשכנזים (משתנים 1–2).¹³ עוד מבחינה חלוקה זו בין דוברים ילידים ולא-ילידים של העברית (משתנים 1–2 לעומת 3–4), ואת הדוברים הלא-ילידים החלוקה ממיינת בהתאם למועד עלייתם לארץ (משתנים 3–4), כלומר דוברים שהשנים המכריעות בהשכלתם עברו עליהם או לפני הקמת המדינה ובימי ביסוסה לאחר 1948 או משנת 1965 ואילך – על פי גלי העלייה השונים.¹⁴

11. קהיליות דוברים מתאפיינות גם בשוני בנסיבות השיח הנהוגות בהן (ראה בייבר, 1995). מעמ"ד יבחין בין נסיבות שיח על ידי מאפיינים מושגיים ולא דווקא על ידי פירוט הנסיבות האפשריות עצמן (ראה § 5.1.2 להלן).
12. הסיבה להסתמכות על מקום לידת האב היא טכנית: כך נוהגים מפקדי האוכלוסין כדי לאפשר השוואת נתונים, אימצנו זאת אף אנו.
13. המשתנים הנקוטים כאן משמשים אך ורק את הבדיקה הסטטיסטית, כפי שהסברנו בהערה 4 לעיל. ההבחנה בין אשכנזים לבין לא-אשכנזים (או ספרדים) שימשה בחקר הלשון בשל זיהוי העברית הישראלית האשכנזית כעברית כללית לעומת העברית המשוערכת שבפי הדוברים ממוצא ספרדי ומזרחי. כך אצל בלנק, 1956א, עמ' 189; בלנק, 1956ב; ברמן, 1997, עמ' 312–313; בולוצקי, 1997, עמ' 287). אנו מניחים שדואליות זו כוללנית מדי בבואה להעיד על חלופות אמיתיות בישראל היום (השווה דבנס, 1980; 1981).
14. ב-1948 מנתה האוכלוסיה היהודית רק 650,000 איש. 684,000 העולים שהגיעו לארץ בין השנים 1948 ו-1951 הכפילו את האוכלוסיה, ובשנות השישים המוקדמות הגיע מספר היהודים בארץ לשני מיליון.

ב. גיל (שלוש קטגוריות):

1. צעירים (בני 15–27)

2. בוגרים (בני 28–50)

3. מבוגרים (בני 51 ומעלה)

מעמ"ד ידגום את האוכלוסיה בישראל החל מגיל 15, שהוא גיל המעבר לחינוך על-יסודי. האוכלוסיה הנדגמת תתחלק לשלוש קבוצות גיל בהיקף דומה כדי להבטיח תוצאות משמעותיות מבחינה כמותית. בעת ניתוח הנתונים יהיה אפשר לחלק את קבוצת הגיל הראשונה לשתי תת-קבוצות, מתוך הנחה שקיים שינוי לשוני משמעותי בגיל סיום בית הספר התיכון והגיוס לצבא או בתחילת לימודי המשך (באשר להשפעת השירות הצבאי על התרבות הלשונית בישראל ראה בהמשך, §6.1). משום כך נציע להפריד הפרדה נוספת בין מתבגרים עד גיל הגיוס (גילאי 15–18) לבין צעירים (גילאי 19–27). תחילת קבוצת הגיל (2) נקבעה בהתאם לגיל הממוצע של נישואין, 27, גיל שבו מתחילים הצעירים להקים משפחה, וסיומה נקבע בגיל שבו ילדיהם גדולים ומתחילים לעזוב את הבית. בדומה להצעתנו לחלוקה נוספת של קבוצת הגיל הראשונה נציע לחלק גם את הנדגמים בני 51 ומעלה (קבוצה 3) לשתי תת-קבוצות: עד גיל הפרישה ולאחריו.

ג. השכלה (שלוש קטגוריות)

1. מי שלא סיים בית ספר תיכון

2. בעלי השכלה תיכונית

3. בעלי השכלה על-תיכונית

אם כן, הציר הדמוגרפי של תבנית התאים הרב-ממדית שתשמש כבסיס לניתוח מעמ"ד הוא עצמו רב-ממדי וכולל שילוב הקטגוריות של משתני העדה או הדת, מקום הלידה וארץ מוצא המשפחה עם משתני הגיל ועם משתני ההשכלה. קריטריון חשוב נוסף הוא מין הדוברים. תבנית התאים המוצעת אינה כוללת נתון זה כקריטריון נפרד משום שמין הדוברים יובחן בכירור בעת הדגימה, ואנו צופים כי החלוקה בין גברים לבין נשים בכל קטגוריה אנליטית תהיה בהתאם לחלוקת המינים באוכלוסיה, דהיינו 1:1.

5.1.2 קטגוריות נסיבות השיח

היות שהלשון הננקטת בעת הדיבור תלויה בנסיבות השיח, על מאגר של שפה מדוברת לשקף סוגים שונים של נסיבות. ארגון תבנית נסיבות השיח עבור מעמ"ד מושתת על העיקרון התולה את נסיבות השיח בשלושה גורמים מכריעים: היחסים בין בני השיח, ארגון השיח ונושא השיח. שלושת הגורמים האלה (משתנים א-ג) הם העיקריים בחמשת המשתנים שעל פיהם בנויה תבנית נסיבות השיח. השניים הנוספים הם טכניים יותר: מספר המשתתפים בשיח וצינור התקשורת (משתנים ד-ה).

משתנים עיקריים

- א. יחסים בין-אישיים: קרבה מול ריחוק (+/-קרבה)
 במשתנה (א) משתקפים היחסים האישיים. יחסים בין בני משפחה או בין חברים קרובים יוגדרו כיחסי קרבה (+קרבה).
 ב. מבנה השיח: תלוי-תפקיד מול שוויון (+/-תפקיד)
 במשתנה (ב) משתקף מבנה השיח. מבנה שיח שבו חלוקת תפקידים ברורה בין בני השיח (למשל, כשיש תפקיד סמכותי למי מהם) יובחן מול שיח שבו אין חלוקת תפקידים כזו (+תפקיד).
 ג. נושא השיח: אישי מול לא-אישי (+/-אישי)
 במשתנה (ג) משתקף תוכן השיח, ובו הבחנה בין נושא שיחה אישי לבין נושא שיחה לא-אישי.
 שלוש הקטגוריות שנמנו (א-ג) יבואו לידי ביטוי במאגר בכל שמונת הצירופים האפשריים² (שילובים) כמפורט להלן. לעומת זאת, המשתנים המשניים דלהלן (ד-ה) ייושמו רק בחלק מהתבנית, בהיותם שכיחים הרבה פחות בקרב רוב קהילות הדוברים.

משתנים משניים

- ד. משתתפים פעילים: מונולוג מול דיאלוג (+/-מונולוג)
 על אף שמונולוג כשיח של אדם יחיד עשוי להימצא בכל אחת מההקלטות, נבחין במשתנה זה רק במקרים המובהקים שבהם מתפתח מונולוג, כלומר כשהמונולוג מגדיר מהותית את סוג השיח.
 ה. ערוץ: טלפון מול פנים-אל-פנים (+/-טלפון)
 גם שיחה באמצעות הטלפון תובחן כמהותית רק במקרים שיאופיינו ככאלה.

ארגון המשתנים הנסיבתיים

	קרבה	תפקיד	אישי	מונולוג	טלפון
1	+	-	+	-	-
1ב	+	-	+	-	+
2	+	-	-	-	-
2ב	+	-	-	-	+
3	+	+	+	-	-
4	+	+	-	-	-
5	-	+	+	-	-
5א	-	+	+	+	-
6	-	+	-	-	-
6א	-	+	-	+	-
6ב	-	+	-	-	+

קרבה	תפקיד	אישי	מונולוג	טלפון
7	-	+	-	-
8	-	-	-	-

הערה: א לצד מספר משמעו מונולוג; ב לצד מספר משמעו שיחה טלפונית

דוגמאות לסימול קטגוריות על פי המשתנים:

- 1 משפחה או חברים – שיחת יום־יום
- 1ב משפחה או חברים – שיחת יום־יום טלפונית
- 2 משפחה או חברים – שיחה שלא בנושא אישי (על פוליטיקה, למשל)
- 2ב משפחה או חברים – שיחה טלפונית שלא בנושא אישי
- 3 משפחה בעלת ג'נונים מסורתיים – שיחת יום־יום
- 4 משפחה בעלת ג'נונים מסורתיים – שיחה שלא בנושא אישי (על פוליטיקה, למשל); שיעור בלתי פורמלי באוניברסיטה
- 5 פגישה טיפולית; התייעצות עם רב
- א5 פגישה טיפולית; הקראת סיפור
- 6 פגישת עסקים; ראיון עבודה
- א6 הרצאה רבת משתתפים באוניברסיטה; נאום פוליטי
- 36 ראיון עבודה טלפוני; שיחת עסקים טלפונית
- 7 בחדר ההמתנה במרפאה
- 8 שיחה אקראית שלא בנושאים אישיים בין שני קונים במרכול

כאמור, תבנית המדגם למאגר הראשי במעמ"ד היא רב־ממדית. מאגר אידאלי, אוטופי, היה כולל ייצוג דמוגרפי של כל האוכלוסיה ובכל נסיבות השיח האפשריות. מאחר שאידאל כזה אינו בנמצא, עיבדנו מנגנון שבו החלופות הנסיבתיות שקולות כנגד מספר הדוברים והשפעתם הפוטנציאלית על הלשון ועל תופעות לשוניות.

כפי שהוסבר לעיל, הציר הדמוגרפי כשלעצמו הוא רב־ממדי וכולל ארבעים וחמישה צירופים (חמישה צירופים של משתני עדה או דת, מקום לידה וארץ מוצא המשפחה מוכפלים בשלושה משתני גיל ומוכפלים בשלושה משתני השכלה). כל אחד מצירופים אלה הוא בעל פוטנציאל להכיל שמונה חלופות נסיבתיות, כשכל חלופה בעלת פוטנציאל להכיל ארבע חלופות נוספות (מונולוג או דיאלוג, שיחת פנים־אל־פנים או שיחה טלפונית). היות שחלק מהחלופות הנסיבתיות אינן פוריות בצירופים דמוגרפיים מסוימים,¹⁵ נכניס שינויים לתבנית כולה על ידי מתן משקל יתר לחלופות המשותפות לכמות גדולה יותר של דוברים ולחלופות שנראות כמשפיעות יותר על חייה הלשוניים של קהילת הדוברים.

15. לדוגמה, קרוב לוודאי ששיח של יהודי מבוגר יליד הארץ שאביו נולד באסיה או באפריקה והוא בעל השכלה בסיסית בלבד לא ייקלט בחלופה הנסיבתית מס' 1, משום שסביר להניח כי ישתייך למשפחה מסורתית.

התרשים הבא מייצג את השפעתן היחסית של החלופות השונות ומספר הקירוריותהן במאגר. בעוד שהחלופות בעלות ההשפעה הגבוהה ביותר ייוצגו במעמ"ד על ידי ארבעה תאים לחלופה, לחלופות בעלות ההשפעה הנמוכה ביותר לא יוקצו תאים בתכנון המאגר הראשי.

חשיבות	חלופות	מספר תאים לחלופה	סך כל התאים במאגר
מרבית	3,1	4	8
רבה	6,4,2	2	8
מועטה	1,2,5,6א	1	4
מזערית	8,7,5	–	–

מכאן שכל אחת מארבעים וחמש החלופות הדמוגרפיות במאגר תכיל עשרים חלופות נסיבתיות. כלל צירופים אלה הם תשע מאות התאים המהווים את המאגר הראשי במעמ"ד.

אנו מניחים כי הן מן הבחינה התאורטית והן מן הבחינה המעשית אלה הם המשתנים המבחינים בין סוגי השיח העיקריים. יחידות שיח שיובחנו על פי משתנים אלה ישקפו מבנה לשוני שונה. את ההנחה הזאת נבדוק במחקר המקדים ובמהלך איסוף הנתונים.

5.2 דגימה

מטרת כינון תאים מייצגים מבחינה סטטיסטית היא איסוף נתונים מספיקים למחקר סוציולינגוויסטי או בלשוני. אנו נשתדל לכונן מאגר שגם יהווה תמונת המערכת הלשונית בכללה וגם ייצג נאמנה מגוון רחב של שונות לשונית. לשם כך אנו מציעים להשתמש במדגם מייצג של השפה המדוברת וחלופותיה. עקרונית, ניתן היה להשיג זאת על ידי דגימה של כל אחד מהתאים בתבנית שלנו והמכלול היה משקף את השפה כפי שהיא מדוברת, אולם למעשה אין הדבר אפשרי. דוברים וקטעי שיח אינם באים, בדרך כלל, מתויגים על פי תאי שיוך. יתר על כן, איננו יודעים לאיזה יסוד יש משקל יתר בתיוג – למאפייני הדובר או לנסיבות השיח. האפשרות שנבחרה היא דגימה בשני שלבים: קודם כול דגימת דוברי העברית בארץ, ולאחריה דגימת מאפייני השיח של כל דובר.

5.2.1 דגימה דמוגרפית

ביצירת מדגם אוכלוסין לצורך זה או אחר אפשר לחלק את האוכלוסיה לתת-קבוצות ולדגום כל אחת מהן בנפרד ("ריבוד" הדגימה). ריבוד דגימה עשוי להידרש מכמה טעמים, והחשובים בהם הם:

1. לתת-קבוצות מסוימות מאפיינים השונים במידה רבה מאלה של כלל האוכלוסיה (בעיקר אם הקבוצה קטנה יחסית או אינה מעורה דייה באוכלוסיה);

2. דווקא על שום ממדיה המצומצמים של קבוצה מסוימת, חשוב שהמדגם ישקף אותה ביחס נכון לממדיה;

3. הקבוצה קטנה וברצוננו לתת לה ייצוג מוגבר.

כינון מדגם ללא ריבוד אין פירושו בהכרח שתוצר הדגימה לא יהיה מייצג דיו או שיש בו ערך פחות מאשר במדגם מרובד. היעדר הריבוד משמעו שאנו מניחים לתהליכים הסטטיסטיים האקראיים לייצג את האוכלוסיה הנדגמת במידה סבירה. לפיכך דגימה אקראית של המאגר לפי אזורי מגורים תשמש מדגם ראשוני בבחירת האינפורמנטים.

חלקים נרחבים באוכלוסיה אכן יתועדו בכמות ניכרת, ואנו צופים שיצטבר די חומר לייצוג לשוני הולם. עם זאת, רמת ייצוגן של קבוצות אוכלוסין מסוימות לא תספיק לשם הסקת מסקנות כלליות על מאפייני לשונה של קבוצה זו. דוגמה לקבוצת אוכלוסין כזו היא אוכלוסיית תושבי הקיבוצים, המהווה שני אחוזים מכלל האוכלוסיה. חלוקה נוספת של בני הקיבוצים על פי גיל ומין, לדוגמה, תניב אך בודדים בכל יחידת דגימה. למשל, בנות קיבוצים בגילאים הצעירים של לפי השירות הצבאי מהוות אך 1.1% מאוכלוסיית המדינה שתידגם לצורך כיון מעמ"ד (קצת למעלה מארבעה מיליון נפש, כמסבר לעיל). היות שבמאגר 900 תאים, הרי אפילו מדגם אידאלי יכלול רק בת קיבוץ אחת מקבוצת גיל זו. דגימה כזאת היא כמוכך מצומצמת מכדי שתוכל לאפיין בלשנית את שפת בנות הקיבוץ הצעירות, בייחוד כשאנו שואפים לכלול יותר מחלופה נסיבתית יחידה של כל תת-קבוצה. אף על פי שמעמ"ד יכלול ייצוג מסוים ללשוניותה של תת-קבוצה כזאת, התא או התאים שייכללו בו יוכלו רק לכונן את החוקרים באשר לטיפול הדרוש למחקר מקיף מן הסוג הזה אך לא לייצגן נאמנה. במחקרים מן הסוג הזה יש לאסוף נתונים מאוכלוסיית היעד בנפרד.¹⁶ החוקרים יוכלו להשתמש במעמ"ד כבמקור להשוואה, כמסגרת התייחסות לגבי כלל האוכלוסיה, או, מה שחשוב יותר, כדי לקבל מידע ראשוני באשר לסוג המחקר הנחוץ לכל אחת מאוכלוסיות היעד או קהילות הדוברים המסוימות האלה. באשר לקבוצות הלשוניות הגדולות, המאגר בן חמישה מיליון המילה יספיק לעריכת מחקרים מקיפים על מגוון רחב של היבטים בלשניים וסוציו-לינגוויסטיים של העברית המדוברת בישראל.

5.2.2 דגימת נסיבות השיח

עריכת מדגם מייצג על פי נתונים דמוגרפיים היא, כאמור, טכניקה שכיחה הנהוגה בדגימת אוכלוסין ותתבצע על ידי דגימה אקראית של אוכלוסיית ישראל. לעומת זאת, הניסיון שנצבר בבניית מאגר לשון שייצג נאמנה גם את נסיבות השיח מועט ביותר.¹⁷

16. במקרים אחדים ייתכן שאפשר יהיה לתקן במידת-מה את בעיית תת-הייצוג באמצעות חמישים התאים של החלק הדמוגרפי של המאגר המשלים (ראה 6.1§ להלן).

17. לשאלת ייצוג נסיבות השיח ראה למשל קראודי, 1993, עמ' 262–263; ברגלונד, 1999, 2.1§;

כדי להבטיח ייצוג אמין של השונות הלשונית, הדמוגרפית והנסיבתית כאחת, יישמר עקרון האקראיות בעת דגימת כל הנתונים הטקסטואליים. דגימת נסיבות השיח תתבצע לאחר איסוף כל ההקלטות של האוכלוסיה הנדגמת דגימה דמוגרפית. כל מי שעלה במדגם האקראי יתבקש להקליט את כל מהלכיו ואת הקורות אותו במשך זמן מסוים, כגון, במשך יום או יומיים רצופים. פרק הזמן הקצוב יתחלק שווה בשווה בין כל האינפורמנטים. אידאליה, יוקלטו שבעה רצפים שווים כאלה, וכל אחד מהם יפתח ביום אחר בשבוע. כל הקלטה כזאת תיבדק ויוסרו מרווחי שתיקה וקטעי דיבור שאינם ברורים. מכל החומר הנקי ייבחר באקראי קטע של טקסט הנמשך שעה, והוא שיהווה מקור לנתונים שייכללו במאגר הראשי. בחירה אקראית זו עשויה לשקף את ביזור מצבי השיח הטבעיים, הן על פי היקריותיהם בזמנים שונים, הן בהתאם לנסיבות השיח והן בהתאם לסוגי השיח המזומנים לסוגי אוכלוסיה שונים. דגימה זו, בשל אקראיותה והיקפיה, אינה תואמת בהכרח את המודל התאורטי שעל פיו נבנתה תבנית התאים. אכן, תבנית התאים הרב-מדמית נבנתה לצורך מענה אנליטי לחוקרי הלשון והחברה. אם כן, יהא עלינו לתת את הדעת לעניין גישור הפער בין תביעות הסטטיסטיקה לבין הקריטריונים האנליטיים.¹⁸

5.3 גישור בין תביעות הסטטיסטיקה לבין הקריטריונים האנליטיים: היערכות התבנית הרב-מדמית

התכנית הבסיסית של מעמ"ד מקצה עשרים תאים לכל חלופה דמוגרפית. היות שיש ארבעים וחמש חלופות דמוגרפיות, עולים משילובן תשע מאות תאים. כצפוי, לא כל החלופות תואמות זו את זו. למשל, קריטריון מקום הלידה 3 (יהודי שאינו יליד הארץ ושעלה לפני 1965) אינו תואם את קבוצת הגיל הראשונה (15–27 שנים) ואף לא את כל קבוצת הגיל השנייה (28–50 שנים), שגם בה יש ילידי התקופה שאחרי 1965. בנוסף על כך, חלק מהנדגמים בקבוצת הגילאים הצעירים אינם יכולים

< http://info/ox/ac/uk/bnc/what/spok_design.html >; בייבר, 1995, §3; קנדי, 1998, עמ' 71; אטקינס, קליר ואוסטלר, 1992; מקרתי, 1998, §1.4. סיכום קצר על שאלת הייצוג התאורטי ראה אצל יורעאל, הרי ורהב, 2002.

18. עלינו להעלות בהקשר זה את שאלת תפוקת הדיבור השונה של דוברים שונים, שהרי יש המרכיבים לדבר ויש הממעטים. בהתחשב בכך, עלינו להכריע בשאלה אם להתמקד בייצוגיות הדוברים או בייצוגיות השיח. אם ננהג על פי עקרון כמות המילים השווה לכל דובר ללא זיקה יחסית לדיבור שהופק ממנו, יתקבל ייצוג הולם לדוברים, אך הטקסטים של אלה שהפיקו רצפים ארוכים יותר ילקו בתתי-ייצוג. לעומת זאת, אם ניצמד לייצוגיות השיח, הטקסטים של הממעטים בדיבור לא ייוצגו ביחס הולם. משום כך – ותהא האסטרטגיה שתינקט אשר תהא – ייערך רישום פרטני מלא של כל דובר על מנת לעמוד על דגמי השיח של הדוברים או של הטקסטים המופקים על ידי שקלול פשוט. היות שאנו שואפים לכונן מאגר מייצג של הלשון ושל השונות הלשונית יותר מאשר לתאר הרגלי שיח שכחים, אנו מתכננים להיצמד לאפשרות הראשונה תוך כדי מתן משקל שווה לדגמי השיח המשמשים בפי הדוברים.

להיות בעלי השכלה על־תיכונית (משתנה ההשכלה מספר 3). משום כך, כבר על פי התכנון הראשוני לא תוכל התבנית להתמלא בכל תשע מאות תאיה. כמו כן אנו סבורים שלא כל החלופות האפשריות מבין החלופות הנסיבתיות זמינות וקיימות עבור כל אחת מן החלופות הדמוגרפיות.

כפי שהבהרנו לעיל, איסוף הנתונים להצבתם במאגר וליקוטם בעת השימוש המחקרי בהם יתבצעו בדרכים שונות לחלוטין. ראשית יתנהל איסוף הנתונים להצבתם במאגר. משימה זו תבוצע באמצעים סטטיסטיים מוקפדים, כלומר על פי דגימה אקראית.

ארגון החומר הטקסטואלי שנאסף ייעשה בשלב הבא. עריכת הנתונים לשימוש מחקרי תתבסס על העקרונות שנקבעו בכינון תבנית התאים על פי הקריטריונים הדמוגרפיים והקריטריונים הנסיבתיים ששוקללו כפי שתואר לעיל. יעמדו לרשותנו טקסטים שנבחרו באקראי מתוך מצאי טקסטים שהופקו על ידי אנשים שנבחרו באקראי ובמגוון רחב של נסיבות שיח. הטקסטים הללו ייערכו בתבנית הרב־ממדית, וכל יחידת טקסט תוכנס אל התא התואם לה על פי הנתונים הדמוגרפיים של דובריה ועל פי נסיבות השיח שלה. חלוקת החומר הטקסטואלי לתאים תיעשה על פי עקרון האקראיות ובכימות הולם. דהיינו, תבנית התאים תתמלא במצאי הטקסטים שהעמידה לרשותנו הבחירה האקראית ולא על פי מספר התאים שהעמיד העיצוב העקרוני לרשות כל יחידה דמוגרפית. גישה זו תאפשר לנו לעמוד על מגוון דגמי השיח הקיים בקהילת הדוברים וללמוד על אודות הדגמים מבחינה כמותית ומבחינה איכותית, כפי שיעלה משילוב הקריטריונים הדמוגרפיים והקריטריונים הנסיבתיים. במילים אחרות, המיון לתאים יניב ניתוח ראשוני של נסיבות השיח שאכן מצוי בשימוש בחלקי אוכלוסייה שונים וכן ניתוח ראשוני של היקף השימוש של החלופות הלשוניות הללו ביחס לחלופות אחרות. לדוגמה, תא עשוי להכיל טקסט יחיד בן חמשת אלפים מילה של הרצאה באוניברסיטה מפי דוברת ילידית בת 50 ממוצא מערב אירופי; או להכיל שני דיאלוגים פנים־אל־פנים בין חיילים בני 20 שנולדו ברוסיה, האחד בן אלפיים מילה והאחר בן שלושת אלפים מילה; או להכיל כמה שיחות טלפון קצרות בין מנהל לבין פקידיו. בכל המקרים כל אחד מהטקסטים השונים יהיה רצף אחד מלוכד. כפי שצוין לעיל, כל הנתונים הסוציו־לינגוויסטיים יהיו נגישים לכל דורש, וחוקר המאגר יוכל לשלוף טקסטים לצרכיו ועל פי נתונים סוציו־לינגוויסטיים כחפצו. עם זאת, כדי להניב תוצאות משמעותיות בניתוח לשוני, אנו מציעים את המשתנים שפורטו לעיל כבסיס לשליפת נתונים.

6. המאגר המשלים

המאגר המשלים יורכב משני תת־מאגרים שגודלם שווה, האחד על בסיס דמוגרפי, האחר על בסיס נסיבות שיח.

6.1 השלמת המאגר הדמוגרפי

צירופים מסוימים, דמוגרפיים או דמוגרפיים ונסיכתיים, לא יהיו מיוצגים בדגימה; יהיו גם צירופים שייצוגם יהיה זעיר מכדי לאפשר מחקר לשוני משמעותי. ברוב המקרים חסרים אלה אכן יהיו פועל יוצא של הריכוז הדמוגרפי של קהילת הדוברים בישראל או של מצאי נסיכות השיח הטבעיות לקבוצות השונות. בכל זאת, במקרים מסוימים יידרשו תיקונים, אם מפאת פגם כלשהו במדגם ואם בשל שיקול למתן ייצוג יתר לקבוצה כלשהי שנראה שהשפעתה מיוחדת על ההתנהגות הלשונית של דוברי העברית בישראל. עבור קבוצות אלה ייכוונו תאים שיוזנו בטקסטים שייבחרו בדגימה לא-אקראית. כפי שניתן לנבא בשלב זה, התאים האלה יכילו נתונים מדיבורם של בני קיבוצים, של חרדים או של דוברים ילידים של עברית ששהו תקופות ארוכות מחוץ לישראל.

לשון הצבא תזכה לתשומת לב מיוחדת. השירות הצבאי בישראל הוא חובה; גברים משרתים בשירות סדיר שלוש שנים ונשים – שנה ותשעה חודשים. לאחר מכן גברים ממשיכים ומשרתים בשירות מילואים במשך תקופה מסוימת, לעתים עד גיל 49.¹⁹ רבים אחרים משרתים בצבא הקבע או בכוחות הביטחון האחרים. בהיות מדינת ישראל מדינה קולטת עלייה במהותה שימש השירות הצבאי מאז ומעולם ככור ההיתוך של החברה הישראלית. על שום חשיבותו הסגולית של הצבא בחיי החברה בישראל השפעתו על העברית היא עצומה. השפעה זו ניכרת בעיקר באוצר המילים ובמטבעות לשון, אך אין ספק שהיא תורגש גם מעבר לתחומים אלה. ודאי שהמאגר הראשי יכיל בתוכו גם תת-מאגר של הקלטות מהצבא. בשלב זה אין לדעת אם תת-מאגר זה ייווצר במדגם האקראי או ייערך בנפרד.²⁰

6.2 מאגר משלים לנסיכות שיח

המאגר הראשי צפוי לתת ייצוג הולם לרוב סוגי הדיבור העיקריים. עם זאת, הן המאגר הראשי והן תת-המאגר הדמוגרפי במאגר המשלים אינם מייצגים תחומים אחדים של לשון הדיבור שחשיבותם רבה כדי כך, שמן הראוי שיימצא מקומם במעמ"ד. כך הוא דיבורם של חברי הכנסת בבית הנבחרים, הדיבור בבתי משפט, ומעל לכול לשון אמצעי התקשורת (טלוויזיה ורדיו). בהיות כלל האוכלוסיה חשוף למקורות אלה במידה זו או אחרת, חלופות לשוניות אלה, הגם שאינן משקפות את דיבורם של דוברים רבים, הרי הן בעלות השפעה רבה על הלשון. לשם כך ראינו לנכון להשלים את המאגר הראשי, שבעיקרו הוא מאגר מייצג, בתאים נוספים שישקפו את הלשון המדוברת בסביבות בנות השפעה לשונית כגון אלה. הקטגוריות

19. מעט נשים משרתות אף הן במילואים לפרק זמן קצר בהרבה מגברים.

20. הדבר תלוי באופן הדגימה שיינקט. דגימה מתוך מקומות מגורים תגרום לחסר משמעות באינפורמנטים מתוך שורות הצבא, השוהים זמן רב מחוץ לבתיהם.

המיוצגות בתת־מאגר זה מפורטות להלן. ייערך מעקב מתמיד אחר תוצר איסוף התאים הזה כדי לבדוק את הצורך להשלימו על ידי תוספת תאים מקבילים מפי דוברים בעלי רקע דמוגרפי שונה במובהק. הטבלה דלהלן מציגה את החלופות הנסיבתיות שייצגו בתת־המאגר הנסיבתי.

דיבור ספונטני		דיבור לא־ספונטני	
		חופשי	טקסט מוקרא
טלוויזיה	א1	שידור רגיל	+
	ב1	שידור רגיל	+
	ג1	שידור רגיל	+
	א2	שידור ספורט	+
	ב2	שידור ספורט	+
	ג2	שידור ספורט	+
	3	ריאיון	+
	4	רב־שיח	+
	5	סרט	+
	6	פרסומת	+
	א7	שידור רגיל	+
	ב7	שידור רגיל	+
רדיו	ג7	שידור רגיל	+
	א8	שידור ספורט	+
	ב8	שידור ספורט	+
	ג8	שידור ספורט	+
	9	ריאיון	+
	10	רב־שיח	+
	11	שיחות טלפון	+
	12	פרסומת	+
	א13	נאום	+
	ב13	נאום	+
	ג13	מונולוגים; דיאלוגים	+
בית משפט	א14	נאום	+
	ב14	נאום	+
	ג14	מונולוגים; דיאלוגים	+
כנסת			

תת־המאגר המשלים הזה, הבנוי בבסיסו על קטגוריות של נסיבות שיח, כולל עשרים ושישה תאים של חמשת אלפים מילה כל אחד, שהם מאה ושלושים אלף

מילה, כ-2.6% מן המאגר כולו. בנוסף, מספר התאים הללו גדל בשל הצורך הוודאי להוסיף לתאים אלה תאים נוספים על פי נתונים דמוגרפיים שונים של הדוברים. עוד ייתוספו למאגר המשלים טקסטים שייצגו סוגות של מופעים מהתחום הלירי ומתחום הדרמטי (המקורי והמתורגם) ושל מופעי יחיד וביצועים שונים, שהם בעלי השפעה לשונית בלתי מבוטלת על שימושי הלשון בישראל. הערכתנו היא כי תת-המאגר הנסיבתי יוכפל בגודלו, ובסופו של דבר יכלול כרבע מיליון מילה שייצרכו בחמישים תאים ויהיו כ-5% מן המאגר כולו.

7. סיכום

מאמר זה מתאר את ארגונו הבסיסי של מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד). למיטב ידיעתנו, זהו ניסיון ראשון לכונן מאגר מייצג על שני צירי משתנים, דמוגרפיים ונסיבתיים, בהתאם לקריטריונים סטטיסטיים ואנליטיים. שילוב הקטגוריות הדמוגרפיות והנסיבטיות ישקף את תפוצת סוגי השיח בקבוצות שונות באוכלוסייה. הגישה הנקוטה כאן היא תלוית-תרבות מתוך כוונה ליישמה על המבנה הייחודי של החברה הדוברת עברית. ייצוג דוברים ילידים ולא-ילידים של השפה; יבוא לידי ביטוי אופייה המיוחד של החברה על שום היותה חברה קולטת עלייה ובה מיעוט ערבי גדול, ותינתן הדעת על קהילות דוברים בעלות מאפיינים בלעדיים, כמו זו של הצבא.

בכוונתנו לאסוף את הנתונים למעמ"ד בתוך פרק זמן קצר כדי שתתקבל תמונת מצב סינכרונית של העברית הישראלית. אולם דגם העבודה המוצע יוכל לשמש לכינון מאגרים נוספים. בשינויים קלים יהיה אפשר להתאים את הדגם לאיסוף נתונים ממוקדים על קהילות דוברים מצומצמת בתוך החברה. תבנית התאים המוצעת בזה תוכל גם להוות בסיס לכינון מאגרים של העברית בעתיד. כך יעמוד מאגר העברית המדוברת בישראל לשימוש לא רק לשם מחקר העברית בתקופתנו, אלא גם למחקר תולדות התפתחות השפה, החברה והתרבות העברית בישראל לאורך דורות. יש מקום גם להניח כי העקרונות שעליהם מושתת עיצוב זה של מאגר לשון – בהתאמות ובשינויים המתחייבים – יוכלו לשמש אף לכינון מאגרי לשון של קהילות דוברים בשפות אחרות בחברות ובתרבויות מגוונות בעולם כולו.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. Edwards, "Survey of Electronic Corpora and Related Resources for Language Researchers", *Talking Data: Transcription and Coding in Discourse Research*, ed. J. A. Edwards and M. D. Lampert, Hillsdale, New Jersey 1993, pp. 263–306

- S. Atkins, J. Clear and N. Ostler, "Corpus = 1992, קליר ואוסטלר, "Design Criteria", *Literary and Linguistic Computing* 7 (1992), pp. 1–16
- F. Boas, *Race, Language and Culture*, New York 1940 = 1940, בואז,
- Sh. Bolozky, "Israeli Hebrew Phonology", *Phonologies of* = 1997, בולוצקי, *Asia and Africa (Including the Caucasus)*, 1, ed. A. S. Kaye, Winona Lake, Indiana, pp. 287–311
- D. Biber, "Methodological Issues Regarding Corpus-based = 1990, בייבר, "Analyses of Linguistic Variation", *Literary and Linguistic Computing* 5 (1990), pp. 257–269
- D. Biber, *Dimensions of Linguistic Variation: A Cross- = 1995, בייבר, Linguistic Comparison*, Cambridge 1995
- בלא, תשנ"א = ' בלא, דקדוק העברית החדשה, לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 157–149 [=ביקורת על גלינרט, 1989]
- בלא, תשנ"ו = ' בלא, "פתח דבר", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת ' בלא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13–7
- H. Blanc, "Dialect Research in Israel", *Orbis* 5 (1956), pp. = 1956, בלנק, 185–190
- H. Blanc, "A Note on Israeli Hebrew 'Psycho-Phonetics'", = 1956, בלנק, *Word* 12 (1956), pp. 106–113
- בן-טולילה, תשמ"ט = ' בן-טולילה, קורפוס הצרפתית של מונטריאול: דגם אפשרי לחקר העברית המדוברת, בלשנות עברית 27 (תשמ"ט), עמ' 28–13
- Y. Berglund, "Exploiting a Large Spoken Corpus: An = 1999, ברגלונד, "End-User's Way to the BNC", *International Journal of Corpus Linguistics* 4 (1999), pp. 29–52
- R. A. Berman, "Modern Hebrew", *The Semitic Languages*, = 1997, ברמן, ed. R. Hetzron, London 1997, pp. 312–333
- L. Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge = 1989, גלינרט, 1989
- M. S. Devens, "Oriental Israeli Hebrew: A Study in = 1980, דבנס, "Phonetics", *Afroasiatic Linguistics* 4 (1980), pp. 127–141; 7 (1980), pp. 26–37
- M. S. Devens, "Misconceptions about Accent and National = 1981, דבנס, "Origin among Native Israeli Hebrew Speakers: A Preliminary Report", *Hebrew Annual Review* 5 (1981), pp. 21–36

וְרוֹם, בדפוס = ר' וְרוֹם, "הערות מתודולוגיות על כינון מאגר העברית המדוברת בישראל", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת ש' יזרעאל, תעודה, יח (בדפוס)

Sh. Izre'el, B. Hary and G. Rahav, "Designing = 2002, הרי ורהב, CoSIH: The Corpus of Spoken Israeli Hebrew", *International Journal of Corpus Linguistics* 6 (2002), pp. 1–27

L. Milroy, *Observing and Analysing Natural Language: A Critical Account of Sociolinguistic Method*, Language in Society, 12, Oxford 1987

T. McEnery and A. Wilson, *Corpus Linguistics* = 1996, מקאנרי ווילסון (*Edinburgh Textbooks in Empirical Linguistics*), Edinburgh 1996

M. McCarthy, *Spoken Language and Applied Linguistics*, = 1998, מקרתי, Cambridge 1998

קדרי, תשמ"ד = מ"צ קדרי, "מבוא: מצב המחקר בעברית הישראלית", רשימת ספרים, מאמרים ועבודות דוקטור על העברית של ימינו שנכתבו עברית וראו אור בישראל בשנים תש"ח–תש"ס, בעריכת כ"צ פישלר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 16–1

קדרי, תשמ"ח = מ"צ קדרי, "על חקר העברית המודרנית", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 85–92
קדרי, תשנ"ו = מ"צ קדרי, "דחיפותו של סקר על העברית הספרותית החיה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 127–147

G. Kennedy, *An Introduction to Corpus Linguistics*, Studies in Language and Linguistics, London 1998

S. Crowdy, "Spoken Corpus Design", *Literary and Linguistic Computing* 8 (1993), pp. 259–265

הפניות לאתרי אינטרנט

- אתר של נתונים על מאגרי לשון:

<http://www.ruf.rice.edu/~barlow/corpus.html>

- דפים מאתר המאגר הלאומי הבריטי:

<http://info.ox.ac.uk/bnc/what/balance.html>

http://info/ox/ac/uk/bnc/what/spok_design.html

- אתר מעמ"ד:

<http://www.tau.ac.il/humanities/semitic/maamad.html>

מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטים

הקדמה

תצוגת הטקסטים של מעמ"ד לקהל המשתמשים תביא את הדיבור המוקלט מלווה בתמליל סינכרוני (ראה במאמרם של יזרעאל, הרי ורהב בחוברת זו, עמ' 265–287). שיטה זו מאפשרת למשתמש גישה בלתי אמצעית לכל מאפייני הדיבור. עם זאת, דרך זו לא תאפשר סקירת רפרוף על הטקסטים ואף לא שימוש בחומרי המאגר לשם פרסום מחקרים. לפיכך התמליל שנציע ילווה, לבד מברצף המילים, גם בסימנים אחדים שיאפשרו מעקב אחרי רצף הדיבור.

תמליל מעוגן במסד תאורטי. השאלה המהותית ביותר בארגון התמליל היא מהן יחידות התחביר הבסיסיות של הלשון. בעוד שלשון כתובה מאורגנת בפסוקיות ובמשפטים, הלשון המדוברת מאורגנת ביחידות הנגנה. יחידת הנגנה תוגדר כרצף דיבור שבו מתאר הנגנה יחיד (די בואה ואחרים, 1993, עמ' 47; לאופר, תשנ"ו; כהנא-אמיתי וכצנברגר, 1999, עמ' 202). קביעת גבולותיה של יחידת ההנגנה הן עניין מסובך הדורש מיומנות רבה. שאלה נוספת היא מה הם הסימנים הפורמליים ליחידה שאחריה אנו מצפים להמשך או אין אנו מצפים להמשך, וכיצד נסמן שאנו מפנים שאלה או בקשה לבן שיחנו. שאלות אלה לא נתבררו עדיין בקשר לעברית (לאנגלית ראה, למשל, האליריי, 1989, פרק 4; ברזיל, 1997, בייחוד פרק 4; די בואה ואחרים, שם). התמליל המוגש כאן יביא אפוא רק סימון פונקציונלי.

שאלה בסיסית נוספת היא מהות היחידות הקטנות מיחידת הנגנה, דהיינו היחידות המקבילות למילים. שאלה זו טעונה בירור מיוחד, מה עוד שמילה אינה מוגדרת דייה אפילו בלשון הכתובה. משיקולים שונים התמליל אינו בא לענות על שאלה זו ומשאיר אותה לעיון בהמשך. המילים המופיעות בתמליל יהיו אפוא תרגום של יחידות הרצף הדיבורי ללשון הכתב והתאמתן לה. במקרים בודדים ראינו לנכון להביא בין סוגריים מסולסלים תעתיק פונטי (צר למחצה, ראה הערה 2 להלן) של הרצף המדובר, למשל, "בוא הנה" {bona}. ככלל, מילים לועזיות תתומללנה בתעתיק עברי אלא אם כן ברור שהדובר התכוון לשרכב מילה לועזית בתוך דבריו (למשל, אם שינה את מבטאו).

הטקסטים שלהלן נבחרו מהקלטות שנעשו בהזדמנויות שונות כהכנה לכינון מעמ"ד. נבחרו טקסטים המייצגים שונות משמעותית הן בטיפוסי הדוברים והן בהקשרי השיח. דוגמה א ודוגמה ב הוקלטו על ידי אדם יחיד, עומר (שם בדוי, ראה

להלן), ובחרנו מהקלטותיו קטע משיבה במקום עבודתו ושלושה קטעים מתוך שיחה שהתנהלה במכונית בחזרה מחתונה. דוגמה ג מייצגת טיפוס דובר (דוברת במקרה זה) שונה לחלוטין – במוצא, בגיל ובהשכלה – וכן טיפוס דיבור שונה: מונולוג לעומת שיחה, סיפור עם לעומת שיחות עבודה או שיחות חולין. כפי שנזכר במאמר המבוא, קטעים נבחרים מתוך כל תא מתאי מעמ"ד יבואו בלויית תעתיק פונטי, בניתוח מורפולוגי ובתרגום לאנגלית. לכל טיפוס טקסט משלוש הדוגמאות המיוצגות כאן גם קטע נבחר שתועתק בתעתיק פונטי. ניתוח מורפולוגי ותרגום לאנגלית לא יודגמו במסגרת זו.¹

סימונים

סוף שורה	גבול יחידת הנגנה
	גבול יחידת הנגנה בהטעמה ממשיכה (בדרך כלל בעלייה או בירידה קטנות)
	גבול יחידת הנגנה בהטעמה מפסיקה (בדרך כלל בירידה גדולה)
\	גבול יחידת הנגנה בהטעמת פנייה (הטעמה עולה; בדרך כלל לשאלה שאין בה מילת שאלה)
--	יחידת הנגנה קטועה
רווח	גבול בין מילים
-	מילה קטועה
..	פסק קצר
...	פסק בינוני
.....	פסק ארוך (עד שתי שניות)
...4...	פסק ארוך מאוד (של שתי שניות ויותר), בציון אורכו בשניות
	פסק בין דוברים מתפרש בדרך כלל כפסק של תחילת דברי הדובר

1. טקסט א וטקסט ב תומללו תמלול ראשוני פעמיים: בידי עירית יציב ובידי סמדר כהן. אכר בני עדכן חלק מן הטקסטים על פי אוזנו. טקסט ג תומלל בידי שלי בכר ושוב על ידי סמדר כהן. קטעים אחדים עובדו בסמינר לתואר שני שניתן באוניברסיטת תל-אביב בסמסטר ב של שנת הלימודים תשס"א. תמלול יסודי נעשה בידי סמדר כהן. התעתיקים הפונטיים הותקנו ועובדו בידי יעל מימון. על ההתלהבות, על תשומת הלב היתרה ועל כל מה שלמדתי מכולם – תודה מעומק הלב. תודה מיוחדת לסמדר כהן, ששקדנותה, ערנותה ומסירותה לא יסולאו בפז. תודה גם לפרופ' יעקב בן-טולילה על עצותיו הטובות. הגרסאות הסופיות לכל הטקסטים – בתמליל ובתעתיק – עובדו על ידיי וכל פגמיהן עליי. תודה רבה גם לפרופ' בראשר שביקשני לצרף דוגמאות טקסטים כפי שיופיעו במעמ"ד. הזמנה זו תרמה לביירוים מעמיקים ולגיבוש כללים באשר לשיטת התמלול. כללים אלה, שמימושם בתמליל המוגש כאן, אינם סופיים, וודאי ישופרו עם צבירת ניסיון רב יותר.

הבא, ולפיכך יסומן בתחילת השורה הראשונה של דבריו ולא בסוף יחידת הדיבור של הדובר הראשון. פסקים קצרים או בינוניים בסביבה זו לא סומנו. פסקים שאינם מתפרשים כך (פסקים ארוכים בדרך כלל) אפשר שיסומנו בשורה נפרדת.

ע: ציון הדובר/ת (=האות הראשונה של שמו/ה; השמות בדויים כדי לשמור על אנונימיות המוקלטים)

(ע): אי ביטחון בזהות הדובר

דובר/ת: דובר/ת בלתי מזוהה

PN שם פרטי שלא תועתק (בתעתיקים הפונטיים)

] התחלת חפיפה בדיבור

[סוף חפיפה בדיבור; ספרה קטנה לצד הסוגריים, כגון [1], מסמלת דובר

[] חפיפה בדיבור של שלושה אנשים ויותר בעת ובעונה אחת

<צחוק> קולות שאינם קולות של דיבור: צחוק, כחכוח, אנחה, המהום, נשיפה, פתיחת דלת וכו'

<בלחש> הערות המתמלל

(שלוש) תמלול שאינו בטוח

@ הברה בלתי מזוהה

@..@ רצף בלתי מזוהה

ס טעם ראשי (יסומן רק במקרים הנוגדים את המקובל בעברית הנורמטיבית, במילים לועזיות שאינן מקובלות על הכלל או במקרים הדורשים תשומת לב מיוחדת, כגון "יִצְאָתָם מהאוניברסיטאות ושיחָקָתם קלָפִים").

אָה, אָמ, מ יחידות דיבור שאינן מילוליות

{te'ki} תעתיק פונטי (IPA) – הטעם מסומן במתג לפני ההברה המוטעמת²

: הארכה (תובא רק בתעתיק פונטי)

:: הארכה ארוכה במיוחד (תובא רק בתעתיק פונטי)

2. התעתיק צר למחצה, ובכל מקרה ודאי הסימון מקורב, ובייחוד הסימנים לתנועות. למשל, הסימון e בא לסמן תנועה נמוכה יותר מאשר זו המשמשת על פי תעתיק ה־IPA, שהיה מסמנה כ־e. בדיבור של הדוברות מדוגמאות ג, ד לא סומנו יסודות פונטיים המשקפים מבטאים שונים הנושאים עמם תופעות פונולוגיות אופייניות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- D. Brazil, *The Communicative Value of Intonation in English*, Cambridge 1997
- די בואה ואחרים, = 1993 J. W. Du Bois, S. Schuetze-Coburn, S. Cumming and D. Paolino, "Outline of Discourse Transcription", *Talking Data: Transcription and Coding in Discourse Research*, ed. J. A. Edwards and M. D. Lampert, Hillsdale, New Jersey 1993, pp. 45–89
- האלידיי, = 1989 M. A. K. Halliday, *Spoken and Written Language*², Oxford 1989
- כהנא-אמיתי וכצנברגר, = 1999 D. Cahana-Amitay and I. E. Katsenberger, "Intonation Units as Processing Units in Spoken Discourse", *Developing Literacy Across Genres, Modalities, and Language*, ed. R. A. Aisenmman, Tel Aviv 1999, pp. 199–207
- לאופר, תשנ"ו = א' לאופר, "הפסקה בדיבור רצוף ופיסוק", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 277–294

א. מתוך ישיבה בענייני כוח אדם במפעל³

דוברים:

ע: עומר – יליד הארץ ממוצא אשכנזי, בן 26, בוגר תיכון, רווק, תושב הרצליה, לך לעתים בקיבוץ בדרום הארץ (מקליט)
 -- אין פרטים לגבי שאר הדוברים; שמות ידועים מ(וקי), ס(יגל), ר(ונית). שאר הדוברים מסומנים באותיות שרירותיות
 מועד ההקלטה: יום ג', 4 בספטמבר 2000, שעות אחרי הצהריים

מ: יש פה פתרון	... [ואל תתחיל אתי]
שאנחנו .. יש --	ב: [תצחק] על הקבוצה <צוחקת>
סליחה	דוברת: <בצחוק> [@@@]
יש פה רקומנדישן	מ: [אני אעביר אותך] עוד פעם משמרת
שאנחנו רוצים להעביר הלאה	ס: מה (זאת) אומרת \
.. פה הקבוצה העלתה אותו	ר: כן
... לכתוב	אם זה בסדר ברגע שאנחנו מבינים מה אנחנו
את שם	רוצים
המנהל	זאת אומרת {s'me} מה שצריך לב- לבדוק
ע: הקבוצה העלה	בסוף
מ: העלתה אמרתי	זה מה רוצים שיהיה

3. לקטעים המובאים על רקע כהה ראה תעתיק פונטי בנספח.

ע: ₁ [אבל --	.. זאת השאלה הכללית
שנייה	איזה מהמנהלים
אבל ₂ [אם] ₁ --	האם רק אחד מהם
ד: ₂ [הכוונה] ₂ היא	האם שניהם
... אם זה לא טריוויאלי מה שאמרתי {amakta}	או (כלום) {kum}
לכם	(מ): כלום
מ: [למה] \	ב: [ברגע ש--@--@]
ע: [נכון]	מ: נו
כן	.. אני --
מ: למה \	אני] אנסה לחדר את זה
ד: כי ... בשלושה חודשים	אני מנסה לחדר כמו שאמרנו לפני כן
היכולת	עינת
ל- לעשות השפעה משמעותית	היא מנהלת את הליטו כבר שנה וחצי
(כ) שהפירבק הוא אישי	.. אָסִי מ- ניהל {mni'al} אותו שלושה
היא מוגבלת	חודשים
זאת אומרת {zeat}	מ: .. אני [בקשר עם אָסִי
זה לא זמן סביר שבו	כי אָסִי] המנהל הישיר שלי
באמת יהיה לי פידבק אמתי	כבר שלושה חודשים
.. כולל	ב: [לא
.. ראייה נכונה	אתה צודק במאה אחוז
.. על מנהל שלי	מ: ויש לי אֶתוֹ אֵינְפוּסִים ישירים
ע: [זה לא רק זה]	יום יום
מ: [אני אגיד לך	עם עם עינת
הבעיה שלי] --	.. שהיא ניהלתה {nial'ta} ש- --
הבעיה שלי [הרכבה יותר קשה תהיה]	.. שישים איש
ג: [יש להם ראייה]	לא יצא לי לדבר
לכ- לכולנו	וקשה [לי לנתח]
.. סליחה	ד: [@]
יש ראייה	או קיי
על המנהל שלנו אחרי דקה וחצי	אין לי בעיה עם [זה]
שאנחנו פוגשים אותו	שוב פעם]
ב: [אני בטוחה בזה]	מ: [@ @]
ע: [לא נכון]	ע: [להפך]
לא נכון]	ד: רק .. [בואו] ₁ ניתן את ₂ [האפשרות] ₂
[לא נכון]	ע: ₁ [לא רק] ₁ --
לא נכון]	₂ [יש לזה שני צדדים] ₂
ב: [ממש לא]	מ: כן
ממש לא מסכימה [אתך]	ד: שבה הֶסְטָאפִית
דובר: [@]	איך זה הכי נכון לעשות ()
ד: [גם אני לא]	מ: אני אומר רקומנדיישן
ע: [טעות]	בגלל זה אמרתי ₁ [רקומנדיישן ולא החלטה] ₁

ע: [בריאות של ה-	טעות] עמוקה
של השביעות רצון שלי	1[אבל הבעיה היא יותר עמוקה
ב: [נכון]	מ: מה
ע: בתור עובר	פעם חשבת עלי דברים טובים \
נכון \	ע: פעם חשכתי עליך דברים רעים
ב: [נכון]	היום הרבה יותר רעים
ג: [נכון]	מ: <צוחק>
ע: אז אם	ע: <צוחק>
זה ש- --	מ: <צוחק> טוב 1[
מי אמרתם \	1[ב: (אני יכולה) --
אָסי ועינת \	ד: (היכולת) שלי להגיע למנהל הספציפי שלי
מ: כן	לקחה לי שנה
ע: אָסי מנהל אותי שלושה חודשים	כדי לראות אותו
אני מבסוט	(רק) היום אני רואה אותו
אבל גי- עינת \	ב: 2[לא
הורידה לי את ה .. [רוח	אבל אני חושבת שאת]2 --
חבל על הזמן	ד: 2[או קיי \
ד: [השאלה שאתה עו]--	ד: .. ולא כ1[אין לי הבחנה מהירה על אנשים 1[
כ- --	ה: אבל
עונה על השאלה	עוד --
למי התייחסת	עוד כיוון]1, שאנחנו צריכים לחשוב עליו
ע: אז כתבתי לאָסי	זה ש- --
אבל מצד שני	בעינינו הרי מה חשוב
אני כותב לאָסי	מה שחשוב זה
אבל אני מבאָס מעינת	אני רוצה לדעת
.. אז מה \	כש .. מושי כותב אָה
מ: לא	המנהל שלי
[אז מה זה תכתוב \]	לאיזה מנהל מבחינה סובייקטיבית
ע: [מפספסים פה משהו]	הוא התכוון
מ: לא	ב: גם [זה נכון]
הנקודה היא	ע: [אתם]1, [היום]2, [רוצים לדעת בריאות]1,
כוז	ארגונית]2
.. שחלילה	נכון \
שהיא בסוף לא תבין	ג: 1[וזה מה שחשוב]1,
כשהיא עושה את הניתוח	מ: 2[נכון]
.. [לעינת]	חייבים לדעת]2
ב: [התכוונת] ל .. אלוני	ע: זה מה שמ- אתם מחפשים
מ: או [ניתוח למישהו] אחר	נכון \
ע: [אבל אתם] --	ג: [זהו]
ג: [אבל הוא אומר לך משהו אחר	

היא תקבל] --	מאיך שרמי מנהל אותו בשלושה חודשים
ע: [אתם מפספסים	האחרונים
אני נורא מבואָס] מעינת	מצב הרוח הרגיל שלנו]
אבל מגיב על אָסי	נובע מהצטברות של שנה של מצב רוח
שאני יי [מבסטו]	שנבע מְהֵם־ ניהול הקלוקל של .. עינת
מ: @@]	נניח
ע: אז זה סבבה	כן \
1[אבל בגדול אני מְבֹאָס]1	<[שיחה צדדית, בשקט>
ד: 1[אבל זה בעיה	ב: נוסעים אחרי @@
כי [לא אתה חשוב שכאן] בעיה 2[@@]2 1[ע: מה \
ו: 1[זה אתה]2 מעלה [עכשיו] --	ב: נוסעים אחרי @@@
ה: [הוא אומר] --	ע: כן \
מ: [בגלל זה] חשוב לנו	ג: אז זה דורש סדרה נוספת של 1[שאלות]1
.. להגיד	ע: 1[לא]1
.. בתחילת [הסֶשֶׁן]	2[זה דורש לפני זה
ה: [לא]	להגיד
[אבל מוקי	אנא התייחס
זה לא עוזר	למה שמשפיע]2 עליך הכי ר- הרבה
.. מה שהוא אומר	ה: 2[ולכן
ד: [אבל אנשים שבכל זאת ימלאו על עינת	ה(ס)-
יכתבו] את הדברים הרעים	ה(סבירות) של ההטיה של ה-]2 --
ה: מה שהוא אומר	ע: [אם משפיע] עליך אָסי
ו: 1[מסכנה עינת]1	מ: [כן]
מ: 1[אני 2[מבין מה הוא אומר]2	ד: נכון
דובר: 2[<צוחק>]2	מ: כן
<דיבור לא קליט של כמה אנשים ביחד>	ע: תענה על אָסי
ו: @@ עזר מכה]	אם משפיע עלייך עינת
דוברת: <צוחקת>	תענה על [עינת]
ה: לא	מ: [הרבה] [תודה]
@@.. לא --	זה בדיוק מה שניסיתי] לומר
... [לדעתי	ג: [ואם --
לא] הוגן	ואם זה שמשפי-]
דוברת: [לא	ב: [החשוב הוא זה] שאנחנו נדע
זה נכון]	שה@@] על עינת
ה: כי מה שהוא אומר	ע: אז זה [שתי שאלות]
שיש השפעות	מ: [זה בדיוק] --
ש- --	[הוא ענה עכשיו על השאלה]
יכול להיות שאני אכתוב	ד: [שהאדם יגדיר]1 [למי]1 --
שאני עונה על אָסי	כלפי מי 2[הוא (עונה)]2
... [אבל המצב הרוח הכללי שלי היום	דובר: 1[לא]1
לא נובע	ו: 2[ואם זה שמשפיע]2 --

ע: 2_2 [מה] $@..@$	ע: 2_2 [שתי שאלות את צריכה] 2_2 בפתיה
אם --	מי הכי הרבה משפיע על ה-
אם [אתם עוֹבְדִים] --	שביעות רצון] שלך
ו: [לא לא לא]	מ: [אני עומד שם
רגע	אני עומד בתחילת ה-] --
[רגע	דוברת: [@..@]
רגע	ע: ואז תסוג את זה
מ: [זה לא (עובד ככה)]	לאיזה מהם
ג: [אבל אתה לא] יכול לקחת את שניהם	מ: שנייה
תיקח מי שאתה באמת [אָה] --	עומר
ס: [שנייה]	.. אני עומד שם בתחילת הסשן
עומר	ואני אומר
עומר	... את
.. אל תשכחו	ממלאה בבקשה
.. שיש לנו שאלות	.. [תחליטי
גם .. שהם .. חר- --	מי המנהל שאת רוצה] לכתוב עליו
מ: [לאו דווקא מנהל]	ע: [אתה לא פוגע בה
ס: [זאת אומרת	@..@ (בגרוש)
יש פה משהו כמו	דוברת: [@..@]
.. עשר שָׁאָ- --	מ: .. ותביני
פחות אפילו	שכל השאלון הוא מתבסס
יש פה משהו כמו	.. אך ורק לאותו מנהל [שאת כתבת] את השם
אני חושבת	שלו
שמו- שמונה שאלות	ב: [בדיוק]
על המנהל שלי	מ: את לא יכולה לחשוב
מ: מָהֶם	.. על אָה- (שם המנכ"ל)
ס: שאר השאלות מבחינת התחושה הכללית	.. כי הוא מתסכל אותך לגמרי
שלך	ולכתוב על מָדָקִי בְנָאִי
הצוות	ע: אבל אתה עדיין [מתוסכל]
השכר	מ: [כי אז] --
[האווירה	לא
ה- ה- ה-] --	ע: מה זה [לא]
ו: [זה הכול זה המנהל שלך]	מ: [לא]
מ: 1_1 [אז (זה) יבוא 2_2 [לידי] 2_2 ביטוי	ע: [אני מתוסכל] מ(שם המנכ"ל)
ש-] 1_1 --	מ: [ז- זה לא]
3_3 [התסכול שלך]	ע: מִבְּאֹסֶס מהעבודה
ס: 2_2 [לא]	ס: לא
ו: 3_3 [זה הכול] 3_3 המנהל שלו	שנייה
ס: אני אומרת	1_1 [אני רוצה (ל-)] --
אתה [צודק]	מ: 1_1 [לא]
ע: [לא נכון]	2_2 [זה לא] --
[מה הטבות קשורות למנהל שלי]	זה לא עובד ככה] 2_2

מ: [לא הכול]	ו: [כן \
[לא]	אם אני מנהל שיושב] אתך
זה לא] הכול המנהל	ומראה לך את כל היואָרְאָלִים [ב@]
ו: הטבות [@..@] (לכולנו)	מ: [לא]
ע: [הגדירו לו שלוש נקודה שבע] ₁ [אחוז	זה הַפְּאָרִי שלך] עכשיו
להעלות לי	.. לא משנה
... אז מה זה קשור] ₁ \	[@..@] זה הַפְּאָרִי
ב: ₁ [לא]	ו: [לא משנה]
אבל הוא צודק	מ: אתה מכיר {mekis} את זה כמוני
שמה ₂ [שמשפיע לי על אווירה] ₂ כואת	ס: שנייה
זה גם המנהל שלי	אבל אני חייבת
דובר: ₂ [@..@] ₂	.. שתסתכלו שנייה משהו
ד: נכון	ג: [אם אנחנו אומרים]
מ: [לא הקשיבו לו]	ו: [אבל אם זאת הגישה]
אבל הוא יש לו ה- .. זה]	רק אם אפשר עוד מילה
ו: [איך אתה מעביר את המסר]	אה --
של המכוניות]	סיגל
לכאן או לכאן \	.. אם הגישה היא כמו שעומר הציג
ככה הם --	אז מבחינתי זה הקבוצה
ככה --	וזה לא משנה מי המנהל
ככה (ה)דברים נבנים	אם זה עינת
מ: לא	או שזה אָסִי
לא	מ: לא
לא לא	אז אתה [לא יכול אחרי זה לחזור]
למשל כשאתה שואל שאלה	ע: [זה קבוצה מְבֹאָסִית \
אני מוצא בקלות את הטפסים	גם לא] מדויק
למילוי	יכול להיות שחלק מהאנשים [עברו ס @..@] --
[זה זה זה	מ: [אבל אתה] לא יכול לחזור אחרי זה
זה קשור למנהל שלך]	למנהל

ב. שיחה במכונית בדרך חזרה מחתונה

דוברים:

ע: עומר – יליד הארץ ממוצא אשכנזי, בן 26, בוגר תיכון, רווק, תושב הרצליה, לן לעתים בקיבוץ בדרום הארץ (מקליט)
 ס: סיגל – ילידת הארץ ממוצא מזרחי, בת 24 או 25, בוגרת תיכון, נשואה, תושבת עיר בדרום הארץ
 מ: מירב – ילידת הארץ ממוצא מזרחי, בת 24, בוגרת תיכון, רווקה, תושבת עיר בדרום הארץ
 מועד ההקלטה: יום ג', 4 בספטמבר 2000, שעות הערב המאוחרות

קטע ראשון (כרבע שעה אחרי תחילת הנסיעה) |
 <רעש רקע של מכונית נוסעת לכל אורך השיחה, על כל חלקיה>
 ס: רציתי דווקא שתקחי פה [ימינה |
 מירב] ||
 מ: [איזה עֲבֵרַת תנועה] אני עושה ||

חבל על הז- --	ס: [זה מה שאמרת] לה
מה \	...3...
ס: רציתי שתקחי פה ימינה	ע: אין
לצאת דרך אָה --	אני חושב שאני אגיע לקילומטרד' הזה
מ: לא משנה	זה הקטע
אז ניסע דרך אחרת	מ: למה \
(אָה) \	ע: ככה
מה את לחוצה	[מתחיל ללמוד יומיים בשבוע]
בעלך לא גר --	מ: [אתה כשיהיה לך אוטו
הוא לא בבית	כשאתה לא תדפוק] חשבון דלק
ואת [ישנה אצלי]	אתה תעשה קילומטרוזים
ס: [לא את זה]	אחי
בשבילך	חבל לך על הזמן
מ: למה	ע: בטח
את משלמת דלק \	ס: גם תחשוב על זה שאתה נוסע לתל-אביב
ס: לא	[פעמיים בשבוע]
מ: אז שתקי {fte'ki}	מ: [בוא הנה {boəna}]
ס: בסדר	אני כל יומיים --
סבכה	כבר] המתדלק אומר
...3...	המתדלק
מ: <בשקט> איפה (ה)זה	כבר אומר לי
ס: <בשקט> איזה דיסק רצי(ת)	תגידי לי
...3...	מה
מ: בוא הנה {bona}'	יש לך עודף (כסף) \
הדלק הזה	אומר לי
קורע אותי	את כל יומיים נמצאת פה
עומר	.. <בצחקוק> מה עובר עלייך
חבל על הזמן	(אמרתי לו) @
ע: כמה עולה לך בחודש \	...4...
מ: אלף מאתיים שקל	(מ): <בשקט, שרה עם התקליט> (חל)פו הרבה
ע: <שאיפת אוויר ארוכה>	שנים
[יוו] {you:u}	<הקשות בקצב>
מ: [עומר]	...2...
אתמול עשיתי טיפול לאוטו	ע: אלף מאתיים שקל דלק
אלף שלוש מאות שקל	יא ואַרְדִּי
ע: אז את	...5.... <מלמול יחיד לא ברור בפער זה>
הראשונה	מ: ראית איזה או- --
ששווה לך [לקחת אוטו]	איזה יִנְרָדַי יָפָה יש לו \
<מוזיקה מתחילה להתנגן>	ע: הסגולה @..@ \
מ: [אלף] שלוש מאות שקל טיפול [לאוטו	מ: הנה הוא מאחורינו
אתמול]	ס: איפה

מה (את מדברת)	ע: יש להם עשרים יום
מ: (שם)	מ: זה גם מה שאני [חשבת]
סליחה נשמה	ס: [לא יודעת]
סליחה (סליחה)	מ: אחרי החתונה זה הכי כיף
...3...	ס: אני יודעת שהם רוצים חודש אָה --
ס: (אה)	זה
זה לא הם	ל-
לא משנה	נופש כאילו
....	לצאת ל- --
מ: זה לִנְטָרָה	(לצאת ל- --)
למה	הם [טסים]
יש להם לִנְטָרָה \	ע: [היה] שמה
ס: לא	איזה כוס תפוזים
ההם מאחורה	.. כשרקדתם
...4... ע: <שריקה עם המנגינה בפער זה>	בסוף
מ: [@..@]	...
ס: [איזה יִתְנָאי יש להם]	מ: נו \
לִנְטָרָה	ע: אני בא
או אקֶסֶנט {ek'sent}	אני בשיא הצמא
מ: (אין לי שמץ של מושג)	דופק
ע: { 'æksent } Accent	חצי כוס
ס: אה	מ: עם וודקה
יש להם אקֶסֶנט {ak'sent} \	זה היה
....	ע: [מה זה וודקה]
ע: מתי אורן חוזר ממילואים \	ס: [מפגר]
מ: אה \	רִבִּי שם וודקה
ס: אורן \	ע: לא יכולתי לשתות את זה
מחרתיים {maxso'taim}	כמו דלק
...7.5...	מ: אם אתה רוצה להקיא תגיד לי
ע: היא לוקחת חופש אוֹרִית \	אני אעצור לך
ס: אָה לא	[שלא תקיא] לי באוטו
אָה הם אָה	ע: [אין בעיה]
נוסעים לירח דבש	ס: מה קרה לך
אחרי התגים	רִבִּי שָׁם שָׁם אָה .. זה
ע: למה לא ישר \	.. אָה .. וודקה
ס: כי אָה	.. ניסה יַעֲבֹד לעבוד עליי
ההורים שלהם רוצים שהם יהיו בחגים בבית	.. [הוא בא
ע: שְׁמָה \	נותן [לי]
ס: שהם יהיו בבית בחגים	ע: [איזה כמיות]
ע: הם יכולים לנסוע {li'soa} עד החגים	ס: [קחי
מ: זה (גם) מה שאני אמרתי	קחי

שתי]	ס: אני כבר
ע: [ואיזה שלוק]	זהו
בלעתי	[מותק]
ס: הוא אומר לי	מ: [נכון] \
קחי	ס: לא תורמת ... שנייה לעבודה הזאת
שתי]	... כולם על הזין שלי בעבודה הזאת
ע: [חצי כוס]	... [הם לא שווים את זה]
ס: הוא אומר לי	מ: [נראָה לי אנחנו
שתי	בכלל לא] באותו כיוון
אני אומרת לו	חבל על [הזמן]
תביא	ס: [לא]
.. אני מריחה	מה פתאום
אני עושה לו	אם היא אמרה לך שהיא .. ב .. צריפין
לך	אז היא צריכה להיות פה
לך מפה [הנה @]
@@ אני לא]	ע: לא
מ: [(ו)עוד אתה בא על] קיבה ריקה	לקח לנו איזה חמש דקות עד שהגענו
ע: לא	ס: כן
<בצחקק> אי אפשר להגיד את זה	... לא .. עומר
מ: איך היה האוכל \	מאז הסיפור הזה
טוב \	תאמין לי
ע: בהתחלה	אני לא תורמת .. שקל לעבודה
הייתי מה זה --	ע: מה קורה עם זה באמת \
הגעתי רעב	
בלעתי שם חצי [בפֿֿֿה]	קטע שני (כ־38 דקות אחר כך):
ס: [@@@]	<מוזיקה ברקע>
ע: בכניסה	ס: ימינה מירב
(ס): <צוחקת>	...6...
מ: נקרע לך	ע: כמה עולה היום מנה
ס: @@	בחתונה
(זה --)	ס: ארבעים דולר
מ: איפה אני אסדר לך	כולל
אני עם הציפורניים שלי \	מ: לא שָׁוָה המנ- --
...5...	ארבעים דולר
ע: מישוהו מחר בא לעבודה \	.. על המנה הזאת
את באה	ע: למה
סיגל	היה דווקא טעים
לעבודה \
ס: אָה .. לא	ס: למה
.. מחר \	את לא ראית הכול
מ: גילי הייתה היום	(כי את) אָה --

ע: נכון	.. לא
מ: מ: נו	מ: אני אף פעם לא אוכלת בחתונות
אז מה הוצפה	זה לא משנה (לי)
לא הבנתי	... חבל על הכסף
ס: אני [אגיד] לך למה זה חוצפה \	שמשקיעים למנה עליי
ע: [מגיע להם]	<המוזיקה ברקע נפסקת>
ס: .. כי כש- ש- --	בחיי
למשל אצלנו	ס: מירב
כשהיִטְרָד היה בַּאָן	שמאלה בכיכר
לא עשו אפילו סטארט בגללנו	4...4
... שבועיים	<מוזיקה מתחילה ברקע>
מ: סִגְלִי	מ: העיקר שבוע <כחוכח> --
ה- ה- ה- המפעל היה	העיקר שבוע הבא אני סופשבוע בבית מלון
ב .. קָרַש רציני בגלל הַאִי־מַט	עומר
(הם) .. הם .. [ניסו] --	זה הכי חשוב
ס: אז מה \	ע: איפה \
גם בגלל הַיִּטְרָד [הם היו בַּקָּרֶש]	מ: באילת
מ: [מספר שבועות]	ע: אתם שמעתם
ש- ש- שאלכס	שֶׁטֶיִפִּילִים
כבר אָ .. כבר חשב להתאבד	קיבלו כל אחד אלף שקל \
היה על סף התאבדות	מ: [למה] \
התחיל לקרוע ורידים	ס: [כן]
על מה את מדברת בכלל	ע: [החמשת אלפים]
ס: בסדר	ס: [איזה חוצפה]
אבל גם אָה	מ: [למה] \
הַיִּטְרָד ל- --	ע: [למה] חוצפה \
אז מה \	ס: זה חוצפה לדעתי
לא --	ע: <בגובה קול גבוה> למה חוצפה \
אז --	<מוזיקת הרקע פוסקת>
את יודעת מה \	מ: [מי]
שלא ייתנו לנו אלף שקל	ה-הַנְּדוּרִים \
שייתנו מילה טובה	ס: @ (-ש) --
מ: ...2... צריכים עכשיו לתת לכל אחד מילה	מ: או הַמִּיטָה --
טובה --	או ה-
תשמעי	ס: [זה .. זה]
אני לא --	ע: [לא]
ס: מה לתת לכל אחד מילה טובה	הַלֵּל־פָּצ'
[שבועיים] --	ס: העובדים
מ: [כמה] אנשים קיבלו אלף [שקל בבת אחת]	מ: למה \
ס: [שבועיים הק- --	על מה \
הקו היה מושבת]	ס: על זה שהם שיקמו כאילו את הַאִי־מַט

ע: [הרבה]	מ: [מזל שאני לא פה לבד]
הרבה []	ס: ... (את) מה זה או טו טו
... [כל החמשת אלפים]	את .. כבר בבאר טוביה
כל] המשמרות	...2...
ס: [אלף שקל כל אחד]	מ: [(ה)קיצור]
מ: אלף שקל [קפאָליטי אױף לײַף] \	מָוֹרוֹ
ע: [אלף שקל]	ס: [סעי]
מ: או אלף שקל מזומן	תרביצי'
ס: [אלף שקל מזומן]	הכביש הזה פתוח
ע: [אלף שקל למלון]	מ: אבל זה
ס: [למלון]	יש לי פיתולים
ע: [קש]	מה פתוח
ס: לבית [מלון]	מה פתוח
מ: [@@@ ראי']	[יש לי פיתולים]
איזה כיף להם	ס: [פתוח]
ס: [תשמעי]	פתוח]
מ: [היו] --	אבל ה)פיתולים לא רציני
.. היו מכסים לי את הבית [מלון]	מ: לא
ס: [אני]	לא רציני
אני לא מצפה שיבואו וייתנו לי בית מלון	את רוצה [להגיע היום הביתה] \
אני מצפה שיבואו ויגידו את המילה	ס: [בגלל זה היית צריכה] לתת לי לנהוג
תודה	(קצת)
למה אנחנו קרענו את התחת על הַנְּטָרְד	[אני מכירה את הכביש הזה כמו את כף היד
... ותקני- תקתקנו אותו	שלי]
... ימינה (נשמה)	מ: <בנעימה מתמשכת ובגובה קול גבוה> [מה
ע: [מה]	את אומרת]
עם הַסִּילֶן] \	...3...
מה זה היה	מָוֹרֶשׁ
מ: לא	ע: מה מותק
הַסִּילֶן	מ: ארבעה ימים
זה לא קשור אליהם מָמִי	שבע מאות שלושים שקל לזוג
ס: לא	ע: בלי כסף
עם הזה	מ: נכון \
.. עם הַנְּטָרְדִים	ע: איפה \
שהיה את @- את הבעיה של הַפֶּרְטִיקֶלְז	מ: בְּהוֹלִידֵי אֵין החדש
[וזה]	ע: די
מ: [(תגיד)]	מ: נפתח הולידיי אין חדש
לָא- לָא- לָא- לאן לקחת אותי	[כן]
ס: סעי	ע: [למה] עשית ככה ולא אמרת לי גם \
.. את עוד --	ס: בְּפֶסֶי \
או טו טו טו ב .. [באר טוביה]	מ: למה --

מור	<צקצוק> לא
ע: יאללה	האקספרס
מתי זה	ס: [אָה]
ס: [נרד] --	מ: [מה] כְּמִי \
מ: [סוף] סופשבוע ל- לא [הקרוב]	למה מה \
הבא	ע: וכמה עולה ליחיד \
ס: [לא] זה	מ: ... [אני לא יודעת]
היא [לקחה חופש יומיים]	ס: [אותו] דבר
מי ייתן לנו חופש יומיים	מ: מה פ- מה פ- --
ע: [@@]	איך אותו דבר [נשמח]
ס: .. [נלך] בֶּאֱרֵכֶּה ימים [הבאים] \	ע: [מה פתאום]
ע: [שנייה] שנייה שנייה	[ארוחות כפול]
איזה תאריכים זה יוצא \	ס: [ליחיד] --
מ: אבל ה- אָ --	ליחיד [זה אותו דבר]
יש לך ישראלכרט \	ס: [בחדר] זוגי
ע: כן	מ: [מה פת- --
לא	למה
ויזה	ארוחת בוי- --
מ: אָה	ס: [אל תגידו לי]
צריך ישראלכרט	מ: [למה] \
ע: [לְמָה] \	הוא אוכל [פעמיים בוקר] \
ס: [בסדר]	ס: מירב
יש לי	.. [ליחיד]
אני [אשלם עליך]	מ: [אבל זה] --
מה הבעיה	.. [אבל זה] --
מ: [כי זה מבצע של ישראלכרט]	ע: [לא יעלה חצי]
ע: אני אשלם עם הוויזה של ס- --	ס: [לא משנה]
ישראלכרט של סבתא שלי	זה מאתיים שקל פחות
מה הבעיה	ע: [אבל יעלה]
מ: לא	ס: [מאתיים שקל] פחות
באמת	מ: [אני מאמינה] --
גם ישראלכרט של אָה -- .. לא משנה של	ס: [מאתיים שקל] פחות
מי	ע: חמש מאות [שקל]
רק שתדע שזה מבצע של [ישראלכרט]	מ: [חמש] מאות שקל
ע: [נו אז] אָה סיגלי תשלם עליי	ע: [שווה]
אני אחזיר לה [אחר כך]	מ: [ארבעה] ימים
ס: [בסדר]	ארוחת [בוקר וערב]
אני אשלם עליך	ע: [גו]
מה הבעיה	כמו [ענק אני הולך]
מ: חכו	ס: רוצה \
קודם כל אני אלך	גוד

אני אגיד לכם איך המלון	נדבר גם עם גיא
אבל שמעתי	מ: יוצא לי שישי שבת לקחת חופש
.. יש עליו פרסומות ברדיו	בשאיפה
ע: .. נקבע {nikva} גם עם שגיא ורִינָתִי נרד	{כי סילביה} הזונה --
אתם	ס: [איפה את] \
ס: [כן]	מ: איפה אני --
מ: [קודם] כול	עכשיו היא --
אם זה [מלון חדש]	סיגלי
ס: [אבל בֶּארבעה] ימים כאילו	ע: .. עכשיו היא נזכרת לשאול
של החופש [אָה]	ס: באלוהים אני לא יודעת איפה את
ע: <גבוהה קול גבוה> [(בסדר)]	מ: סילביה הזונה
ס: חמישי שישי [שבת ראשון]	[עכשיו דפקה אותי]
מ: [בגלל שזה] מלון [בהרצה]	ס: [מה זה]
ע: [לא משנה]	שינו פה]
שיהיה גם ס- אמצע שבוע	... באלוהים
מה זה משנה \	אני לא יודעת איפה את
מ: אתה שומע \	מ: סיגלי
[בגלל ש-] --	אל תלחצי אותי
ס: [לא]	את יודעת שאני ילדה היסטורית
שאורן גם יוכל לבוא	אני מבקשת קֶדֶם־כול {koul} שתעשי את זה
מ: בגלל שזה מלון בהרצה	בעדינות
.. הם נותנים לך את הכול	ס: מירב
.. אתה מבין \	באלוהים
ע: אָה	אני לא יודעת [איפה את]
כל הֶפְסִילִיטִיז \	מ: [שאני אפרסס] \
מ: הכול	ע: סעי ישר
יענו	מה תעצרי
אם זה מלון בהרצה	סעי ישר נראה לאן נגיע
הם ייתנו לך את	מ: שאני [אפרסס] \
ה- הכול	ס: [לא]
בשביל .. יענו .. דֶּם־סֶרְוִיטִים	מפה היא בטוח תצא ב- .. זה אבל --
[הכול]	ע: טוב שמילאת {mi'lit} דלק
ע: [ברור]	זה מה [שחשוב]
ברור	ס: [מה זה]
רק בשביל ש- {fte:} .. זה	[שינו פה] את הכביש
... אז זהו	מ: [כן]
[אָה] --	.. מה אכפת לי
ע: [יאללה]	מכרתי את האוטו
מ: אז אָה --	אין לי בעיה של קלומטֶר־זִים
.. ארבעה ימים	רק שחבל {xal'w} --
ע: מתאים	רק שנועם מחכה בבית

לא	ס: עומר
סתם	זה לא היה מאז ש
כזה	נהייתי לָכָל שתיים \
לידע כללי	.. כל החיכוכים האלה \
ס: את תצאי בקריית מלאכי	ע: כן
אבל --	אבל זה ברור שזה י- היה {i: e'æ} אָה --
.... וְאָה	ס: [ברגע שקיבלתי] --
איזה יופי	ע: [אם היית נשארת] לָכָל וְאָן מושטן
שינו את כל הכביש	לא --
.. את היית צריכה לנסוע {li'soa} בכביש	אָה אז זה לא היה קורה שום [דבר]
המקביל	ס: [ברור]
שם	מ: אוי
של באר טוביה	אָה
קטע שלישי (כ-20 דקות אחר כך):	ע: פתחתי
ס: הרי למה התחיל כל החיכוך שלי ושל גילי \	מ: @ לא הבנתי
כשהיא ראתה שאני מתחילה להצליח	ס: את רואה מירב \
ואני כבר מתחילה להגיע לרמה שלה	אין
.. פשוט החליטה [לדרוך @] --	חבל לך על הזמן
מ: [סיג'לי]	נכון
בואי אני אגיד לך את האמת	[אמרתי]
עם כל הכבוד שאני אוהבת אותך	ע: [את לא יודעת] איזה קוֹמְפִינֶה עשיתי [פה]
הסכסוך בינך לבין גילי התחיל מזה	חבל לך] על הזמן
ששתִיכֶן יש לכם פה גדול	ס: [נכון]
[תודה --	מ: איזה \
ברוך השם]	ע: הרי אי אפשר לעשות עם הטלפון
ס: [לא נכון]	מ: אלא --
.. זה התחיל מזה	אז --
שהתחלתי להיות לָכָל [שתיים]	נו \
מ: [מִדְרִי]	נכון
[נשמח]	ע: [אתה] @@ --
ס: [עומר]	ע: [אז] אפשר רק דרך החדר לעשות
זה [לא היה ככה \	מ: נו
ע: בסדר	ע: אז עשיתי עוקבת
א(בל) --	מהחדר לשער
ס: זה לא התחיל מאז שא- --	... [בצחקק] ואני כל פעם מתקשר לחדר
[נהייתי לָכָל שתיים] \	מ: (איזה ייאוש)
מ: [מִדְרִי אתה אתי] \	ס: זה מה שאמרתי
רק שנייה \	מירב
פה \	נכון
ע: אָה .. כן	עשיתי טעות שעניתי לה
	אבל אָה .. תִּלְסִי
	היא דרכה עליי

ע: [אין] ספק	מ: [אָה] \
מ: [מור-] --	ע: תפרססי
ע: ש- [שהיא אָה] --	אני [אלך] --
ס: [אמרתי למִדְקִי]	מ: [יאללה] יאללה יאללה
מִדְקִי	איפה זה
מ: כְּפֶרָה	[תזכיר] לי
פה ימינה \	ע: [פה]
ע: לא לא	שמאלה
[הלאה]	נו
ס: [אמרתי] למִדְקִי	מ: תגיד לי מה זה
מִדְקִי	אתה לא מתבייש \
.. שמאלה התכוונת	[למה מה]
אמרתי למִדְקִי	ע: [זה פה] מטר
מִדְקִי	מה
.. נכון	מ: <בשקט> שקט שקט
תשעים ושמִנָּה מהמקרים אבל	.. אני רק לא זוכרת
אני אומרת לך	זה ישר \
ואתה יודע את זה טוב מאוד בתוך תוכך	ע: כן
.. גילי אשמה	מ: מרוב הפעמים שהייתי פה
.. והוא לא דיבר	ע: היית פה פעם אחת
הוא לא צייץ	בדיוק
ע: <בגובה קול גבוה> נכון	מ: נכון
הוא יודע שגילי אשמה	ע: [וגם לא חנית פה]
ס: הוא לא [צייץ]	חנית למעלה
ע: [הוא לא] יכול להגיב לך	ס: [לא משנה]
הוא גם בתור מנהל	אני --
הוא לא יכול לענות על זה	מ: [אני רק רציתי ל-] --
מ: בטח שהוא לא יכול לענות	אה \
מה קרה [לך]	ע: לא חנית פה
ע: [מה את] רוצה שהוא יגיד לך	חנית למעלה
גילי חרא אַתְּ סִבֵּבָה \	ס: אני למדתי לקח
הוא לא יכול להגיד [דבר כזה]	מ: [חניתי ליד הבית שלך]
ס: [לא]	ס: [ורק שתדע לך]
בסדר	ע: עצרי עצרי {ecri ecri}
אבל הוא גם לא צייץ	ס: ו- --
מ: ימינה פ-	ע: [עצרי] עצרי
אָה שמאלה פה פִּמִּי \	ס: [אבל רק] [שתדע לך עומר]
ע: לא	ע: [הנה פה]
תפרססי	סיגִלי
אני אלך [ב@@] --	פה פִּפּוּ גר
ס: [הוא] כבר [לא] --	מ: ואתה \

ע: את רואה את הבלוק \	ס: מה הקשר
ס: כן	אף אחד לא בבית שלי
ע: הוא גר בדלת האחורונה	הייתי [נותנת לך את המפתח
אני גר בדלת הראשונה	היית [הולך
מ: לא כפרה	ע: [לא משנה
אבל איך אני יוצאת מפה	תודה כפֿרה]
ע: (את) מפרססת	מ: טוב יאללה מת
... מפרססת עכשיו	מת הנושא
ס: רוצאת עכשיו	סיגלי
מ: [טוב]	ס: איזה דפוק אתה
ע: ריורדת למטה	ע: <צוחק>
והשער נפתח אוטומטית	מ: מִדְרִי
מ: טוב	בואי ⁴
מתי אתה צריך לקום מחר	[כפרות]
ע: שבע	ע: [אז] למה אני בא לישון פה
וחצי	כי אני אוהב את הריח של הקיבוץ \
שבע	[מה]
... [המון תודה]	מ: <צחק>]
<מוזיקה מתחילה להתנגן ברקע>	מתגעגע לריח של החרא של הפרות \
ס: [מה]	ס: אז תבוא לישון אצלי מחר
אתה הולך ל<שם מפעל> \	אני בלאו הכי אצל מירב
ע: כן	נשמה
אני בקורס	ע: מחר אני נוסע הביתה
שלושה ימים	... תודה בנות
ס: אז למה לא דיברת	[נסיעה טובה]
הייתי נותנת לך את המפתחות של הבית שלי	מ: <בפיהוק> [אין בעד מה]
היית ישן אצלי	נשמה
ע: מתי לישון	לילה טוב
ס: עכשיו	ס: איזה קורס
<מוזיקה פוסקת>	ע: מה קורס
ע: למה	הקורס הכי משעמם בעולם
מה רע לי פה	ס: וָאִי
ס: איזה דפוק הוא	שלושה ימים קורס
ע: [מקלחת שלי {flic}]	מה זה מש- --
מ: [אמרתי לו שיבוא] לישון אצלי	ע: לא
הוא לא רצה	עזבי {azvi} הקורס
ע: מקלחת שלי {flic}	המדריך
אני אוהב את שלי {fe'li}	אַללֵה יִסְתּוּר {istur}
נו (מה)	מרדים

ס: מי זה || ... יאללה ||
 ע: אח מרדים | ביי ||
 בבית חולים || [תודה] ||
 מה \ מ: [זיין לנו @] את השכל ||
 ס: מי זה || ... יאללה [ביי] ||
 ... ס: [ביי] ||
 ע: קָנִי | נשמה] ||
 ... קָנִי פְּרָמְלִי || [טריקת דלת מכונית]
 ... זוועת עולם ||

ג. סיפור עם

דוברים:

א: יהודייה ילידת מרוקו בת 63, עלתה לארץ בגיל 25, תושבת ראשון לציון, אלמנה, דתית, חסרת השכלה פורמלית
 ב: בת השיח, סטודנטית
 ד(יטה): יהודייה ילידת רוסיה
 מועד ההקלטה: אביב 1999

א: אז אָה- | .. על ידך \
 אני אספר לך משהו .. ש- | .. אומרת לה מי \
 .. יום אחד | .. אמרה לה איזה אישה |
 ... זה מָה- .. מָה-ס- .. מהתורה | אשת חַיִּל ||
 זה ה .. משהו שאני רוצה לספר לך || .. מְשֶׁהוּ מְשֶׁהוּ |
 .. זה | היא אומרת לה ||
 היה | אומרת לה |
 .. אָה .. איש אחד ש- | .. הלוואי ||
 הלך כל היום || אני מחכה ||
 .. בלילה הוא רוצה להגיע הביתה | ... אומרת {a'moret} לה |
 אז הוא היה מאוחר כבר || .. יופי ||
 .. אמר אני אלך לישון בבית העלמין || .. אז בסדר ||
 ב: ... (המהום) || .. אז נעלמו {nefeli'mu} ||
 א: .. מחזר אני אגיע לבית שלי || ב: [המהום]
 .. הלך לישון בבית העלמין || א: [אז הוא] |
 ... בשתים עשרה בלילה | קם מְ .. בבוקר |
 יצאה אחת | .. רק ג- התחיל להיות אור |
 שהיא | יצא מבית העלמין |
 נפטרה מזמן || הלך הביתה ||
 ... יצאה מהקבר | ... הלך הביתה |
 אז היא אומרת לְשִׁכְנָה שלה | (בשקט) אָה ||
 .. את יודעת מי יבוא יגור אִתָּךְ מחר \ .. (בשקט) סליחה ||

.. אז הוא אומר לו	.. הביתה
.. אומר לה	.. איך שהוא נכנס
.. אומרת לה	היא ככה היא אמרה לו אשתו
.. איך את יודעת שהיא תבוא \	.. אִיפֶשׁ ⁵
.. אומרת לה	וּוּ וּוּ וּוּ וּוּ וּוּ {wo wo wo wo wo}
.. מה	.. תביא
אני לא יודעת \	תביא את המכנסיים
אני יודעת	אני חייבת לכבס אותו
.. בעלה הוא דייג	הוא אמר לה
ב: כן \	לא
א: הוא ייכנס הביתה	.. המכנסיים שלי לא תנגעי בו
יהיה לו ריח ש- ממכנסיים	.. היא אומרת לו
אז היא אומרת	.. אני חייבת לנגוע בו
תגיד לו תחַס	.. אני לא יעזוב אותו
תַצַּ .. תוציא תוציא תוציא {ts .. to'tsi to'tsi tsi}	.. תוציא אותו
איזה ריח יש לך	.. היא בכוח הרציאה {hotsi} לו את המכנסיים
אנחנו לא יכולים לשבת בבית עם הריח של הדגים	הכניסה אותו לאמבטיה
.. אז הוא יוציא את המכנסיים	כיבסה {xibsa} אותו
היא תכבס אותו	.. תלתה אותו על הגג
היא תתלה אותו על הגג	.. שם- שמה עליו אבן גדול
ב: (המהום)	.. ותלתה אותו
א: והיא תשים עליו אבן מסכן הוא ברח
... בָּעֶרֶב היא תשכח	.. הוא אמר
.. היא תמשוך את המכנסיים	אני אלך {i'lex}
תיפול לה את האבן על הראש	.. לא לראות אותה אם מתה
.. והיא תמות	.. אני אברח {ib'rax}
.. ויביאו [תיקברו {tikav'ru} אותה על] ירך	.. הוא הלך
ב: [איזה רעיונות]	... היא בשתים --
א: אָה	.. שתים ב- --
כן \	שלוש
.. אָה	.. בא מישוהו
אז בסדר	איזה עני
היא מחכה	עם הבן שלו
..... אז הוא מסכן	ב: .. כן
הוא בבוקר	א: (בנעימת תחינה) .. מבקש נדבה
הוא הלך	.. מישוהו התחיל {mifehiuhit'xil} לתת לנו
.. שמע הכול	משהו
.. הוא הלך	.. מישוהו יכול לתת לנו משהו
	תבטל עליב אל-גִּנְרָה {təttəfa'ililgze'ra}

יצא בחוץ	מישהו ייתן לנו משהו
אמר לה	תִּבְטֹל עליכ אל-גִּזְרָה {təttəfa'lilgze'ra}
.. תִּבְטֹל עליכ אל-גִּזְרָה {təttəfa'lik əgze'ra}	סוף נעימת תחינה >
.. שתהיה הגזרה [מבוטלת עלייך]	.. את יודעת מה זה תִּבְטֹל עליכ אל-גִּזְרָה
ב: [מבוטלת]	{təfa'ligze'ra}
א: .. טוב	ב: אין לי מושג
הלכה {ala'xa}	א: חס וחלילה
.. הלך	אם רוצים לקרות {lak'rot} --
3.. (אנחה) אז	לקרו {lik'ro} לו איזה תאונה
מסכנה	או משהו
היא רצתה להוציא את המכנסיים	ב: <המהום>
ב: <המהום>	א: .. תהיה מבוטלת
א: .. היא עפה	ב: אָה
האבן	[הגזרה מבוטלת]
מעל הראש שלה	א: [זה קָרָא לִי- גִזְ-] --
לאחורה	כן
ב: אוי ואבוי	גזרה מבוטלת
א: .. היא לא נגעה בה	ב: .. או קיי
... אז בָּעֵר	א: .. אז אָה-
שמה את השולחן מה היא עשתה \
עם הילדים שלה	.. הכניסה אותו עם הב- --
וישבה לאכול	עם הבן שלו
זה בעלה מסכן	.. לבית שלה
.. כל הרחוב	ב: .. כן \
הוא אומר	א: .. והיא --
היא עכשיו יגידו לי מתה	האוכל שהיא הכינה
עכשיו יגידו לי מתה	.. בשבילה
.. רק אני אגיע על יד הדלת	.. חילקה היא אותו אֶתָה --
יגידו לי מתה	אֶתָו \
רק אני אגיע על יד הדלת	.. נתנה לו חצי מהאוכל
יגידו לי מתה	.. נתנה לו חצי לחם
.. הגיע הביתה	... היה לה חמים אחד
מצא אשתו בשולחן	.. נתנה לו חצי
עם הילדים	עזבה אחד --
אוכלים	חצי בשבילה
שותים	.. ואמרה לו
.. אז הוא	שב לאכול
אומר לה	ב: <המהום>
מה נשמע	א: אז אכל
אומרת לו	.. אכל
אל תשאל	.. שתה
.. כמעט הייתי הולכת למות	.. היה שבע

ב: .. נו	ב: .. <המהום>
תודה לאל	א: אומר לה
.. <צחוק קל>	מה קרה
א: [אז הוא] חוזר הביתה	.. אומרת לו
.. והוא אמר לה	אתה זוכר המכנסיים שאני כיבסתי {xi'basti}
מהיום	היום \
.. כל הזמן הצדקה	.. אומר לה
.. לא תצא מ- --	כן
לא תרד מהיד שלך	.. היא אומרת לו
תמיד תחלקי צדקה	תליתי אותו על הגג
ב: .. <המהום>	ושמתי עליו אבן
א: תמיד אומרים	ושכחתי
את הצדקה	ב: .. <צחוק קל>
מבטל את הגזרות	א: .. משכתי את המכנסיים כמעט אם הייתה
ב: .. מס	נופלת לי האבן על הראש
סיפור נחמד	הייתי הולכת
<צוחקת>	ב: .. אוי [ואברי]
א: כן	א: [הוא] לא היה מהעקשנים
<צוחקת>	.. הלך לבית העלמין בלילה
ב: .. יפה	.. חוזר לבית העלמין
א: אה \	<ספיקת כפיים או טפיחה על הברכיים>
דיטה	ב: .. <המהום>
ד: .. זהו	א: אז האישה
אני לא שמעתי את הכול	שהיא מחכה שהיא תבוא לגור אֶתה
אבל אני שמעתי אֶת מספרת	האשת חַ'ל
וממש מעניין שם	האישה שהיא צריכה לבוא
א: כן	.. אז היא אמרה לה
ב: ... זה סיפור יפה	.. תגידי לי
.. מה זה	למה את משקרת
סיפור ידוע \	.. איפה האישה שהיא צריכה לבוא לגור על
.. כן \	ידי
א: .. כן	שאת אמרת לי \
.. זה ג- בשביל אָה	.. היא אמרה לה
צדקה	אל תשאלי מה שהיא עשתה
- -	ב: .. <המהום>
ב: .. <המהום>	א: .. ככה וככה וככה עשתה
א: [מבטל] את הגזרה	.. ונִבְטְלָה הגזרה עליה
.. שאומרים ככה	<ספיקת כפיים>
תמיד שאת נותנת צדקה זה טוב	... במקום שהיא תמות \
... אפילו [יהיה] לך שלוש שקל	לא
ב: [@@]	נמ- מבוטלת
א: ארבע שקל	.. אז היא הצליחה בחיים

הוא יכול לעבוד	.. תני שקל ממנו
לא	.. אל תגידי
.. למה	לא מגיע לו
הוא התבייש כ- --	ח- מה
עד שהוא מה נתן לך את היד שלו הוא התבייש	הוא
גם מסכן	שיילך לעבוד
.. אז	.. לא
אף פעם אל תגידי	.. לא אכפת לך
.. לא	תני את הגז- צדקה
.. אני לא אתן לו	ב: יש הרבה עכשיו שמבקשים [ברחובות]
הוא צריך לעבוד	א: [לא] צריך
.. לא	אַל --
.. תני לו	לא
.. מה אכפת לך	אל תסתכלי על זה
.. זה צדקה ממך	או אָה
ב: .. אָם אח שלי תמיד נותן	יש לו כוח

נספח : תעתיקים פונטיים⁶

א. מתוך ישיבה בענייני כוח אדם במפעל

O: 'zəmafem: ə'temxap ⁷ sim	ע: זה מה שמ- אתם מחפשים
na'xō /	נכון \
C: ['zəu	ג: [זהו]
'kol@..@	כל ה-@..@
O: [bɛi'ut fela:	ע: [בריאות של ה-
fela:svi'ut ɛa'con fe'li]	של השביעות רצון שלי]
B: [ne'xon]	ב: [נכון]
O: ⁷ mbe'tox o'və	ע: בתור עובד
ne'xō /	נכון \
B: [ne'xon]	ב: [נכון]
C: [na'xon]	ג: [נכון]
O: !əz i:m	ע: אז אם
'ze:fex: --	זה ש- --

6. הסימונים בתעתיק הפונטי לגבולות יחידות ההנגנה וסיומיהן זהים לאלה המשמשים בתמליל ואינם זהים לאלו הנקוטים על ידי IPA.

7. הדל"ת אבדה במגעה עם הנז"ן העוקבת בבואן צמודות זו לזו על אף השתייכותן ליחידות ההנגנה שונות.

mi a'maktəm /	מי אמרתם \
PN vəPN /	אָסִי ועינת \
M: ken	מ: כן
O: PN mna'eloti flo'fa xoða'jim	ע: אָסִי מנהל אותי שלושה חודשים
a'ni map'i'sut	אני מבסוט
a'vəl PN /	אבל גַי- עינת \
o'kideli ta:[⁸ 'xuax	הורידה לי את ה .. [רוח]
xa'valāla'zmā]	חבל על הזמן]
D: [aʔe'la ʔa'to]	ד: [השאלה שאתה עו']--
kə --	כ- --
o'ne al aʔe'la	עונה על השאלה
le'mi itja'xasta	למי התייחסת
O: aʔ ka'tafti lePN	ע: אז כתבתי לרמי
,aʔlmə'ʔsað ʔe'ni	אבל מצד שני
'əno ko'tev ləPN	אני כותב לָאָסִי
a'vəl ənimbo'as mePN	אבל אני מבואָס מעינת
ʔaz ma /	.. אז מה \

ב. שיחה במכונית בדרך חזרה מחתונה

O: 'lama	ע: למה
ma 'kali po	מה רע לי פה
S: ʔɔ: ta'fuku	ס: איזה דפוק הוא
O: [mik'laxaðʔli:]	ע: [מקלחת שלי]
M: [a'maktilo ʔeja'vo] li'fon eʔs'li	מ: [אמרתי לו שיבוא] לישון אצלי
u 'loʔaʔsa	הוא לא רצה
O: mik'laxatʔli:	ע: מקלחת שלי
ənio'ev ət ʔe'li	אני אוהב את שלי
nu:	נו (מה)
S: ma a'keʔeʔ	ס: מה הקשר
'aʔɛxað lo bo'baɪt ʔe'li	אף אחד לא בבית שלי
əjtə [no'teðlexa tamaʔtɛax	הייתי [נותנת לך את המפתח
a'ita] o'lex	הייתי] הולך
O: ['lomʔane	ע: [לא משנה
to'da ka'paʔa]	תודה [כָּפָרָה]
M: tov 'jala met	מ: טוב יאללה מת
met ano'se	מת הנושא
PN	סילִי

8. שתי החי"תים, זו המסיימת את הרצף ta'xuax וזו הפותחת את הרצף xa'valāla'zma שבשורה הבאה, מבוטאות יחדיו כחי"ת ארוכה: ta'xuax:a'valāla'zmā.

S: 'əzɛ da'fuk a'ta	ס: איזה דפוק אתה
O: <laugh>	ע: <צחוק>
M: PN	מ: מורי
bɔj	בואי ⁹
[kapa'kot]	[כפרות]
O: [əz] le'mani ba li'fon po	ע: [אז] למה אני בא לישון פה
ki: ʔniɔ'əf ta'ʔeax flaki'butʃ /	כי אני אוהב את הריח של הקיבוץ \
[ma]	[מה]
M: [<laugh>]	מ: [<צחוק>]
O: mitgəʔgea la'ʔaax fla'xaxa flapa'kot /	מתגעגע לריח של החרא של הפרות \
S: aʔ ta'vo li'fon eʃs'le ma'xax	ס: אז תבוא לישון אצלי מחר
a'ni be'lavəxi a'ʔsəl PN	אני בלאו הכי אצל מירב
nefa'ma	נשמה
O: ma'xax əno,səʔabajta	ע: מחר אני נוסע הביתה

ג. סיפור עם

bi'f'təmsri ba'laila:	... בשתים עשרה בלילה
ja'ʔsa ɛ'xat	יצאה אחת
ʃi:	שהיא
nifti'ra: miz'ma:n	נפטרה מזמן
ʔsə meʔa'k'ʔever:	... יצאה מהקבר
əz i u'meret ʔlafxə'na ʃe'la:	אז היא אומרת לשכנה שלה
ʔat o'daat mi javu ja'gur i'tex ma'xax /	.. את יודעת מי יבוא יגור אִתְךָ מחר \
ʃalje'de:x /	.. על ידך \
ə'mrtlə mi: /	.. אומרת לה מי \
ʔəm'rala 'izi:'fa	.. אמרה לה איזה אישה
'iʃit xa'jel	אשת חַיִל
'ma:ʔfu 'mafu	.. מִשְׁהוּ מִשְׁהוּ
i ə'meretla	היא אומרת לה
ə'mrt la:	אומרת לה
'ʔal'vaj	.. הלוואי
ani mexa'ka:	אני מחכה
ʔa:'məret la	... אומרת לה
'juʃi	.. יופי
ʔəz 'bsəder	.. אז בסדר
ʔaz neʃe'li'mu	.. אז נעלמו

ב י ק ו ר ו ת

מנחם צבי קדרי

תחביר לשון המשנה

משה אור, תחביר לשון המשנה, האקדמיה ללשון העברית והוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, ירושלים תשנ"ה, כ+336 עמודים

מזמן פרסום ספריו של משה צבי סגל על דקדוק לשון המשנה (בעברית: דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, ובאנגלית: *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1958) שהוקדשו בהם פרקים גם לתחביר, לא הגיע כלל התחביר של לשון חכמים לתיאור מלא, אלא לדיון מקרי בהערות ובמאמרים קצרים בלבד. יפה עשה פרופ' משה אור שנטל על עצמו לחבר ספר על תחבירה של לשון המשנה, בייחוד נוכח התרבות העבודות על נוסחיה ועל מסורותיה של לשון זו. אפשר לומר שלאחר שהיה לנגד עיני פרופ' אור טקסט יציב ונוח לגישה של לשון המשנה, נפתחה לפניו הדרך לעבודה הגדולה של תיאור תחבירה של לשון זו.

המתאר את תחבירה של כל לשון קלאסית באשר היא חייב לקבוע לו את המסגרת התאורטית לדרך תיאורו. ואין להמעיט בערך עבודת ביורר מקדימה זו, שהרי במקצוע התחביר התפתחו בעשורים האחרונים שיטות תיאור שונות, ובכל אחת מהן נוהג מינוח משלה. אחת המשימות של הכותב חיבור מקיף על פי אחת השיטות, או על פי צירופם של קטעים משיטות שונות, היא לתרגם את המונחים מהשיטות השונות אל הנוהג של הכותב. אין הכוונה ל"תרגום" כפשוטו, אלא להעברת המונחים והמושגים המסומנים בהם בדרך הפרשנות משיטה לשיטה.

נראה לנו להצביע בסקירה זו על מבחר פרקים של החיבור, שיש בהם לעניות דעתנו חידושים מיוחדים בעקרונות הסיכום ובהצגת התמונה הכוללת או בפרטים הראויים להיזכר. לשם כך נסקור בקצרה את נושאי הדיון במבחר סעיפים שבספר. פרק 1 פותח ב"מבט כללי" על מערכת הזמנים של הפועל.¹ תוצאות המחקר מובאות בסיכום סכמטי וברור תוך היזדקקות לדעות שונות שעסקו בחלק מהמקרים והם מוצגים בדוגמות.

1. בתיאורים קודמים נהגו לקרוא לפרק זה "תחביר הפועל"; אחרים מעדיפים לדבר על תופעות מורפוסיןטקטיות הקשורות בפעלים השייכים לכאן. אור פותר את הסבך בהגדרה הולמת בפשטותה ובשקיפותה: "מערכת הזמנים של הפועל". הקורא יודע שיש כאן צד מורפולוגי וצד תחבירי במובהק.

פרק 2 עוסק במשפט הפועל. תוך כדי המיון הפנימי אפשר לשמוע הגדרה מלאה על מונחים-מושגים המקובלים בשיח הדקדוקי (לעתים הגדרתם חוזרת ועולה בספרות המקצועית בציון "שנויים במחלוקת"). למשל, על "פועל עומד" נאמר אגב הזכרתו: "פועל שאינו מצריך שום השלמה כדי ליצור השאה [פרדיקציה] שלמה" (עמ' 29). המונחים נזכרים (לעתים בסוגריים) גם בלועזית, מתוך התחשבות בקוראים שהשכלתם הבלשנית הושלמה בספרות שנכתבה באנגלית, בגרמנית או בצרפתית. פירוט הסעיפים בפרק 4 (התיאורים) ובפרק 5 (השלילה) קובע ברכה לעצמו. המיון העשיר של התיאורים מציג מבנה משוכלל שישודותיו נתלבנו בספרות הבלשנית הענפה, ופרופ' אזור מנצל יפה את היתרונות שבכל אחד מהם. כך אנו מוצאים, למשל, ב"תיאור המקום" (4.1§) מיון פנימי כזה: תיאור המיקום, תיאור המוצא, תיאור היעד או הכיוון ותיאור מקום התנועה, ומסיים אותם סעיף על פסוקית המקום. ב"תיאור הזמן" (4.2§) נמצא את הסעיפים האלה: תיאור נקודת הזמן, תיאור משך הזמן, תיאור התדירות, תיאור החזרה על הפעולה. יש לציין כאן ששני הסעיפים האחרונים (התדירות והחזרה-ההישנות) פותרים בדרך חדשה את מקומם של האספקטים מהסוג הזה (Aktionsarten) ביחסם לזמנים ולדרכים של הפועל. בלא שנזכיר כאן את מלוא הפירוט של פרק התיאורים, מן הראוי לשבח את תיאור ההשוואה (ובו מיון פנימי: צירופי יחס ופסוקיות השוואה) ואת תיאור המידה, היתרון וההפלגה (ובו מיון פנימי: תיאור המידה [או השיעור או הכמות], תיאור היתרון, תיאור ההפלגה). וכל אלה אינם עניין לתיאור המצב ולתיאור האופן, הקובעים סעיפים לעצמם. פירוט כזה על הדגמותיו מלשון המשנה יוכל לשמש ספר עזר לדיונים בלשניים בתחום זה של התחביר גם ללשון העברית של תקופות אחרות. מיון הלוואים (פרק 6) בנוי על עקרונות מעורבים. סעיף 6.1, הכמתים (כולל מספרים), מיוסד על עיקרון סמנטי, שכן מדובר בו על המספר המונה (השלם, החלקי), הסודר, מידת דברים באמצעות יחידות מלאכותיות, מנייה דיסטריבוטיבית, הכמת כל וכמתים אחרים. הצד השווה בכל הסעיפים האלה הוא שמובעת בהם הכמות. ואילו הסעיפים הבאים (6.2§ לוואי סומך – הסמיכות החבורה, 6.3§ הסמיכות הפרודה, 6.4§ הסמיכות הכפולה; 6.5§ התואר/הבינוני; 6.6§ לוואי כינוי רמז וכינוי שאלה; 6.7§ לוואי צירוף יחס; 6.8§ פסוקית הזיקה [הלוואית]; 6.9§ התמורות) מיוסדים על עיקרון מורפולוגי, כלומר על השתייכות הלוואים לחלקי דיבר שונים ולא על תכנים הגיוניים שונים. ייתכן שעירוב העקרונות בפרק הזה היה מוצדק מבחינה פרגמטית, אלא שהיה כדאי להקדים לפרק בירור קצר להצדקת העירוב המתודולוגי.

הערות שונות

א. נראה לי כי מן העניין שתיעשה עבודה בפני עצמה על משפט הזיקה הבלתי מקושר בלשון חכמים (בעמ' 215 מובאת בהערה דעתו של י' קוטשר [הלשון והרקע

הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 341, §21 שאין בלשון חכמים משפטי זיקה אסינדרטיים). בבדיקת שאלה זו בבן-סירא מצאתי משפטי זיקה כאלה,² ולכן יש עניין בבירור כזה גם לגבי לשון חכמים על רבדיה, כדיון בפני עצמו.

ב. ההבחנה העקיבה בין משפטי זיקה מצמצמים ללא-מצמצמים אינה מופיעה בפרק הלוואים (אף שנזכרו פסוקיות הזיקה הלא-מצמצמות בהערה 4 שבעמ' 117). היא נזכרת כהסבר לפסוקית הזיקה המנותקת בעמ' 221–222, כנראה משום שלא הייתה לנגד עיניו של המחבר עבודה מקדימה על נושא מיוחד זה. אף כאן המחקר מצפה לעבודה מעין זו.

ג. ניכרים סימנים של מינוח פרי שיטתו של פרופ' אליעזר רובינשטיין ז"ל, כגון: משתתף סמנטי (הכוונה למושא מתהווה) במקרה של "אפונין הגמלונין [...] שתירמלו לפני ראש השנה" (שביעית ב, ח), כלומר, העלו תרמילים; מגולם ("ומשתתף זה מגולם בפועל עצמו", והכוונה אפוא למושא פנימי) במקרה של "נכרי וכותי ששקלו אין מקבלים מידם" (שקלים א, ה), שפירושו: שקלו את שקלם, הביאו את שקלם (עמ' 29); התמשאות ה"דרך", כשהכוונה להפיכתו של שם (דרך במקרה זה) למושא (עמ' 33).

ד. עמדתו ושיטתו העצמיות של המחבר מתבררות בהערות כשהוא מזכיר דרכי ניתוח מקובלות אחרות (כגון התחביר הגנרטיבי, גם אם אין הוא מזכיר אותו בשמו) וממק את הימנעותו מלהצטרף אליהן (כגון בהערה א שבעמ' 31).

ה. לעתים (כגון בעמ' 51) מדובר ב"התמשאות" כשאין הכוונה אלא לאקזוטיב אדורביאלי; כלומר יש כאן את של האקזוטיב, בלא שיובע בו מושא כלל. למשל, "החליצנו את יום ראש החודש הזה" (עירובין ג, ט) – "את יום ראש החודש הזה" הוא אקזוטיב בלא ספק, אבל אין הוא מושא, כלומר אין כאן "התמשאות". זוהי דוגמה לאקזוטיב אדורביאלי (כמו בלשון המקרא: "ואתנפל לפני ה' את ארבעים היום ואת ארבעים הלילה", דב' ט, כה).

ו. יש בעבודה מונחים חדשים ומוצלחים. ליחסת הדאטיב המובעת בדרך כלל בל-והמביעה את מקבל הטובה או ההנאה קורא פרופ' אור ה"נהנה" (benefactee), כגון בפירוט צירופי היחס (עמ' 76).

ז. כינוי הגוף האישי הפרוד (הוא, היא, הם, הן) אינו משמש תמיד כנושא אישי. יש שהוא מציין את הסיתום (אימפרסונאלי) ואינו מאזכר דבר (כלומר אין לו מאזכר, רפרנט, בעולם. אין הוא אלא "יתד (נושאי)" לתלות בו את הנשוא. הרי כאן מונח ציורי מוצלח, שיש בו כדי להחליף מונחים אחרים המופיעים בשיטות ניתוח אחרות (כגון "ציין הנשוא", עמ' 72).

2. לדוגמה, "אשרי אנוש לא עצבו פיהו" (בן-סירא יד, א) = שלא עצבו, על פי הדגם המקראי של משפטי "אשרי". כלל הדוגמות מלשון בן-סירא הוצגו בפני באי הכנס על לשון בן-סירא שנתקיים בליידן בשנת 1996.

ח. אצבעה (deixis) לאחר, כשהיא מתפקדת כשם תואר, מקבלת את המונח "אֲנִדִּיקְטִי", כדרך התצורה של מושגים המובעים בצירופים שקשה לגזור מהם שם תואר עם הסופית י', כגון כתובות < אפיגראפי; תואר פועל < אדורביאלי (עמ' 73, הערה ג).

שאלות והערות על פרטים

עמ' 29: הפעלים לעמוד, שתוקן מובאים כדוגמות לפעלים חוזרים (רפלקסיביות סמנטית). האם הכוונה ל'העיר את עצמו' ול'השתתק'?

עמ' 36: המושא העקיף מוגדר כ"כל צירוף יחס המשלים את הפועל שלו" (הכוונה למשלים "מוצרך", אלא שאין אור משתמש במונח מוצרך, כנראה מחמת הערפול במשמעותו); ובהמשך: "למעט צירוף יחס הפותח באת או במן הפרטיטיבית [שהם מושאים ישירים] [...] אם אינו תיאור או גרעין נשואי". על פי הגדרה זו כבר חייב הקורא לדעת כיצד מוגדר התיאור (ולעתים קרובות נעזרים בשעת הגדרת התיאור בדרך של שילתו כ"מושא"), וכן צריך להיות ברור לו מהו "גרעין נשואי" – ודבר זה עתיד להתבאר רק בהמשך ב-2.4§.

אילו נמנע המחבר מלהזדקק למונח "מושא עקיף" בכלל, היה יכול למצוא דרכים נוחות יותר להסביר את הצירוף של חיפש אחר, הקיש אל וכיוצא בהם; דרך משל יכול היה לשמור על מושג ההצרכה (גם בלא להשתמש במונח זה), ולשם כך היה יכול להוסיף להגדרתו את ההבחנה בין צירופי היחס השונים המשלימים את הפועל, כגון "מושא באמצעות את/ø" או מושא באמצעות אחר או באמצעות אל.

בעקבות שינוי זה (או בדומה לו) במינוח היה משתנה שם 2.1.3§, דגם [13], ל"נושא + פועל + צירוף יחס 'מוצרך' או 'מושא'", במקום "... מושא עקיף". עמ' 37: "המושא האנושי (הכוונה למושא שהמאוזכר שלו הוא [+ אדם]) מורה על מבצע הפעולה (פועל סביל)". דומה שלא היה מיותר להזכיר כאן, לשם תיאום בין דרכי הניתוח התחבירי שמשתמשים בהן באסכולות שונות, שמשלימו של ביד מציין את הנושא ההגיוני של המשפט, והוא הוא מבצע הפעולה שהפועל מביעה, כגון "האשה שנחבשה בידי גוים" (כתובות ב, ט), פירושו שגויים חבשו את האשה.

עמ' 50: בסעיף "נכנס ופעל" הובאה בטעות הדוגמה: "ונמלך ואמר"(!). עמ' 50, 2.1.10§ ובו דגם מס' [122], כהמשך ל-2.1.9§ ובו דגם מס' [19]: לא נתברר לפי איזה עיקרון נשתנה מספור הדגמים (מ-[19] ל-[122], וכן בהמשך). עמ' 51, 2.1.11§: במובאה "האומר לחברו: חצי שדי אני מוכר לך – משמנים ביניהן, ונוטל חצי שדהו" (בבא בתרא ז, ד) היה ראוי לבאר: משמנים = מעריכים (ראה מילון בן-יהודה בערכו).

ויש ש"תרגום" כזה מתבקש, אלא שבמקומו באה פרפראזה למושג התחבירי, כגון בעמ' 29: "עצם היקרותו או הופעתו על בימת העולם של הדבר המובע

בנושא (פועלי פרזנטציה); נראה לי שדרך יעילה יותר הייתה מציגה פועל זה כ"פועל הקיום (או של ההתהוות)".

עמ' 75, §3.1.1.3(ד): המחבר מביא דוגמה למשפט שבו "הנשוא מורה על זמן": "מצותן עד שיעלה עמוד השחר" (ברכות א, א), אולם אם נקרא את המשפט הזה יחד עם הרישה שלו ("אלא כל מה שאמרו חכמים עד חצות" [=רישה של "משפט ייחוד"], הוא נושא העניין, theme), תהיה כל הסיפה נשוא (rheme), ולפיכך הייתי נמנע מלהביאו כדוגמה לניתוח של נושא (מצותן) – נשוא (עד שיעלה עמוד השחר).

עמ' 128: כלומר מובא (בהערה) בין פסוקיות התכלית בעקבות ניתוחו לרכיביו הסמנטיים: "כאילו כדי לומר".³ מאחר שהרכיב הראשון שברכיבים המשוחזרים הוא של התנאי הבטל, המשוער, והרכיב של התכליתיות אינו נישא במפורש על ידי התוספת כדי, אלא על ידי ל- של לומר, ייתכן שעדיף היה לרשום את הביטוי האדוורביאלי כולו שלא בין פסוקיות התכלית, אלא בעיקר בין ביטויי ההשוואה ההיפותטית,⁴ שהרי ביטוי התכלית המפורש כדי אינו מופיע בתואר הפועל עצמו, אלא בפירושו בלבד.

אין בהערות ובהצעות אלו כדי להפחית מחשיבותו של הספר "תחביר לשון המשנה": לפנינו חיבור המציע את תיאור התחביר של מקורות הלשון הקלאסיות ואת לימודו צעד חשוב קדימה.

3. עיין בניתוחו של א' כהן, "להוראתו הקדומה של המונח 'כלומר'", מלאת ב (תשמ"ד), עמ' 191.

4. מקומו כנראה ב-§4.8.1 (עמ' 137).

המסורה הבבלית לתורה

יוסף עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, מקורות ומחקרים, ו, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"א, 579 עמ' + מפתחות

כתבי יד המכילים קטעי מקרא או מסורה בבליים החלו להתגלות באמצע המאה התשע-עשרה, ומחקרים שונים נתפרסמו על יסוד התגליות האלה. רוב המחקרים דנו בנוסח המקרא, וביתר דיוק: בכללי הניקוד הבבלי ובמסורת הלשון המשתקפת בו. בין אלה יש להזכיר בייחוד את עבודותיהם של פינסקר, פרטוריוס וקאלה. אולם כל המחקרים האלה היו רק בבחינת התחלות, מעין גישושים ראשונים של חוקרים שהגיעו אל ארץ לא נודעת. רק ספרו המונומנטלי של ישראל ייבין¹ (שני כרכים, 1273 עמ') נותן תיאור שלם ומקיף וממצה של כל סוגיות הלשון והנוסח התלויות בניקוד הבבלי.

דברים דומים יש לומר לגבי המסורה. רק חוקרים מעטים דנו בגוף המסורה הבבלית, במונחיה, בסגנונה ובשיטת הצגת כלליה; ביניהם יש להזכיר בעיקר את פאול קאלה ואת ג'ורד עמנואל וייל. גם ייבין עסק לא מעט במסורה הבבלית, אולם עיסוקו בה היה מוגבל רק לאותן הערות מסורה, שהיה בהן כדי ללמד דבר על הנוסח והניקוד הבבלי של המקרא. ואילו תיאור שלם, מקיף וממצה של כל הסוגיות הנוגעות למסורה הבבלית ניתן רק בספרו של ד"ר יוסף עופר המוגש לנו בזה. לפיכך אפשר לומר בלא שמשל של הגזמה: מה שתרם ייבין לחקר מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי – הוא הדבר שתרם עופר לחקר המסורה הבבלית.

הספר כולל שני חלקים. החלק השני מגיש מהדורה מדעית של כל קטעי המסורה הבבלית לתורה שהגיעו לידינו, והמהדיר הוסיף מראי מקומות לכל הפסוקים המובאים וכן הערות פרשניות רבות להערות המסורה. הפירושים בדרך כלל קצרים ותמציתיים, אך הם תמיד ממצים ומכוונים. אין הוא נמנע מלשאל שאלות שאין לו תשובה בצדן, ובמקרים אלה הוא מסיים לפעמים ב"צריך עיון". במקומות שונים הוא מביא בשמי את הפירוש שהצעתי בספרים שכתבתי או במכתב ששלחתי לו; לפעמים הוא חולק עליי ומציע פירוש אחר, ובדרך כלל נראים דבריו מדבריי. קשה

1. ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים 1985.

להפריז בערך העבודה הזאת, המגישה לנו את המהדורה המדעית הראשונה והיחידה של כל המסורה הבבלית לתורה שהגיעה לידינו.

אולם עיקר חשיבות ספרו של עופר הוא בחלקו הראשון. חלק זה כולל ארבעה-עשר פרקים החוקרים את מונחי המסורה, את סוגי ההערות שלה ואת דרכי התיאור של המסורה וסגנונה. כמו כן הם עוסקים בסוגיות שונות של נוסח המקרא העולות מתוך הערות המסורה, כגון החלוקה לפרשות, לפסוקים ולפסוקות, טעמי המקרא הבבליים, מחלוקות ביחס לנוסח המקרא והמילים הנקודות. שני הפרקים האחרונים דנים ביחס שבין המסורה הבבלית ובין המסורה הטברנית ובהשפעת האחת על חברתה. כל אחד מהפרקים האלה מלא וגדוש חידושים ותגליות שיש בהם כדי לעורר התפעלות; בזכותם עופר הוא כבר היום אחד מגדולי החוקרים של המסורה.

לא אוכל למנות כאן את כל החידושים האלה, שהרי רבים הם ואי אפשר לפרטם. לפיכך אדון כאן תחילה בעניין אחד הנראה לי בעל חשיבות עקרונית. בפרק השלישי מבאר עופר את שלושת עקרונות המסורה הבבלית: אין היא כתובה בשולי מצחף של המקרא כי אם ערוכה כחיבור עצמאי הכתוב על פי סדר המקרא; נוסף על כך היא חיבור ערוך בעל נוסח קבוע בכל כתבי היד המכילים מסורה בבליית. העיקרון השלישי נתגלה רק עתה על ידי עופר: כל הערת מסורה מובאת אל הפסוק הראשון המוזכר באותה הערה. לדעת עופר, "עקרון הפסוק הראשון" הוא שגרם שהמסורה הבבלית נערכה כחיבור עצמאי,² שהרי מספר ההערות המביאות גם או רק פסוקים מהספרים הראשונים של המקרא הוא גדול בהרבה ממספר ההערות המביאות רק פסוקים מהספרים האחרונים. אילו נכתבה המסורה הבבלית על גבי מצחף של המקרא, היה עקרון הפסוק הראשון גורם שהשוליים המכילים את המסורה לספרים הראשונים היו רחבים בהרבה מהשוליים המכילים את המסורה לספרים האחרונים, ומשום כך כבר הייתה נפגמת אחידות תבנית העמודים של המצחף.

אולם אף על פי שהסבר זה הוא הגיוני, נראה לי שהוא מיותר, ולפיכך גם אין הוא נכון. שכן גם אלמלא עקרון הפסוק הראשון לא הייתה כל אפשרות לכתוב את המסורה הבבלית במסגרת מצחף של המקרא. הערות המסורה הן רבות, ויש ביניהן גם הערות לא מעטות הכוללות פסוקים רבים כדוגמת צ"א "וַיֹּאמֶר", קל"ד "אֲדָנִי וּדְיָא".³ אי אפשר לכלול את כל החומר הזה בשוליים הצרים של עמודי המצחף, ולפיכך הייתה המסורה הבבלית נאלצת לכתוב את הערות המסורה כחיבור עצמאי

2. לדעת עופר, גם "עקרון הנוסח הקבוע" של המסורה גרם שהמסורה הבבלית נכתבה כחיבור עצמאי. ואכמ"ל.

3. הערות אלה נמסרו במסורה הטברנית והבאתי אותן כאן כדוגמה בעלמא להערות מסורה ארוכות, שהרי אורך ההערות הוא גורם בעל משקל גם במסורה הטברנית, וראה על כך בהמשך.

שאיננו כולל את המקרא. בחיבור הזה הסדר הטבעי של הערות המסורה הוא עקרון הפסוק הראשון.⁴ החיבור הזה נתחבר על ידי אחד מחכמי המסורה הבבליים⁵ והועתק אחר כך על ידי מסרני בבל המאוחרים. זו היא אפוא הסיבה לכך שכל חיבורי המסורה הבבליים דומים זה לזה גם בסדר הערותיהם וגם בעצם נוסחם. נמצא שההסבר של עופר החליף סיבה ותוצאה; לא עקרון הפסוק הראשון גרם שהמסורה הבבלית ערוכה כחיבור עצמאי אלא היפוכו של דבר: ההכרח לערוך את המסורה כחיבור עצמאי הוא שגרם שהערות המסורה הבבלית מסודרות על פי עקרון הפסוק הראשון.

על פי זה יש לבאר גם את ההבדל העקרוני שבין המסורה הבבלית ובין המסורה הטברנית. מסיבות שנבאר בהמשך לא רצו חכמי המסורה הטברנית להסתפק בחיבור עצמאי הכולל מסורה בלבד,⁶ אלא ביקשו לכתוב מצחף הכולל מקרא ומסורה כאחד. דבר זה כבר הביא מאליו לידי כך שלא יכלו לכלול במצחף הזה את כל הערות המסורה הטברנית אלא רק חלק מהן. בעניין זה הם לא רצו לקבוע הלכה המחייבת את כל המסרנים אלא הרשות הייתה נתונה לכל מסרן לבחור לו אותן הערות מסורה הנראות לו חשובות יותר ולהניח את האחרות הנראות לו חשובות פחות. כתוצאה מכך גם עקרון הפסוק הראשון לא היה יכול להתקיים, שכן עיקרון זה היה יכול להביא לידי כך שהערות רבות הכוללות פסוקים מכל חלקי המקרא לא היו יכולות להיות מובאות כלל – חוסר מקום היה מונע את הבאתן בספרים הראשונים, ועקרון הפסוק הראשון היה מונע את הבאתן בספרים האחרונים. אולם עקרון הפסוק הראשון יכול לקבוע רק את סדרן של הערות נתונות, אך אין הוא כדאי לקבוע על פיו את הבחירה בין ההערות. משום כך הרשות הייתה נתונה לכל מסרן לקבוע כרצונו – לא רק את הבחירה בין ההערות, אלא גם את המקום שאליו הן מובאות, ולפיכך הוא גם שקבע את נוסחן ואת סגנוןן. הבדל זה שבין המסורה הבבלית ובין המסורה הטברנית גרר אחריו עוד הבדלים אחרים שלא כולם הוסברו על ידי עופר.

4. האפשרות החלופית, לסדר את ההערות על פי סדר אלף-ביתי – כדוגמת המסורה הסופית של יעקב בן חיים – הייתה גורמת שאין הן מסודרות כלל על פי סדר המקרא, וזהו דבר שהמסורה הבבלית לא רצתה בו.
5. קשה לדעת היכן מצא את כל הערות המסורה שכינס אותן בחיבור הזה. שאלה דומה ראויה להישאל גם ביחס למסורה הטברנית: היכן מצאו המסרנים הטברנים את הערות המסורה שהעתיקו אותן במצחפים? וראה גם הערה 6.
6. אפשר שגם המסורה הטברנית הייתה כתובה תחילה כחיבור עצמאי, ומן החיבור הזה העתיקו המסרנים את ההערות שרשמו במצחפים. חיבור זה אבד אחר כך משום שלא היה בו צורך, שהרי תוכנו כבר הועתק – רובו או כולו – במצחפים השונים. תופעה דומה ניכרת גם במסורה הבבלית: החיבור המקורי של המסורה לכתובים אבד, אולי מפני שכבר התחילו להעתיק ממנו במצחפים. וראה על כך בספרו של עופר, עמ' 28 ועוד.

במסורה הבבלית שכיחות הערות "מקומיות" שאינן מוסרות מניין, אלא קובעות את הכתיב במקום מסוים, כגון "תָּבִיא של" שפירושו: התיבה מלאה במקום הזה. הערות מסוג זה מצויות רק במסורה הבבלית הכתובה בחיבור עצמאי, וכמעט שאין הן מצויות במסורה הטברנית הכתובה במצחף של המקרא, שהרי כתיב התיבה כבר ניכר מאליו מתוך גופו של המצחף, ואין צורך וגם אין טעם למסור עליו גם במסורה הכתובה שם בגליון. דבר זה כבר נתבאר יפה על ידי עופר (עמ' 31).

אולם נראה שהסבר זה של עופר עודנו טעון השלמה, שהרי יש במסורה הבבלית גם הערות כתיב "כלליות" כגון "אֶךְ רָחַב כּוֹל' חס". גם הערות אלה אינן מוסרות מניין אלא באות רק לקבוע את הכתיב. אך בניגוד להערות "המקומיות" אין הן קובעות את הכתיב רק במקום שהן נמסרו אליו אלא בכל המקרא כולו. גם הערות מסוג זה מצויות רק במסורה הבבלית הכתובה בחיבור עצמאי, ואין הן מצויות במסורה הטברנית הכתובה במצחף של המקרא. זאת, כנראה, מפני שהכתיב המלא או החסר של התיבה הנידונה כבר ניכר מאליו מתוך גופו של המצחף בכל מקום שהתיבה מצויה בו, שאם לא תאמר כן, מה הועיל עופר בהסבר שלו שהוא יפה רק לסוג מסוים של הערות ולא לכלל כל ההערות!

אולם לפי זה מתעוררת שאלה על הערות הכתיב המוסרות מניין, כגון "הֶלֶךְ ה' חס". גם הערות אלה באו לקבוע את נוסח הכתיב. משום כך הן מוסרות שהתיבה חסרה בחמשת המקומות המפורטים, ומכאן שהיא מלאה בשאר כל המקומות. אך אין זה מובן מדוע נתקבלו הערות אלה גם במסורה הטברנית, שהרי הכתיב החסר והמלא בכל המקומות האלה כבר ניכר מאליו מתוך גופו של המצחף. ואם באת לימר שהמסורה קיבלה את ההערות האלה מפני שהן קובעות את הכתיב בכל המקרא ולא רק במקום שהן נמסרו אליו, הרי מאותה סיבה הייתה המסורה צריכה להביא גם את ההערות הכלליות שאינן מוסרות מניין, שהרי גם אלה קובעות את הכתיב בכל המקרא ולא רק במקום שהן נמסרו אליו.

נראה שכך יש לבאר את העניין הזה. כל הערות המסורה הבבלית באו מלכתחילה רק לקבוע את הכתיב. ההערות המקומיות באו לקבוע את הכתיב במקום שהן נמסרו אליו, ואילו ההערות הכלליות וההערות המוסרות מניין באו לקבוע את הכתיב בכל המקרא. אולם ההערות המוסרות מניין הובנו גם כמשמען – כהערות הבאות למנות את מספר ההיקריות של הכתיב החסר או המלא, ואל תהא תפיסה זו תמוהה בעינינו, שהרי כך דרכם של חכמים במקומות רבים מאוד, כגון: "חמשה לא יתרומו ואם תרמו תרומתן תרומה, האילים והשיכור והערום והסומא ובעל קרי לא יתרומו ואם תרמו תרומתן תרומה" (תרומות א, ד). המשפט הראשון זהה עם המשפט האחרון וכל עצמו לא בא אלא לצרף את כל הפרטים לכלל אחד על ידי קביעת מספרם. כך נהגה גם המסורה. היא מצאה חמישה חסרים מפוזרים בכל המקרא, ולפיכך ראתה לנכון לצרף את כולם למקום אחד ולמנות את מספרם.

על פי זה תובן דרכה של המסורה הטברנית. כאשר העבירו המסרנים את המסורה

הטברנית אל המצחפים,⁷ הם נמנעו מלהעביר את כל אותן ההערות הבאות רק לקבוע את הכתיב – בין הערות מקומיות, בין הערות כלליות – שהרי הכתיב שנקבע בהערות אלה כבר ניכר מתוך גופו של המצחף. לפיכך העבירו המסרנים אל המצחף רק את ההערות המוסרות מניין. הערות אלה לא באו רק לקבוע את הכתיב – הניכר כבר מתוך גופו של המצחף – אלא הן באו גם למנות את מספר ההיקריות, ובמשמעות זו עדיין חשיבותן בעינה עומדת, שכן גם מי שיש לפניו מצחף של המקרא יוכל לדעת את מספר ההיקריות של כתיב מסוים רק אחרי חיפוש מייגע בכל המקרא, מתחילת התורה ועד סוף כתובים.

נראה שתופעה דומה ניכרת גם בהערות הקרי.⁸ במסורה הבבלית נדירה הערת קרי מקומית או כללית הבאה רק לקבוע את ניקוד התיבה במקום מסוים או בכל המקרא. דבר זה תלוי כנראה בכך שבדרך כלל הקרי של המילים איננו יכול להיות מוטל בספק ונוסף על כך הוא היה ידוע לכל באי בית המדרש ובית הכנסת מגרסתא דינקותא שהייתה שגורה על פי כולם. משום כך כמעט לא מצאנו הערה בבליית המוסרת, לדוגמה, שמילה מסוימת נקראת בקמץ כאן או בכל מקום. אף על פי כן שכיחות הערות קרי בבליית המוסרות מניין, שכן הערות אלה לא באו רק לקבוע את ניקוד התיבה – שהיה ידוע לכל אדם – אלא הן נועדו גם למנות את מספר ההיקריות של מילה מסוימת.⁹ לפיכך בהערות הקרי אין כל הבדל בין המסורה הבבלית ובין המסורה הטברנית; בשתייהן אין הערות קרי מקומיות או כלליות שבאו רק לקבוע את נוסח הקרי, אך בשתייהן יש הערות קרי המוסרות מניין, שבאו גם למנות את מספר ההיקריות של המילה הנידונה.

על פי כל הדברים האלה אפשר להסביר עוד הבדל בין שתי המסורות, שעופר העמיד עליו אך לא הסביר אותו (עמ' 139). המסורה הבבלית מוסרת לתחילת כל הפרשות שכאן מתחילה פרשה פתוחה או סתומה, ואילו המסורה הטברנית מתעלמת לחלוטין מן הפרשות. דבר זה נראה תמוה מאוד, אך גם הוא יתבאר על ידי ההבדל היסודי שבין שתי המסורות. המסורה הבבלית כתובה כחיבור בפני עצמו ולפיכך הייתה חייבת לקבוע בכל מקום שכאן מתחילה פרשה פתוחה או סתומה; הסופר הכותב את המצחף יוכל ללמוד מכאן את מקום הפרשות ואת טיבן. כנגד זה המסורה הטברנית כתובה על המצחף. הואיל והפרשות הפתוחות והסתומות כבר

7. המסורה הטברנית לא נכתבה בתחילה במצחף, שהרי אין שום מצחף היכול להכיל את כל הערות המסורה הטברנית. מכאן שהיא נמסרה תחילה במסגרות אחרות שאין אנחנו מכירים את טיבן; וראה גם הערות 5, 6. ומסתבר ששם היא כללה את כל אותן ההערות שיש כדוגמתן גם במסורה הבבלית.

8. הכוונה איננה להערה על קרי השונה מן הכתיב, אלא להערה הדנה במילים הנקראות וההגיות – בניגוד להערה על כתיב התיבות.

9. אפשר שכל עצמן של הערות הקרי נוצרו רק בהשפעת הערות הכתיב. ואכמ"ל.

ניכרות מתוך גופו של המצחף, שוב לא היה טעם לציין אותן גם במסורה הכתובה בגיליון.

ברור אפוא מכל הדברים האלה שההבדל העיקרי שבין המסורה הבבלית ובין המסורה הטברנית הוא מסגרת המסורה ומקומה – בחיבור עצמאי או במצחף המקרא – ומן ההבדל הזה נובעים רוב שאר ההבדלים החשובים. נותר לנו עתה רק לבאר את עצם טעמו של ההבדל הזה, שהרי כבר ראינו שרק מסורה הערוכה כחיבור עצמאי יכולה להכיל את כל הערות המסורה. נשאלת אפוא השאלה, מה ראו המסרנים הטברנים לכתוב את המסורה על מצחף, היכול להכיל רק מבחר מצומצם של הערות המסורה.

גם שאלה זו יכולה להתיישב על פי מה שנתבאר כאן. מסתבר שהמסורה הטברנית ביקשה לקיים את הכלל ש"לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" (פסחים ג ע"ב). משום כך כתבו את המסורה במצחף המקרא, שהרי משום כך כבר היו פטורים מלהביא את כל הערות המסורה שאינן מביאות מניין – בין הערות כתיב מקומיות, בין הערות כתיב כלליות, בין הערות הקובעות את מקום הפרשה ואת סוגה. מסתבר שמגמה זו ניכרת גם בהערות המסורה המוסרות על יחידאים. במסורה הבבלית יש צורך לפתוח את כל ההערות האלה בהבאת התיבה הנידונה כגון "מִהְרָה דק", "רַחֲבַת חס' בע". לפעמים נאלצה המסורה להאריך בלשונה כדי להגדיר את התיבה הנידונה, כגון "אַלִּי דלא תלך חס' וא' בע" (בראשית כד, לט). ואילו במסורה הטברנית התיבה הנידונה כבר כתובה בגופו של המצחף ולפיכך די לסמן עיגולית על גביה ולרשום בגיליון: "ל" או "ל' חס'". בכל ההערות האלה – שהן רבות מאוד – ביקשו מסרני טבריה למנוע את האריכות היתרה של המסורה הכתובה כחיבור עצמאי, אף על פי שדבר זה הביא מאליו לידי כך שלא יכלו להביא את כל הערות המסורה הטברנית.

ומעניין לעניין באותו עניין. הקיצור דק (=דקרון) שכיח מאוד במסורה הבבלית בצד מילה יחידאית כגון "וַנִּסֵּב דק". נראה אפוא מכאן, שהוא דומה במשמעותו לקיצור הטברני ל' (=לית דכוותיה). אף על פי כן מצאנו דק במקומות רבים גם בצד אות המציינת מספר כגון "גְּבִרְתָּה ד' דק". חידה זו המטרידה כל אדם המעיין במסורה הבבלית באה על פתרונה רק במחקרו של עופר (עמ' 47). דק לא בא אלא לציין שהמסורה עוסקת כאן במילה הנקראת ולא בתיבה הנכתבת. פירוש "וַנִּסֵּב דק" הוא: המילה הנקראת וַנִּסֵּב מצויה רק כאן; ופירוש "גְּבִרְתָּה ד' דק" הוא: מילה הנקראת גְּבִרְתָּה מצויה בארבעה מקומות.

אף על פי שזהו בלא ספק פירוש הביטוי, הרי הלשון מתיישב בו רק בדוחק, שכן לשון "וַנִּסֵּב דק" ניתן להתפרש רק כמשמעו: כאן מצויה המילה הנקראת וַנִּסֵּב. תדע שכן, שהרי כך בדיוק אנחנו מפרשים גם את הערת הכתיב המקבילה כגון "תְּבִיא של" שפירושה: כאן באה התיבה בכתיב מלא. כנגד זה, כאשר המסורה מבקשת לציין כתיב יחידאי, הרי היא מוסיפה לציין הכתיב גם את הקיצור

בע¹⁰ (=בעלמא) כגון "וְלִרְכָשׁ חֹסֶ' בַּע", שפירושו: הכתיב החסר של התיבה מצוי כאן בכל העולם, הווה אומר: בכל המקרא הוא מצוי רק כאן. לפיכך כעין זה היה ראוי לומר גם כאן: "וְנָסַב דַּק בַּע", שפירושו: המילה הנקראת וְנָסַב מצויה כאן בכל העולם, הווה אומר, בכל המקרא היא מצויה רק כאן.

נראה אפוא שזהו אכן פירוש לשון "וְנָסַב דַּק"; אין זה אלא קיצור לשון במקום "וְנָסַב דַּק בַּע", אלא שבעניין זה יש הבדל בין הערות כתיב ובין הערות קרי. בהערת כתיב שאין בה מניין אי אפשר להשמיט את בע, שהרי הוא ההופך את ההערה המקומית להערת כתיב יחידאי.¹¹ שונה הדבר בהערת קרי שאין בה מניין, שהרי כבר אמרנו שאין במסורה הערת קרי מקומית. לפיכך כל הקורא "וְנָסַב דַּק" מבין מאליו, שאין זה אלא קיצור לשון של "וְנָסַב דַּק בַּע".¹²

ומעניין לעניין בעניין אחר. המסורה מוסרת לכל אחד מספרי המקרא את המקום שבו הספר מתחלק לשני חלקים שווים. בעניין זה יש סתירות רבות בין המסורות השונות, ועופר דן בסתירות אלה באריכות. לאחת מהן הוא מצא פתרון מעניין ביותר (עמ' 176–178): בספר החילופים נמסר שאמצע מגילת איכה הוא "לדכא תחת רגליו" (ג, לד), ואילו באחת מהערות המסורה הבבלית נמסר שאמצע הספר הוא "דרכי סורר" (ג, יא). וכך יישב עופר את הסתירה הזאת: ספר החילופים מוסר את אמצע הספר על פי הנוסח שלנו, ואילו המסורה הבבלית מוסרת את האמצע על פי נוסח אחר שבו פרק "איכה יועם" (ד) קודם לפרק "אני הגבר" (ג).¹³

זהו פתרון מבריק, אלא שעופר קיצר כאן במקום שהיה לו להאריך, שכן רק הסדר העולה מתוך המסורה הבבלית הוא הסדר המסתבר: שלושה פרקי "איכה" המסודרים על פי אלף-בית פשוט, ולאחריהם פרק "אני הגבר" המסודר על פי אלף-בית משולש. ואילו הסדר שלנו, שבו פרק "אני הגבר" כתוב באמצע פרקי איכה, הוא תמוה וטעון הסבר.

אולם אפשר, שדווקא הקושי הזה מוכיח את קדמות הנוסח שלנו. מסתבר שמגילת איכה כללה מלכתחילה רק את שלושת הפרקים הראשונים, ואילו שני הפרקים האחרונים נוספו רק לאחר מכן. פרקי המגילה מסודרים אפוא לפי סדר זמני עריכתם,

10. פירוש בע או בעלמא – כמוהו כפירוש דק או דקן – נתגלה רק על ידי עופר (עמ' 48). לדעתי, פירוש שני המונחים האלה הוא מן התגליות החשובות ביותר שבספרו של עופר.

11. דבר זה נתגלה ונתבאר כבר על ידי עופר (עמ' 51).

12. אפשר שדברים אלה כבר רמזים בדברי עופר. אף על פי כן נראה לי שלא נתפרשו על ידיו כהלכה. תדע שכן, שהרי הוא מפרש את המונח דק – כציון קרי יחידאי – עוד בטרם דן במונח בע ובטרם פירש אותו. ולא עוד, אלא אין בדבריו כל רמז לכך, שפירושו ללשון דק איננו מתיישב יפה עם משמע הלשון, והוא ניתן להיאמר רק אם תופסים את דק כקיצור לשון של "דק בע".

13. עופר גם מביא מדרש המשקף את הסדר הזה.

ורק עריכה מאוחרת יותר ביקשה "לתקן" את הסדר הזה, שאיננו מתקבל על הדעת, והקדימה את המאוחר.

ומכאן לעניין אחר. עופר גילה הערות שונות של מסורה בבליה שמנו את מספר הפסוקים של פרשת "ויגש" ושל הפרשה שלאחריה (עמ' 132). הוא הוכיח מן המספרים האלה, שהיה מנהג לסיים את פרשת "ויגש" אחרי הפסוק "ויחי יעקב בארץ מצרים". לדעת עופר זה היה המנהג המקורי, שהרי הוא המנהג המסתבר, שכן ראוי לסיים את פרשת "ויגש" בשני הפסוקים הדנים בעניין אחד: "וישב ישראל בארץ מצרים" וגו' – "ויחי יעקב בארץ מצרים" וגו'. אלא שהקהילות לא רצו לפתוח את הפרשה הבאה בפסוק "ויקברו ימי ישראל למות" וגו', ולפיכך צירפו לה גם את הפסוק הקודם: "ויחי יעקב בארץ מצרים" וגו', כדי לפתוח בחיים ולא במוות. שיטה דומה – אך שונה מאוד בעקרונותיה – כבר נאמרה על ידי הרשב"ם.

אולם שיטה זו של עופר איננה מתקבלת על הדעת, שהרי הסיפור על מספר שנותיו של אדם משמש תמיד הקדמה לסיפור על מותו. כך בתחילת פרשת חיי שרה – "ויהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים וגו' ותמת שרה", וכך גם כאן: "ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה, ויהי ימי יעקב שני חייו שבע שנים וארבעים ומאת שנה, ויקברו ימי ישראל למות". לפיכך אין להעלות על הדעת ששני הפסוקים האלה היו כתובים – לפי המנהג המקורי – בשתי פרשות נפרדות.

משום כך נראה שיש לקבל את תפיסתו העקרונית של הרשב"ם. לדעתו, ראוי היה לסיים את פרשת "ויגש" בסיפור על העברת הקרקעות של המצרים לרשות פרעה, אלא שהקהילות לא רצו לסיים את הפרשה במילים "רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה", ומשום כך הוסיפו לפרשת "ויגש" גם חלק מן הפרשה הבאה. אולם בעניין זה היו המנהגים חלוקים; היו שהוסיפו רק פסוק אחד, וכתוצאה מכך הפרידו בין "וישב ישראל בארץ מצרים" ובין "ויחי יעקב בארץ מצרים", והיו שהוסיפו שני פסוקים, וכתוצאה מכך הפרידו בין הסיפור על מספר שני חייו של יעקב ובין הסיפור על מותו הקרוב. נמצא שכל אחד משני המנהגים האלה יש לו מעלה בצד חיסרון, אלא שמעלת המנהג השני יצאה בחסרונה, וזו היא, לדעתי, הסיבה העיקרית שבגללה לא נתקבל מנהג זה על ידי רוב הקהילות. אך אפשר, כמובן, שהשפיע גם הרצון לפתוח את הפרשה הבאה בחיים ולא במוות.

אולם אף על פי שיש בכל זה כדי לדחות חלק מדברי עופר בעניין זה, הרי עדיין עיקר דבריו קיימים, שהרי הוא שגילה את המנהג לסיים את פרשת "ויגש" בפסוק "ויחי יעקב בארץ מצרים", והוא גם הסביר את המנהג הזה כהלכה. השאלה היא רק מה היה המנהג המקורי, וכיצד יש להסביר את המנהג, שנתקבל בסופו של דבר בכל תפוצות ישראל.

הדברים שהבאתי כאן בשם ד"ר עופר הם כטיפה מן הים הגדול של מי הדעת

שדליתי מתוך ספרו;¹⁴ וגם במקום שהוספתי על דבריו או אף חלקתי עליו הרי הכול ממנו, שהרי רק מפיו ומפי כתביו למדתי את היסודות שאפשרו לי לחוות דעה. ואין לי שום ספק שמה שאירע לי יקרה גם לרבים אחרים שילמדו את הספר הזה. הם ימצאו בו אוצר בלום של תורה ומדע שהמחבר הזה הצליח לאסוף ולכנוס, לחקור ולדרוש כאחד מגדולי החוקרים, המגלים נצורות ומפענחים צפונות ומזכים אותנו בחידושים של אמת שלא שערום רבותינו. יזכה הוא ונזכה אנחנו לראות עוד ספרים רבים מפרי יצירתו, שירונו את צימאוננו לדעת חכמה ולהשיג אמתה של תורה.

14. במקומות אחדים נתקלתי בטעות דפוס: עמ' 15, שורה 10 מלמטה: במקום "הטברנית" צ"ל "הבבליית"; עמ' 140, שורה 12 מלמטה: במקום "היחידות" צ"ל "יחידות"; עמ' 283, שורות 2, 3: צריך להחליף את סדר השורות, אך הספרה הרומזת להערה 17 צריכה להישאר בסוף השורה הקודמת.

"לשון לימודים" – מהדורה מדעית

משה בר-אשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ב,
 3 כרכים: כרך א, כד+537 x עמ'; כרך ב, יד+598 vi עמ'; כרך ג,
 כא+258 vi עמ' + 20 עמודי צילומים

הופעת ספרו של פרופ' משה בר-אשר, "לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו", בשלושה כרכים רבי היקף עוררה קורת רוח בקרב חוקרי מדעי היהדות בכלל ובקרב חוקרי יהדות צפון אפריקה והערבית היהודית בפרט. לא בכל שנה מזדמן לחוקרי יהדות צפון אפריקה והמזרח מאורע חגיגי מעין זה. הספר מפצה על ההזנחה והעזובה ששררו בשדה מחקר זה ושעוררו את הרושם שאין מה לחקור ושאינן מה לפרסם בתחום זה. מקורות לתולדות יהודי המזרח וצפון אפריקה ותרבויותיהם מצויים לרוב אך הם לא נחשפו לחוקרים ולציבור המשכיל אלא בדור האחרון. עתה פנה אחד החוקרים הבכירים לגאול את אחד המקורות שבספרות נשכחת זו שנתחבר בסוף המאה השמונה-עשרה, התמסר לו שנים רבות באהבה ובמסירות רבה והוציאו לאור במהדורה מדעית מדוקדקת על פי כתבי יד. בכך הוא העשיר את אוצר ספרות ישראל והציב נדבך שעליו אפשר להקים בניין מפואר לספרות יהודי מרוקו בתחום תרגום המקרא לערבית היהודית והפרשנות שנכתבה בלשון זו.

החיבור "לשון לימודים" הוא מעין גלוסר לרוב ספרי המקרא, וביתר דיוק, לכל ספרי המקרא לבד מספרי שיר השירים וקהלת, והספרים עזרא ונחמיה ודברי הימים, שלא היו בשימוש קבוע בקרב רוב קהילות ישראל.¹ החיבור משקף את מסורת יהודי צפון אפריקה בכלל ואת אלה של יהודי מרוקו בפרט, עתיקות וחדשות, לתרגום התנ"ך ולפרשנותו כפי שעיבדם החכם רבי רפאל בירדוגו, והוא שימש כלי מסייע למלמדי ה"שרח" וללומדיו במרוקו.

המהדורה המדעית של "לשון לימודים" כוללת ארבעה ספרים בשלושה כרכים, והיא משתרעת על פני אלף וחמש מאות עמודים בקירוב. בכרך הראשון שני ספרים

1. כך למשל הוא הדבר בקהילת יהודי סוריה. ראה י' אבישור, השרח החלבי – תרגום התורה בערבית-יהודית של יהודי חלב (בדפוס). לא כן הדבר בקהילת יהודי עיראק; הללו תרגמו את כל ספרי התנ"ך לרבות ספרי עזרא ונחמיה ודברי הימים. ראה י' אבישור, תרגומי התנ"ך בערבית-יהודית במזרח, תל-אביב-יפו תשס"ב (להלן: אבישור, תרגומי התנ"ך).

שהם שני חלקים: בחלק א באים פרקי מבוא ובחלק ב באה מהדורה מלאה ומפורטת של ספר בראשית. בכרך השני, המכיל את חלק ג, באה מהדורת החיבור כולו, מספר בראשית עד ספר דניאל, ובכרך השלישי, בחלק ד, באים מבואות ומהדורת שרח ההפטרות. כל כרך מלווה בסופו במפתחות.

פרקי המבוא כוללים חקירות של צדדים רבים הנוגעים לחיבור "לשון לימודים" ולמחברו רבי רפאל בירדוגו. בראש ליקט את כל הידיעות על המחבר ודן בהרחבה במפעלו הספרותי, בפרשנות החיבור ובזיקתו לשרח המהלך בעל פה בקרב יהודי מרוקו עד לימינו. נושאים רבים בלשונו של החיבור נדונים בפירוט במסגרת הפרק על "חלופות הקריאה" ובפרקים אחרים. הכרך כולל גם תיאור מקיף של כל כתבי היד של החיבור שהמחבר עסק באיתורם במשך תקופה ארוכה.

החלק השני מוקדש כאמור למהדורה מדעית מפורטת של טקסט החיבור לספר בראשית. הושקע כאן מאמץ אדיר המקיף את כל שבעה-עשר כתבי היד של החיבור והדולה מהם כל בדל מידע, כל צורה שונה, כל מילה יתרה וחסרה וכל ניקוד שונה, והכול כדי להעמיד את הנוסח על חזקתו. המחבר לא השאיר כל סטייה וכל שוני שלא התעכב עליהם בדיונו כדי למצות מהם ידיעה לשונית או פרשנית. לעומת זאת, בחלק השלישי, במהדורת החיבור כולו, הלך בראש בדרך קצרה יותר ודן באפראט, הכולל שלושת אלפים הערות ויותר, רק בנוסחאות, במילים ובצורות שהשוני בהן בולט.

החלק הרביעי כולל מבואות ואת מהדורת שרח ההפטרות. זהו טקסט נפרד שנמצא בשלושה כתבי יד של "לשון לימודים". מעתיקיו של שרח ההפטרות הזה ייחסו גם אותו לרבי רפאל בירדוגו ובראש הביא עדויות מסייעות לקביעה שבירדוגו כתב ביאור לכלל ספרי המקרא וגם ביאור להפטרות. אף ששני הקבצים נבדלים זה מזה בהיקף הטקסט, ביחס לפשט ולדרש ובמילות התרגום, בראש מראה שאין בשלושת הקווים הללו כדי לסתור את ההנחה שגם שרח ההפטרות הוא מעשה ידי בירדוגו. בכרך האחרון מובאים עשרים צילומים מאירי עיניים של כתבי היד השונים של "לשון לימודים".

מחקרו של בראש הוא מקורי שכן לא היו לפניו דוגמות בתחום זה שניתן לחקתן, לא בנושא השרח של יהודי צפון אפריקה ולא בסוג הספרות – הוצאה לאור של גלוסר בערבית-יהודית למקרא. בשני עניינים אלו היה על המהדיר להתמודד עם בעיות רבות שנתעוררו בההדרת החיבור, בבחירת כתב היד שעליו יש לבסס את המהדורה ובבירור עניינו של כל כתב יד תוך כדי הערכתו והערכת מקומו בהשתלשלות ההעתקות של החיבור. המהדיר גם נדרש לשאלה מדוע תורגמו דווקא צירופים מסוימים ולא אחרים. רבי רפאל בירדוגו חיבר גם פירושים בעברית לתנ"ך, ומכאן בא המהדיר להתמודד גם עם שאלת העימות בין הפירושים העבריים והתרגום הערבי של המחבר הזה. היה עליו לבחור בין מהדורה מלאה ומפורטת הכוללת אפראט וביאור לבין מהדורת אפראט של כתבי יד בלבד. הוא התפשר עם

שתי הגישות ואימץ מהדורת אפראט עם ביאור לספר בראשית, כדוגמה המראה מה ניתן לעשות תוך בירור של כל סטייה וסטייה בכתבי היד ותוך עריכת השוואות עם התרגומים העיקריים, התרגומים הארמיים והתרגום הערבי של רס"ג לצד מהדורת אפראט ללא ביאור ליתר ספרי המקרא. בתחום הלשוני נעשתה השוואה שיטתית בין לשונו של החיבור, "לשון לימודים", ולשון השרח שבעל פה לבין להגי הערבים המוסלמים במרוקו על פי דווי, על פי קולין ועל פי חומר שלוקט מפי מוסלמים. במחקר מפורט ומסועף על השרח בקרב יהודי מרוקו שילב בראשר את המקורות שבכתב מ"לשון לימודים" עם מסורות השרח שבעל פה המהלכות בקרב יהודי מרוקו עד ימינו. מצד אחד הציב את הגיבוש של "לשון לימודים" מסוף המאה השמונה-עשרה, ומצד אחר הציב את השרח שבעל פה ממרוקו מאזור תאפילאלת שהוא הקליטו במלואו ועומד לפרסמו בקרוב. בשני גיבושים אלו של השרח במרוקו עסק בראשר במחקרי יסוד הקודמים להוצאת המהדורה של "לשון לימודים", ואף ריכז את מחקריו אלו לנוחיות המעיינים במקום אחד בספרו שיצא לאחרונה,² ובו הניח את התשתית להכנת המהדורה המדעית הנוכחית של "לשון לימודים".

ממחקר שני מגבשים אלו, שרידי השרח שהילך במרוקו במשך תקופה של כאלף שנים, ניסה בראשר ללמוד לא רק על המגבשים עצמם ועל תקופתם, אלא גם על הזמן שלפניהם ושלאחריהם, על מהותו ועל מאפייניו. "לשון לימודים" שימש לבר-אשר חוליית ביניים שבין תרגום רב סעדיה גאון והשרח המהלך בעל פה במרוקו עד ימינו (ראה להלן).

על חשיבותו של "לשון לימודים" ועל סיועו למלמדים שהתקשו במילים ובלשונות במקרא ולאלה שרצו לברור פירוש מקובל ובר סמכא תעיד העובדה שהוא נפוץ בהעתקים רבים לא רק במקום חיבורו, בעיר מפנאס, אלא גם בערים אחרות במרוקו.

במהדורה שלפנינו עסק המהדיר בסוגיות רבות שמעורר פרסום חיבור זה ונתן את הבסיס לעיונים נוספים, אם על ידי המחבר עצמו אם על ידי אחרים. עם זאת, ברור שבמהדורה ראשונה של טקסט לא ניתן להקיף את כל ההיבטים שמעוררת ההדרתו, ולא כל שכן את כל סוגיות המחקר העולות מפרסומו של אותו טקסט. אחת הסוגיות שלא נתמצה דיונה במסגרת המהדורה הזאת והפותחת פתח לחוקרים או למחבר להשלימה היא סוגיית השוואת הטקסט לטקסטים נוספים מאותו סוג וההתפתחויות שחלו במשך הדורות בתרגום התנ"ך, בפרשנותו בערבית היהודית בצפון אפריקה. במהדורת החיבור "לשון לימודים" עסק בראשר בהשוואות לא רק של נוסחים שונים של אותו חיבור אלא גם בהשוואתו לשרח המלא של יהודי מרוקו לכל התנ"ך

2. מ' בראשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ט (להלן: בראשר, מסורות ולשונות), עמ' 3-139.

מן המסורת שבעל פה שהוקלט בעיקר מיוצאי העיר תאפילאלת, ושהוא עוסק עתה בהכנתו לדפוס.³ במבוא עוסק בר־אשר ב"לשון לימודים" ובזיקת השרח שבעל פה אליו (עמ' 16–20). הוא מציין שבירדוגו ערך שינויים בשרח המהלך בעל פה אך יחד עם זאת קיים "בפירוש שלו שפעי יסודות שהיו משמשים בשרח שבעל פה" (עמ' 16), ואין לשון לימודים אלא "נוסחה חלופית (חלקית אבל נרחבת!) לשרח שהילך בעל פה" (עמ' 19). מכאן חשיבות ההשוואה שערך בר־אשר בין שני גיבויי השרח. השוואות אלה מאירות עיניים ואף יש להוסיף ולומר נעילות לאוזניים, שכן השרח שבעל פה מובא כאן בתעתיק פונטי המראה את ההגייה של המילים שעל פי רוב אינן מנוקדות בטקסט "לשון לימודים" שבכתב. ההשוואות מאלפות והן מלמדות על השמרנות ועל התמורות והשינויים שנתחוללו במסירת השרח במרוקו במאתיים השנים האחרונות. בר־אשר אף נזקק לתרגומים הארמיים, בעיקר לתרגום אונקלוס ולתרגום של רב סעדיה גאון. בביאור המלווה את המהדורה המורחבת לספר בראשית הראה בר־אשר את זיקתו של "לשון לימודים" לשני תרגומים אלו, אך חבל שבמהדורה המקוצרת ליתר ספרי המקרא לא נעשה הדבר מסיבות טכניות. כדי לקבוע את מקומו המדויק של הגלוסר "לשון לימודים" ואת תרומתו לשרח של יהודי מרוקו יש לראותו על רקע תמונה של כאלף שנים. להשלמת התמונה המראה את השתלשלות השרח בצפון אפריקה ובכלל זה של יהודי מרוקו, יש להסתייע בכל הידוע בנושא זה מכתבי יד, מדפוסים ומן המסורת שבעל פה. כאמור, בר־אשר ייחד את מחקרו בשני מגבשים של השרח ובזיקתם לתרגום הארמי ולתרגום הערבי של רב סעדיה גאון. הפער בין זמנו של תרגום רס"ג לבין זמנו של רבי רפאל בירדוגו גדול עד מאוד – כשמונה מאות שנים. על תקופת ביניים זו יש בידינו חומר מן המגרב בכלל וממרוקו בפרט, שיש לנצלו כחוליית ביניים בין תרגום רס"ג ובין "לשון לימודים". חומר זה ידוע ברובו גם למהדיר אך לא נעשה בו שימוש. חשיבותו של חומר זה רבה לא רק לשם תיאור השרח של תקופות אלו אלא גם כדי לראות את התשתית שהייתה בפני רבי רפאל בירדוגו בהכינו את חיבורו "לשון לימודים" ובפני בעלי השרח שבעל פה שמן המסורת הלא כתובה. אציין להלן את כתבי היד לפי סדר חשיבותם:

1. כתבי יד של תרגומי ספרים שלמים שנעשו בקרב יהודי מרוקו, כמו תרגומים לספר ישעיהו, משלי ואיוב הידועים בחלקם למחבר. אלה חשובים ביותר גם להבהרת מסורת השרח של לשון לימודים והשרח שבעל פה⁴ ואף ליצירה הספרותית התרגומית של יהודי מרוקו.
2. כתבי יד ודפוסים של תרגומים מוגרביים מן המאה החמש־עשרה עד המאה

3. על שרש זה ראה לעת עתה שם, עמ' 3–56.

4. ראה שם, עמ' 36, ועמ' 57, הערה 3.

השבע-עשרה המכילים תרגום שלם לתורה⁵ וכן תרגומים לבראשית, לתהלים ולדניאל.⁶

3. תרגום לתורה ("אור נערב"), להפטרות ("פטירת אהרון"), לבראשית, למשלי, לרות ולעוד ספרים, בעיקר מקהילת יהודי תוניס.⁷

4. כתב יד של תרגום כל התנ"ך משל חי דיין הנמצא ברמת אפעל ושהיה ברשותו של אברהמי המנוח.⁸

5. תרגומים לתנ"ך של גנאסיה מאלג'יר הנמצאים בדפוסים ובכתבי יד.⁹

6. תרגומי תהלים מקהילות יהודי צפון אפריקה שנדפסו.¹⁰

7. התרגום לתנ"ך של ר' יששכר אלסוסאני מסוף המאה השש-עשרה המכיל מרכיב ניכר מן המסורת של יהודי מרוקו בשרח.¹¹

התרגומים המוגרביים או המרוקאיים שבכתבי יד שנכתבו לפני "לשון לימודים" מלמדים על קדמות הלשון של תרגומים רבים הנמצאים ב"לשון לימודים" ומעידים על המשכיות במסירת השרח ואוצר המילים, או כדברי המהדיר: "אין ספק [...] שר"ב לא בא להשכיח את השרח המהלך אלא לתקנו ולשפרו. לפיכך אימץ ממנו את כל מה שנראה בעיניו ראוי להיכלל בחיבורו" (כרך א, עמ' 20). כך למשל הראיתי שבתרגום אלסוסאני לתנ"ך, הן בתרגום עצמו והן ב"ביאן" (ב"ביאור") בתרגומים החלופיים, יש שכבה בולטת של הלהג הערבי בצפון אפריקה, וביתר דיוק הלהג הערבי-יהודי ממרוקו או מפס, מקום הולדתו של ר' יששכר אלסוסאני.

אם ניקח לדוגמה את תרגום אלסוסאני לבראשית א (שפרסמתי יחד עם תרגומים אחרים)¹² נראה שלא מעט מילים וצירופים בו מופיעים ב"לשון לימודים" שנכתב אחרי תרגום אלסוסאני (סוף המאה השש-עשרה), כלומר אחרי כארבע מאות שנה. למשל, פסוק ב, תהו ובהו, ב"לשון לימודים": "כאלייא ופארגא", ואצל אלסוסאני

5. ראה אבישור, תרגומי התנ"ך, עמ' 102*.

6. ראה ד' דורון, "על תרגום שלושה ספרי מקרא לערבית בהולנד בידי יהודי ממראכש", מסורת ושינוי בתרבות הערבית היהודית של ימי הביניים, בעריכת י' בלאו וד' דורון, רמת-גן תש"ס, עמ' 103–118; ד' דורון, "עיוני תצורה והתאם בכינויים ובפועל בתרגום מקרא לערבית מן המאה השבע עשרה", מחקרים בערבית ובתרבות האסלאם, 1, בעריכת ב' אברהמוב, תל-אביב תשס"א, עמ' 35–9.

7. ראה אבישור, תרגומי התנ"ך, עמ' 190–205.

8. ראה י' אברהמי, "המקשיה: תרגום המקרא לערבית יהודית של תוניס מאת ר' מרדכי ח' דיין", יצירה ותולדות, בעריכת ת' אלכסנדר ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 73–88.

9. ראה הערתו של המהדיר בר-אשר, מסורות ולשונות, עמ' 5, הערה 14.

10. ראה אבישור, תרגומי התנ"ך, עמ' 151–162.

11. על תרגום אלסוסאני ראה ד' דורון, "על תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בן סוסאן המערבי", ספונות יח (תשמ"ה), עמ' 279–298. על המשקע הערבי ממרוקו ראה הערותיי, אבישור, תרגומי התנ"ך, עמ' 98–101.

12. ראה אבישור, תרגומי התנ"ך, עמ' 98–105.

ב"ביאן": "פראג וכלא";¹³ מרחפת, ב"לשון לימודים": "תהב", ואצל אלסוסאני ב"ביאן": "ש"א [שרח אכר – תרגום אחר]: תהב"; פסוק ו, רקיע, ב"לשון לימודים": "תצפיה", אצל אלסוסאני: "צפח"; פסוק כב, המים בימים, ב"לשון לימודים": "אלמא די פלבחור". המהדיר העיר שסופר כ"ז ה הביא צורת יחיד, פלבחאר, ואומר: "נראה שהעתיק מכתב־יד שבו נזדהתה וי"ו עם אל"ף קורסיבית (שכן יש מעתיקים הכותבים אל"ף כקו יורד דמוי וי"ו): פלבחור נתפרשה לו פלבחאר. משמע לא הבדל נוסח לפנינו, אלא משוגת העתקה בלבד" (כרך א, עמ' 251). אין ספק שזה נכון לגבי כתב היד הזה וכן מן הסיבה שצורת רבים זו אינה קיימת בלהגי יהודים, אבל אצל אלסוסאני: "אלמא פי אלבחאר". אלסוסאני כותב את צורת היחיד בלי אל"ף, כמו "סמך אלבחר" (דגי הים), ומכאן שהצורה באל"ף (ארוכה) היא צורת רבים (ראה במילונים לערבית);¹⁴ לצד הצורות בחור ואבחאר נמצא צורת בחאר.

גם בכתב היד המוגרבי לתורה מן המאה החמש־עשרה יש נקודות מגע רבות עם "לשון לימודים" ועם לשון השרח מן המסורת שבעל פה. להלן תרגומי הלשונות הזוהים בין כתב היד האמור ובין "לשון לימודים" לנוסחאותיו השונות: מרחפת – יהב; אור – ציאי; מקוה – מגמע; ישרצו – ידבו; נפש חיה – נפס חיון; עוף כנף – טאיר גנאח; המים בימים – אלמא פי אלבחוראת; בצלמנו כדמותינו – בצורתנא בשביתתנא.

לצד השלמות, או השאיפה לשלמות, העולה מכל סוגיה שבה טיפל המהדיר, אעיר שלוש הערות שנתעוררו בזכות העיון בספר: אחת מתחום הספרות, אחת מתחום אוצר המילים ואחת מתחום הדקדוק.

א. החיבור "לשון לימודים" שייך לסוג הספרותי של גלוסרים לתנ"ך הידועים לנו בעיקר מן הספרות הערבית היהודית במשך אלף שנים בקירוב, למן חזירת הערבית לתחומי המזרח התיכון וצפון אפריקה כשפת כתיבה ודיבור ועד לשלהי המאה התשע־עשרה; לצד תרגומים מלאים של "פסוק שלם" לספרי התנ"ך נוצרה יצירה ספרותית חדשה, הלא היא הגלוסרים. הגלוסרים היו לתנ"ך, למשנה, לתלמוד ולאחר מכן אף למשנה תורה של הרמב"ם.¹⁵ גלוסרים אלו היו נחוצים למלמדים וללומדים

13. על תהו ובהו בתרגומים ישנים וחדשים בערבית היהודית ראה שם, עמ' 49–52.

14. ראה למשל J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary*, Beirut 1951 וכן א' שרוני, המילון המקיף ערבי-עברי, תל-אביב 1987.

15. אציין רק את המחקרים שבהם נזכרו ופורסמו גלוסרים למקרא: ש"ד גויטיין, סדרי חנוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 55–56; M. Poliack, "Bible Translation and Word-list in the Cairo Genizah", *Bulletin* 21 (1997), pp. 31–34; "Arabic Bible Translation in the Cairo Collections", *Jewish Studies in a New Europe*, ed. U. Haxen et al., Copenhagen 1998, pp. 595–620; "תפסיר אלפאט בכתיב פונטי לחומש שמות וקטעים נוספים לתרגומים עממיים", בין עבר לערב,

שרצו להבין בעיקר את המילים הקשות בלשונם הערבית. זה כמאה שנים הולכים ומתגלים מכמני הגניזה המכילים עשרות קטעי גלוסרים כאלה לתנ"ך, למשנה ולתלמודים. על חשיבותם ועל נחיצותם של הגלוסרים תעיד העובדה שיהודים מצפון אפריקה ביקשו מן הגאונים בבבל לשלוח להם חיבורים כאלה, בייחוד למשנה ולתלמוד. ראוי לציין שכשם שנשתמר סוג ספרותי זה בקרב יהודי מרוקו נשתמר הדבר גם בקרב יהודי סוריה במזרח. איתרתי גלוסרים כאלה מקרב יהודי סוריה לרוב ספרי התנ"ך ובכמה כתבי יד זהים ושונים.¹⁶ לעומת זאת לא מצאתי סוג ספרותי זה לא בקרב יהודי עיראק, שהעדיפו תרגומים מלאים של "פסוק שלם", ולא בקרב יהודי מצרים.

ב. ידיעותינו על אוצר המילים הערבי של יהודי מרוקו נתעשרו מאוד בפרסום החיבור "לשון לימודים". המהדיר עשה עבודת נמלים בההדרת ספר בראשית בכתבו את הביאור הדין בכל מילה ובכל צירוף, אולם, כאמור, בשל קוצר היריעה של הפרסום לא זכינו לביאור ליתר ספרי המקרא. באוצר המילים של "לשון לימודים" יש מילים וצורות שאינן נהירות למי שאינו אמן על רזי הלהג הערבי היהודי המרוקאי. ויש אף מילים שכתובן משונה, צורתן אינה רגילה ומוצאן אף אינו מן הערבית אלא מן הברברית והפרסית. המתעניינים בתחום זה ייאלצו אפוא לחכות עד שיצא המילון לערבית היהודית המרוקאית, שהמהדיר עוסק בהכנתו.

אוסף הערה להערה כדי שתבוא על תיקונה במילון העתידי: בשמות לב, ד התרגום ב"לשון לימודים" למילה מסכה הוא "מן סביכה". המהדיר העיר (כרך ב, עמ' 66) שהמחבר הבין את המ"ם של מסכה כמן השימוש: מן סביכה = (מ)הִשְׁתָּה? אל נכון יש להבין את מן סביכה כשיבוש של מסבוכא (כך תרגם רס"ג), אך אין צורך לפרש את סביכה כרשת (sabka בהגייה יהודית מרוקאית) כי סביכה משמעה 'מסכה'. כך תרגם בירדוגו במדבר לג, נב את מסכותם: "סבאיכהום". אין למילה זו כאן קשר עם רשת שאכן מתורגמת באיכה א, יג "סבכא". המילה "סביכה" מצויה בתרגומי יהודי המזרח למקרא, בקרב יהודי עיראק למשל, כתרגום מסכה במקומות האלה. אמנם בראשר הציג סימן שאלה לצד המילה רשת, אך נראה שאין ספק לגבי משמעות המילה.

ג. בדונו על חלופות הקריאה במבוא (כרך א, עמ' 77–94) התעכב בראשר על הגיית הקו"ף בלהג הערבי של יהודי מרוקו (שם, עמ' 77–78), ובין היתר על הגייתו כגימ"ל, כפי שהיא נהגית בפי הנוודים במרוקו. יש לציין ששינויים מסוג זה בלהג יהודי בהשפעת להג מוסלמי באים לידי ביטוי לרוב בשמות מתחומי הֶרְאִלִּיה

בעריכת טובי, א, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 53–74; מ' פוליאק ור' סומך, "שני גלוסרים מקראיים עבריים-ערביים מגניזת קהיר", פעמים 83 (2000), עמ' 15–47; א' אלדר, "הגלוסוגרפיה המקראית באזור הדיבור הערבי במזרח", העברית ואחיותיה א (תשס"א), עמ' 23–38.
16. ראה בפירוט אבישור, השרח החלבי (לעיל, הערה 1).

הבסיסית ובייחוד אצל יהודים הגרים והחיים במגע מתמיד עם המוסלמים ההוגים את הקו"ף כגימ"ל. להגי היהודים בדרך כלל הם הלהגים מסוג "קלתו" ואילו להגי המוסלמים ובעיקר הבדווים הם להגי "גלת".¹⁷ על כן אם תמצא במילה כלשהי שקו"ף נהגית כגימ"ל, יש להניח שמילה זו חדרה מלהגי המוסלמים. המילה שרקי, שיהודי מרוקו הוגים אותה בין השאר גם סרגי, נהגית כשרגי גם כפי יהודי עיראק, מפני שציון רוחות השמים רווח במגע בין יהודים ומוסלמים. בשרח הערבי היהודי בעיראק, המקפיד על כתיבה קבועה והמתרחק מכתובת הגיית מילים כמו בלהג המדובר בפי היהודים וכל שכן בפי המוסלמים, נמצא מילים בודדות שבהם נהגית הקו"ף כגימ"ל. למשל, מצאתי בתרגום לתורה שנדפס בשנת תרכ"ה, שהמילה מוקד, שתרגומה "מוקד" בערבית, מתורגמת "מוגד", וכן המילה סיר שתורגמה "קדר" מתורגמת "גידר".

העמדת מהדורה מדעית מקיפה זו של חיבור "לשון למודים" בפירוט ובדיוק כה רב מצריכה שקידה רבה ומסירות ללא גבול, ידע רב במדעי היהדות ושליטה מוחלטת בלשון הערבית היהודית המוגרבית ובמסורת יהודי מרוקו. בכל אלה ניחן המהדיר משה בר-אשר. הוא העמיד מסורת מפוארת בכלי מפואר לתפארת קהילת יהודי מרוקו ולתפארת מסורת ישראל. התנ"ך, שתפס מקום מרכזי בלימודיהם ובחייהם של יהודי צפון אפריקה והמזרח, חדר לקהילות אלה דרך ה"שרח" הערבי, וכאן ניתן הכבוד הראוי לכלי ששימש להחדרת אהבת התנ"ך באמצעות לשון בני הגולה בסייעו להבנת המקור העברי. ראוי המהדיר לכל תודה ולכל ברכה על השלמת מפעלו המקיף שהעמיד בפני המתעניינים בחקר התנ"ך, תרגומיו ופירושו, מסורת של אחת הקהילות העתיקות והחשובות בתפוצות ישראל ודוגמה לכל פרסום מסוג זה בעתיד.

17. על הדיאלקטים "קלתו" ו"גילת" ראה H. Blanc, *Communal Dialects of Baghdad*, Cambridge Mass. 1964; O. Jastrow, *Die Mesopotamisch-arabischen geltu-Dialekte*, 1-2, Wiesbaden 1978-1981

ה ע ר ר ו ת ו ת ג ו ב ו ת

עדה ורטהיימר

על פסוקית הנשוא הבלתי משועבדת למאמרה של טלי בר, "הייחוד בעברית בת זמננו", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297–328

במאמרה על אודות משפט הייחוד קובעת טלי בר: "משפט הייחוד הוא אפוא משפט מורכב; חלק הייחוד ייחשב נושא המשפט, והמשפט הסמוך לו – נשואו. ייחודו כמשפט מורכב הוא שמשפט הנשוא שלו אינו משועבד לנושא האקסטרפוזיטיבי" (עמ' 301; ההדגשה שלי). הדברים הללו הם אמת לאמתה. הטיעון על אודות פסוקית הנשוא שאינה משועבדת אף הוא נכון, אלא שמאופן ניסוחו עשויות להשתמע שתי הנחות נוספות: (א) כי פסוקיות נשוא במשפטים מורכבים אחרים – מיוחדים פחות – הן דווקא משועבדות; (ב) כי פסוקיות במשפטים מורכבים הן, ככלל, משועבדות. הדיון שלהלן יתמקד בבדיקת שתי ההנחות המשתמעות האלה וישלול את שתיהן.

לצורך בדיקת ההנחה הראשונה, שלפיה פסוקיות נשוא אחרות הן משועבדות דווקא, יש לנסות למצוא פסוקיות נשוא שאינן מופיעות בתוך משפטי ייחוד – משימה שאינה פשוטה כלל. לאמתו של דבר, פסוקיות נשוא מופיעות רובן ככולן בתוך משפטי ייחוד; חלקן מופיעות בתוך משפטים מבוקעים, שהם בעצמם סוג של משפטי ייחוד.¹ לדוגמה, במשפט המבוקע "אני-הוא שטענתי כך מלכתחילה", "אני" ינותח כנשוא, "הוא" כנושא סתמי, ו"שטענתי כך מלכתחילה" היא פסוקית נושא המפרשת את תוכנו של הנושא הסתמי.² פסוקית הנושא היא במעמד של אקסטרפוזיציה אחורית (משמע, גם כאן יש סוג של משפטי ייחוד),³ ועל כן "אני-הוא" היא פסוקית נשוא, אם כי לא תמיד היא מתוארת ככזאת. גם פסוקית הנשוא הזאת אינה משועבדת.

על סמך הבדיקה הראשונית הזאת מסתבר, כי "ייחודו" של משפט הייחוד איננו

1. גם משפטים מורכבים כמו "ה' אלהיכם הוא הנלחם לכם", אשר משמשים להדגמת משפטים מורכבים המכילים פסוקיות נשוא (למשל אצל פרץ, תחביר, עמ' 93), הם משפטי ייחוד, לפי אפשרות הניתוח המועדפת (עם "ה' אלהיכם" כחלק ייחוד. האפשרות השנייה היא לנתחם כמשפטים מבוקעים; במקרה זה "הנלחם לכם" הוא פסוקית נושא, לא נשוא).

2. ראה ורטהיימר, עיונים נוספים, עמ' 21, כולל הערה 1 שם.

3. ראה ורטהיימר, עיונים נוספים, עמ' 28 למטה ועמ' 29 למעלה.

דווקא בכך שפסוקית הנשוא שלו אינה משועבדת, כפי שטוענת בר,⁴ אלא בכך שהוא (כמעט) הסוג היחיד של משפט מורכב שניתן למצוא בו פסוקית נשוא. שאלת השעבוד של הפסוקית הזאת ושל פסוקיות אחרות תידון להלן.

ההנחה השנייה שיש לבדוק היא האם פסוקיות הן, ככלל, משועבדות. זו אמנם הדעה הרווחת, והמילית ש- (או אשר), הפותחת את רוב הפסוקיות, אכן מתוארת תכופות כ"ציין השעבוד". פסוקית הנשוא במשפט הייחוד איננה פותחת בשר, על כן בולטת לעין כול העובדה שהיא איננה משועבדת.

הפסוקיות נתפסות בדרך כלל כמשועבדות היות שאין הן עומדות בפני עצמן אלא מתפקדות כחלק ממשפטים מורכבים יותר. הנושא והנשוא של הפסוקית (דהיינו, הגרעין שלה) אינם משמשים כגרעין המשפט המורכב. במילים אחרות, הפרדיקציה הראשית של המשפט המורכב אינה טמונה בתוך הפסוקית. על פי תפיסה זו צריך היה לראות גם בפסוקית הנשוא של משפט הייחוד פסוקית משועבדת, אף שאיננה מסומנת על ידי ש-. כדי לענות על השאלה מדוע איננה מסומנת על ידי ש-, ומדוע, על פי התחושה, היא איננה משועבדת, יש לבחון מחדש את מושג השעבוד ואת תפקידו של "ציין השעבוד".

משפט מורכב נוצר כאשר את מקום אחד מאיבריו של משפט פשוט תופסת פסוקית.⁵ כך ניתן לראות את ההקבלה בין המשפטים בזוגות הבאים:

- 1א: הטיול התבטל בגלל הגשם (משפט פשוט ובו תיאור סיבה).
- 2א: הטיול התבטל מפני שירד גשם (משפט מורכב ובו פסוקית סיבה).

וכן:

- 1ב: הגשם האחרון גרם לביטול הטיול (משפט פשוט ובו לוואי).
- 2ב: הגשם שירד אתמול גרם לביטול הטיול (משפט מורכב ובו פסוקית לוואי-זיקה).

גרעין המשפטים 1א ו-2א הוא: "הטיול התבטל". גרעין המשפטים 1ב ו-2ב הוא: "הגשם גרם".

הפסוקיות במשפטים 2א ו-2ב משועבדות לא מפני שהן מסומנות על ידי ש- אלא משום שהן אינן מהוות חלק מגרעיני המשפטים הללו. פסוקית הסיבה משועבדת ממש כמו תיאור הסיבה במשפט הפשוט; פסוקית הזיקה היא במעמד משועבד ממש

4. הפסוקית אמנם אינה משועבדת, אך זה אינו "ייחוד" של משפט הייחוד. הניסוח של בר בעניין "ייחוד" של משפט הייחוד בעייתי במקצת, בשל שתי המשמעויות (אחת מהן משמעות לא תחבירית) של המילה "ייחוד".

5. תפיסה זו מקובלת על רבים. ראה, למשל, טנייר, תחביר מבני, פרקים 134, 151, 239; ורטהיימר, בעיות נבחרות, 0.4§.

כמו הלוואי במשפט הפשוט. במילים אחרות, אפשר לומר כי כל איבר של משפט (פשוט או מורכב כאחד), שאיננו מהווה חלק מן הקשר הפרדיקטיבי (כלומר, איננו חלק מן הגרעין של אותו משפט), הוא במעמד משועבד, או, כפי שנהוג לעתים לכנותו, טפל.⁶

עם זאת, איברי משפט המהווים חלק מן הקשר הפרדיקטיבי, דהיינו, הנושא והנשוא (שהם ביחד גרעין המשפט), אינם משועבדים – לא כשהם מילים בודדות בתוך משפטים פשוטים ולא כשהם פסוקיות בתוך משפטים מורכבים. מרכיביו של גרעין המשפט אינם יכולים להיות משועבדים: הם המהווים את הפרדיקציה העיקרית של המשפט. מבחינה תחבירית כל שאר איברי המשפט משועבדים להם, תלויים בהם, או, כפי שטנייר רואה זאת, נמוכים מהם בסולם ההיררכיה.⁷ על כן פסוקיות נושא ונשוא אינן יכולות להיות משועבדות בשום מקרה, לא במשפטי ייחוד ולא במשפטים מורכבים אחרים. על פי השקפה זו, שעבוד תחבירי איננו עובדת היותה של פסוקית זו או אחרת חלק ממשפט מורכב יותר – אלא עובדת היותו של חלק משפט (ופסוקית בכלל זה) מקושר אל חלק אחר של המשפט (אל הגרעין או אל אחד ממרכיביו או אל חלק אחר של המשפט) בקשר אטריבוטיבי או אובייקטיבי ולא בקשר פרדיקטיבי.⁸

בשלב זה יש אפוא לשאול מהו תפקידה של המילית ש-, ומדוע היא נעדרת מפסוקיות נשוא אך מופיעה דווקא בפסוקיות נושא (ובכל הפסוקיות האחרות).⁹ התשובה לכך היא שש- איננה דווקא ציין השעבוד, אלא מה שטנייר מכנה "טרנסלטור",¹⁰ דהיינו, מילית המסמנת את תוצר הטרנסלציה, ההסבה התחבירית. רוב הפסוקיות הן תוצר של הסבה תחבירית, בדרך כלל של נומינליזציה כלשהי. נומינליזציה תחבירית היא הסבה (טרנסלציה) שבאמצעותה משפט, שהוא שווה ערך של פועל נוטה, ממלא משבצת של שם (עצם או תואר).¹¹ גם פסוקית הנושא עברה

6. על הקשר הפרדיקטיבי והקשרים התחביריים הנוספים – אטריבוטיבי ואובייקטיבי/קומפליטיבי – ראה גולדנברג, יחסים תחביריים, עמ' 7–8, 15–18. המונח טפל מטעה, כיוון שהוא מתייחס לתוכן המשפט יותר מאשר למבנהו. שני אלה – תוכן ומבנה – אינם חייבים להיות תואמים זה את זה.

7. טנייר, תחביר מבני, פרק 2.

8. סביר להניח כי המונח "פסוקית משועבדת" (subordinate clause) נטבע על סמך ההתבוננות בפסוקיות מושא ובפסוקיות זיקה, המשועבדות מעצם טבען. את ההסבר להיותן משועבדות נהוג היה לתלות בעובדת היותן חלק ממשפטים מורכבים יותר. בהמשך נעשה ניסיון (מסורבל במקצת) לכלול גם פסוקיות נושא ונשוא בתוך הקטגוריה הזאת, על פי אותם הקריטריונים, בלי לתת את הדעת לעובדה שפסוקיות אלה מהוות את גרעין המשפט המורכב.

9. גם כאשר היא אינה מופיעה – למשל במשפטי זיקה אסינדרטיים – יש אפשרות להוסיפה.

10. במקור: translatif. ראה טנייר, תחביר מבני, פרק 38 (7§§–8), ופרק 40.

11. הפועל הנוטה הוא "מגלם גרעין המשפט על מרכיביו הבסיסיים"; ראה גולדנברג, תורת הפועל, עמ' 323 למטה. בעניין נומינליזציה ראה גולדנברג, נומינליזציה, עמ' 170.

הסבה כזאת, שבה משפט תופס את המקום המתמלא בדרך כלל על ידי שם עצם. דווקא פסוקית הנשוא לא עברה נומינליזציה, שהרי בניגוד לכל שאר הפסוקיות היא תופסת את עמדת הנשוא אשר מלכתחילה מתמלאת על פי רוב על ידי פועל.¹² כך מקביל משפט הייחוד "החכם – עיניו בראשו" למשפט הפשוט "החכם הבין הכול", ופסוקית הנשוא "עיניו בראשו" מקבילה לנשוא הפועלי "הבין (הכול)". אף לא אחד משני הנשואים הללו הוא משועבד, מפני שנשוא המשפט מהווה חלק – החלק החשוב – מגרעין המשפט. הפסוקית "עיניו בראשו" לא עברה נומינליזציה משום שהיא תופסת עמדה פועלית במקורה; על כן היא אינה מסומנת ב-ש. המסקנה מכל האמור לעיל היא ש"ייחודו" של משפט הייחוד "כמשפט מורכב" הוא היותו האכסניה האופיינית של פסוקית הנשוא. פסוקית הנשוא אינה יכולה להיות משועבדת, בהיותה חלק מגרעין המשפט. בניגוד לכל שאר סוגי הפסוקיות, היא אינה מסומנת על ידי הטנסלסטר מסמן הנומינליזציה ש-, מפני שהיא לא עברה נומינליזציה תחבירית.

הקיצורים הביבליוגרפיים

גולדנברג, יחסים תחביריים = ג' גולדנברג, "יחסים תחביריים וטיפולוגיה בלשונות השמיות", עיונים בעקבות מפעלו של פולוצקי: דברים שנאמרו בערב לכבוד יעקב פולוצקי בהגיעו לגבורות, כתבי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, החטיבה למדעי הרוח, ירושלים תשמ"ח, עמ' 7–18

גולדנברג, נומינליזציה = G. Goldenberg, "Nominalization in Amharic and Harari: Adjectivization", S. Segert and A. J. E. Bodrogligeti (eds.), *Ethiopian Studies Dedicated to Wolf Leslau On the Occasion of his Seventy Fifth Birthday*, Wiesbaden 1983, pp. 170–193

גולדנברג, תורת הפועל = ג' גולדנברג, "על תורת הפועל והפועל העברי", מחקרים בלשון, א, בעריכת מ' בראשו, ירושלים תשמ"ה, עמ' 295–348

ורטהיימר, בעיות נבחרות = ע' ורטהיימר, "בעיות נבחרות בתחביר הסורי: יסודות מבנה המשפט", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1996

ורטהיימר, עיונים נוספים = ע' ורטהיימר, "עיונים נוספים במשפטים מבוקעים", בלשונות עברית 49 (תשס"א), עמ' 21–34

טנייר, תחביר מבני = L. Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*², Paris 1965

פרץ, תחביר = י' פרץ, תחביר הלשון העברית, תל-אביב 1967

12. או על ידי תואר, הקרוב לפועל הנוטה מבחינות רבות; ראה גולדנברג, תורת הפועל, עמ' 338, וכן גולדנברג, נומינליזציה, עמ' 171.

"בת" בהוראה של 'ביצה'

למאמרו של אלכס טל, "ללקסיקון התלמודי: על ביצים, הטלתן ובקיעתן",
לשונו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 221-226

אלכס טל מוכיח במאמרו היטב שהמילה בת משמשת גם בהוראת 'ביצה' (עמ' 223), אלא שלדעתי אין הוראה זו נדירה כל כך. חז"ל ציינו הוראה זו במפורש אגב הדיון בעניין "בת היענה" (וי' יא, טז; דב' יד, טו), עוף טמא המזוהה על פי מסורת חז"ל עם הנעמית, והמוכר בימינו בשם יָעַן. מלשון התורה למדו, שכשם שהעוף עצמו נאסר כך גם הביצה שלו: "מנין לביצת טמאה שהיא אסורה מן התורה, שנאמר 'ואת בת היענה'. וכי בת יש לה ליענה, אלא איזו זו ביצה טמאה" (בבלי, חולין סד ע"ב). ומעניינת הגרסה ביצת המשלבת בתוכה את שתי המילים, בת וביצה. בעקבות לשון התלמוד מכנה הרמב"ם את היען בשם "יענה" ואת ביצתה "בת יענה" (הלכות מאכלות אסורות א, יד; ג, א).

שתי הערות

1. הערה למאמרו של אהרן עמית, לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 238:
עמית מסכם שם את מסקנותיו בזה הלשון:

יש להגות אפוא את המילה "תגרי סמטה" בברייתא שבתוספתא ביכורים ובבבלי פסחים נ ע"ב: "תגרי סומטה", ולפרש 'סוחרי עבדים'.

אני מציע לומר שההגייה היא "תגרי סַמְטָה" ולא "תגרי סוּמְטָה", שהרי ביוונית המדוברת בתקופת חז"ל מוצאים אנו את החילוף $\alpha < \omega$, כגון במצרים $\pi\rho\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma$ במקום $\pi\rho\acute{\omega}\tau\eta\varsigma$, ב-P.Mich.588.3, מאמצע המאה השלישית ועוד. ראה F. T. Giganc, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Period*, 1, Milan 1975, עמ' 288. וכן הוא במילים השאולות מן היוונית בלשון חז"ל, כגון אפסניא = $\psi\omega\nu\acute{\iota}\alpha$, ואף בסורית מצאנו את הצורה אפסניטא מן $\psi\omega\nu\acute{\iota}\alpha$. ראה C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928, עמ' 41, ערך "אפסונטא", וכפי שכבר ציין קרויס ב-*Lehnwörter* שלו, ברלין 1899, עמ' 110א, ערך "אפסונין", ושם עמ' 111ב, ערך "אפסניא". וראה מה שכתב עוד בחלק א שם, עמ' 86.

והדברים מקבלים תוספת אישור ממה שמצאנו בירושלמי, כתובות ז, י, לא ע"ד: "על דטלמסן למגע בסמא דמטרוני", שפירש הגר"ש ליברמן בספרו יוונים ויוונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 30 ואילך כ- $\acute{\epsilon}\tau\omicron\lambda\mu\eta\sigma\epsilon \mu\alpha\tau\rho\acute{\omega}\nu\eta\varsigma \sigma\acute{\omega}\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ (וראה שם, עמ' 33, הערה 77, על הגרסה בבראשית רבה מ, ב, עמ' 389 "במסנא", שיש לתקנה ל"בסמא"). וראה עוד ב-*Lehnwörter* של קרויס, עמ' 397א, ערך "I סמא" (ויש לדחות את הערתו של לעף שם).

זאת ועוד, לא מן הנמנע שאותו ניב המופיע כמה פעמים בספרות חז"ל, "כל סמא דמילתא", או "סמא דכולא" (וצוין ב-*Lehnwörter* שם, ערך "II סמא"), שנתפרש לרוב על פי הלטינית *summa* (sum באנגלית) = סך הכול (ראה P. G. Glare [ed.], *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1976, עמ' 1876, ערך *summa*), והסתפק מאוד בפירוש זה לעף (*Lehnwörter*, שם, מפתח, עמ' 683: *summa??*), אינו אלא מן היוונית $\sigma\acute{\omega}\mu\alpha$. זו הרי אחת ממשמעויותיה, כגון $\tau\omicron \sigma\acute{\omega}\mu\alpha \phi\eta\varsigma \pi\iota\sigma\tau\epsilon\omega\varsigma$ = the body of the argument (or proof; = whole) (Arist. Rhet. 1354c 15); ראה

במילונם היווני של לידל, סקוט וג'ונס, מהדורה תשיעית, אוקספורד 1940, עמ' 1749, ערך ὥμα IV. בספרות הפטריסטית יש לו משמעות של 'עיקרו של דבר'. ראה G. W. H. Lampe (ed.), *A Patristic Greek Dictionary*, עמ' 1366, ערך X ὥμα. ומידי ספק לא נפקינן.

ומעניין לראות את התהליך בכיוון ההפוך:

σαμάριον ביוונית מודרנית מ-σαμάρι, מן המילה σαμάριον ביוונית קלאסית. ראה אצל K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der Europäischen...* *wörter orientalichen Uopprugs*, Heidelberg 1927, עמ' 150, מספר 1883, ועוד. השווה במילונו של G. Körting, *Lateinisch-Romanisches Wörterbuch*³, New York 1923, עמ' 850, מספרים 8271, 8272. ולא ביקשנו למצות את הנושא.

2. למאמרו של ראובן ש' שטיינר, שם, עמ' 245:

לקללה "ושבע שנן אל יתן הדד קלא במתה" הביא שטיינר מקבילה מן הספרות הקדומה. מעניין לציין כי מוטיב קרוב לזה מצאנו בבבלי בבא קמא קיז ע"א, שם אומר רב לרב כהנא (במחצית הראשונה של המאה השנייה, בבבלי):

קום סק לארעא דישראל, וקביל עליך דלא תקשי לרבי יוחנן שבע שנין.

הווי אומר, גם כאן מדובר בגזרת שתיקה במשך שבע שנים (על הסיפור כולו ראה מה שכתבתי בספרי *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, ירושלים 1994, עמ' 145–164, ובייחוד מה שכתבתי שם בעמ' 159, על המספר שבע בסיפור ההוא).

ספרים שנתקבלו

ליפשיץ ברכיהו, מונחי חיוב וקניין במשפט העברי, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ב,
272 עמודים

מנדלבאום חנוך, תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים: בית הקברות היהודי
בקלווה, הוצאת המחבר, ירושלים תשס"ב, לג+255 עמודים
פרוכטמן מאיה, מדברים בקלישאות: 616 ביטויי שגרה הממלאים את חיינו, ערוכים
על-פי מילון אלפביתי, קוראים, תל-אביב תשס"ב, 232 עמודים
תורג'מן דוד בן משה, ממראפש לירושלים, הוצאת המחבר, ירושלים תשס"א, 221
עמודים

Brettler Marc Zvi, *Biblical Hebrew for Students of Modern Israeli Hebrew*,
Yale University Press, New Haven and London 2002, 355 pp.

Shneider Vladimir, *Traces of the Ten*, V. Shneider, Beer-Sheva 2002,
498 pp.

Summaries

Yosef Ofer

A New Edition of the Bible

Jerusalem Crown: The Bible of the Hebrew University of Jerusalem

The recently published edition of the Bible, *Keter Yerushalayim*, was prepared under the aegis of the Hebrew University following the text and the Masora of the Aleppo Codex and related manuscripts according to the method of Rabbi Mordechai Breuer (supervising editor: Yosef Ofer, Jerusalem, 2000). The article reviews the principles according to which the biblical text was determined, comparisons made to other variants, and explicates the decisions taken. Such documentation is an essential part of any modern scientific Bible edition.

Based on the *Horev* edition (1996) prepared by Breuer and on the principles he established, the modifications in the *Jerusalem Crown* are of two main types: modifications connected to page makeup, and changes deriving from new examination of textual details. In design the *Jerusalem Crown* resembles the Aleppo Codex and other biblical manuscripts of the masoretic age. Each page contains three columns, which necessitated the adoption of unusual forms of *petuhot* and *setumot*. Psalms, Proverbs, and Job are also modeled on the Aleppo Codex, with each line divided into two columns based upon the cantillation signs (*ta'ame ha-miqra*). In addition to being proofread against the *Horev* edition, comparisons were made to two other editions of the Bible: *Miqra'ot Gedolot Haketer*, which was based on the Aleppo Codex, and the JPS edition, which was based on MS. Leningrad B19a. These comparisons supported the readings and decisions made by Breuer. Based on a variety of considerations, four changes were made to letters, and a number of changes to punctuation and *ge'ayot* were made in addition. About thirty errors found in the *Horev* edition were corrected.

Steven E. Fassberg

Why Doesn't *Melex* Appear as *Ma:lex* in Pause in Tiberian Hebrew?

Many *qetel* nouns appear as *qa:tel* in pause in Tiberian Hebrew. The pausal *qamaš* is generally taken as developing from an original *a* vowel, i.e., the Proto-Hebrew form of the noun was **qatl*. The *a* vowel of **qatl* is preserved before pronominal suffixes, e.g., *ʿeven/ʿavno/ʿa:ven* 'stone'. Among those nouns which belong synchronically to *qatl* in Tiberian Hebrew, all but two have *qetel* in context and *qa:tel* in pause. The exceptions are *ʔene* 'basket' and *melex* 'king'. In the case of the former, there are no examples of III-ʔ nouns with pausal *qa:tel*. In the case of the latter, Böttcher sought a phonetic explanation, attributing the absence of pausal *ma:lex* to the consonant *l*, which blocked the *qamaš*. Other scholars have preferred a morphological explanation, deriving *melex* from **milk* or **malik* on the basis of internal Hebrew evidence and cognate languages.

This paper proposes that *melex* is indeed derived from **qatl* and the absence of *ma:lex* is related to the Tiberian pronunciation of the *qamaš* as [ɔ], a rounded, half-open, back vowel close to [o]. Speakers of Tiberian Hebrew, or the Tiberian Masoretes at a later period, avoided the expected pausal form [mɔlex] in order to prevent possible confusion with [mɔlex], the foreign god (or sacrifice).

Moshe Florentin

The Stress System of Mishnaic Hebrew

The goal of this paper is to support the view that in Mishnaic Hebrew stress was not entirely penultimate (מלעיל); rather, it was only partially penultimate-stressed. Due to the character of the Mishnaic manuscripts, no solid or direct evidence for either view is available; only circumstantial evidence can be adduced.

The article relates to two main points: (1) during the ancient history of Hebrew stress "descended" gradually toward the end of the word (מלרע), and then "climbed" back, again gradually, to the penultimate syllable. These processes resulted from a series of phenomena including analogy, syllable elision, and insertion of new vowels and syllables; (2) while Mishnaic Hebrew is very similar to Samaritan Hebrew, nevertheless

linguistic phenomena which reached their conclusion in Samaritan Hebrew are still in progress in Mishnaic Hebrew. The Samaritan Hebrew stress system is (almost) entirely penultimate, and thus represents a later stage than that of biblical masoretic Hebrew.

In light of these two points, and given the limited number of known types of words with penultimate stress in Mishnaic manuscripts, one can assume that Mishnaic Hebrew represents the transitional stage between a language whose stress is mainly on the final syllable (biblical Hebrew) to a language whose stress is entirely penultimate. In other words, Mishnaic Hebrew is a language which reflects a tendency, but no more than that, toward a מלעיל system.

Mordechay Mishor

On the Vocalization of MS Erfurt of the Tosefta

MS Erfurt of the Tosefta, which was written in Germany in the twelfth century C.E., contains a considerable number of vocalized words. The vocalic system in this manuscript consists of *pataḥ*, *šere*, *ḥiriq*, *ḥolam*, *šuruq* (and *qibbuš*, when *waw* is missing), corresponding to five vocalic qualities – [i], [e], [a], [o], [u] – and *šewa*. *Ḥaṭafim* are not used; instead of *ḥaṭaf pataḥ* a *šewa* or a *pataḥ* are used. Such a spare system is very rare in medieval manuscripts; a five-vowel tradition is represented in most manuscripts by a full Tiberian set of signs, including *qamaš*, *segol* and *ḥaṭafim*, in which *segol/šere* and *pataḥ/qamaš* are used indiscriminately.

The evidence for *pataḥ* instead of *šewa naʿ* (beneath the *lamed* of the name הילני) suggests that *šewa naʿ* was probably pronounced by the scribe qualitatively as a *pataḥ*. *Dageš* and *rafe* appear mostly in *bet*, *gimel*, *dalet*, *kaf*, *pe* and *taw*, but also, though rarely, in *lamed*, *mem* and *nun*. The *rafe* appears three times in an initial *lamed* (twice in לֹא, once in לוֹ).

Hayim Stern

S. Y. Agnon's Use of Prepositions against the Background of His Linguistic Sources

Agnon chooses his vocabulary with strict attention to detail and the constant reference to his Hebrew literary sources is apparent in all his

literary activity. He imposes his own order upon the large number of competing details, and blends them into a perfect combination, thereby making an important contribution to the shaping of modern Hebrew. Sense and method are pervasive, and both require study. Beyond the reasons which induce Agnon to choose particular words, it is clear that he is building up sets of words in which there is a close connection between the units, leading to reciprocal relations of differing types. These arrangements carry special significance where prepositions are concerned.

Prepositions, like other function words, are exceptional for their comparative stability. Since they are not usually affected by the topic as are lexical words, the changes (lexical and structural) which nevertheless do occur may serve as reliable distinguishing features of a writer's style. A writer's "stylistic markers" are usually distinguishable by their deviation from the accepted contemporary norm, and by their frequency. These two features find expression in Agnon's use of prepositions, which incorporates and reflects the linguistic processes and phenomena that have their origin in his literary sources. Agnon adopted each fine distinction he sensed intuitively, emphasized it through stylistic means, marked it with his own individual stamp, and turned the whole into an orderly system. Agnon's unique method is here exemplified by means of two different semantic-lexical sets: (1) **לאחר, אחר, אחרי**, and (2) **אצל, לפני**.

This paper examines various aspects of these sets. It compares changes Agnon made in subsequent editions of the same text. It also compares Agnon's language with that of his sources, and examines parallel uses of the same linguistic material by other classical writers, as a means of revealing some of Agnon's stylistic strategies. The findings are borne out by statistical tests used in quantitative linguistics on the basis of computerized textual databases.

Shlomo Izre'el, Benjamin Hary, and Giora Rahav

Toward the Compilation of the Corpus of Spoken Israeli Hebrew (CoSIH)

This paper describes the initial design of the Corpus of Spoken Israeli Hebrew (CoSIH). An attempt to include representation of most varieties of spoken Hebrew used in Israel today, CoSIH is designed to consist of two complementary corpora: a main and a supplementary corpus. The

main corpus, which will comprise about 90 percent of the collection, will be sampled statistically and will use a conceptual tool in the form of a multidimensional matrix combining demographic and contextual tiers for analytical purposes. The combined demographic and contextual design will enable determination of the distribution of speech types in various subgroups of the population. The supplementary corpus will include about 10 percent of the collected data, and will add some targeted demographically sampled texts and a contextually designed collection to the statistically-sampled main corpus. Although designed to suit the special structure of the Israeli Hebrew speech community and thus it includes both native and non-native speakers of Hebrew, nonetheless, the governing principles and design are applicable to many other speech communities with only slight modifications.

Menaḥem Zevi Kaddari

Moshe Azar, *The Syntax of Mishnaic Hebrew*, Jerusalem:
The Academy of the Hebrew Language and The University of Haifa,
1995, xx + 336 pp.

Mishnaic Hebrew syntax has hitherto received only partial treatment in the scholarly literature. This book provides an in-depth study of Mishnaic Hebrew syntax, based on the tradition represented by the Kaufmann Codex. The broad topics treated in the book include, among others, verb tenses, verbal predicates – with detailed treatment of adverbial complements, and modifiers. Not only does the analysis show mastery of earlier scholarship, it incorporates many new insights. The book also offers detailed comments on Hebrew syntactic nomenclature.

Yitzhak Avishur

M. Bar-Asher, *Le commentaire biblique “Leshon Limmudim” de Rabbi Raphaël Berdugo*, Jérusalem: Institut Bialik, 2000, vol. 1: 24 + 537 + x pp.;
vol. 2: 14 + 598 + vi pp.; vol. 3: 21 + 258 + vi + pp. + 20 pls.

Rabbi Raphael Berdugo's late-eighteenth-century work *Leshon Limmudim*, a Judeo-Arabic glossary to the majority of the biblical books, reflects both new and ancient Moroccan Jewish traditions of Bible

translation and exegesis. Since its composition, it has served as a tool for students and teachers of the *sharḥ* in Morocco. Professor Moshe Bar-Asher's outstanding critical edition comprehensively addresses many aspects of the *sharḥ*, making a substantial contribution to the study of Judeo-Arabic Bible translation in general and of Moroccan Jewry in particular. In his discussion of variants, and of linguistic, translational, and exegetical issues, no detail is overlooked, whether different forms, extra or missing words, or even vocalization variants. Bar-Asher also contrasts Berdugo's work with the Moroccan oral tradition of the *sharḥ* and with the Aramaic targums. This meticulous fifteen-hundred-page study not only rescued an important piece of the Moroccan Jewish heritage but also endowed it with its rightful place. In addition, it opened the door for scholarly study of the modern Judeo-Arabic *sharḥ* in all of the Jewish Arabic-speaking communities. This work sets emulation-worthy standards for the future publication of critical editions of the *sharḥ* still buried in manuscripts or in taped and as yet unrecorded oral traditions.

Ada Wertheimer

Ad. *Lěšonénu* 60, pp. 297–328

In her article concerning Hebrew extrapositions, Tali Bar remarks on the uniqueness of these sentences, in which “the predicate clause is not subordinated to the extrapositional subject”. The present article comments on this remark, reaching the following conclusions: (1) extrapositions are (almost) the only kind of complex sentences in which predicate clauses appear; (2) subjects and predicates, whether or not they appear as clauses, are not subordinated, because they constitute the core of sentences and make up the predicative relation without which sentences cannot exist; (3) the function of the particle **־ש** (‘that’, ‘which’) is not to mark subordination; rather, it marks the product of syntactic nominalization, through which a clause or a verb is made to occupy the position of a noun; and (4) the predicate clause is not the product of nominalization because it occupies a verbal position; therefore it is not marked by **־ש**.